

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai

Szerkesztette:
Cieger András

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Országos Széchényi Könyvtár

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Universitas Könyvkiadó

Budapest, 2017

A könyv megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2017
© MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
© Országos Széchényi Könyvtár
© Universitas Kiadó

ISBN 987-963-9671-60-7

Tartalom

Előszó.....	7
Csörsz Rumen István Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium.....	9
Rajnai Edit „könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.” Arany János a színházban	37
Tari Lujza Gitár és „tambura” – A „hangzó művészet” Arany János életművében	67
Völgyesi Orsolya Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében 1845 júniusában	89
Bognár Szabina – Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra A népi jogtudat Arany János műveiben.....	101
Takáts József A <i>Buda halála</i> politikája.....	131
Deák Ágnes „mint toronyból a bakter” – Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi kérdések” erőterében.....	153
Hoppál Mihály Újabb adatok és megjegyzések a <i>Toldi</i> mitológiai hátteréhez	195
Gulyás Judit „Ama solidaritás...” – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján.....	209
Imrényi András A mondat „jellemé” – Arany János szórendi írásai a 19. századi és a mai magyar nyelvészet tükrében.....	243

Gábori Kovács József Arany János és az akadémiai jutalomtételek	265
Sárai Szabó Katalin Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika”	289
Baráth Béla Levente – Keczás Mariann A Debreceni Református Kollégium mint Arany János kitüntetett emlékezethelye.....	313
A kötet szerzői.....	347
Névmutató	349

Előszó

A jelen kötet címéül választott idézet Arany János *Széchenyi emlékezete* című ódájában szerepel. A költő a „legnagyobb magyar” halálakor szólítja így fel a szellem embereit, hogy a tudomány eszközeivel állítsanak dicső emléket Széchenyi István jellemének és munkásságának.

E tisztesség azonban magát Arany Jánost is feltétlenül megilleti születésének 200. évfordulóján. A tudományosság képviselőinek ugyanis időről időre kötelessége szemlét tartani a nemzeti kultúra meghatározó alakjainak életműve felett és felülvizsgálni addig felhalmozott tudását.

Mostani kötetünk e nemes feladatra vállalkozik tehát, amikor vizsgálat alá veszi Arany János pályájának fordulópontjait, az életmű megértése szempontjából fontos élethelyzeteit, valamint áttekinti egyes alkotásainak művelődéstörténeti összefüggéseit. Természetesen tudományos vállalkozásunk nem léphet fel a teljesség igényével, sokkal inkább a művelődéstörténeti kutatásokra jellemző sokszínű megközelítés érvényesítése és változatos források bevonása volt az alkotóközösség célja. Szándékaink szerint a kötet reprezentativitását jelzi, hogy az irodalomtörténészek mellett a néprajz, a jogtörténet, a történettudomány, a színháztörténet, a zenetudomány és a nyelvészet művelői is vállalták benne a részvételt.

A kötet tanulmányai – ha nem is szigorúan véve – Arany pályaszakaszainak időrendjében követik egymást, ám ennél fontosabbnak tartjuk a tematikai kapcsolódásokat. Az első három elemzés Arany János ifjúkorának zenei hagyományait és összetett színházi élményeit tárja fel, illetve zenei és színházi műveltségének a tükröződését kutatja művészetében. A következő négy írás a költő jogról és politikáról vallott felfogását járja körül, és mindennek a népi kultúrába, a magyar közjogi hagyományokba, illetve az antik műveltségbe vezető gyökereit rekonstruálja, nem mellőzve azonban annak elemzését sem, hogy az 1840-es és 1850-es évek aktuális politikai eseményei miként befolyásolták Arany közéleti és alkotói, lapszerkesztői magatartását. A negyedik tematikai egység két tanulmánya a néprajz felől közelít Arany epikai műveihez és a motívumelemzés eszközeivel a kulturális kölcsönhatásokat vizsgálja, továbbá áttekinti a költőnek az epikus műfajokhoz kapcsolódó elméleti munkásságát. A következő két tanulmány már átvezet bennünket a kiegyezés körüli évekkel kezdődő pályaszakaszhoz: az egyik írás a költő ekkor keletkezett nyelvészeti fejtegetéseit gondolja újra, a másik elemzés pedig Arany hivatalnoki, tudományszervezői tevékenységét követi nyomon, amelyet az Akadémia főtítkáráként látott el. Végül az utolsó tematikai egység azt a – rokoni, vallási és később politikai alapokon is nyugvó – kapcsolati hálót és szellemi környezetet igyekszik feltérképezni, amely Arany Jánost körülvette és amelynek kiépülése már a debreceni kollégium

falai között elkezdődött, de elkísérte egész életén keresztül. Sőt, a kötet zárótanulmánya arra mutat rá, hogy még azon is túl, hiszen Arany János emlékének tisztelete szervesen beépült e debreceni szellemi hagyományba.

Tudományos vállalkozásunk révén az olvasó tehát egyaránt képet kaphat egy-egy Arany-mű megszületésének körülményeiről és értelmezési lehetőségeiről, továbbá lapszerkesztői és akadémiai tevékenységéről, az őt körülvevő szellemi környezetről, illetve életének meghatározó – költészetére is kiható – helyszíneiről (kollégium, vármegye, színház, hivatal).

Bízunk benne, hogy az Arany János-emlékév keretében megjelent kötetünk és annak párdarabja, amely Arany János irodalmi munkásságát európai összefüggésekben elemzi („*Óhajtom a classicus írók tanulmányát*”. *Arany János és az európai irodalom*. Szerk. Korompay H. János), képes megfelelni a költő által megfogalmazott tudományos elvárásnak, de egyben további gondolkodásra és kutatásra is sarkall majd.

Végül szeretnénk megköszönni a Magyar Tudományos Akadémiának és az Országos Széchényi Könyvtárnak a kötet megjelentetéséhez nyújtott anyagi támogatást.

A szerkesztő

Csörsz Rumen István
Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium¹

*Kiss Tamás (1912–2003)
és Kobzos Kiss Tamás (1950–2015) emlékének*

A Dalgyűjtemény születése

Arany János életművének zenei háttéréről, népköltészeti és közköltészeti kapcsolatairól sosem feledkezett meg az irodalomtudomány. Arany sokszor utal erre a tudására műveiben, leveleiben, versei nótajelzésében, de a *Tamburás öregúr* személyében is. Sok versét belső emlékként élő dallamokra szerzte. Gyulai Pál külön kiemelte az emlékbeszédében: „Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett.” Ennek legfontosabb dokumentumát, az 1874-es dátummal fennmaradt, valójában talán már 1871-től készített² kottás kéziratot népdalgyűjteménynek szokás nevezni, hiszen a címlapon ekként olvasható – igaz, nem Arany kézírásával, hanem Bartalus Istvánéval:

Régi Népdalok
melyeket Népdalgyűjteményem számára
Arany János gyermekkori emlékeiből
sajátkezüleg irt le hangjegyekkel.
1874

Kodály Zoltán és Gyulai Ágost 1952-ben szintén ilyen címmel adták ki kritikai kiadásban: *Arany János népdalgyűjteménye*. A *nép-* előtag a 19. századi felfogás szerint tágabb halmazt jelentett a paraszti szájhagyománynál (amelyet még jóformán fel sem fedeztek), hiszen a népszerű dalkincset is ide értették. E szempontot viszont érdemes tudatosítanunk a mai kutatóközösségben is, tehát az értékes zenei-irodalmi forrás új kritikai kiadása – melyet Rudasné Bajcsay Mártával közösen készítünk

¹ A tanulmány az NKFIH 108503. sz. (*Arany János kritikai kiadása*) és 104758. sz. (*A 18–19. századi magyar közköltészet kutatása* 3.) pályázatainak keretében, az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző köszönetet mond Korompay H. János, Szilágyi Márton, Hermann Zoltán, Hites Sándor és Vaderna Gábor szíves konzultációiért, valamint az MTA KIK Kt, az OSZK, a Néprajzi Múzeum és a Déri Múzeum dolgozóinak türelmükért és segítőkészségükért.

² Gyulai Ágost feltételezése szerint 1871-ben is dolgozott már rajta; erre utalnak a Bartalus István előszavai. A kézirat datálásának dilemmáiról bővebben vö. Arany 1952b: 19.

az Arany-kutatócsoport keretében – immár a *Dalgyűjtemény* címet viseli majd. Bartalus egyébként a saját népdalgyűjteményéről beszél, amelyhez Arany gyermekkori emlékeket szolgáltatót, amelyeket régi népdaloknak tekintett.

A kézirat tehát csak látszólag 1874-es, hiszen Arany arra törekedett, hogy a gyermek- és ifjúkorából felidézhető dallamokat rögzítse. Hogy ez mennyire saját koncepció, volt-e előzménye, s mennyire kapcsolódik Bartalus István előzetes kéréséhez, nem tudjuk. Sajnos a költő levelezése, de más források sem térnek ki a kottás kézirat születésére, előmunkálataira, mondhatni: rejtve, titokban készült.³ Olyasmibe enged betekintést, ahová saját költői életműve nem: a pályakezdést és esetenként a motivációt-sugalmazást jelentő szöveg- és dallamtudást fedi fel.⁴ Egy olyan korszakot idéz, amelyet Arany titkolni-rejtegetni szokott, de épp a dalgyűjtemény műfaji szabadsága teszi lehetővé, hogy e meglepő műveltségi rétegekbe is bepillantsunk – a szerelmi, akár dévaj tematikától az ivónótá-kig, a trágárságokig, a csöpögős műdaloktól a csúfolókéig. Ilyen értelemben „önmagunktól gyűjteni” azt is jelenti, hogy átgondoljuk, újraértékeljük emlékeinket. Ráadásul épp ekkoriban, 1873-ban írta meg Arany a *Bolond Istók* II. énekét, amely ugyanezt a korszakot tárja elénk, szinte újraélve a debreceni diáklét örömeit-keserveit. Programszerű-e ez a múltba fordulás?...

A dalgyűjtemény tematikus tagolását a költő igen átgondoltan, de spontán döntések nyomán oldotta meg, három fejezetben. Kodály hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) köteteinek beosztását követi, még a *Népdalok és rokon* fejezetcímet is onnan veszi át.⁵ Erdélyi munkásságát nagyra becsülte, de épp az antológia szerkesztése idején még nemigen voltak kapcsolatban, tudomásunk szerint nem küldött neki népdalokat. Akkoriban Arany még talán nem tulajdonított akkora fontosságot saját dalismeretének, hiszen hasonlóval a nemzedékéből sokan rendelkezettek.⁶

³ Bartalus visszaemlékezései szerint Arany ezeket valóban nem mutatta meg senkinek, még neki is csak nagy titokban. Az emlékezetén kívül azonban (legalábbis a saját szerzeményeiről) kottás „papírszeletekre” is támaszkodott; ezek – Gyulai Ágost értesülése szerint „sokáig megvoltak Arany János kézirati hagyatékában, Arany László özvegyének, Voinovich Gézánénak birtokában, s Buda ostromának alkalmával pusztultak el 1944–45 telén”. Arany 1952b: 16.

⁴ Kodály szavaival: „Ez a gyűjtemény a *Tamburás öregúr* »tárgyi magyarázata.” Arany 1952b: 9. Az emlékirat-technika nem ismeretlen a korábbi évtizedekben sem. Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek c.*, 1813-ban lezárt kottás kézírata – véleményem szerint – ugyanígy az írói univerzum közköltészeti és vegyes folklórhárterét rajzolta meg. Arany ráadásul már ismerhette a gyűjteményét, hiszen Bartalus István adott ki először belőle átiratokat, tehát ha magától nem akadt kezébe az Akadémián, akkor a jeles ifjú zenetudós könnyen felhívhatta rá a figyelmét, s ez a módszer spontán továbbörökítésének eszköze is lehetett. Horváth gyűjteményének e vonatkozásairól bővebben: Csörsz 2016: 213–231.

⁵ Arany 1952b: 9–10.

⁶ Érdekes, hogy tudomásunk szerint az Arannyal egyidős későbbi jó barát, Tompa Mihály sem küldött semmit Erdélyinek, jóllehet neki 1844-ből még kottás *Dalfűzérét* is ismerjük, 52 dallammal (1841-ből pedig egy, jelenleg lappangó versgyűjteményéről tudunk). A szintén zeneértő ifjú literátor ráadásul Patakhöz

A dalgyűjteményben viszont gyakran utal arra, hogy Erdélyinél a szövegekből hosszabb változat is hozzáférhető. Noha e mostani tanulmányban Arany kéziratát elsősorban irodalmi, szöveges forrásként vizsgáljuk, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Bartalusnak kifejezetten dallamokat ígérhetett, így a szövegek rövidsége, jelzésszerű feltüntetése szándékos – az olvasó vagy a közreadó megtalálhatta a folytatást az említett kiadványokban.

A nagyszalontai és bihari folklórból megörökített népdalok, mondókák és szokásdalok nagyon értékesek, bár csupán szűk rétegét alkotják a „zenés emlékiratnak”; ez utóbbiak a III. részben találhatók. A II. részben szinte kizárólag műköltői alkotások szerepelnek, amelyeket Arany *Társasági dalok* típuscímmel látott el, s nyilván csak ízeletet adnak a hajdani kínálatból. Talán azokat gyűjtötte ide össze, amelyek dallamát is pontosan fel tudta idézni. Mostani szempontunkból elsősorban az I., a legbővebb kéziratrész lesz érdekes. Az ide sorolt dalok közt feltehetőleg akad hiteles népdal is, ám zömében az 1830-as évek debreceni közköltészetével, a költő első értelmiségi közösségével, az ő ízlésüket és identitásukat tükröző zenei és szövegahagyománnyal állnak kapcsolatban.

A debreceni református kollégium kultúraközvetítő és -formáló karakteréről, önálló hagyományairól sok szó esik a szakirodalomban. Évszázadokon át kulcsszerepet játszott a magyar értelmiség nevelésében, partikuláris iskolái révén pedig országos intézményként működött. A debreceni közköltészet egyedi vonásairól kevesebbet hallunk, pedig épp a továbbsugárzó szerepkörből adódik, hogy az itteni irodalom különböző regiszterei (a Csokonai-követő eposzparódiáktól a népies műdalokig) jelentősen befolyásolták az egykori diákok későbbi ízlését, irodalmi munkásságát.⁷ Egyre valószínűbb, hogy Arany nagyon sok mindent épp ekkor sajátított el, s ez az időszak – beleértve a színészi pályakísérletet is – komoly hatással volt irodalomszemléletére, szókincsére, verstani és zenei koncepciójára.

Ez a felvetés jogos ugyan, de vajon lehet-e bizonyítani? Az alábbiakban néhány debreceni közköltészeti forrás repertoárját vetem össze Arany *Dalgyűjteményének* anyagával, s az elemzésen túl egy-két hipotetikus gondolatot is felvetek, bízva a jövőendő irodalmárok érdeklődésében és bizonyító tudásában.

kötődött, akárcsak Erdélyi, sőt a kézirat mottóját is tőle választotta (2). Talán ugyanez az önkép és rejtőzni vágyás tartotta távol. A *Dalfüzér* faksimile kiadása, jegyzetekkel: Tari 1984; Tompa 1988.

⁷ A témáról, különösen az előző évtizedek forrásainak vizsgálatáról több mint fél évszázada jelent meg komolyabb összefoglalás: Bán–Julow 1964. Néhány jellegzetes vonást összefoglalóan említ: Csörsz 1999.

Tollvonások, avagy a versíró gyermek

Köztudott, hogy Arany életének korai éveit igencsak foghíjasan ismerjük, többek közt épp saját szűkszavúsága miatt. Hajdani önmagával nem volt kibékülve, a kollégium elhagyását szégyenfoltként viselte, s noha a *Bolond Istók* néhány motívumát valóban életrajzi tények ihlethették, ezt a satirikus művet aligha tekinthetjük forrásdokumentumnak. Inkább szellemi környezetrajzként érdekes szempontunkból, akárcsak Arany 1855-ben Gyulai Pálnak küldött önéletrajzi levele.⁸ Ebben hangsúlyosan utal arra, hogy gyerekkéjjel nagyon hamar megtanulta a betűvetést („hamuba írt betűk”), s valósággal falta az otthon elérhető olvasmányokat, főként a *Bibliát* és a ponyvákat. A külső hatások hamarosan felébresztették benne az írói-versfaragói ösztönt, illetve az ehhez járuló közösségi szerepkört, s mint írja: „s még a grammaticai osztályba alig érve, már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv, főleg versíró – megis próbáltam a rímélést, mellynek tárgyát iskolai játszasközbeni kalandok képezék. – Valahára eljött a költészeti osztály s én halommal írtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rectorom a tisztázatot magához vevén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már akkor úgy ismert, mint afféle poétát s ez nem kevésbé hízóságomnak.”⁹

Ebből több dolog következik. Egyfelől: a kamasz Arany János gyakorlott íráshasználó volt, sőt már 14 évesen préceptori feladatot látott el, tehát íráskultúrája meghaladta kortársainak többségét. Ifjú éveiből azonban jóformán nincs autográf kéziratunk; a debreceni időszakból az anyakönyvi aláírásokon kívül egyetlen betűnyi se. Kivételt képez néhány kistűjszállási jegyzete, köztük a *Közönséges tanítás* című prédikációvázlat 1834 novemberéből; ennek alapján tudjuk elképzelni, milyen volt a leendő költő írásképe.¹⁰ Az 1847. évi nagyszalontai tűzvészben Aranyék háza ugyan megmenekült,¹¹ de ki tudja, másnál őrzött régi feljegyzései, vermsólatái nem veszték-e oda. Mivel ezt a korszakát csak bizonytalan hitelű művei dokumentálják, egyetlen iránytűnk a kistűjszállási kézirat íráshasználata lehet, amely Arany 17 éves korát meghazudtolóan érett írásképet mutat. A betűhasználat valamelyest emlékeztet 1840-es évekbeli nagyszalontai aljegyzői tollvonásaira is, de a költői életmű jól ismert – és egyáltalán nem egységes! – írásképe már jóval kevésbé. Óvatosnak kell tehát lennünk, amikor egy korai Arany- (vagy neki tulajdonított) szöveg autográf mivoltát cáfoljuk.

⁸ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 554–565.

⁹ Uo. 556. (Kiemelés tőlem – Cs. R. I.)

¹⁰ Köszönöm Korompay H. János segítségét, aki e dokumentum és több más fontos forrás fényképmásolatát is rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹ Arany János Petőfi Sándornak, 1847. április 21. Arany 1975: 85–87. (A tűzvészről lásd az 55–56. levelet is: Arany 1975: 84–85.)

Apró kitérőt kell tennünk a történeti grafológia kérdésköre felé. Sose feledjük, hogy a régebbi korok íráshasználata jóval kevésbé individuális, mint a 20. századé. A *homo scribens*¹² inkább életmód volt a kora újkorban, mint hivatás. Az információk többsége nem volt hozzáférhető nyomtatásban, így a kevésbé iskolázott emberek is rendszeres írogatásra, jegyzetelésre, másolásra kényszerültek. Ilyen értelemben a jelhagyás sem individuális természetű, még a „csúcserőtelmeség” körében sem. Az iskolában tanult és a sok másolgatás miatt rutinszerűvé vált kézírások inkább nemzedéki mintákat követnek, mintsem az egyéni személyiségrajzot, különösen az ifjúkorban, amikor az írásfolyamat termékei is iskolás vagy közköltészeti-pragmatikus természetűek.

Arany 1834-es kézírása a legkevésbé sem egyedi, sőt nagyon nehéz benne ilyen jegyeket találni. A formanívóról viszont hasonlóan nyilatkozik Pap Károly is, ezúttal a diákmatricula-bejegyzésről: „Betűinek karaktere, bár egy 17 éves ifjúéhoz képest meglepően érettek és határozottak: ugyanazok a vékony, könnyed, kalligrafikus vonások, amelyek az ő tollát halála napjáig jellemezték.”¹³ Szalontai segédjegyző korában még inkább szépírássá, egyúttal szabványossá válnak Arany tollvonásai, s ez nyomot hagy későbbi kézírásán is. (Érdeemes észrevenni, hogy Petőfi élete szintén rejt egy hasonló motívumot. Ő a legkevésbé sem volt kiemelkedő tanuló, de Pápán, Selmecen, majd Pesten mégis abból szerzett állandó mellékjövedelmet, hogy szép kézírásával okiratokat stb. másolt.)¹⁴ Az 1834. novemberi kiírt, professzionális írásképp azonban ne tévesszen meg senkit: minden bizonnyal sokat alakult ekkoriban, ahogy az emberi személyiség; akár naponta változhatott a duktusa vagy betűkötései. Azon pedig semmiképp se csodálkozunk, hogy jelentősen elüt a felnőttkori, különösen az 1850 utáni Arany-kéziratoktól. Ha hihetünk az említett önéletrajzi levélnek, Arany valóságos csodagyerek, versgyáros volt, ám azok a gátlások, amelyek későbbi karakterének oly jellemző vonásai lettek, épp ekkoriban kezdtek kialakulni.

Másfelől a kezdő Arany János közköltészeti alapozású, régies költői szerepvállalására Szilágyi Márton már sokszor felhívta a figyelmet.¹⁵ A legkorábbi munkáiként számon tartott köszöntővers (*Ha megérdemlette azt az aranyalmát*)¹⁶ és a cigány kovács temetésének szatirikus betétverse egyaránt beleillik a kollégiumi-mezővárosi közköltészet poétikai keretébe. S noha valóban kérdéses, hogy mennyire eredeti művek, ám ez a műfajukból adódóan mindegy. Ugyanígy jelzi a dévaványai juhbehajtásról szóló, bizonytalan hitelű vers (amely eleve két korábbi falucsúfoló anekdotavers idézésével kezdődik: a nagykunsági

¹² Erről bővebben, filológiai és antropológiai tanulságokkal: Tóth 2015.

¹³ Pap 1912: 1.

¹⁴ Kerényi 2008: 52, 71–72, 100 stb. Megjegyzendő, hogy Petőfi kézírása sem különösebben egyedi, talán épp emiatt.

¹⁵ E témakőről legbővebben: Szilágyi 2005.

¹⁶ Arany 1952c: 197–198. A köszöntőnek több előképét ismerjük a 18. század végéről.

ártányt és a csökmei sárkányhúzást említi),¹⁷ a komoly és tréfás sírversek, a *Lelki szemétkördő lapát*, majd később a nagykőrösi malacbúcsúztató, hogy Arany mennyire fölényesen alkalmazta ezeket az eszközöket.

Szöveg és közösségi ízlés a debreceni kollégiumban

Szellemi tekintetben tehát nem üres kézzel indult Debrecenbe a kamasz Arany János, jóllehet kicsit régebbi irodalmi hagyományokat ismert és használt, mint kortársai. Kései gyermeke lévén szüleinek, az „e fiúból pap lesz, akárki meglássa” szerepének megfelelően próbálták egyengetni az útját.¹⁸ Talán túl nagy volt ez a nyomás? Arany kollégiumi identitásáról jóval kevesebbet tudunk, mint a szalontai gyermekkoráról. Vajon közösségi ember volt-e, elismert költő a diákok körében is, vagy csak a tanárok kedvelték? Amikor 1836-ban, a színészi pálya kísértéseképp elhagyja a kollégiumot „minden beneficium nélkül”, szegénységére hivatkozva ingyen kéri ki az iskolai bizonyítványát.¹⁹ Fontos mozzanat, hiszen Arany hajdani odatartozását, identitását rögzíti, amire szükség is van, ha a környékben helyezkedik el honorácior pályán (erről persze ekkor épp nem gondolkodik, hiszen a színészetet tekinti új hivatásának).²⁰

A dalgyűjtemény repertoárjában természetesen szép számmal akadhatnak olyan dalok, amelyeket Arany már a kollégium előtt megismert. Ne csak a nagyszalontai folklórra gondoljunk – melynek elemzéséhez Kodály Zoltán századfordulós gyűjtése, illetve Rozvány Gabriella kéziratos füzeté²¹ is kontrollanyagot szolgáltat. Az 1855-ös önéletrajzi levél szerint ekkoriban „minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vágygyal lón felemészte”. Itt tesz említést Pálffy Sámuel *Erbia* című regényéről,²² amelynek két közismert betétdala, az *Ó, nagy egek, rátok apellálok* és a *Halmi mégyek, ah, ne légyek...* a *Dalgyűjteményben* is helyet kapott (II. 11. és 23. sz.). Ezek a dalocskák állandó darabok voltak a kéziratos hagyományban is, tehát meglehet, hogy énekelt változatukat a diák- vagy a színésztársaságban tanulta Arany.

¹⁷ Mindkét összveget ismerhette Arany is, vö. *Egyszer a nemes Kunság egy ártányt vitete...* Küllös–Csörsz: 2000: 274–275. (113. sz.); *Híres volt régenten a nagykunsági nagy ártány...* (szerzője Szivos Mihály berekböszörményi jegyző). Bán–Julow 1964: 106–110. – *A dévaványai jubbehajtás* legújabb szakirodalmának köszönhetően egyre kevesebb kétely övezi Arany szerzőségét, vö. Szilágyi 2013.

¹⁸ Vö. az önéletrajzi levél (1855) részletével: „belőlem papot vártak?” Arany 1982: 557.

¹⁹ Barcsa 1905.

²⁰ A kérésről legújabban Szilágyi 2016: 50–52.

²¹ *Nagyszalontai Népéneklés és Népdalok 1860 és 1870 es évekből*. Összeállította édesanyám dr Popoviciné Rozvány Gabriella [1958. évi másolat]. MTA KIK Kt. Ms 5461/17.

²² Arany 1982: 555.

Újabb kérdést vet fel költőnk debreceni közösségi szerepével kapcsolatban egy másik megjegyzés az önéletírásban. Még a szalontai évekről szólva emeli ki Arany, hogy mint megtapasztalta, a vidéki olvasóközönség több évtizedes régiségeken „rágódik”, s az új irodalmi divatok nem jutnak el ide. A debreceni kollégium költői terméséből válogató, évente kiadott *Lant* című antológia (leendő tanára, Péczely József kezdeményezése nyomán) viszont ilyesféle, újabb poézist képviselt, Bajza- és Berzsenyi-imitációkkal.²³ Igen ám, de a kamasz Arany János ezekkel még nem tudott mit kezdeni: „Első tünemény előttem az új világból a *Lant* s egy Aurora volt, de az új modor, mellybe nem nőttem volt bele magamat, rám nézve inkább idegenítő, mint vonzó vala.”²⁴ Kérdés, hogy a Csokonait és Kováts Józsefet csodáló, régi tanárai biztatására őket követő ifjú poéta vajon megőrizte-e viszolygását akkor is, amikor már a kollégium diákjaként szembesült ezzel az ízlésvilággal? Az önéletrajz szerint szegényen és kissé kívülállóként töltötte az idejét „Pallás vén laktanyájában”, de nem volt rossz tanuló, s a magaviseletére sem lehetett számottevő panasz.²⁵ Örömmel vetette rá magát az olvasnivalókra a kollégiumban, majd főként Kisújszálláson, ahol a köztes időszakot (1834/1835) töltötte ideiglenes tanítóként.²⁶ Itteni olvasmányai közt említi: „az új iskola költőivel megbarátkoztam”²⁷ – annál inkább, mivel itt pártfogója és leendő barátja, Török Pál is publikált néhány verset az 1833. évi *Lant*-kötetben. Az első debreceni esztendőben eszerint nem így érzett még. Ki tudja, mennyire tartották falusiasnak, jó tollú, de régi irodalmon nevelődött diákköltőnek? Vajon ilyen jelzéseket adott magáról a kollégiumban? Vagy elrejtette korábbi-ott-honi önmagát?

Talán ilyesféle ironikus viszonyként élte meg ezt a leendő költő, mint fél évszázaddal korábban Csokonai, bár kissé eltérő módon. Vitéz számára a kollégium lakói az első sikeres, motiváló közönséget jelentették (amelyhez vágyott tartozni), később viszont hátat fordított e hagyománynak, s új irodalmi eszmények (pl. az érzékenység) jegyében ironikussá hangszerezte át a viszonyt, illetve a művei közköltési regisztereit.²⁸ Aranynál mintha eltolódna ez a szerepkonfliktus. A saját szalontai-bihari jellemző verselgetésnek, régebbi irodalmat fogyasztó hagyományának épp Debrecenben szembesül a régiességével, s az új,

²³ *Lant, vagy a' debreczeni r. collegium nevéndékei által írt némely versek gyűjteménye*. Össze-szedte és kiadta Péczely József, világ-történeti, görög és deák ékesenszóllás' rendes tanítója. Debreczenben Nyomtatta Tóth Ferentz 1832 (MTA KIK 524.187/1); *Lant*. Kiadta Péczely József. Debreczenben, nyomtattatott Tóth Lajos által 1833 (MTA KIK 524.187/2) [admittitur ad Typum Debreczini die 24-a Nov. 1832]; *Lant*. Kiadta Péczeli József. Negyedik esztendő. Debreczenben, nyomtatta Tóth Lajos. 1835. (MTA KIK 524.187/4)

²⁴ Arany 1982: 556.

²⁵ Dercze 1933; Kilián 1982: 26–28.

²⁶ E korszak legrészletesebb feldolgozása: Dénes 1921.

²⁷ Arany 1982: 557.

²⁸ Erről magam is bővebben írtam már: Csörsz 2016: 267–323.

leginkább Bajzát követő diákpoezis szokatlan divatjával. S miközben az életrajzok egybehangzóan könyvmolyként és szorgos diákként állítják elének Aranyt, láthatólag a helykeresés kötötte le energiáit, hiszen a „kis világban” megszokott sikerei elmaradtak. A kisújszállási segédtanítói munka ezt némiképp feloldhatta, s önállóságot adhatott Aranyknak mind lélektani értelemben – a tanári pozíció segítségével –, mind azáltal, hogy több időt fordíthatott az olvasásra, önművelésre a saját befogadói ritmusában, összeütközések nélkül. Az áthangolódás hónapjaiban az *Aeneis* fordításán dolgozott (poétikai műhelygyakorlat klasszikus anyagon), de Schillerrel is kísérletezett.²⁹

A *Lantnak* a debreceni diákok évente elkészítették kéziratos paródiáit, a *Doromb* sorozat köteteit.³⁰ Meglehet, hogy ezek szerzői-szerkesztői közt szintén ott rejtőzik Arany, persze név nélkül. Az azonosítás azért sem lehetséges, mivel sokoldalú és önszerveződő irodalmi élet virágzott a komor falak között, s épp ekkoriban tanult ott a következő évtizedek magyar értelmiségének jó néhány jeles képviselője. Tudjuk, hogy Szilágyi Istvánnal hosszú barátság szövődött, s a közös múlt a leveleik nyelvezetén is nyomot hagyott. Egyetlen, eddig észre nem vett utalás 1853-ból, amikor Arany a nagykőrösi drágaságra panaszkodva ekként fakad ki: „Igy jutottam ide, honnan »revocare gradum, hoc Opus, hic labor est[«]. – Repülhetnék csak mint a fecske! de bagázsias szekerek, fuvar, pénz kell.”³¹ A latin nyelvű *Aeneis*-idézet (VI/128–129; ugyancsak közös diákpenzum!) után újabb vendégszöveg olvasható, méghozzá Kazinczy Ferenc *Fekete szemű szép hölgyecske* kezdetű, Keresztes Bálint középkori vitéz nevében írt korai versének 2. sora. Mondanom sem kell, hogy a *Dalgyűjtemény*ben szintén szerepel a Kazinczy-dalocska, ráadásul nem az irodalmi fejezetben, hanem a népdalok és közdalok között (I. 90. sz.). Egy másik, Tompa Mihálynak címzett levelébe egy különösen patinás és rebellis idézetet szőtt: „különben jaj neked Szuhai, kopasz fejednek!”³² A 18. század eleje óta variálódó kuruc kesergőt Tompa jól ismerhette, hiszen ennek nyomán írta 1846-ban *Szuhay Mátyás* című saját versét, Arany pedig ravaszul mindkettőre utal – bár ezt a dalt sehol sem jegyzi fel:

Jaj már minékünk, magyar nemzetnek,
Kik föltámadtunk, rebelligeknek,
Zákány István, Szuhai Mátyás kopasz fejeknek,
Nagy pipájú, kevés dohányú magyar nemzetnek.³³

²⁹ Az önéletrajzi levél vonatkozó részlete: Arany 1982: 557.

³⁰ Az 1833. és 1834. évi kötetek ismertek (több másolatban!), vö. Stoll 2002: 798, 1322. sz.

³¹ Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1853. február 5. Arany 1982: 166.

³² Arany János Tompa Mihálynak, 1853. május 23. Arany 1982: 225. A jegyzet (892) csak a Tompa-verset említi.

³³ Az idézett egykorú változat Almási Sámuel 1834-es kottás gyűjteményéből való. A szövegcsalád kritikai kiadása: Csörsz–Küllös 2013: 41–44. (8. sz.)

A diáktársak közt további illusztris nevek bukkannak fel: Török József, Szücs István, Imre Sándor, Gönczy Pál, Irinyi János, valamint az irodalmi életben is részt vállaló Obernyik Károly és Szakál Lajos. A *Lant*-ban közülük többen publikáltak, például Baksay Dániel, akinek kéziratos gyűjteménye is fennmaradt,³⁴ valamint Nagy Imre, a fiatalon elhunyt, nagyon népszerű költő.³⁵ Ám ha bármelyikükkel kapcsolatba került is Arany, egyelőre aligha tudjuk bizonyítani, hogy tevőlegesen bekapcsolódott volna a költői műhelymunkába. Inkább úgy fogalmaznék, hogy ennek igen komoly esélye volt, ismerve a debreceni diákság belső törvényeit és igényeit.

Debreceni népdalgyűjtések az 1830-as évekből

A szalontaiság, a falusias és szegényes külső, amely jóra való, tisztelettudó és munkabíró alkattal párosult, talán egy másik dimenzióban is nyomot hagyott. Ott, ahol nem gondolnánk rá, mivel az életrajzi és iskolatörténeti adatok sem térnek ki rá. Oly logikus azonban, hogy mindenképp fel kell vetnem, legfeljebb a jövőbeli kutatások megcáfolják. Játsszunk el tehát a gondolattal, hátha az alábbi hipotézis bármelyik eleme használható.

Arany János a nagyszalontai iskola tanulójaként feltehetőleg a helyi református lelkész és a tanító támogatását élvezte. Nagynevű elődjük a bihari esperes, Ercsey Sámuel volt, aki 25 évig szolgált itt, 1768 és 1793 között. Bár már a költő születése előtt 24 évvel elhunyt, de kapcsolathálója feltehetőleg még sok vonatkozásban működött a következő évtizedekben is. Ez nemcsak azért fontos, mivel Arany jövőbelijének, Ercsey Juliannának ő volt a nagyapja – fia, Sándor, szintén Nagyszalontán élt ügyvédként; az ő házasságon kívül (élettársától, Szakmári Erzsébettől) született, árván maradt gyermeke volt Julianna.³⁶ Óvatosan megjegyzem, hogy az életrajzok állításaival ellentétben Arany talán mégsem csak az 1830-as évek végén találkozott Juliannával először, hanem jó eséllyel már gyerekkoruk óta ismerték egymást Szalontáról. Talán erre (sőt egy régi vonzalomra) utalhat az alábbi mondat: „1840 novemberében, 23 éves koromban, megházasodtam, szivem régi választását követvén.”³⁷ Az Ercsey családdal tehát mindenképp összetett és intenzív kapcsolata lehetett a tehetséges, de szegény kisdíáknak.

³⁴ Ma Sárospatakon őrzik, vö. Stoll 2002: 781. sz.

³⁵ A teljes névsor: Pap 1912: 14–15. A kisújszállási származású Nagy Imrét (szerepkörét és sikereit tekintve) Petőfi egyik előképének tarthatjuk, vö. Kerényi 2008: 118.

³⁶ Ifj. Ercsey Sándor, Arany első életrajzírója Julianna testvére volt.

³⁷ Arany 1982: 559.

Nem volna meglepő, ha az akkori szalontai papok egyike (Nagy József, Erdei József vagy legvalószínűbben Balogh Péter esperes-rector)³⁸ egy ajánlólevelet is dugott volna Arany János tarisznyájába, amikor Debrecen felé indult. A kollégium híres filozófiatanára, az akadémiussá választott (ifj.) Ercsey Dániel (1781–1836) ugyanis a hajdani lelkipásztorral viszonylag közeli rokonságban állt: az unokaöccse volt, máskülönben pedig Budai Ézsaiás sógora.³⁹ A debreceni évek szakirodalma mindenütt megemlékezik Arany jeles tanáiról: Zákány Józsefről, Péczely Józsefről, Kerekes Ferencről és Sárvány Pálról. Arról nincs tudomásunk, hogy Ercsey Dániel is tanította volna Aranyt, de ez a táblabíró-professzor szembetegségével éppúgy magyarázható, mint hogy talán csak a felsőbb éveseknek és a jogászoknak tartott órát. Ez azonban nem zárja ki, hogy ismerhették egymást. Furcsa (s talán nem véletlen) egybeesés például, hogy Ercsey 1836 februárjában halt meg, Arany pedig – jóllehet Kisújszállásról visszatérve jelentősen iparkodott a tanulásban, s a tanárok támogatását élvezte, sőt tanítványt és talán legációs lehetőséget is kapott⁴⁰ – épp ekkoriban nyújtotta be kérelmét távozásával kapcsolatban. Talán az eddig nem azonosított pártfogó visszavonulása, majd halála is szerepet játszhatott ebben. Biztos válaszra ne számítsunk, hiszen erről az időszakról végképp csak a színészkalandot szokta felidézni a költő, a kollégiumban töltött utolsó hónapokat soha.⁴¹

Miért lehet fontos Ercsey Dániel, ha ennyire nincs adat kapcsolatukról Arany életrajzában és dokumentumai között? Ha valami összeköti őket, az épp a *Dalgyűjtemény* repertoárja. Ercsey, az Akadémia levelező tagja ugyanis 1833-ban küldte el saját népdalgyűjteményét Pestre, Döbrentei gyűjtőfelhívása nyomán.⁴² Vajon ő maga készítette-e? Az értékes forrás szerencsére fennmaradt: az 1840-es évektől Erdélyi János kezébe került, aki ezeket a korai gyűjteményeket is felhasználta a *Népdalok és mondák* szöveganyagának válogatásakor. Rögtön látható, hogy nem az egész füzet Ercsey írása – autográf levele segítségével lehet ellenőrizni ezt⁴³ –, hanem több kéz dolgozott rajta. Ezt ugyancsak a szembajjal magyarázhatjuk, amely már 1831-ben megkeserítette a napjait, így nem tudta vállalni az akadémiussággal járó hivatali teendőket. 1833-ban

³⁸ Móczár 1906: I. 101; a lelkipásztorok felsorolása az egyházi jegyzőkönyvek nyomán: 100–102.

³⁹ A szerteágazó Ercsey családnak nincs monografikus feldolgozása, de az internetes családtörténeti portálok segítségével viszonylag áttekinthető ez az ág. Különösen hasznos volt Szepesi Imre genealógiai adattára (<http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=szepesi&id=I3116>).

⁴⁰ Kardos 1914: 33. Kardos több helyen pontosítja Pap Károly adatait, így például azt is tisztázza, hogy Arany a kisújszállási időszakban is beiratkozott diákja volt a kollégiumnak, s 1835 áprilisában vizsgát tett. Ez arra utal, hogy ezt az anyagi gondokból adódó kitérőt egyúttal a további tanulás és hiánypótlás eszközeként is tekintette.

⁴¹ A *Bolond Istók* soraiban tükröződő, ironikusan tragikus *tékozló fiú*-motívika talán mégiscsak sugall valamit e korszak élményvilágából.

⁴² *Nép-Dalok össze szedte Ercsey Dániel Levelező-tag 1833. Esztendőben Debreczenben*, MTA KIK Kt RUI 8r 206/53.

⁴³ Ercsey Dániel kísérőlevele (1833. május 18.), MTA KIK Kt RAL 35/1833.

feltehetőleg csak arra volt lehetősége, hogy mások munkáját felügyelje. Értelemszerűen a debreceni kollégium diákjaihoz fordulhatott ilyen kéréssel-feladattal a neves tanár. Ez nem volna meglepő a hasonló források mezőnyét tekintve. Az 1830-as évekbeli „népdal”-gyűjtések, majd az Erdélyi János-féle második, országos hatáskörű gyűjtőmunka során állandó gyakorlattá vált, hogy a beküldők (jobbára papok és tanítók) másokkal írták össze az anyagot, s ebben a mindenkori kisebb-nagyobb diákoknak fontos szerep jutott.⁴⁴ Ez a többszörös szűrés hatással volt a repertoárra, majd Erdélyi János szerkesztői lehetőségeire is. Arany hajdani diáktársa, Szakál Lajos, Békés vármegye aljegyzője például Szőke István köröstarcsai tanítóval íratva össze a környékbeli dalokat, de ő maga küldte be Erdélyinek.⁴⁵

Ercsey Dániel kézírata kollektív munkáról tanúskodik. Az emlékezetből leírt vagy más kéziratokból átvett szövegek mellett egy hosszabb verscsoportot találunk, amelyeket egyértelműen ponyváról, még hozzá 18. század végi füzetekről másoltak, csak a helyesírást korszerűsítették itt-ott. A gyűjtemény első szövegcsoportjában (1–34. sz.) szinte csak olyan dalokat találunk, amelyek Arany dalgyűjteményében is szerepelnek. Arany-nak semmiképp sem lehetett benne közvetlenül szerepe, mivel Ercsey 1833. május 18-án, tehát a Debrecenbe érkezés előtti félév végén csatolta mellé levelét, amely az MTA levéltárában máig fennmaradt. Ebben elhallgatja ugyan a közös összeírás tényét, de jelzi, hogy műfajra tekintet nélkül készült, majd a szerkesztő válogat belőle:

„Tekintetes Titoknak Úr!

Küldöm az általam öszveszedett Népdalokat. Szedtem azokat, a’ mint jöttek; nem nézvénn sem idejek’ rendire, sem a’ tárgyak’ egyformaságára, sem notájkra; minthogy ez úgy is az Egybeszerkesztő dólga. Vagynak köztök olyanok, melyek nem paraszt költő fejből kerültek: de minthogy a’ Nép szájánn forognak, ide tettem. A’ Notáját egynémelyiknek nem kótázhattam le; mert nállunk nem ismeretes. Csak nem mindeniket könnyű hangnemből /: Tonart :/ tétettem fel, és minden cifrázatok nélkül. Az a’hoz értőnek könnyű lesz (: ha jónak látja :) más Hangnembe által tenni, és (: ha akarja :) meg is cifrázhatja. Kivált a’ hátúljánn vagynak szép Melodiájú Noták. [...]”

⁴⁴ Ezt a hagyományt a 20. századi gyűjtések is fel-felújították, lásd pl. épp a nagyszalontai gyűjtéseket, a Folklore Fellows vagy a cserkészek gyűjtőakcióit, amelyek mindig szakemberek felügyelete mellett zajlottak.

⁴⁵ MTA KIK Kt RUI 8r 206/19. Másik kollekciója ugyanitt 206/2, benne ponyvatöredékek is. Érdekes, hogy alig találunk konkordanciákat Arany dalgyűjteményével, ebből arra gondolhatunk, hogy valóban köröstarcsai szövegeket kapott Szakál Lajos a tanítótól (hogy ő mennyire a parasztoktól gyűjtötte, s mennyire a saját emlékeiből, sosem tudjuk meg).

Fájhat tehát a szívünk az elveszett kottamellékletért – talán Ercsey kottázta, vagy erre is megkért egy tanártársat (Zákány Józsefet?) avagy egy diákot?... Hihetőleg Buda 1849-es ostromakor kallódott el; Erdélyi különvágotta a hangjegyes küldeményeket, és önálló kiadványt tervezett belőlük, ám Fogarasi Jánostól nem kapta őket vissza.⁴⁶ De akárhogy is: a versfüzet a kollégium világából érkezett, s ez önmagában okot ad a források kapcsolatára.

Van azonban egy másik, még rejtélyesebb kollekció az akadémiai népköltési szöveg-tengerben, amely szintén ide kapcsolható. Amikor Erdélyi János a *Népdalok és mondák* I. kötetének előszavában felsorolja az addig beérkezett forrásokat, Ercseyével egy csoportban (az 1830-as évekbeli gyűjtések közt) említi: „9. Névtelen gyűjtemény hangjegyekkel, 105 db.”⁴⁷ A kották – ha valóban ehhez a füzethez tartoztak – sajnos szintén elvesztek. A kézirat későbbi könyvtári előzéklapján ez olvasható: „Nép Dalok 105 drb. Tudóstársasági Névtelen Gyűjtése.”, s nem is volt címlapja, csak a füzet első lapjának tetején olvasható témacím: *Nép Dalok*, mellette Erdélyi vagy Döbrentei írásával: „T. társasági névtelen.” Kottákról nincs szó, ellentétben Ercsey kísérőlevelével, tehát meglehet, hogy Erdélyit ez tévesztette meg a lista összeállításakor.

Pogány Péter, az Erdélyi–Döbrentei-szöveg-hagyaték egyik fő elemzője tudni véli, hogy a kéziratot Péczely József küldte be az Akadémiára,⁴⁸ erre vonatkozóan azonban nincs bizonyítékom, ugyanis a füzet kísérőlevelét nem sikerült megtalálnom az Akadémia irattárában. Könnyen lehet, hogy valóban Péczely a beküldő vagy a gyűjtemény összeállítója, hiszen a debreceni kollégium irodalmi életének agilis szervezőjeként több mindent küldött a Tudós Társaságnak ekkoriban. Az íráskép azonban elég karakteresen eltér az övétől, tehát hasonló helyzetre gyanakodhatunk, mint Ercsey Dániel kéziratánál, vagyis jó eséllyel a debreceni diákok szorgalmi feladata volt a dalok összeírása. Ráadásul az egyik tinta jellege is azonos. Ha nagyon merészek vagyunk, azt sem zárhatjuk ki, hogy Arany János kamaszkori írásával készült, hiszen az itteni íráskép nem áll messze az 1834-ből ismert autográfától, bár gyakorlatlanabb annál.

A névtelen(nek tűnő) gyűjtemény tartalmát érdemes egészében áttekintenünk. A füzet jórészt egy kéz írása, aki igyekezett ábécérendben haladni, csak néhol tért el tőle. Ez előzetes szűrésre vagy jegyzetelésre utal, ami még ekkoriban is viszonylag ritka

⁴⁶ Az Erdélyi-féle kéziratállomány zenei vonatkozásairól bővebben: Almási 2014; Tari 2014. Lehet persze, hogy Erdélyi téved, s az Ercsey-gyűjtemény kottáit érti ide, ugyanis az anonim gyűjtemény kísérőlevelének nem akadtunk nyomára, s más sem utal a hangjegyes függelékre.

⁴⁷ Erdélyi 1846–1848: I. IX. A kézirat jelzete: MTA KIK Kt RUI 8r 206/60, tehát Ercseyével csaknem szomszédos, feltehetőleg egy időben kerültek be.

⁴⁸ Pogány 1982: 233. A Tudós Társaságnak mindketten levelező tagjai voltak, így a későbbi címléírás illik rájuk.

a közköltészeti forrásokban, ezért mindenképp szekundér jellegűnek tarthatjuk.⁴⁹ Úgy tűnik, Arany az 1870-es években szintén ilyesmire törekedett a *Dalgyűjtemény* összeírásának kezdetén, de hamar eltérítették zenei és szöveges asszociációi.

Az alábbi táblázatban feltüntettem azokat a dalokat, amelyek előfordulnak Arany 1874-es dalgyűjteményében, a Bartalus Istvánnak átadott („Arany Jánostól”) népdalanyagban,⁵⁰ illetve a verstani tanulmányok szövegpéldái közt, továbbá az Ercsey-kéziratban szereplő párhuzamokat.⁵¹ A füzet végén olvasható nyolc szöveget a jellegzetes cirkalmas íráskép miatt joggal tarthatjuk szintén Ercsey Dániel kézírásának; tőle valók a főanyagba utólag betoldott strófák és javítások is (vö. tanári kontroll). A *-gal jelölt tételek Aranytól másikkal szerepelnek, de a szövegcsalád szintű azonosság kétségtelen.

A Nép-dalok. 105 drb. Tudóstársasági Névtelen Gyűjtése (MTA KIK Kt RUI 8r 206/60)
tartalomjegyzéke, illetve párhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel,
valamint az Ercsey-féle küldeménnyel

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
1.	Ama fejér tanya végenn		
2.	A' mely leány sokat szeret	I. 85.	16. *
3.	A' Tsengeri temetőn	I. 1.	31.
4.	Azt mondják hogy nem illik	I. 46–47.	
5.	Azt szokták szememre vetni	I. 99.	6.
6.	Árva vagyok, árva lettem		11.
7.	Ángyom ángyom édes Ángyom	I. 4.	29.
8.	Andrikó kintsem, Andrikó lellem		
9.	Angyalom Édesem, Drága szerelmesem		
10.	Ajakid Ró'sám mézesek		
11.	A' kend Édes Anya, meg átkozott engem		
12.	A' szerelem édes ölébe		
13.	Búsulok is bánkodok is		
14.	Boldog az a' pillantás	I. 55.	15.
15.	Bajos a' mi kedves		18.

⁴⁹ Bővebben Csörsz 2009b: 38–39.

⁵⁰ Ezek listája Bartalus István jegyzetei nyomán: Arany 1952b: 19. Hitelüket némiképp növeli, hogy Bartalus kéziratában (MTA BTK Zenetudományi Intézet) szintén egymást követik e dalok, előtűnik pedig Arany saját szerzésű dallamai olvashatók.

⁵¹ A két kéziratot semmiképp sem egymásról másolták, a repertoár rokon vonásai a lejegyzők szövegismeretét tükrözik.

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
16.	Bártsak engem valaki Retek ázni hína ki	I. 78. *	20.
17.	Bútsu csokja az Édesnek		
18.	Bétsből hoztam feleséget		92.
19.	Czegléd uttszánn jártam én		
20.	Csere bogár, sárga csere bogár		4.
21.	Debreczenbe van egy malom		
22.	Drága szép teremtés Angyali lélek	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	
23.	Derül az ég felettünk		
24.	Életemmel, halálommal		
25.	Én vagyok a' Petri gulyás		
26.	E világnak egy Jánykája		
28. [!]	Éljén a' ki most issza ki Borát a' poharából		13.
29.	Egy két pár tsók nem a' világ	I. 35.	23.
30.	Egy angyali képnék tekintete		
31.	Én nem tudom mi a' bajom		
31. [!]	Egy Vasárnap délutánn		
32.	Egy ártatlan nézés meg szédített		
33.	Édes kintsem szép Rósikám		
34.	Én nem tudom hogy hogy esik		
35.	Eb lessz többé a' Leányok 's az Asszonyok bolondja		
36.	Gyászos én életem, bánom tselekedetem	I. 95 *	
37.	Hol lakik Kend Húgom, Patakonn		
38.	Ha nem szerettelek volna 7. Árok, árok de mélyly árok	Bartalus	
39.	Hová hová barna legény? – az erdőre [Végigmentem egy asszonynak az udvarán]	I. 62. *	28.
40.	Hajladoz a' széltől a' nád		1.
41.	Ha meg halok se bánom	Bartalus	27.
42.	Ha érzed fogad fájását	I. 3.	
43.	Ha mégy a' Temető kertbe		14.
44.	Ha ki megyek az erdőre		19.
45.	Hidd el Kintsem Senkinek sem Mondom		

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
46.	Hideg szél fúj észak felől	Bartalus	55.
47.	Hosszú Pályi alatt nyúlik egy zöld erdő		
48.	Ha én egy olyan mély pintzébe le mászok		
49.	Ha Te engemet tsak mulattságból szeretsz		
50.	Isten hozzád édes eszem		
51.	Ifjú Legény vagyok		
52.	Kék eres a' szőlő level		5. *
53.	Kinek van, kinek van Karika gyűrűje	I. 69 *	7.
54.	Kis Komárom, nagy Komárom	I. 52.	33.
55.	Kedves szellők vigyétek		
56.	Ki mentem én a' szőlőbe	I, 37. *	78.
57.	Ki az ő Ró'sáját igazán szereti	I. 10.	
58.	Meg virrad még valaha		
59.	Most jöttem Aradrol	I. 26.	12.
60.	Meg éggett a' réten a' Nád		24.
61.	Meg esküdtem az egekre		25.
62.	Már mi nálunk verbuválnak kötéllel		
63.	Magyar szeress magyar Jányt [!]		
64.	Most megyek ki a' faluból		
65.	Minden az ég alatt érez gerjedelmet		
66.	Mondják hogy a' fagyos halál	I. 102. *	
67.	Nem szeretlek egyébért		84.
68.	Nagy Debreczen szép helyett van		
69.	Nem bánom hogy parasztnak születtem		34. *
70.	Nincsen nékem semmi bajom	<i>A magyar nemzeti versidom *</i>	22.
71.	Ni ni mí a' szerelem		48.
72.	Nem iszom bort fogadásom tartja		
73.	Nem átkozlak nem szokásom		
74.	Nem úgy van már mint volt régen	I. 23.	59.
75.	Pesten jártam oskolába ku	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	
76.	Rab lánczra tettél, engem szerettél		

Sorszám	Kezdősor	Arany	Ercsey
77.	Rozmaring Cziprus Fa nem árt ennek a' Tél		
78.	Sárga tsíkó, selyem nyereg		
79.	Sikót ríkót a' sarkantyú	I. 70.	94.
80.	Szárad a' bokor a' Tetön		3.
81.	Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani	<i>A magyar nemzeti versidom</i>	9.
82.	Sem eső nem esik		10.
83.	Szeretlek szeretlek a' míg élek		30.
84.	Sárga csizmás Miska sárba jár	I. 25.	32.
85.	Szeretlek én Téged nagyon		
86.	Tisza háti szép kis Jány	I. 67. *	8.
87.	Természete a' magyarnak		
88.	Termetednek annyi éke	II. 10.	
89.	Ugy meg vagyok határozva		35. *, 58.
90.	Uttszú kis Jány be meg nőttél		
91.	Veres csákó süvegem		
92.	Veres czipó piros pántlikára		21. *
93.	Vigan Barátim katzagjuk ki a' gondot		26.
94.	Vége Vég Andrásnak	I. 69.	80.
95.	Zöld halomnál zúg a' Malom		2.
96.	Jaj Kíntsem be szeretlek Kí nem mondhatom		110.
97.	Jer az ablakomra Kedves		
más kéz			
98.	Magas a' torony teteje		
99.	Nem jöttünk volna mi ide		
100.	Nagy Debreczen szép helyett van [vö. 68.]		
101.	Pajtás! míg lever a' Minket ijjesztő Cholera	I. 51.	82.
102.	Szeretlek galambom Mint a' lány kenyeret		
103.	Valyon ki kiabál Ama zöld erdőbe		
104.	Érik már a' Debreczeni veres szilva		
105.	Hej Rákóczy, hej Bercsényi!	I. 96.	

Az összevetés mérlege: 32, Aranynál is szereplő vagy érintőlegesen hozzá kapcsolható⁵² szövegcsalád. Ercseynél a fentiekén túl az alábbi konkordanciák szerepelnek:

Ercsey Dániel küldeményének (MTA KIK Kt RUI 8r 206/53) eddig még nem idézett párhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel

sorszám	kezdősor	Arany
47.	Fáj! fájl! fájl! fájl! Fáj a' szívem fájl! (ponyvamasolat)	I. 49
50.	Lám meg mondtam Angyal Bandi	I. 75.
56.	Vigan élem Világom	II. 8.
57.	Gyászba borúlt gondolatim szünjetek	<i>A magyar nemzeti versidom</i>
85.	Óh te 'siros Kanahán	I. 24.
87.	A'mott kerekedik egy fekete felhő	<i>Az „aki” az Akadémiában</i>
96.	Ollyan fúrge, mint az ürge A' nyíri Dáma	<i>A magyar népdal az irodalomban</i>
101.	A' nap kerül, Hajnal derül	II. 32.
102.	Ha valaki vígan él	I. 66.
109.	El kell menni, Nints mit tenni	<i>A magyar nemzeti versidom (*)</i>

Itt összesen 10 tétellel találkozunk, amelyek Arany népköltészeti-közköltészeti ismeretanyagában is szerepelnek. A két debreceni gyűjtőfüzet tehát az átfedéseket nem számítva 42 darabot tartalmaz, amelyek Arany János vonatkozásában is fontosak. A *Dalgyűjteményre* ebből 31 (32) tétel esik, vagyis Arany 148 tételes kötetének 21,6%-a, durván a hatoda.

Az óvatosabb és védhetőbb, statisztikai jellegű értelmezés szerint tehát két fontos egykorú gyűjtemény is bizonyítja saját repertoárjával, hogy Arany János ebből a környezetből örökölte tovább a dalkincse egyik fontos rétegét. A két gyűjtőkézirat szinte egyáltalán nem tartalmaz műköltői szövegeket, vagy csak nagyon folklorizált formában – Pálóczi Horváth Ádám két dalszövegét –, holott ezek közismertek voltak a kollégiumban, ezért tehát a halmaz még nagyobbának gondolható. Szerepük azért sem mellékes, mivel épp ebből az időszakból már viszonylag kevés hagyományos daloskönyvet ismerünk Debrecenből, inkább a vegyes gyűjtemények jellemzőek. A társasági

⁵² E tekintetben a 94. tétel (*Vége Vég Andrásnak*) külön is érdekes. A tréfás sírvers-strófa többnyire kontaminált helyzetben fordul elő, Arany egy képverset is készített belőle. A műfajt láthatóan kedvelte, ennek egyik dokumentumát, Tyúk András humoros sírversét Szilágyi Ferenc még Arany szerzeményeként tárgyalta, de Szendrey Zsigmond karcagi folklóradata egyértelműen bizonyítja, hogy ő csupán továbbörökítője volt. Bővebben: Szilágyi 2004.

énekletről ilyenformán nincs túl sok „szorosabb” adatunk az 1830-as évek kollégiumából. A Kántus repertoárját sem könnyű rekonstruálni (a kottás dallamgyűjtemények száma elenyésző),⁵³ jóllehet Arany több dalnál megjelölte, hogy valaha a kollégium kórusában énekelték, bizonyára Zákány József vezetésével. Ezek hiánya az Ercsey-féle és az anonim küldeményben is érthető, hiszen összeíróik a népdalok, népies műdalok és ponyvaszövegek rögzítésére törekedtek. A debreceni kisközösségi használat több jellegzetes szövegen nyomot hagyott. A *Jer az ablakomra, kedves* kezdetű dalt (az anonim füzet 97. szövegét) a jellegzetes hajlításokkal együtt idézi Arany a *Bolond Istók* II. énekében, a diáktársak borközi hangulatával:

[...] ők danolnak és boroznak;
 A karcos vinkó, mit fanyar gerezd
 Kínjába szült, alig válik be *rossznak* ;
 De a dal ömlik fájos-édesen :
 »Je-her a-hab-lakomra, kedvesem !«⁵⁴

A *Rákóczi-nóta* változatai az 1740-es évek óta behálózzák a magyar közköltészetet, jóllehet nyomtatásban csak külföldön, egy kottás kiadásban jelent meg (1814), egészen 1848-ig, amikor épp Erdélyi János adta közre *Szabad hangok* című kiadványában.⁵⁵ A gazdag szövegcsalád változatai országrészenként és közösségenként is eltérnek, a debreceni kollégiumból önálló altípusok maradtak ránk. Az anonim füzet végén szereplő változatot érdemes Arany lejegyzése mellé tenni. Noha azt írta, hogy csak töredékesen emlékszik a versre, de valaha hosszabban is tudta, meglehet, hogy a dallamemlékezet révén mégiscsak elég koherens változatot örökített meg, hiszen épp ilyesféle volt az 1830-as évekbeli debreceni szöveg beosztása:

MTA KIK RUI 8r 206/60. 105. sz.	Arany János dalgyűjteménye I. 96. sz. <i>Rákóczy-töredék. Adagio</i>
Hej Rákóczy, hej Bercsényi! Régi Magyaroknak elhunyt vezéri!	Haj, Rákóczi! Haj, Bercsényi! Régi híres magyaroknak magyaroknak Elhunyt vitézi! Fénylő tüköri!
Im a' német lakó földünket	(<i>Más vers-szakkból.</i>) Nézd, a német Lakó földünket
Jaj miként vérzi :/:	Jaj, miként vérzi.

⁵³ Arany 1952b: 9.

⁵⁴ Arany 1952a: 179.

⁵⁵ A szövegcsalád részletes bemutatása: Csörsz–Küllös 2013: 46–50. (10. sz.)

MTA KIK RUI 8r 206/60. 105. sz.	Arany János dalgyűjteménye I. 96. sz. <i>Rákóczy-töredék. Adagio</i>
Nézd mely kövér, bőribe nem fér Nintsen immár országunkban Sem pénz sem kenyér Még is többet kér Szegény Magyar nép, Mikor leszsz már ép Im a' sasnak körme között Senyved mint [a] lép Szegény Magyar nép.	<i>Ismét más versszakból)</i> Nincsen immár országunkban, országunkban sem bor, sem kenyér Még is többet kér. ⁵⁶

Kapcsolatok más debreceni daloskönyvekkel

E helyütt két másik, debreceni vonatkozású kéziratról kell még feltétlenül megemlékeznünk az 1830-as évekből. Természetesen nagyon sok ilyen forrásban találunk konkordanciákat Arany dalgyűjteményéhez (s nemcsak Debrecenből, hanem az ország más vidékeiről, részben Erdélyből is), e kettő azonban a szövegkínálat arányai miatt közelebbi rokonságot – s az adatokat merészen értelmezve akár szorosabb kapcsolatot – mutat Arany kései, kottás forrásával.

A *K. R.-gyűjtemény* (1839–1843)⁵⁷ egy korábbi közleményemben már bemutatam. A füzet sorozat szintén Debrecenből való, s egyik kézírása feltehetőleg azonos az Ercsey-küldemény egyik kézírásával, tehát jó eséllyel egy (volt) debreceni diákot tiszteletünk benne. Az egyik füzet címlapján szereplő Debreczeni Eszter aláírása olvasható. Gyakorlatlan kézre vall, feltehetőleg egy kislányé, akinek talán épp a kacskaringós írású ifjú préceptor és annak barátai írogattak össze mindenféle énekelni- és olvasnivalót, máskor maga is próbálkozott ilyesmivel. Az egyik internetes családtörténeti adattár szerint 1826. július 17-én kereszteltek meg Debrecenben egy ilyen nevű gyermeket⁵⁸ – hátha épp róla van szó a kéziratban, hiszen az 1830-as évek közepére-végére már írástudó kiskamasz lehetett. Hogy kit rejt a K. R. monogram, ezek után se tudjuk, hiszen mindegyik kézírástól eltérő formában és tintával szerepel, s nem is mindegyik „csomó” borítóján.

⁵⁶ Arany a kottásor végén megjegyzi: „(A dallam körülbelől teljes. A szöveget több versszakból táoltam össze, a mint eszembe jutott. Gyerekkoromban tudtam a több versszakra terjedő egész dalt.) Az accord *d* moll, *g* moll, *s* változataik a versekben: *a* dur, *b* dur, *c* dur, *f* dur.”

⁵⁷ Stoll 2002: 833. sz.

⁵⁸ <https://familysearch.org/search/record/results?count=20&query=%2Bgivename%3AEszter%20%2Bsurname%3ADebreczeni> (Letöltés: 2016. augusztus 22.)

Mindenesetre a 4. csomó fedőlapja szerint „Nótás Könyv. le írta 1839dik Esztendőbenn Debreczeni Eszter mp Iródott Jobb othonn,” – itt megszakad, hiszen a ponyváról kölcsönzött címlaptréfa így nem értelmes, csak eredeti szóhasználattal: „nyomtattatott jobb othonn, de nem lóval”. Érdekes, hogy ez a humoros impresszum olvasható Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* korai debreceni ponyvakiadásain is... A kézirat Stoll-féle datálását egyébként akár 1848-ig kitolhatjuk, mivel egy részét bizonyára Erdélyi János antológiáiból (1846–1848) másolták.⁵⁹

A kézratsorozat gazdag anyagából már közreadtam azokat a szövegeket, amelyek Arany dalgyűjteményével szorosabb vagy tágabb, szövegcsalád szintű kapcsolatot mutatnak.⁶⁰ Valamennyi ismert forrás közül számszerűen ez a legmagasabb adat: a *Dalgyűjtemény* 45 tételéhez (csaknem 30%), s Arany további népdal- és közköltészeti idézeteihez szintén bősséggel találunk kapcsolatot. A K. R.-kézirat „többkezűsége” biztosítékot jelent arra, hogy túlmutat egyetlen személy individuális tudásán, műveltségén, s bizonyos értelemben közösségi tulajdon, ami mások ismereteit is tükrözi. Ezúttal mindenképp Debrecen és környéke a gyűjtőkör, s néhány ritkább szöveg is előfordul benne, amelyek aztán Aranynál köszönnek vissza.

Egy másik forrás eddig szinte teljesen elkerülte a szakirodalom figyelmét. Nincs rajta semmi feltűnő, hiszen egy kis méretű, négyzet alakú, kemény papírkötésbe rejtett kéziratocskáról van szó, amelyben egy idegen tollpróbán kívül (amely Kis Sándort említi) nem találunk névbejegyzést.⁶¹ A címe: *Sokféle. 1835.*⁶² A címadás nemcsak egyszerűen a vegyes tartalomra utalhat, ami sok más kéziratnál is általános, hanem esetleg a Bécsben megjelenő vegyes folyóirat, Márton József *Sokféléjének* ismeretére is, amelyből néhány verset gyakran másolgattak kéziratokba is (pl. a színek vetélkedésének sorozatát).⁶³ A kis versgyűjtemény javát valószínűleg egyazon kéz írta le – némileg változó írásképpel –, aztán talán gazdát cserélt, s a fejezetek vége felé megszorodnak az idegen kézvonások; köztük egy M. J. monogramú személy 1838-as bejegyzése (44b), a hátsó borítótáblában pedig girbegurba írást olvashatunk 38 juh behajtásáról. A törzsanyagban sok közkedvelt műköltői alkotás szerepel, például Csokonai, Kovács József, Édes Gergely, Bajza József, Sebestyén Gábor, Nagy Ignác, Vörösmarty, Berzsenyi és mások munkái. Ám ismeretlen eredetű versek is akadnak: epigrammák, Julcsa (!) nevére szerzett udvarló dalszövegek (9. sz., 59a), illetve egy románc (*Haza tért László a' hartz mezejéről*, 11. sz.), amely nem

⁵⁹ Csörsz 2009a: 181.

⁶⁰ A kézitról bővebben, szövegközléssel: Csörsz 2009a.

⁶¹ Ugyanilyen kéziratok szép számmal készültek ekkoriban, részben ajándékba. Az MTA KIK Kt Ms. 214. kézirat (*Péter Zsuzsanna-ék.*, 1836) még repertoárjában is hasonló. Ennek címét nem az összeírótól származtatjuk, hanem a megajándékozott kiskunhalasi hölgytől.

⁶² OSZK Kt. Oct. Hung. 1708; Stoll 2002: 1338. sz.

⁶³ Az azonos című, Sándor István szerkesztésében kiadott folyóirat (1791–1808) ekkoriban már eltűnt a közforgalomból, hatásával kevésbé számolhatunk.

más, mint Kisfaludy Sándor *Csobánczának* parafrázisa, amelyben a halott kedveséhez, Lillához (!) hazatérő lovag Zombor vára tövében öngyilkosságot követ el. Ezt a verset sem sikerült egyelőre máshonnan azonosítani – meglehet, hogy a kollégium egyik verselő diákja írta a *Lant*-kötetek hangnemében.

A törzsanyag beszédesen tanúsítja a lejegyző írásképeinek változásait akár rövid időn belül, sőt a szoros kis tükör és az apró betűk miatt akár egy szövegen is. Amennyiben szintén egy debreceni diákról van szó, akkor Arany János kortársáét. Noha az 1834-es kisújszállási prédikáció betűformáival sok rokonságot fedezhetünk fel, egyelőre ellenállok a kísértésnek, hogy a versgyűjteményt Arany kézírásának tulajdonítsuk; ezek korszak- és korosztályfüggő jegyek. Ám a közköltészet nézőpontjából ez valójában mindegy: a szövegek ismertségéhez egy „anonim” vagy „autorizált” adat sem ad sokkal többet. Ha valamiért mégis értékes Arany szempontjából egy ilyen forrás, leginkább azért, mivel a közösen ismert-kedvelt (esetünkben talán: lemásolt és a közösségi beilleszkedés jegyében elsajátított) szövegkincs akár olyasmit is tartalmaz, amit ő maga adott tovább. Mondhatni: ezek az anonim források pótolják az ő elveszett, elkallódott saját primer versgyűjteményeit, daloskönyveit. Az 1835-ben megkezdett, de láthatólag még az 1850-es években is bővülő *Sokféle* repertoárjából az alábbi tételek hozhatók kapcsolatba Arany Jánossal.

A *Sokféle* (1835) szövegpárhuzamai Arany dalgyűjteményével és népdalidézeteivel

sorszám	kezdősor	Arany
címlapra firkálva	Kinekvan kinekvan karikagyűrűje	I. 69. *
2.	Ifjú heves vérem vagyon	II. 9.
14.	Béts városnak Nyúgotról Keletre	I. 34. *
16.	Édes Tubám szépségednek	I. 45.
22.	Ott hol a' patakotska	II. 5.
23. -> 55.	Az ér mellett űlt a' gyermek	II. 18.
[27.] -> 57.	Mégyek már, engedd meg	II. 1.
32.	Gerliczeként nyögdétselek	<i>Apróságok</i>
34.	Ha bort iszom vídám vagyok	I. 102.
35.	Harsog a' Trombita ríjjadoz a' Kürt	II. 14.
46.	Kinek nincsen szeretője	I. 88. *
47.	Jánkám! a' végzés töllem tégedet be	II. 13.
49.	Bús szívemet mardosó gondok!	I. 32.
50.	Ha int a' végzés, kész a' sirhalom	II. 12.
58.	Kis Komárom nagy Komárom	I. 52.
62.	Óh nagy egek rátok apellálok	II. 23.

sorszám	kezdősor	Arany
[56a–b]	Vigan élem világom	II. 8.
[81 a–b]	Káka tövén költ a rucza	<i>A magyar népdal az irodalomban; Levelezés</i>
[82a–b]	Hortobágyi pusztán fúj a szél fúj a szél	<i>A magyar nemzeti versidom</i>
[83a]	Ne ugorjál a' hol árok nincsen	<i>Visszatekintés</i>

Csokonai haldokló pásztorról írt verse itt ugyanazzal az apokrif strófával egészül ki, amelyet az 1834-ben kiadott *Érzedény és víg dalok* 125. lapján olvashatunk; még a kicsit szövegromlásnak tűnő *Kőrös-fák* szó is megmarad. Más szövegeket bizonyára az 1833-as *Regélő*ből másolt a verseskönyv gazdája.

A címhez viszont még egy kitérőnk lehetséges. Úgy látszik, Debrecen vonzáskörében ez egy gyakori kéziratcím volt, s Arany közvetlen környezetében is tetten érhető. Balogh Péter Nagyszalonta egyik lelkésze (később szuperintendens, majd püspök) volt, aki 1822-től 39 éven át szolgált a mezővárosban.⁶⁴ Arannyal intenzív kapcsolatban állt, hiszen akkoriban az iskola rektora is ő volt; Arany 1831-ben, 14 éves korában hozzá folyamodott, hogy a tanulás mellett préceptori teendőket is elláthasson.⁶⁵ Feltehetőleg a debreceni kollégiumba is kapott tőle ajánlólevelet, 1843-ban pedig Balogh esperes segítette hozzá a segédjegyzői álláshoz.⁶⁶ Talán az ő környezetéből maradt ránk egy kézirat versgyűjtemény, *Sokféle* címmel, 1829 és 1836 közti dátumokkal. Címlapja szerint „Néhai I. I. Farkas Sándor után Balogh Péteré” – az évszámok alapján semmiképp sem az esperesé volt, hanem legfeljebb a fiáé, aki Arany János kortársa lehetett (a nevét egyelőre nem tudom azonosítani). Ha valóban ehhez a Balogh családhoz tartozik a kézirat (a benne említett Felsőbánya történetesen szintén Debrecen partikulája volt, s anyaga is debreceni jellegű),⁶⁷ akkor kikövetkeztethetjük a későbbi útját is. Először jó eséllyel Szél Kálmán nagyszalontai református lelkészhez, Arany megözvegyült vejéhez kerülhetett, tőle Széll Farkashoz, a neves könyvgyűjtőhöz, végül az ő hagyatékával együtt, Szél Piroska hozományaként jutott Prágába, ahol ma a teljes Kubelík–Széll-gyűjteményt a Nemzeti Könyvtár őrzi.⁶⁸ Balogh Péter iratanyagának részletesebb kutatása későbbi feladat, hiszen talán valahol nyomára bukkanhatunk még ismeretlen Arany-autográfoknak is. Óhatatlanul újra

⁶⁴ Móczár 1906: 101.

⁶⁵ A folyamodvány eredeti kézírata lappang, kiadása: Arany 1966: 7, jegyzet: 438.

⁶⁶ Arany 1966: 439.

⁶⁷ Klaniczay Tibor kézírásos tartalmi kivonatát Stoll Béla hagyatékából ismerhettem meg. A versgyűjtemény zömét folyóiratokból, kalendáriumokból és a *Doromb*-kötetből másolták össze, de többek között a *Megholt feleségem* kezdetű, 18. századi makaróni vers is szerepel itt *A' bús özvegy* címmel (vö. Küllös–Csörsz 2000: 338–343. 150. sz.), amely Arany dalgyűjteményében is helyet kapott (I. 44. sz.).

⁶⁸ A könyvkollekció történetéről: Lengyel 2016.

eszünkbe juthat az önéletrajzi levél egy részlete: „rectorom a tisztázatot magához vévén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával”.⁶⁹ Tehát az elkészült szöveg inntól fizikai értelemben sem volt a szerzőé, hanem a továbbítóké-befogadóké.

Összegzés

Arany 1874-es dalgyűjteménye mögött egy olyan szellemi közösség hagyománya is munkálkodott, amelyhez Arany formálisan csak rövid ideig tartozott ugyan, de annál intenzívebben. Szalontai gyermekkorából ismerhette a falusi értelmiség (néha divatjamúlt) olvasmányait és alkalmi vagy szatirikus versigényét. Debrecenben – az ellentmondásos kollégiumi élményeken túl – volt módja bepillantani a tanárai és diáktársai együttműködésével készülő (nép)dalgyűjtemények összeírásába, sőt akár részt is vehetett ilyesmiben. Megismerhette a kéziratos énekeskönyvek gazdag, mondhatni burjánzó világát, a *Lant* antológiák sugallta fennkölt ízlést és annak paródiáit, a címlapot is utánzó *Doromb*-köteteket, a kollégium világi zeneéletét. Egyáltalán nem kizárt, hogy saját céljaira is másolt verseket, ám ha volt is ilyen forrás (netán a kollégiumban maradt valakinél, hamar elszakadva Arany személyétől), névbejegyzés híján, a nem túl jellegzetes íráskép miatt szinte azonosíthatatlan marad. Különösen, ha nem önálló gyűjtemény volt, hanem csak bejegyzés mások füzeteibe, ami igen gyakori megoldás. *Konkrét* forrás helyett ezúttal tehát a mezőny fennmaradt, *tipikusnak* nevezhető darbjait használhattuk kontrollcsoportként. A vizsgálat azt az eredményt hozza, amelyre számítottunk: az 1874-es kottás kézirat szövegbázisa nagymértékben adatolható, visszakereshető az 1820–1830-as évek debreceni kézírataiból. De még messzebbre vezetne a kérdés, hogy az 1870-es években vajon újra kezébe vett-e ilyesmit akár otthon, akár az Akadémián, emlékeztetőként?

Források

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)

Kézirattár (Kt.)

Régi Akadémiai Levéltár (RAL)

Régi és Új Írók (RUI)

⁶⁹ Arany János Gyulai Pálnak, 1855. június 7. Arany 1982: 556. (Kiemelés tőlem – Cs. R. I.)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

Arany 1952a: ARANY János, *Bolond Istók, Elbeszélő költemények* = ARANY János *Összes Művei, III*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 133–198.

Arany 1952b: *Arany János népdalgyűjteménye*, közzeteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

Arany 1952c: ARANY János, *Zsengék, Töredékek, Rögtönzések* = ARANY János *Összes Művei, VI*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1966: ARANY János, *Hivatali iratok 1: Nagyszalonta, Nagykörös, Budapest 1831–1865*. = ARANY János *Összes Művei, XIII*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966.

Arany 1975: ARANY János *levelezése (1828–1851)* = ARANY János *Összes Művei, XV*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi; a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula; a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975.

Arany 1982: ARANY János *levelezése (1852–1856)* = ARANY János *Összes Művei, XVI*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi; a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károllyal és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Csörsz–Küllös 2013: *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, XIV: Közköltészet 3. A társadalmi élet költészete. 3/A. Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ RUMEN István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas – Editio Princeps, 2013.

Erdélyi 1846–1848: *Magyar Népköltési gyűjtemény: Népdalok és mondák, I–III*, a Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, Beimel József (I, III), Magyar Mihály (II), 1846–1848.

Küllös–Csörsz 2000: *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század: IV. Közköltészet 1. Műlatatok*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, Csörsz Rumen István, Bp., Balassi Kiadó, 2000.

Tompa 1988: *Dalfűzér 1844*. TOMPA Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye, hasonmás kiadásra előkészítették és kísérő tanulmányokkal ellátták POGÁNY Péter, TARI Lujza, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988.

Hivatkozott irodalom

- Almási 2014: ALMÁSI István, *19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2014, (118) 654–660.
- Bán–Julow 1964: BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Bp., Akadémiai, 1964.
- Barcsa 1905: BARCSA János, *Arany János távozása a debreczeni kollégiumból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905 (15) 366.
- Csörsz 1999: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak: Magyar kézirat-típusok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Bp., FISZ, 1999 (FISZ Könyvek, 1) 75–89.
- Csörsz 2009a: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., Reciti, 2009, 180–201.
- Csörsz 2009b: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum Kiadó, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).
- Csörsz 2016: CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).
- Dénes 1921: DÉNES Szilárd, *Arany János kisújszállási tanítósa*, Budapesti Szemle, 185. köt., 529–530. sz., 49–62.
- Dercze 1933: DERCZE Lajos, *Arany János és Debrecen*, Debrecen, 1933.
- Kardos 1914: KARDOS Lajos, *Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, (3) 1., 30–33.
- Kerényi 2008: KERÉNYI Ferenc *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris Kiadó, 2008.

- Kilián 1982: KILIÁN István, *Arany János debreceni éve* = *Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1982, 17–50.
- Lengyel 2016: LENGYEL Réka, *A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században* = *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 472–478.
- Móczár 1906: *Nagyszalonta 1606–1906*, szerk. MÓCZÁR Lajos, Nagyszalonta, Székely J. Jenő Könyvnyomdája, 1906.
- Pap 1912: PAP Károly, *Adalékok Arany debreceni diákságához*, klny. az Irodalomtörténet 1912. számából.
- Pogány 1982: POGÁNY Péter, *Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés*, *Artes Populares*, A Folklore Tanszék évkönyve (8.) 227–248.
- Stoll 2002: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, 2., jav., bőv. kiad. Bp., Balassi Kiadó, 2002.
- Szilágyi 2004: SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, *Irodalomtörténet* 2004, (85.) 3., 367–379.
- Szilágyi 2005: SZILÁGYI Márton, *Arany János és a sírversek = Minden Gyűjtemény, I: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 22) 167–179.
- Szilágyi 2013: SZILÁGYI Márton *Egy mostoha sorsú Arany-szöveg körüljárása. A déványai juhbehajtás = Az olvasás labirintusában: Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára*, szerk. BEDNANICS Gábor, HANSÁGI Ágnes, VADERNA Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2013, 204–215.
- Szilágyi 2016: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai = Sz. M., Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció Kiadó, 2016, 46–63.
- Tari 1984: TARI Lujza, *Tompa Mihály Dalfűzér c. gyűjteményének dallamai*, *Zenetudományi dolgozatok*, 1984, 94–135.

Tari 2014: TARI Lujza, *Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a Népdalok és mondákban = Doromb: Közköltészeti tanulmányok, 3*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2014, 381–420.

Tóth 2015: TÓTH Zsombor, *Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015 (119.) 625–650.

Rajnai Edit

„könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.”¹

Arany János a színházban

A színészkaland sivár valósága

„Egy régi könyvben azt olvastam, hogy nincs harczos, a ki Hannibal dicsőségére ne vágy-nék; nincs író, a ki Shakspere lenni ne kívánna; s nincs jó izlésű ember, a ki (jó) színész lenni ne szeretett volna egyszer életében.”²

Egressy Gábor, a 19. század közepének talán legnagyobb formátumú színházi egyé-nisége ezzel a lendületes felütéssel kezdte azt az írását, amely *A színészet iskolája* című kötetének elejére került. Majd így folytatta: „Ez mind igen természetes, kivált az ifju korbán, midőn a kebel virágai megnyílnak, s az élet fuvalmainak érintésére lengeni és illatozni kezdenek. [...] Az első szerelem elcsábítaná az értelmet, még akkor is, ha ez, a művészet lényegének, eszközeinek és céljainak, már a pálya kezdetén öntudatos ismeretével bírna, a mi pedig még nem történt soha.”³ A fiatal Arany Jánossal pontosan az történt, amit Egressy leírt, de a magát óvatosan próbálgató, fantáziáját szárnynak eresztő, tizenkilenc éves fiatalembernek a lendülete elakadt a színház, illetve a vándor-színjátszás mindennapi üzemszerű gyakorlatán és korabeli feltételrendszerén.

Arany János életének „színészkalandként” emlegetett, 1836 februárjának közepé-től ugyanezen év júniusának végéig tartó négy és fél hónapját általában az Arany által 1855-ben, Gyulai Pál kérésére fogalmazott önéletrajz, illetve a *Bolond Istók* második éneke alapján értelmezi a szakirodalom. Az önéletrajzi levélben Arany akkori társadalmi pozí-ciójából (nagykőrösi gimnáziumi tanárként) elutasítja az életpályának ezt az epizódját,

¹ „Fáncsi László etc. jeles szintársaságot tartván akkor Debrecenben, én, ha már szobrász nem leheték Ferenczy mellett, könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagy-kőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. A kritikai kiadás 13. kötete közli a kéziratban olvasható változa-tot: Fánccsis László. Vö. Arany 1966: 497. Az említett két színész: Fánccsy Lajos és László József, az olvasat tehát helyesen: Fánccsi s László.

² Egressy 1879: 9. Az interpretált szöveg: „Point de guerrier qui n’ambitionne d’être un Turenne, point de Littérateur qui ne desire d’être un Montesquieu; point d’homme de bon sens, qui n’étant Littérateur, ni guerrier, ne préfère d’être Philosophe; & point de homme de goût, qui n’ait souhaité une fois en sa vie d’être Comédien.” Nincs oly harcos, ki ne kívánna Turenne lenni, oly író, ki nem akarna Montesquieu lenni, és olyan értelmes ember, ki se irodalmár, se katona, se filozófus ne akarna lenni, vagy jó izléssel megáldott ember, aki ne kívánta volna egyszer életében, hogy színész lehessen. Sticotti 1771: 138–139. A fordításért köszönet Gáldi Évának.

³ Egressy 1879: 9–10.

ennek is elsősorban a második felét, vándorszínészi heteit és valamifajta megrázkódtatásként idézi fel ezt a néhány hónapot.⁴ Riedl Frigyes az esetet Arany „ifjúságának legkeményebb megpróbáltatása”-nak ítéli, amely művészi ambícióinak kudarca lett.⁵ Gyöngyösy László – elsősorban a *Bolond Istók* soraiból merítve – csalódásként ismerteti a debreceni hónapokat és a művészi álmokat letörő „sivár valóságként” a nagykárolyi–máramarosszigeti vándorlást.⁶ Voinovich Géza úgy véli, a Gyulainak írt levél „e kóborlást a meghasonlás, önvád és megbánás napjainak festi.”⁷ Azonosan vélekednek az eset egyéb következményeiről: a komédiáslét, egy társadalmilag be nem fogadott, foglalkozásként el nem ismert, furcsa, kétes egzisztenciájú csoporthoz való csatlakozás kiszolgáltatta Aranyt a szalontai közösség megvetésének.⁸ Barta János a művészpálya iránti ábrándjai megtörésének közvetlen okát látja a színészskandalumban.⁹ Keresztury Dezső életre szóló kínos emlékként, minden szempontból vereségként értékeli ezeket a hónapokat, nemcsak az 1836. május–júniusi kistársulati kóborlást, hanem a debreceni, kiábrándító, segédszínészi pozíciót is.¹⁰

„A színészskandalum valóban »fordulópontot képezett« pályáján: ez a kitörési kísérlet igazán szégyenteljes vereséggel végződött. A tanulság életre szóló volt. Az önéletrajzi levél nemcsak a benne rögzített adatok miatt fontos. Sokkal lényegesebbé teszi a sorain átforrósodó izgalom, amely még az emlékező kedélyében is a mélyáramok bentről felgyűrűző hullámzásaként nyugtalanítja a fékezetten tárgyilagosnak szánt felszínt.”¹¹

Hatvany Lajos Arany János-esszéjében igen elcsodálkozott, mennyire felzaklató élményt hagyott a költőben a színészi sikertelenség és a vándorlás során megtapasztalt lelki és testi diszkomfort. Az önéletrajzi levélből a színészskandalumra vonatkozó, talán legbizalmasabb közlést idézi: „Képzeld a nyomort! padon hálni, kabáttal takarózni, s kölcsön kérni ruhát, míg az ember mosat. És ez rajtam történik, kit szegény öreg szüleim, minden vagyontalanságok mellett, kissé mégis elkényeztettek. Rajtam, ki u. n. élelmes ember soha sem voltam, rajtam, kit életemben *minden legkisebb csekélység végtelenül affligált.*”¹²

⁴ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557–558. A Toldy Ferencnek küldött 1858-as levelében ugyanígy nyilatkozik, de a trauma hangsúlyozása gyengébb: Arany János Toldy Ferencnek, Nagy-Kőrös, 1857. augusztus 11. Arany 2004: 94–95.

⁵ Riedl 1982: 16.

⁶ Gyöngyösy 1901: 53–62.

⁷ Voinovich 1929–1938: I, 45.

⁸ Riedl Frigyes és Voinovich Géza nem, de Gyöngyösy László idézi a szalontai lelkész Rozvány György Arany-életrajzában szereplő kijelentését is: „Szalontán komédiás nem lesz tanító.” Gyöngyösy 1901: 70.; Rozvány 1960: 141.

⁹ Barta 1953: 16.

¹⁰ Keresztury 1990: 42–43.

¹¹ Keresztury 1990: 42.

¹² Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. (Kiemelés az eredetiben.), illetve Hatvany 1877: 55. A részletet Keresztury Dezső is idézi: Keresztury 1990: 42.

Azt, hogy Aranyt színészkalandjához ennél ellentmondásosabb viszony fűzte, már Kardos Lajos megemlítette.¹³ Arany Gyulainak egyértelműen megfogalmazta azt, hogy a színi pálya kudarcát művészpálya-választási kudarcnak is érzi: „Ha eddigi viszonytagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem sohasem lesz *nagy ember*: [...]”.¹⁴ Egy évtizeddel korábban, 1845. december 4-én, Szilágyi Istvánnak¹⁵ írt levelében a nyilvánosságnak szánt önéletrajz feszült sorainál sokkal oldottabban emlegeti máramarosszigeti színészkedését. Mégsem lépett túl egyhamar az eseten, ezt elárulja a Szilágyinak írt sorokban az aggályosan pontos Arany János „vétése”: „ezen képzetek vannak össze gúzsolva elmémben Sziget eszméjével, meg Kisfaludy Ilkája, mellyben, – nem emlékezem már, valljon valami medve – vagy medve kergető szerepet vittem-e.”¹⁶ Kisfaludy Károly *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című vitézi játékában nincs vadászjelenet vagy erdőhelyszín, így kevésbé valószínű, hogy előadásában Arany akár medvét, akár hajtót játszott volna. Kisfaludy *Stibor vajdájában* az első felvonás első és második jelenete azonban vadonban játszódik (a szereplők éppen vadászatról térnek meg), vadkanról, medvéről pedig később is szó esik a dialógusokban. A szereplista végén a némaszereplők „több vendégek és vadász szolgák.”¹⁷ Nehéz elképzelni, hogy kilenc évvel a színészkaland után egy, akkor már irodalommal foglalkozó, arról – korábban éppen Szilágyival együtt – elmélkedő ember, Kisfaludy két ilyen különböző tárgyú és egymástól eltérő helyszíneken játszódó drámáját „véletlenül összekeverte”.¹⁸

Milbacher Róbert, amikor Arany (a költő által írt, illetve mások által fogalmazott) életrajzainak élettörténetként való értelmezését, azaz az életpálya eseményeinek koncepcionális történetté rendezését elemzi, szintén hivatkozik a színészkaland önéletrajzbeli és magánlevelekbeni említéseinek másféle árnyalataira.

¹³ Kardos 1914a: 127–130.

¹⁴ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 559. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵ Szilágyi István (Nagykálló, 1819. jan. 6.–Máramarossziget, 1897. ápr. 12.): tanár, író, az MTA levelező tagja (1846). A bölcsészeti, jogi és teológiai tanfolyamokat Debrecenben végezte. 1842-ben a nagyszalontai gimnázium rektora volt. 1845-től 1896-ig a máramarosszigeti gimnázium tanára. 1840-ben és 1841-ben *Árpád* című költeményével, illetve *Csák és a királyleány* című elbeszéléssel elnyerte a Kisfaludy Társaság pályadíját. 1843-ban az MTA a *Szókötéstan szabályai* című nyelvészeti munkáját jutalmazta. Egyháztörténeti, helytörténeti és pedagógiai munkákat is írt. (Kenyeres 2001.)

¹⁶ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. december 4. Arany 1975: 22.

¹⁷ Kisfaludy 1843: 86., 87–106. Stibor a 2. jelenetben nem medvét, hanem vadkant ejt ugyan, de a 3. felv. 3. jelenetében az apja halálát Stiboron megbosszulni készülő egyik szereplő, Demeter, azt a lándzsát kapja fel, amelyet a vajda ajándékozott apjának, s amellyel „egy bősziult / Medvét elejtett véle a’ vadászaton.” Kisfaludy 1843: 168.

¹⁸ Kardos Lajos a medve- vagy hajtó szerepet másfajta tévesztésnek tartja és – fenntartásokkal – Eugène Scribe és Xavier Saintine *A medve és a pasa* [Lours et le Pacha] című, komikumforrásként szerepcserével és állatutánzással élő, egyfelvonásos vígjátékához köti.

„Mint láttuk, az a kijelentés, hogy örökké szégyellte a színészkalandot, nem teljesen igaz, hiszen már az 1850-es életrajzában is említi, illetve Petőfihez írott első levelében ki is hangsúlyozza; vagyis a Toldynak 1857-ben írottak értelmében »mások helyzetemben az efféle kiugrásokat geniesticum gyanánt árulnák, de engem, hogy szójátékkal fejezzem ki magam, nagyon geniroznak« – bizony Petőfinak »geniesticum gyanánt« próbálja elmesélni, hiszen amúgy csak »hétköznapijairól« számolhatna be a lángelkű géniusz előtt: »Hogyan érdekelhetnék önt az én hétköznapijaim? – Nem éppen homályosan futott iskolai pályám derekáról ábrándim színész csoporthoz vezettek, mellynek művészete, mint nyakon öntés jeges vízzel akárkit is kiábrándított volna.«¹⁹

Debrecentől Debrecenig

Arany János 1833 őszén jegyezte be nevét először a Debreceni Református Kollégium *Series Studiosorum*ába, hallgatói névsorába. Az első bölcsészeti évfolyamra iratkozott be.²⁰ Önéletrajzi levele és a debreceni kollégium *Classificatio Generalisa* szerint 1833. november közepétől február végéig tartó első féléve nem volt sikeres. Tantárgyainak mindegyikéből egyes osztályzatot (alig elégségest) szerzett. Vizsgáit nem tette le.²¹ Elkedvetlenedésének és tanulmányi sikertelenségének okaként Gyulainak pusztán a megélhetés gondjait említi. „Debrecenbe alig vittem annyit, hogy a *beöltözés* költségét fedezhessem, hazulról nem vártam, de tudván, hogy szüleim, ha a kis házat fejjük felül, s a pár köblös földet *szájokból* el nem adják, nem küldhetnek, nem is kértem. E helyzet iszonyú volt rám nézve. Hány kiussza így a collegiumot? Nekem nem volt erélyem küzdeni.”²² 1834. március 18-án már tudta, hogy a következő évet praecceptorként Kisújszálláson fogja tölteni.²³ 1835 márciusában érkezett vissza Debrecenbe és iratkozott be újra az első filozófiai osztályba, hogy a második félévet elvégezze.²⁴ A Kisújszálláson töltött év alatt tanulmányai folytatásához elegendő pénzt ugyan nem szerzett („szinte sovány erszénnyel visszamenék Debrecenbe”²⁵), a kollégiumon kívüli esztendő mégis sikeres volt. A kisújszállási egyháztanács megbecsülte munkáját, ettől önbizalma erőre

¹⁹ Milbacher 2009: 57.

²⁰ Pap 1912: 179.

²¹ Kilián 1982: 30.

²² Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. (Kiemelés az eredetiben.)

²³ Kilián 1982: 29–30.

²⁴ Kilián 1982: 31.

²⁵ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557.

kapott, és megnyerte a rektor, Török Pál²⁶ szellemi támogatását és könyvtárában való kutatás lehetőségét is. Ez utóbbival Arany élt is. Az egyháztanács elismerése, az írásba is foglalt kiváló minősítés és szívélyes ajánlás a debreceni kollégium világában, az előző, kudarcokkal teli tanévhez képest, nagyot lendített helyzetén. „tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erköltsére nézve pedig jámbor és fedhetetlen”-ként²⁷ jellemzett, a kisújszállási közösségben helyét megeléző Arany János Debrecenbe való visszaérkezése után kivált – ki tudott válni – a kollégiumban tanulók tömegéből. „Professoraim azonnal különösebben figyeltek rám, s őszig a gradus elejére vergődtem”: a bölcsészeti évfolyam tanulmányi eredmény szerinti rangsorában a jelesek között a hatodik helyre küzdötte fel magát.²⁸ Augusztusban vizsgázott, és 1835 novemberében beiratkozott a második évfolyamra.²⁹ 1836. február 17-én gondosan kikérve bizonyítványát,³⁰ otthagyta a kollégiumot és jelentkezett a debreceni szintársulatba.

Döntésének indokai közül önéletrajzában kizárja az anyagi kényszert,³¹ azt, amit 1834–35-ös praeceptorkodásának okaként hangsúlyozott. A Kisújszállásról hozott méltatásnak ugyanis nemcsak professzorai figyelmét köszönhette, hanem Erdélyi Józsefnek, a kollégium Szentírás-magyarázat tanárának bizalmát is, aki leánya mellé tanítónak, e munkájáért fizetségként kosztosnak fogadta, így Aranyt elsősorban nem a megélhetés gondolja ösztönözték arra, hogy „komédiássá legyen”.³² Egészen más késztetéseknek engedett.

Önéletrajzi levelében az ismeretek megszerzésének kétféle útját futtatja párhuzamosan, az iskolarendszeren belüli ismeretszerzést és az e melletti, rendszeres önképzést.

Az iskolai képzés és az ennek során elsajátítható ismeretek utat nyithattak akár az oktatói, akár a lelkészi, akár valamely jogi végzettséget követelő pálya felé. Arany szerint apja, a református Arany György földműves – olvasgató, „diákos” ember – papot nevelt volna fiából.³³ Gyöngyösy László szerint az I. Rákóczi György adományozta nemes-

²⁶ Török Pál (Alsóvárad, 1808. jún. 29.– Bp., 1883. okt. 7.): református püspök. A teológiát Debrecenben végezte. 1832-ben rektor Kisújszálláson, 1839-től lelkész Pesten. Ő alapította a pesti református teológiai intézetet 1855-ben. (Kenyeres 2001.)

²⁷ Kisújszállás főbírája Arany Jánosnak, Kisújszállás, 1835. április 2. Arany 1975: 8.

²⁸ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. A „gradus” pontos meghatározása: Kardos 1914: 31. és Arany János Toldy Ferencnek, Nagykőrös, 1857. augusztus 11. 1957. Arany 2004: 95.

²⁹ Kilián 1982: 31–32.

³⁰ Barcsa 1905: 366.

³¹ „végre 1836, februárban önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül odahagyám a collegiumot soha vissza nem térendő.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. (Kiemelés az eredetiben.)

³² Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557. Erdélyi József (Vál, 1795. jan.– Debrecen, 1863. ápr. 11.) 1850-ig tanított a Szentírás-magyarázat tanszéken. Kocsis 1988: 209.

³³ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 555. és 558.

séget 1778 óta visszaperelni nem tudó Arany-család által elvárt foglalkozás az ügyvédi pálya volt. Arany János Szalontára való visszatérése után – ahogy Szilágyi Márton megjegyezte – számolt a családi gazdaság továbbvitelével is, ez volt tehát a családi és életkörülményekből következő harmadik lehetséges változat.³⁴

A másik út, a szenvedélyes önképzés, amely az ismeretek megszerzésének más módjára és másfajta, önálló rendszerezésére szoktatta elméjét, gyermekkorában kiemelte szalontai kortársai közül. Az önművelés folytatódott debreceni tanulmányai és kisújszállási segédtanítószkodása alatt is, irányát saját érdeklődésén túl néha megszabta egy-egy mentor, beszélgetőtárs vagy vitapartner: gyermekkorában édesapja, Arany György és Kovács Pál szalontai co-rector, Kisújszálláson Török Pál, az 1840-es évek elején, Szalontán Szilágyi István.

Amikor Arany 1855-ben megalkotta élettörténetét, az iskolai képzés és önképzés egymás mellett futtatott eseményeiből kifejezetten az utóbbit hangsúlyozta, „magántanítóit” és az önművelés magányos pillanatait. Kisújszálláson Vergilius *Aeneis*ének fordításával, Debrecenben Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzainak* átültetésével próbálkozott,³⁵ ezek a gyakorlatok a tanórákon és az azokon kívül megszerzett tudás próbakövei voltak, amelyek felváltották a Szalonta környékén ismert „kis poéta”³⁶ költészeti produkcióit.

Nincs nyoma annak, hogy Arany élt volna a debreceni kollégiumi közösség kínálta, oktatáson kívüli művelődési vagy megmutatkozási lehetőségekkel. A Péczely József professzor szerkesztette *Lantban*, a „debreczeni r. collegium nevendékei által írt némely versek gyűjteményé”-ben, nem is lehetett. Az első három kötet (1832, 1833, 1834) szerkesztése idején még nem volt Debrecenben, az 1835-ben megjelent kötet szervezése alatt éppen Kisújszálláson élt.³⁷ Nem csatlakozott a kollégiumi diákságnak az 1832–33-as

³⁴ Gyöngyösy 1901: 68.; Szilágyi 2015: 91. Arany János és Ferenc 1634-ben kapott nemességet I. Rákóczi Györgytől, armalisták voltak. Az armális státusz 1745-től végleg megszűnt, amikor Bihar vármegye az erdélyi fejedelmektől nyert adományokat érvénytelenítette. Az Arany család, illetve a szalontai hajdúk pereskedését az Arany-monográfiák részletesen tárgyalják: Voinovich 1929–1938: I, 5–11; Gyöngyösy 1901: 3–15.

³⁵ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557 és 560.

³⁶ „Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai *kis világ* s a környék már akkor úgy ismert, mint *afféle poétát* s ez nem kevésbé hízelt hiúságnak. (*Tisza* még nem régiben is felhozta, ő is, mint tractualis gondnok, emlékeztén rám, hogy milly híres *kis poéta* voltam.)” Arany 1982: 556. (Kiemelések az eredetiben.) Bernáth Árpád az első debreceni év kudarcát a korai szalontai költői sikeresség és a Debrecenben megismert új irodalomhoz való hasonulni, alkalmazkodni nem tudás elbizonytalanító és kiábrándító élményével magyarázza. Bernáth 1999: 474–475.

³⁷ Az 1834. évi *Lant* 1833 novemberében kapott nyomtatási engedélyt: „Admittitur ad Typum. / Debreczini die 23 Nov. 1833. / Josephus Komjáthi, / Rev. Libr. Reg. Péczely (kiad.) 1834: 2. Az 1835-ben kiadott *Lant* nyomtatását 1834. dec. 7-én engedélyezte a cenzor: „Admittitur ad Typum. / Debreczini die 7 Decemb. 1834. / Josephus Komjáthi, / Rev. Libr. Reg. Péczely (kiad.) 1835: 2.

tanévben alakult olvasótársaságához sem. Igaz, hogy a könyveket vásárló és olvasmányai-król eszmét cserélő ifjaknak a társaság működését hivatalos formába öntő szabályza-tát a Debreceni Református Kollégium főkurátora 1834 decemberében elutasította, így tehát, amikor működtek, inkább baráti magántársaságként, nem pedig nyilvános egye-sületként vagy önképzőkörként működtek. Ezen túl pedig a tagsághoz (az olvasnivaló, a könyvtár gyarapításához) valószínűleg némi befektetés, pénzbeli hozzájárulás is szük-ségeltetett. Vele ellentétben a vállalkozó szellemű Szilágyi István tagja lett az 1839-ben, az olvasótársaság utódként alakult Működő Egyesületnek.³⁸

Kívül maradván a debreceni diákság formálódó irodalmi és művelődési közös-ségein és lehetőségein (vagy magát elhatárolva tőlük), Arany János, amikor jövendő, „kalandos életpályát”³⁹ képzelte el magának, ismét csak maga kitalálta tevékenykedésre és próbálkozásokra volt utalva. „únni kezdém az iskolai egyhanguságot, hosszallani a pályát, majd festő, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá: [...]”⁴⁰ A debreceni évekről költői emlékezőként valló *Bolond Istók*ban négy olyan alkotói hivatást említ, amelyekben az érvényesülés lehetőségét látta: a képzőművészetet (szobrászatot és festészetet), a zenét és a színjátszást.⁴¹ A számbavételben a szövegalkotás művészete nem szerepel. Annak ellenére sem, hogy az önéletrajzban és a *Bolond Istók* más helyén a versolvasás elbűvölő, a gyermek- és ifjú éveket meghatározó élményként, a versköltés vonzó szerepként jelenik meg.⁴² A szobrászat precedense, „Vitéz fanyar mell-képe”⁴³ (Ferenczy István Csokonai-mellszobra), ott állt a Református Kollégiumban, festészet vagy a grafika terén azonban nem példálózik efféle hatással.⁴⁴ Míg a debreceni időszakról szóló vallomásokban a képzőművészet elképzelt, de megvalósítható

³⁸ Bodolay 1963: 204–206 és 262.

³⁹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 557.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Arany János: *Bolond Istók*. II, 53–60. Arany 1952: 180–182.

⁴² „A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is, stb. s még a grammaticai osztályba alig érve már nem tartottam nagyobb embert, mint a könyv, főleg a versirő – meg is próbáltam a rímelést, melynek tárgyát iskolai, játszasközbeni kalandok képezék.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 556. „Legjobban a versköltőket szerette; / Ünnepe volt, ha effélét kapott.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 35. Arany 1952: 175. A *Bolond Istók*ban a versírás nem itt, hanem az első debreceni élmények között szerepel: „Nem volt erős feji: kategóriák / Szerint sehogysem járt bolond esze; / A logiká-ban nincs gyöngébb diák, / Major- s minorban ő nyakig vesze, / Vagy az okot nem lelte, vagy fiát; / Kivéve, mint pók, ha mit éreze: / Mert (amin elbámulna Kant, Spinoza) / Észtanszerűbb volt verse, mint a próza. / (Tudnillik azt is irt; hogyné? stultis, / Pictoribus... s mi még a harmadik?) –” Arany János: *Bolond Istók*. II, 27–28. Arany 1952: 173–174.

⁴³ Arany János: *Bolond Istók*. II, 53. Arany 1952: 180. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁴ Voinovich Géza említi id. Markó Károly (1793–1860) országszerte ekkortájt felröppenő hírnevét és azt is, hogy a debreceni diákok közül sokan értettek a rajzhoz és a rézmetszéshez. Voinovich 1929–1938: I, 40.

életpálya-lehetőségeként jelenik meg, a már Nagyszalontán is gitározni tanulgató Arany a muzsikusléttel a megálmodott tevékenységek között *igen*, a lehetséges utak között azonban *nem* számolt.⁴⁵

A *Bolond Istók* azt látatja, amit Arany Nagyszalontán, Kisújszálláson, Debrecenben foglalkozásszerű zenélésként látott: a muzsikus cigányok bandáit.⁴⁶ Az egyházzenei pályát, a kántorságot – művészpályaként – nem említi, valószínűleg nem érdekelte vagy nem tartotta alkotói tevékenységnek. Hivatásos zenészekkel a színház körül sem találkozhatott, kevés színtársulat járt saját zenekarral, az 1833 és 1836 között Debrecenben játszó sem. Az előadásokon és a szünetekben gyakran cigányzenekarok zenéltek, vagy a zenés darabok énekszámait, zenés/zenei betéteit a hangszeren (zongorán, gitáron) is játszani tudó színészek kísérték.⁴⁷ Néha katonazenekar, illetve a debreceni műkedvelők zenekara segítette az előadást.⁴⁸ Az, amit Arany a korszak zenei életéből ezeken kívül megfigyelhetett, az volt a műkedvelés, a „dilettans mód”: a kollégiumi kántus (a diákok kórusa) és a zeneértők, zenét művelők házi muzsikálása vagy alkalmankénti koncertjei.⁴⁹ A Debrecenben nem létező szobrászműhelyekkel, festészeti iskolákkal és a kollégiumi kántorképzéssel szemben Arany János így kézzelfogható, azonnal kiaknázható realitásként a színjátszást találta, amely egyszerre kínálta – elvileg megélhetéssel is kecsegtette – az (ön)kifejezés és egy művészeti pályán való elindulás lehetőségét, egyúttal a helyet, intézményt is, azt a keretet, amelyek között mindez elkezdődhetett.

Amikor Arany felvételét kérte a Debrecenben játszó színtársulatba, a színjátszásról és ezen belül a hivatásos színjátszásról csekély tudása lehetett. Színházi élménye Nagyszalontán valószínűleg nem volt, a színháztörténeti kutatás mindeddig nem találta nyomát annak, hogy az 1820–30-as években – bár a magyar színtársulatok az igen közeli Nagyváradon és Aradon is megfordultak – fellépett volna itt színtársulat. Első színházi impresszióit Debrecenben szerezhetette.

⁴⁵ Ercsey 1899: 12–13.

⁴⁶ „Ezekben ő a *mester* névre várt. / Zenét már csak *dilettans* módra űze; / Elpöngeté a zongorát, gitárt, / A hangjegyet lassacskán elbetűzte, / Hallása jó volt és ütemre járt, / Lelkében a hangot jól összefűzte; / Még *componált* is (megbocsásson e szó): / De nem készült – cigánynak *ex professo*.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 55. Arany 1952: 180. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁷ Gupcsó 1985.

⁴⁸ Így például 1833. szeptember 17-én (Balla Károly és Pergő Celesztin társulata) katonazenekar, 1836. április 12-én (Fáncsy Lajos, Eder György, László József, Száky József és Chiabay Pál társulata), Baranyi Péter jutalom-, egyúttal Rózsavölgyi Márk vendéjátékán műkedvelőkből álló zenekar muzsikált. Gupcsó 1985: 115. és 124.

⁴⁹ A Debreceni Református Kollégium kántusát Maróthi György alapította 1739-ben, az énekkar mellé zenekart debreceni professzorsága idején (1825 után) Zákány József szervezett. Tamusné Molnár 2011: 113. Debrecenben 1838-ban merült fel egy világi zeneegyesület megeremtésének gondolata, ez azonban csak 1841-ben valósult meg. Gupcsó 1985: 113–114. A debreceni műkedvelők 1835. december 15-én tartották első nyilvános hangversenyüket: Debreczeni hangverseny [...] 1835: 828.

Az, hogy találkozott-e már 1833 előtt drámaszövegekkel, valójában nem tudható. A debreceni kollégium Arany által hallgatott tananyagában nem szerepeltek olvasmányként drámák, a görög, latin, német és francia nyelvet sem színjátékszövegeken tanulmányozták.⁵⁰ Azok között a művek között, amelyeknek előszámlálását önéletrajzában 1836-ig Arany János fontosnak tartotta, nincsenek drámai művek. A szalontai, kisújszállási és debreceni, rendkívül vegyes, általa is esetlegesként jellemzett olvasmányözönben egyetlen színműszerző bukkan fel, Dugonics András – regényeivel. Pedig színművei az 1790-es évek óta nyomtatásban is hozzáférhetőek voltak.⁵¹ Lehet, hogy ezek nem keveredtek a Szalonta környékén fellelhető nyomtatványok közé, lehet, hogy Arany nem tartotta felsorolásukat lényegesnek, esetleg csak Dugonics nevére emlékezett, s több mint harminc év távolából csak prózáját kötötte hozzá. Ha látott, olvasott is ekkoriban drámaszövegeket, az élettörténet szempontjából említésüket nem tartotta fontosnak. Drámákat, drámaírókat először a Szalontára való visszatérése utáni, 1836 és 1840 közötti évek történetében említ: Shakespeare-t (német átdolgozásban), Molière-t és Crébillont.⁵² A színművekkel való találkozás említésének feltűnő hiánya ellenére a *Bolond Istók*ban Arany egy, a színjáték iránt érdeklődő, az olvasott szövegeket fantáziájával megjelenítő fiatalembert formált. Bolond Istók első, a színjátszás felé tett magányos lépései képzeletbeli „dramatizálások”.

Különben is, mit olvasó dühében
Nyomtatva egyszer-másszor megkapott,
Mind olvasá – nem, *eljátszotta* épen,
Úgy képzeletben, a szindarabot;
Hős volt, király, nő, agg, váltott személyben,
És mindenikre más jelmezt szabott;
Rossz volt darabja, fércmű, slendrián:
De hát törődik *gyermek*, ló hián?

Ez naptól fogva vesszőparipája
Csak a színészet: mind szaval, danol,
A hősi állást tükörben csinálja,
Ha ily butorhoz férhet valahol;⁵³

⁵⁰ A Debreceni Református Kollégium Arany által látogatott évfolyamainak tananyaga: Pap 1912: 3–8.

⁵¹ Dugonics gyűjteményes kötete a következő (német színművekből magyarosított) műveket tartalmazta: *Toldi Miklós*, *Etelka Karjelben*, *Bátori Mária*, *Kun László* (Dugonics 1794–1795), illetve Endrődy János dramatizálása, *Az arany peretzek* is olvasható volt (Endrődy 1792).

⁵² Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 559–560.

⁵³ Arany János: *Bolond Istók*. II, 59–60. Arany 1952: 181–182. (Kiemelések az eredetiben.)

Arany a színészet iránti érdeklődés éledéséről igazán pontosan fogalmazott: akkor, „ez naptól” vált a színjátszás „dicső, mindég szerette pályává”,⁵⁴ művészpálya-lehetőséggé, az érdekesítő dramaturgiai játékokat akkor váltotta fel a színészi gesztusok próbálgatása, amikor a színésszé válásra környezetében példát látott: néhány kollégiumi társa a Debrecenben játszó színtársulathoz menekült.⁵⁵ Egyiküket, a későbbi színész-színigazgató-drámaíró, Hegedűs Lajost, önéletrajzában nevesíti is.⁵⁶

1833 szeptemberétől 1836. február közepéig Arany három színtársulat előadásait láthatta. 1833. július 23. és 1834. február 16. között Balla Károly társulata,⁵⁷ 1935. április 20. és június 14. között Újfalusy Sándor „kised ugyan de igyekező ’s rendtartó” társasága,⁵⁸ 1835. augusztus 1-jétől pedig a Fánecsy Lajos, László József, Éder György, Chiabay Pál és Száky József⁵⁹ alkotta ötös konzorcium színészei játszottak Debrecenben. Ez, a legutolsó, lett az, amelyhez csatlakozott.

Egy jó színésztársaság epizodistája

Debrecen új színháztermébe – Nánássy Gábor debreceni szenátor, ügyvéd, földbirtokos, kereskedő és malombérlő Harmincados közben lévő telkén, saját költségén játékszínre átalakított magtárába⁶⁰ – az első játszási engedélyért 1836. május elején Éder György jelentkezett.⁶¹ Éder 1828-tól működött színigazgatóként, ritkán vezetett egyedül társulatot, a Debrecenbe szóló játékgengedélyt most sem csak a saját nevében kérte. „Én most a’ Debreczenbe megalapítandó társaságnak részvényes igazgatótagja ’s egyszersmint Regisseurje lévén mindent elkövetendek, hogy debreczeni játékszínünket eredetiség

⁵⁴ Arany János: *Bolond Istók*. II, 58. Arany 1952: 181.

⁵⁵ „Történt, hogy ekkortájban egynehány / Kortársra, némi bűnös »alkalomból« / (Már nem tudom, bor volt-e vagy leány) / Megugrott a tisztos kollégyiomból. / S mivel Dunában ott nagy a hiány / Meg, ifju ember nem is arra gondol, / Sejtven a bakkancsot mégis nehéznek: / Ég-föld dacára – felcsapott színésznek.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 57. Arany 1952: 181.

⁵⁶ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. Hegedűs Lajos (Kistújszállás, 1818. április 18. – Pest, 1860. július 18.) 1836-tól 15 évig vidéki színtársulatokban játszott, közben 1844–45-ben a tapasztalt társulatvezető, Komlóssy Ferenc Dániel társigazgatója volt, Győrben. Először 1851-től 1853-ig volt a Nemzeti Színház tagja, majd 1858–59-ben ismét itt játszott. Színművei az 1850-es években igen népszerűek voltak, *A hazatérteket* (1851) és *A Bátor és gyász* (1856) a vidéki színtársulatok még az 1880-as években is szívesen játszották. Székely 1994: 294.

⁵⁷ Botos 1834; Kerényi 2000: 347.

⁵⁸ Kerényi 2000: 609 és 667.

⁵⁹ OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836 és Kerényi 2000: 700.

⁶⁰ Nánássy Gáborról: Bényei 1991: 79. Az Nánássy-színházban 1865-ig játszottak.

⁶¹ Kerényi 2000: 667. (1378. sz.), 620. és 651. Éder György (1788–?) színész, színigazgató, fordító. 1808-ban Debrecenben lett színész. 1818–1820 között a székesfehérvári társulat színésze és művészeti vezetője. Székely 1994: 178.

bélyegezze” – írta március 9-én Fánscy Lajos, a konzorcium másik tagja Fáy Andrásnak.⁶² Június 7-i levelében részvényes társait is megnevezte. „Éder György, Chiabay Pál, László József, és én ön hasznunkra vagy kárunkra fel is vállalánk és tehetségünk szerint egy kis pénzalapot gördítvén öszve már nem csak Ruhatárt, könyvtárt szereztünk, hanem a’ színészeket már most a’ nyáron is fixe fizetjük, hogy Augusztus’ első napján megnyitandók a’ debreczeni színházat, a’ közönség részvételét tett előkészületeink sikerével inkább megnyerhessük”.⁶³

A debreceni színházat kibérlő vezértagok közül Éder, László⁶⁴ és Chiabay⁶⁵ már igazgattak együtt, 1833 tavaszától 1834 tavaszáig. Konzorciumukat családi kötelekkel is összefűzték, Éder két lánya közül Antonia Chiabay Pál, Terézia László József felesége volt. A társulatot a tágabb Éder család képességeire és tudására alapozták. Antonia – az 1830-as évek szoprán ígérete, Déryné vetélytársa – volt a primadonna, Terézia és a legfiatalabb Éder-lány, Alojzia naiva szerepeket játszott (az utóbbi mezzoszoprán énekesnő is volt).⁶⁶ László József vitte a drámai hős és fiatal szerelmes figurákat. Éder György apaszerepeket játszott, Chiabay pedig a komikus, illetve jellemszerepektől az epizódokig, szinte mindent felvállalt.

⁶² Fánscy Lajos Fáy Andrásnak, Kassa 1835. március 9. OSZK Kt. Levelestár. A színtársulati konzorcium a 19. század első felében az egyik vállalkozói színház-működtetési forma volt. A konzorciumok vezértagjai, a „részvényesek”, a jövedelemből osztalékot kaptak – ha kaptak – a társulat (magánszereplők és műszaki személyzet) fixumra, előre kialakított bérre szerződött.

⁶³ Fánscy Lajos Fáy Andrásnak, Nagyvárad, 1835. június 7. OSZK Kt, Levelestár.

⁶⁴ László József (Fugyivásárhely, 1808. május 3. előtt – Kolozsvár, 1878. május 10.) iskoláit Kolozsvárott végezte, ott kezdte pályáját is, 1827-ben. 1828–29-ben egy évig a királyi táblánál dolgozott. Első sikerei Miskolchoz, Kassához, Debrecenhez, Nagyváradhoz fűződtek. A budai Várszínházban már 1834-ben vendégként fellépett. 1837-től a Pesti Magyar, illetve a Nemzeti Színház művésze. 1858-ban visszavonult. 1858–59-ben Kolozsvárott lépett fel, majd művészeti tanácsadó, drámabíró, 1871–74-ben igazgatósági tag lett. Pesten húsz éven át a francia társadalmi színművek és vígjátékok bonvivánjait játszotta. Alakításait virtuóz mozgás- és beszédtechnika jellemezte. Székely 1994: 445.

⁶⁵ Chiabay Pál; Csabay, Kubay (?) (1804 – Debrecen, 1865. február 27.) színész, színigazgató, 1825-ben lépett színi pályára. 1828–29-ben Kolozsvárott, 1829–1833 között Kassán játszott, majd 1833-tól haláláig elsősorban színigazgatóként működött. Székely 1994: 430.

⁶⁶ Éder Antonia (Kolozsvár, 1811. január – Debrecen, 1838. május 19) a kolozsvári zeneegyesület iskolájában tanult énekelni, 1823-tól lépett föl, prózai naiva-, majd szopránszerepekben. Apja és férje társulataiban játszott, illetve velük együtt szerződött. 1835 tavaszán, amikor a Pest vármegye támogatta, a budai Várszínházban játszó társulat énekes társasággá való kiegészítése felmerült, Pestre szerződött. Székely 1994: 430–431.; OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok, Theatralis deputatio ülése, 1835. április 14. Éder Terézia (Debrecen, 1812. október 10. – Miskolc, 1833. december 25.) <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-RP5> és Schöpflin 1929–32: 92. Éder Alojzia; Lujza (Debrecen, 1815. február 7. vagy 1816. december 17. – ?) Pályafutását 1828-ban kezdte. 1837-ig az Éder György vezette társulatok tagja, 1837–1850 között a Nemzeti Színház másodénekesnője volt. Székely 1994: 178.; Schöpflin 1929–32: I, 386.; <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-FD5> vagy <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XCTY-XDJ>. (A letöltések ideje: 2016. július 26.)

Az újabb konzorcium szervezésekor Éderék (Éder György, Chiabay, Chiabayné és Éder Alojzia) Kolozsváron voltak,⁶⁷ az időközben megözvegyült László József, Fáncsy Lajos és Számfy József pedig Kassán.⁶⁸ Fáncsy⁶⁹ és Számfy József,⁷⁰ nem tudni hogyan és miért – talán szükség volt még pénzre, esetleg jelmezekre vagy színjátékszövegekre –, valószínűleg László révén csatlakozott a vállalkozáshoz. A Debrecenbe készülõ társulat május közepétõl Nagyváradon játszott.⁷¹

Az Éder-társulat a korabeli tudósítás szerint tizenhat tagot számlált.⁷² Az elõzõ években mindegyikük jelentõsebb társulatok tagja volt, olyanoké, melyek az ország nagyobb városaiban, az 1820–30-as évek színházi központjai játszottak: Miskolcon, Kassán, Pécsen, Debrecenben, Kolozsváron, Szegeden, Gyõrben, Székesfehérváron. Az alapszerepköröket már a tizenhat színész is teljesen lefedte, legtöbbjük saját, az elõzõ években is vitt feladatkörébe került. Mivel nemcsak a szerepkör volt azonos, hanem az elõadott színmûvek egy része is egybevágott az országsszerte játszott mûsorral, ez nemcsak a minden este mást kínáló, széles repertoárt támogatta, hanem átsegítette a színészeket a szereptanulás gondjain: az eljátszandó figurák egy részét ismerték, a szöveget – elméletileg – tudták.

A társulatnak két drámai hõse is volt: Baranyi Péter és Fáncsy Lajos. Baranyi volt Homodei Victor Hugo *Angelo* címû romantikus tragédiájában, Altoum, kínai császár a *Turandot*ban, Claudius a *Hamlet*ben. Fáncsy Hamletet, Angelo, páduai despotát és a *Turandot* Kalafhercegét játszotta. Mindketten felléptek *A neslei torony* Buridanjaként.

⁶⁷ OSZK SZT színlapgyûjtemény, Kolozsvár (fotó), 1835.

⁶⁸ OSZK SZT színlapgyûjtemény, Kassa, 1835.

⁶⁹ Fáncsy Lajos (Pécs, 1809. augusztus 25. – Pest, 1854. december 22.): színész, rendezõ, fordító. 1828-ban lett egyetemi hallgatóból színész. Már kezdõ színészként nagyobb társulatokban játszott: 1931-ben és 1833-ban Miskolcon és a Dunántúli Színjátész Társaságban, 1833–34-ben és 1836–37-ben a budai Várszínházban, 1835-ben Kassán. 1837-ben a Pesti Magyar Színház tagja. Rendezéssel már vándorszínezhént foglalkozott, 1838-ban Pesten rendezõ, majd fõrendezõ. 1845-tõl vett részt a Nemzeti Színház adminisztratív vezetésében (igazgatósági ügyvivõ, gazdasági fõellenõr). 1843–1852 között tagja volt a színház drámabíráli bizottságának. Pályája kezdetén szerelmes és hõsi szerepeket, a Nemzeti Színházban intrikusokat játszott. A vándorszínezet könnyen kiismerhetõ cselszõvõi helyett, bravúros beszéd- és mozgáskultúrával, romantikus szenvedélyembereket formált. Pályáját fellépéseinek összegyûjtött színlapjaival következetesen dokumentálta. Székely 1994: 200.

⁷⁰ Számfy József (? , 1798 – Debrecen, 1886. június 3.) 1821-ben lett színész. Pályáját vidéki színpadokon töltötte. 1828-ban, 1830–31-ben, 1834–35-ben Kassán, 1829-ben Kolozsváron (Éder Györggyel), 1833-ban a Dunántúli Színjátész Társaságnál játszott. 1841-ben fellépett a Nemzeti Színházban, amelynek 1843–1848 között tagja is volt. Szívesen vállalt énekes szerepeket is. 1834-tõl többször volt színigazgató, általában társigazgatóként. 1849 után mutatványosként járta az országot. Utolsó évtizedeiben Debrecenben élt mint a kaszinó gondnoka. Székely 1994: 720–721; Schöpflin 1929–1932: IV, 165.

⁷¹ OSZK SZT színlapgyûjtemény, Nagyvárad, 1835.

⁷² Kerényi 2000: 700. A névsorban szereplõ, 5 éves Szabó-Számfy Amáliát és a színlapokon gyerek szerepekben felbukkanó Chiabay Bertát nem számítottuk.

A drámai hős szerepkörből Baranyi az idősebb alakok felé húzott, Fánccs egy hősszerelmeket kedvelte.⁷³ László József játszotta a tragédiák vagy vígjátékok fiatal szerelmeseit: Juranics Lőrincet Theodor Körner *Zrínyijében*, Világosvári Károlyt a *Világ divatjában* és Rajnádot, Stibor fiát a *Stibor vajdában*.⁷⁴ Chiabay Pál a társulat komikusa és jellemzésze volt, az apaszínész (drámai és vígjátéki egyaránt) és intrikus pedig Éder György.⁷⁵ A társulat két drámai hősnőt (Éder Antónia, egyben énekes primadonna is és Parázsó Jánosné Nádudvary Krisztina⁷⁶), egy naivát (Éder Alojzia), valamint egy anyaszínésznőt/komikát (Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna⁷⁷) foglalkoztatott: *Az orléans-i szűzben* Parázsóné játszotta Johannát, Chiabayné Margot-t, Johanna húgát, az *Angelóban* azonban a hősnő (a színésznő Thisbe) Éder Antónia volt, a szende (a páduai despota neje, Bragadini Katalin) Nádudvary Krisztina.⁷⁸

A társulat a női szerepkörök „csúcán” nagyon erős volt, alatta ellenben vékony: Gosztonyi Viktória egyedül jött s ment a színpadon komorna-, udvarhölgy-, divatárusnő-, hallgatag bizalmas- és pergő nyelvű szomszédasszonyként.⁷⁹ Néha Éder Alojzia segített

⁷³ Victor Hugo: *Angelo, Padua' zsarnoka: regényes szomorújáték 3 felv.* Ford. Csató Pál. 1835. február 6., 1836. május 1.; Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.; William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.; Alexandre Dumas, id.: *A neslei torony: szomorújáték 5 felv.* Ford. Csató Pál, 1836. január 4. (Baranyi Péter), 1836. április 23. (Fánccs Lajos) (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

⁷⁴ Carl Theodor Körner: *Zrínyi, vagy: Szigetvár ostroma: hősi szomorújáték 5 felv.* 1835. december 12.; Carl Töpfer: *Világ' divatja: vígjáték 4 felv.* Ford. Komlóssy Ferenc, 1835. november 23., 1836. április 11.; Kisfaludy Károly: *Stibor vajda: szomorújáték 4 felv.* 1835. szeptember 19. (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

⁷⁵ Chiabay játszotta Trufaldint, a heréltek felvigyázóját a *Turandotban* (Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.), Beczkót, az udvari bolondot a *Stibor vajdában* (Kisfaludy Károly, 1836. szeptember 19.), Guildenstern a *Hamletben* (William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.). Éder György néhány szerepe: Lombai (Kisfaludy Károly: *Csalódások: vígjáték 3 felv.* 1835. október 18.), Oldenholm [Polonius] (William Shakespeare–Friedrich Ludwig Schröder: *Hamlet: szomorújáték 5 felv.* 1835. november 14.), Pantalón, kancellár (Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia.* Ford. Kovacsóczy Mihály. 1836. április 17.) (OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.)

⁷⁶ Nádudvary Krisztina; Parázsó Jánosné (Váradolaszi, 1813. május 1. – Pest, 1838. február 24.) 1829-ben Keszy József társulatánál lett vándorszínész. Az 1834–35-ös évadban a budai Várszínházban játszott, 1835-ben Pályi Elek társulatánál Pécsen és Székesfehérváron. Székely 1994: 594. és Horváth 1835: 9.

⁷⁷ Juhász Julianna; Udvarhelyi Miklósné (?–?) pályáját 1811-ben Debrecenben kezdte, 1821–1827 között Kolozsvárott játszott. Később is rangos vándortársulatok tagja; Kolozsvár, Kassa, Székesfehérvár és Debrecen voltak pályájának legfontosabb állomásai. Székely 1994: 821.

⁷⁸ Friedrich Schiller: *Az Orléans-i szűz: dráma.* Ford. Komlóssy Ferenc. 1835. december 5.; Victor Hugo: *Angelo, Padua' zsarnoka: regényes szomorújáték 3 felv.* Ford. Csató Pál. 1835. február 6., 1836. május 1.

⁷⁹ Gosztonyi Viktória (?–?) 1828-tól szerepelt erdélyi társulatokban. 1831-ben és 1835-ben a kolozsvári társulat tagja volt, itt mellékszerepeket játszott. Gillyén 1829: 14.; OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1831, 1835.

ebben. Férfiszínész ellenben sok volt: heten álltak készen, hogy a mellékalakokban vagy jellem szerepekben színpadra lépjenek: Cseley Pál (egyben táncos és táncmester is), Hubay Emánuel, Kiss János (számtalan színmű fordítója), Száky József, Török Antal, Zsivora József, Parázsó János.⁸⁰

A társulat a szerepkörrendszer felső és középső szintjein nem változott, az alsó, az epizodisták és némaszereplők szintjén azonban rendkívül nyitott volt. 1836. május végéig a felsoroltak mellett még tizenkét férfiszínész fordult meg a társulatban vagy volt mindvégig tagja: Hegedűs Lajos, Varga Károly (egyben a társulat díszletfestője is), Szikszay (Réthy) Mihály, ifjabb Török, Nagy, Elek, Péteri, Zalai, Dávidházy, Szabó és Arany János,⁸¹ olyanok, akik nevesített mellékalakként vagy csak kertészként, éji őrként, parasztként, pincérként tűntek fel a színpadon. Alakításaikról csak elvétve emlékeznek meg a kritikák, pályájuk alig-alig követhető. Ebben a társulatban ritkán kerülhetett sor szerepösszevonásokra (ha igen, az nem szerkezeti hiányosságok miatt történt), és a szereplőlisták végén felsorolt „polgárookra, katonákra, parasztokra” is akadt ember.

Arany János a debreceni évad megkezdése után hat és fél hónappal ehhez, a kritikák alapján az egyéni alakításokat és az előadások összehangoltságát tekintve egyaránt erős,

⁸⁰ Kiss János; Iván (Röjtök, 1807 – Pest, 1841. február 26.): színész, sűgő, fordító. 1831-ben a Dunántúli Színjátászó Társaság, 1833–34-ben budai Várszínház sűgője. 1837-ig több jelesebb vándortársulatban játszott mellékalakokat, például Pály Eleknél Székesfehérváron és Pécsen. 1838-ban a Regélő-Honművész segédszervezője és kritikusa. 23 színműfordítója maradt fenn. Székely 1994: 387.; Horváth 1835: 7.; Török Antal (?–?) 1829-ben és 1833-ban Éder György társulataiban játszott. Harmath 1829: 4.; Zsivora József (?–?): énekes színész. 1837-ben tűnt fel éppen Éderék debreceni társulatánál. 1838–1843-ban és 1851–57-ben a Pesti Magyar, illetve a Nemzeti Színház kórustagja és segédszínésze volt. Közben ismét vándorszínész, többek között Latabár Endre együttesének tagja. Székely 1994: 387. és OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1835, 1836; Parázsó János (?–?) 1833-ban Kilényi Dávid, 1834-ben Pály Elek társulatának tagja volt, mellékfigurákat alakított. Horváth 1835: 7.; Cseley Pál (?–?) 1834-ben Éder György társulatának tagja, Debrecenbe érkezése után tánciskolát nyitott. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Eger, 1834 és Gupcsó 1985: 123. Hubay Emánuel (?–?) 1828-tól szerepelt erdélyi társulatokban. 1831-ben és 1835-ben a kolozsvári társulat tagja volt, itt mellékszerepeket játszott. Gillyén 1829: 14.; OSZK SZT, színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1831, 1835.

⁸¹ Réthy Mihály; Szikszay (Debrecen, 1810. június 21. – Bp., 1875. május 29.) katonának, majd papnak készült, végül Debrecenben 1834-ben színésznek állt. Játszott Kassán (1837) és Miskolcon (1838) is. 1840-ben a Pesti Magyar Színházban jelentkezett kardalosnak és ügyelőnek, e két munkakörben 1843-ig működött, míg egy véletlen folytán fel nem tűnt Nagy Ignác *Tisztújításában* Arany Mihály szerepében. Kiváló parasztszínész volt. Az 1870-es évek elején Tóth Ede Réthy alakításainak hatására írta *A falurossza* Gonosz Pistáját. Egy év híján haláláig a Nemzeti Színház tagja maradt. Székely 1994: 648. Varga Károly (?–?) 1832-ben Miskolcon játszott, 1833–34-ben az Éder–László–Csabay-féle konzorcium színésze volt. Csokonai Vitéz 1832: 12.; Botos é. n.; OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836. A társulat többi epizodistáját nem sikerült azonosítani.

jól szervezett társulatba érkezett. Első szerepét március 3-án játszotta, Ernst Raupach *Ördög Robert* című regényes színjátékában a Tanácsnok szerepét alakította.⁸²

Arany a *Bolond Istók*ban lenyűgöző pontossággal idézi fel a debreceni társulat – tulajdonképpen a korabeli színtársulatok – munkáját, működését és szervezetét és azt a *szakmai* közeget, amelyben létezett.⁸³ Először is a társulat viszonylagos nyitottságát. A debreceni társulat epizodistái egy részének nemcsak a teljes nevét, de pályáját sem sikerült kideríteni. Az 1830-as évtized színházi zsebkönyveiben nevükkel nem találkozunk. Éderék sűgője nem szerkesztett zsebkönyvet, az évad végén saját hasznára árusított, legalább a névsort és a lejátszott műsört tartalmazó kiadványt (vagy ha igen, még nem került elő, a színlapok és a recenziók pedig csak a vezetéknevet közölték). A képlékeny, a színészi pálya „elrugaszkodási pontjának” tekinthető segédszínészi közegbe viszonylag könnyű volt bejutni, ennek a gyakorlatban csak a társulat keresményére nehezedő kiadás szabott határt, bár az epizodisták kapták a legkevesebb fizetséget. Arany azt is rögzítette, hogy a vidéki társulatokba rendkívül változatos múlttal, megelőző civil foglalkozással, képzettséggel és kultúrával, okból és céllal érkeztek a jövőendő színészek vagy a jövőendő lemorzsolódók – és el is határolta magát tőlük.

De nem mint olyatén „rugott” deák
Akart ő szökni Thálja templomába;
Őt vonja íhlet, vérmes ideák,
S van bizodalma *testimoniumába*;
Elébb is ezt kivenni fut tehát
(Baráti, hogy bolond, inték hiába)
Aztán aláíratni; – sok tanár
Fejet csóvál rá, és azt mondja: kár!

[...]

»Tud-é táncolni – kérdé – vagy dalolni?«
Ráhagyta Istók a dalt, hogy igen,
S a tánc helyett majd fog *Kontból* szavalni;
»Épen, magának!...« szólt az hidegen.

⁸² Ernst Benjamin Salomo Raupach: *Ördög Robert* [Robert der Teufel]; *regényes színjáték 5 felv.* Ford. Kiss János, Chiabay Pál, Éder György, Fánecs Lajos, László József és Szákfy József társulata, Debrecen, 1836. március 3. Arany János debreceni szerepkatalógusát Bayer József állította össze; Bayer 1888. A katalógust az 1836. február–májusi műsorba ágyazva közölte: Kilián 1982a.

⁸³ Arany János: *Bolond Istók*. II, 64–75. Arany 1952: 183–185.

»Hát *garderobja?* frakk s efféle holmi?...«
Egy *tóga* volt a falba vert szegen:
Azt elcserélte egy diák barátja,
S helyette most van, ím, tisztos kabátja.⁸⁴

Az elhatárolódás eszköze a képzettség, valamifajta – ha nem is színházi szakmai – tudás hiteles igazolása: a bizonyítvány. Az iskolában elsajátítható műveltség minden színésznek készülőnek hasznára vált, de a társulatok – különösen a nagytársulatok – a színésznek állóktól azokat a képességeket, jártasságokat és tárgyi készségeket várták el, amelyeket azonnal hasznosíthattak. A zenés művek vagy az eredetileg prózai művek előadásába szerkesztett zenedarabok kórusaiban *minden*, erre képes tag részt vett. A zenei képzettség vagy a pusztán zenei érzék – ha nem is mindig volt feltétele a bekerülésnek – előnyt jelentett. Arany 1836. március 12-én nyolcadmagával énekelt „Falusi”-ként a *Svájci család* előadásában.⁸⁵ A színészi ruhatár, a „garderobe” hozzá tartozott a színészek „tökéjéhez”. A színigazgatói jelmeztár általában a történeti, paraszti, katonai, nemzeti öltözetekre koncentrált. A nők mindig saját – a figurához, a színpadi helyzethez, az ábrázolt korhoz illőnek gondolt – ruháikban léptek fel. A *Bolond Istók*-beli színigazgató nem véletlenül a frakkra kérdez rá: a kortárs művek előadásában a szalon, estélyi vagy utcai öltözeteket a férfiak is maguk biztosították.⁸⁶ Az ország akkoriban legnagyobb színházi nagyüzemének, a Pesti Magyar Színháznak a működését, a produkció létrehozásának és az előadás folyamatának eljárásait szabályozó rendtartása, színházi törvénykönyve 1837-ben úgy rendelkezett, hogy „A’ néma személyek öltözetére a’ rendezők’ határozata szerint a ruhatárnokok fognak ügyelni, [...]”.⁸⁷ Ha azonban a jelentkezőnek volt rendes ruhatára, sokat könnyített a vidéki társulat jelmeztárának amortizációs gondjain.

Az 1830-as években intézményes képzési rendszerrel még nem bíró színjátszás maga teremtette meg a frissen színésznek állóknak a tanulás kereteit és dolgozta ki az alapképzés folyamatát. Az újoncok statisztálással és mellékszerepekkel sajátították el a szakma alapfogásait, színlap- és szerepmásoláson, kellékezesen, színlapkihordáson, színpadállításon, díszletezesen, a színpad mögötti segédkezesen keresztül ismerték

⁸⁴ Arany János: *Bolond Istók*. II, 62, 65. Arany 1952: 182, 183. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸⁵ Joseph Weigl: *Svájci család: érzékeny daljáték 3 felv.* Szövegét írta Ignaz Franz Castelli. Ford. Láng Ádám János. 1836. március 12. A kórus többi tagja: Chiabay Pál, Fánycs Lajos, Gosztonyi Viktória, Hegedűs Lajos, Kiss János, Török Antal, Udvarhelyiné Juhász Julianna. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.

⁸⁶ „43. Illendő nappali ’s korszerű köntösöket, keztyűt, fehér és fekete tricotokat, harisnyát, czipőt ’sotb. efféle apróságokat köteles a színésztag tartani. Carricatur-öltözeteket, vagy olyanokat, melyek játék alatt elrontandók, az igazgatóság fog rendelni.” Bajza 1837: 11.

⁸⁷ Bajza 1837: 11.

meg a színházüzem működését.⁸⁸ A vándortársulatoknál a produkciók létrehozásának és az előadások lebonyolításának technikai résztvevői (ügyelő, kellékes, díszletfestő, színpadmester, díszítő stb.) és a szerepkörrendszer alsó szintje (epizód- és némaszereplők) közötti feladatok összerosódtak.

A színházi törvények is igyekeztek biztosítani a megfelelő számú statisztéria kiállítását és egyúttal védeni a vezető színészeket. „Gyakorta elkerülhetetlen a néma szerepek vitele az ily néma személy viselés senkit se alatonít meg, következésképpen attul magát senkinek sem szabad elvonni, mindazonáltal a rendelőnek utasításul adatik, a) Mikor kevés néma személyek jönnek elő az elsőbb szerepeket játszani szokott tagok kéméltesenek meg, és az alsobb karbeliek öltözzenek ki.” – szögezték le a budai Várszínházban játszó színtársulat 1833 szeptemberében készült játékszíni törvényei.⁸⁹

Aranynak ebben, a kezdő színtársulati tagok számára természetesen kijelölt epizód szereplői közegeben kellett léteznie. Első szerepe 1836. március 3-án kissé többet kívánt, mint a *Bolond Istók*ban az „»Értem!« – »Befogtak.« – »Tessék: a botot...«”⁹⁰ „schlagwort”-okkal, végszavakkal jellemzett feladatok. Az *Ördög Robert* Tanácsnokának szövege a színmű második jelenetében a címszereplőről fontos információt hordoz, amikor a városatya védelmet kér városa számára a kegyetlenségéről hírhedt hódító hadvezér apjától.⁹¹

Arany március 3. és április 30. között húsz szerepet kapott, huszonnégy estén volt színpadon, a társulat ez idő alatt harmincegy előadást tartott. Az a lista, amely a debreceni társulat színlapjai alapján szerepeiről összeállítható, egy, a színpadi létezését éppen elkezdő fiatalember néhány szavas vagy néhány mondatos szerepeit, néhány perces színpadi jelenletet kívánó feladatait mutatja. Néha csak pár szava volt az előadásban, így a tierhaupteni kolostor kapuőreként (*A sírhölgy, vagy: Gusztáv Adolf Münchenben*, 1836. április 30.) vagy a király tisztjeként, aki levelet hoz az egyik főszereplőnek, illetve kíséri és bejelent a királyt és a királynét (*A nesle-i torony*, 1836. április 4. és 24.), valamint a *Turandot* egyik doktoraként, aki ítélőbíróként végignézi Kalaf próbatételét (1836. április 14.).⁹²

⁸⁸ A *Bolond Istók* nemcsak e tevékenységekről, de a korszak színpadtechnikájáról is tudósít: gyantaporral előidézett fényeffektusok, vaslemezzel előidézett égiháború. Arany János: *Bolond Istók*. II, 68–70. Arany 1952: 184.

⁸⁹ OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok, Játékszíni törvények, [1833], 2. fol., verzó (13. pont) A Pesti Magyar Színház törvénykönyve szikárabban fogalmazott: „Első rendű színészek is kötelezettenek, midőn a’ szükség vagy az igazgató úgy kívánja, kicsin szerepek eljátszására nagy büntetés alatt.” Bajza 1837: 5. (10. pont)

⁹⁰ Arany János: *Bolond Istók*. II, 70. Arany 1952: 184.

⁹¹ Arany első szerepéről, amelyre a *Bolond Istók* második énekének (71–73.) a „köpcösebb mondóká”-ról szóló versszakai vonatkoznak: Kardos 1913.

⁹² Johann Bahrtd: *A’ sírhölgy, vagy: Gusztáv Adolf Münchenben: drámai rajzolat 5 felv., A’ jegyben járók című előjátékkal*. Ford. Hazucha Ferenc; Alexandre Dumas, id.: *A nesle-i torony: szomorújáték 5 felv.* Ford. Csató Pál; Carlo Gozzi–Friedrich Schiller: *Turandot: tragi-comoedia 5 felv.* Ford. Kovacsóczy Mihály.

Máskor néhány jeleneten át be is kapcsolódott a színpadi dialógusba, a *Vasálorcza* Kancellárjaként (1836. április 16. és 25.), a *Vígkedvű Mihály* Biczó Istvánjaként (1936. március 26.) vagy az *Ördög Robert* Tanácsnokaként.⁹³

A vándor színészújonc hétköznapijai

A konzorcium és a színészek közötti szerződés 1836. május elején lejárt.⁹⁴ Arany önéletrajzi levelében így örökíti meg Éderék távozását Debrecenből, és saját távozását Éderék társulatától: „De a debreczeni társaságot egy színészi intrigue nekem egész váratlanul, felbontotta, s april 1^{én} szét oszlott az, a nélkül hogy hozzám valaki szólott, vagy sorsomról intézkedett volna.”⁹⁵ A társulatoszlás okaként említett belviszály színeshette ugyan a körülményeket, de a debreceni évad végén minden úgy történt, ahogy a szerződések megszűnése vagy a mozdulások (egyik városból a másikba való átvándorlások) esetében ez akkoriban történni szokott. Azok a tagok, akikkel a szervezéskor szerződést is kötöttek, bizonyára tudtak az április végi határnapról. Új szerződésről mindenki maga gondoskodott.

Szuper Károly 1844-ben, Győrben nagyon hasonló helyzetet rögzített. „Hogy mily változékony az ember állapota, azt tegnapelőtt este óta tapasztalom, minthogy téli időnyünk Győrött csak új évig biztosított a részvénytársaság által, tehát új évre mindenki gondoskodott magáról. Directoraink közül Szákfi Pozsonyba megy vissza néhányad magával, Komáromi Hevesivel egyesül s Kecskemétre megy le, Szabónak nincs kivel társulnia, minthogy ő húsvétra Szerdahelyivel akar operatársulatot alakítani és Szegedre vinni, [...] Én mindeztideig határozatlan vagyok, hogy melyik féllel tartsak.”⁹⁶

A debreceni színészek útjai 1836-ban a feltételezhető személyes kapcsolatok kínálta irányokon túl, egyszerre tükrözték a társulati hierarchiát és a kinek-kinek a szerepkörén belüli tényleges szakmai pozícióját. A csúcsherepköröket vivőket felszívták a nagytársulatok. Az Éder-család, Baranyi Péter, a jellemszínészek közül Kiss János és a segédszínészi

⁹³ Auguste Arnould–Narcisse Fournier: *Vasálorcza: színjáték 5 felv.* Ford. Garay János; Babócsai István: *Vígkedvű Mihály: szomorújáték 4 felv.*

⁹⁴ „Azon szerződésnek, mely az igazgatás és a társaság más tagjai között egy évre kötöttet, határnapja elérkezvén: a t. t. hazafiaknak, kik pártfogásuk által intézetünk eddigi fentálhatását segítik, szíves köszönetet mondunk / a részvényes igazgatók” Victor Hugo *Angelo* című tragédiája 1836. május 1-jei színlapján olvasható közlemény. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836.

⁹⁵ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. június 7. Arany 1982: 558.) „Egy reggel – épen a bolondok napja, / Az ő névnapja, april elseje / Volt, hogy fülét a hír oldalba csapja, / Hogy társaság nincs, már csak hült helye, / Már útra is kelt egynehány darabja. – / No, mit tegyen most ő, szegény feje / Mondják: egy vándor színész verbuál / A hulladékból, – ő bizony beáll.” Arany János: *Bolond Istók*. II, 76. (Arany 1952: 186.) Arany a társulatoszlás napjára és valódi okára rosszul emlékezett.

⁹⁶ Szuper [1889] 1975: 29.

karból Nagy (ha azonos az itt keresztnevesített Nagy Józseffel) Nagyváradra kerültek, Pály Elekhez.⁹⁷ László József Miskolcra ment, csatlakozott a kassai társulat egyik részéhez.⁹⁸ Fánecs Lajos Budára szerződött.⁹⁹ Parázsóékról, Vargáról, Szikszayról nem tudni, nyáron hol jártak, de augusztusban már újra Debrecenben játszottak, az odatelepült Pály társaságban.¹⁰⁰

Azt, hogy Aranyt hogyan és miért kerülték el a társulaton belüli hírek, nem tudjuk. A maradékból, akik nem találtak új szerződést, Hubay Emánuel szervezett kisebb társulatot. Hozzájuk csatlakozott. Arany János önéletrajzán és egyetlen, nagykárolyi színlepton kívül működésüknek nem maradt nyoma, ezekből tudható, hogy Nagykárolyban, Szatmáron és Máramarosszigeten jártak.¹⁰¹ Az 1835. május 9-i, nagykárolyi színlepton szerint a debreceniek közül ehhez a csapathoz került Száky József, Török Antal és ifjabb Török, Szabó, valamint Gosztonyi Viktória.¹⁰² Hubay társulata a debreceni szerepkörrendszer jellemszínészeit és epizodistáit gyűjtötte össze, nagykárolyi mellékszereplőkből kistársulati vezető színészekké emelve fel őket. Azok, akik Nagykárolyig csatlakoztak hozzájuk – Almási István, Pozsonyi Alajos, Pivári Anna, valamint két úr, Katona illetve Patay névre hallgatók – megelőző színházi szakmai életükben részben ugyanabban a helyzetben voltak, mint a Debrecenből jövők. Almási, Pozsonyi és Pivári Anna addigi, alig két évnyi színészi pályájukból a legtöbb időt Nagykárolyhoz igen hasonló városokban kis- és középtársulatoknál töltötték: Nagybányán és Zilahon,¹⁰³ de megfordultak nagyobb társulatban is. Pozsonyi és Pivári Anna a kolozsváriban 1835-ben, Almási István ugyancsak Kolozsvárott (1835–36-ban), illetve Debrecenben játszott

⁹⁷ Éderék, Chiabay Pál, Kiss János, Baranyi Péter és Nagy József neve már 1836 júniusában megjelenik a Pály-társulat nagyváradai színleptonjain. OSZK SZT színleptongyűjtemény, Nagyvárad, 1836.

⁹⁸ Kerényi 2000: 994.

⁹⁹ Kerényi 2000: 1048.

¹⁰⁰ OSZK SZT színleptongyűjtemény, Debrecen, 1836.

¹⁰¹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykörös, 1855. június 7. Arany 1982: 558. és Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykörös, 1859. június 4. Arany 2004: 307.

¹⁰² Az *arany idő: dallos víg játék 3 felv.* Hubay Emánuel társulata, Nagykároly, 1836. május 9. OSZK SZT színleptongyűjtemény, Nagykároly, 1836. A kor szokása szerint a hajadon színésznőket a színleptonra keresztneveükkel vagy keresztneveükkel és vezetékneveük első betűjével írták ki, így Gosztonyi Viktória „Viktóriaként” szerepel, Pivári Anna „Annaként” szerepel.

¹⁰³ Almási István (? – Kassa, 1865): pályája 1833-tól adatolható. 1839-től olykor ügyelő, 1842-től többször rendezett is. 1842-ben vendégszerepelt a Nemzeti Színházban, 1845-ben a színház kórusában énekelt. Székely 1994: 21. és Kerényi 2000: 274., 279. Pozsonyi Alajos (1806 – Szilágysomlyó, 1870. június 28.) 1833-ban – Almási Istvánnal és Pivári Annával együtt – Fejér Károly társulatánál játszott, pályája e dátumtól adatolható. 1839 tavaszán Szegeden szerepelt. 1843-tól vezetett kistársulatokat. Székely 1994: 623–624.; Margócsy 1990: 42; Kerényi 2000: 279; Pivári Anna; Pozsonyi Alajosné (? – Barót, 1906. augusztus 25.) pályája 1833-tól – szintén Fejér Károly társulatától – adatolható. Kis- és középtársulatoknál játszott, fiatalon drámai hősnőként, később komika volt. Schöpflin 1929–32: III, 492–493. és Kerényi 2000: 241, 280.

(1835 tavaszán; ha Arany ekkor már járt színházba, láthatta is).¹⁰⁴ Pozsonyi megbízható mellékszereplőnek tűnik,¹⁰⁵ de Almási és Pivári Anna a mellékalakok mellett főszerepet is kaptak, mindketten a kolozsvári szerződésük alatt. Almási István vígjátéki szerelmes szerepet, Világosvári Károlyt játszotta a *Világ divatjában*, Pivári Anna pedig a drámai hősnőt, Zulimát, a *Gróf Szapáry Péter* című vitézi játékban.¹⁰⁶ Almási pályája során a vidéki közép- és kistársulatok drámai hőségé és karakterszínészévé, Pivári Anna ugyanezen társulatkörnek a drámai hősnőjévé nőtte ki magát. Katona és Patay pályája még ennyire sem követhető.

A Hubay-társulat nagykárolyi színlapja *Az arany idő* című „Dallos Víg Játék” előadását hirdette. Az 1830-as években már kissé avított tartott énekesjátékok Magyarországon a 18. század vége óta játszották; Éderék is előadták Debrecenben, 1836. február 13-án. A szövegíró és a zeneszerzőt sem az ő, sem Hubayék színlapja nem közli.¹⁰⁷ A távoli, gyarmatosított szigeten játszódó történet férfi szereplői közül Don Gonzalvo spanyol admirális, Inkle angol kereskedő és Stelay rabszolgakereskedő a gyarmatosítók képviselői. A szigetlakó indiánokkal kegyetlenül bánnak, sőt mi több, Inkle saját szeretőjét, az indián Járíkot is eladja rabszolgának. A fehérekkel szemben a bennszülöttek (Ali és gyermekei: Járíko, Zerim, Azor) erkölcsi fölénye az énekes játékban oly egyértelmű, hogy a színmű végén az admirális fia, Fernando és Inkle szolgálja, Pedrillo végül az ő világukat – a felvilágosodás eszményeinek jegyében –, a természetes életet választják.¹⁰⁸

A színészek egy része a debreceni és a nagykárolyi előadásban ugyanaz volt, a szerepek kiosztása árulkodik a két társulat létszámának és játékeréjének különbségéről. Hubayéknál a Debrecenben is játszó mindegyike egy szerepköri pozícióval feljebb lépett, főszereplők lettek. A nevesítetlen figurákat pedig két, valószínűleg kezdő társulattag vitte.

¹⁰⁴ Pozsonyi Alajos, Pivári Anna: OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835; Almási István: Kerényi 2000: 612 és Horváth 1835: 6.

¹⁰⁵ Többek között Forgách Györgyöt játszotta (Charlotte Birch-Pfeiffer: *Gróf Szapáry Péter vagy A' magyar bosszúja*. Kolozsvári Nemzeti Színjátszó Társaság, Marosvásárhely, 1835. május 14.) és Maximilián, az öreg Moort (Friedrich Schiller: *Haramiák: szomorújáték*. Fejér Károly társulata, Nagybánya, 1833. szeptember 29.) OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835 és Kerényi 2000: 285.

¹⁰⁶ Carl Töpfer: *Világ' divatja*. Pály Elek társulata, Kolozsvár, 1835. december 6. Kerényi 2000: 820. Charlotte Birch-Pfeiffer: *Gróf Szapáry Péter vagy A' magyar bosszúja*. Kolozsvári Nemzeti Színjátszó Társaság, Marosvásárhely, 1835. május 14. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Marosvásárhely, 1835.

¹⁰⁷ *Az arany idő: vígjáték 3 felv.* Chiabay Pál, Éder György, Fánicsy Lajos, László József és Szákfy József társulata, Debrecen, 1836. február 13. OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836. Az *Arany idő* vagy *Inkle és Járíko* játszott szövegváltozatairól és szerzőségéről: Gupcsó 1980: 261–263. A debreceni és a nagykárolyi színlap szerepnevei alapján a két szövegek azonos, de legalábbis hasonló volt. Az énekes játék magyarországi bemutatója 1794-ben volt Kolozsváron, Carl von Eckartshausen szövegeknyvét Kótsi Patkó János fordította. Eckartshausen 1800.

¹⁰⁸ Eckartshausen 1800.

Szerep

Don Gonsalvo, spanyol admirál
 Fernando, a fia
 Inkle, angol kereskedő
 Pedrillo, a szolgálja
 Ali, amerikai inkás
 Azor,
 Zerim, fiai
 Járíkö, leánya
 Melva, Járíkö barátnéja
 Stélai, rabokkal kereskedő
 1-ső
 2-dik Vademberek
 Matrótzok
 Ila, Járíkö barátnéja
 3. vadember
 4. vadember
 1. hajós
 2. hajós
 3. hajós

Debrecen

Baranyi Péter
 Fácscy Lajos
 László József
 Éder György
 Hubay Emánuel
 Szákfy József
 Zsivora József
 Éder Antónia
 Éder Lujza
 Chiabay Pál
 Cseley Pál
 Török Antal

 Gosztonyi Viktória
 Dávidházy
 ifj. Török
 Kiss János
 Varga Károly
 Hegedűs Lajos¹⁰⁹

Nagykároly

ifj. Török
 Török Antal
 Szákfy József
 Hubay Emánuel
 Szabó
 Almási István
 Arany János
 Gosztonyi Viktória
 Pivári Anna
 Pozsonyi Alajos
 Katona
 Patay

Hubay társulata nem lehetett nagy, mert a figurák közül elhagyták Járíkö egyik barátnőjét, három hajóst (ők lettek – nem tudjuk, szöveggel vagy anélkül – a „Matrótzok”) és két vadembert. Ha Debrecenben Arany egy nagyobb és teljes struktúrájú társulatnál a segédszínész-díszletező munkaköréig vitte, itt esélye volt az előrelépésre. Azonban a színlap tanúsága szerint a szerepkörrendszeren belül csak egy hajszálnyival nagyobb feladatot kapott: Zerim mellékalak, bár zenei betétje is van, egyszer kettőst énekel testvérével, Azorral.¹¹⁰

Azt, hogy mennyire figyeltek rá pályatársai, akár Éderéknél, akár Hubay társulatánál, nem tudjuk. Már a debreceni társulatoszlás bántó figyelmetlensége alapján is gyanítható: nem nagyon. Szákfy József 1859-ben vándor mutatványosként sztereoszkópjával Nagykörösön járt. „Szákfy, a volt színész, valami panorámát mutogat itten. Az este meglátogattam bódéját, s kérdeztem ismer-e? de nem ösmert meg. Tudnod kell, hogy 36-ban Debreczenben (mikor én fölcsaptam) egyike volt a kolomposabb színészeknek. Aztán egy vándor csapatnál. Nagy-Károlyon, Szatmáron át M.-Szigetre együtt mentünk, hol én

¹⁰⁹ A szerepneveket egységesítettük, a színészek nevét kiegészítve közöljük.

¹¹⁰ Eckartshausen 1808: 11.

őket elhagytam végkép. Most jól emlékezik mindezekre és reám is, miután nevemet megmondtam.” – tudósította Arany Tompa Mihályt a találkozásról.¹¹¹ Szádky emlékezete nem őrizhette meg sokat a segédszínész fiúról, mert ha egyáltalán ismerte kora szépirodalmát, akkor sem kapcsolta össze a *Toldi* írójával. A nagykőrösi találkozás után hét évvel, 1866-ban rövid cikksorozatban tette közzé emlékeit az 1820–30-as évek színjátszásáról. Ebben érinti 1836-os debreceni vállalkozását: Aranyt nem említi, Varga Károly díszletfestőt és segédszínészt igen.¹¹²

Ha Arany Debrecenben egy jól szervezett társulat, a becsvágyó Fánccs által regulázott színészei között dolgozott, akkor Hubaynál a színészi munka és a színházi működés kistársulati szétesettségével akadt össze: alkalmi játszóhelyen rögtönzött színpad, kevés utazó színi kellék és bútor (ami kell, azt helyben gyűjtik össze), némi díszlet, szerepösszevonások, színjátékszövegek átírása, kevés bevétel (többek között azért, mert a társulat a számára nyújtott szolgáltatásokért – kellék, faanyag, jelmez – szabadjeggyel is fizet). Hubaynál Arany talán festhetett is, bár nem díszletfestőnek készült.¹¹³

A kistársulati működés napi gyakorlatának riasztó anomáliáin túl Arany megtapasztalta a színtársulatok szokásokon alapuló vagy írásba is foglalt működési szabályait is. A *Bolond Istók*ban szörnnyetegként felemlített proporció igen elterjedt gyakorlat, gázsifizetési mód volt. A bevétel felosztási arányát jelentette, erről a tagok a társulatszervezéskor állapodtak meg. A számítási kulcs a színész szerepkörét, tehetségét, szakmai tudását, színpadi gyakorlatát vette figyelembe. Az osztályrész csak a tiszta bevétel után osztatott ki, előtte levonták a társulat működésével kapcsolatos kiadásokat. A kockázatra szerződés azzal a veszéllyel járt, hogy jövedelmetlenség vagy természetbeni fizetés esetén pénzbeli osztaléokra már nem jutott semmi. A működési költségek között elsősorban a színházi könyvtár, díszlet- és jelmeztár – mely legtöbbször a társulatvezető volt – használati díját számolták el.

A „féltett, becses portékát”,¹¹⁴ a darabot őrző színházi könyvtár a művek szövegét, zenés darabok estében a kottákat (pl. a zongorakivonatot), valamint a szerepekre és ének- (esetleg zenekari) szólamokra szétírt szöveg-, illetve kottarészeket tartalmazta, komoly érték volt, ezek nélkül előadást tartani nem nagyon lehetett. A szerepkiírásból tanulta a színész a szöveget, az alappéldány, a teljes szöveg megóvása volt a garancia arra, hogy sérülés esetén a szereppéldány újra létrehozható legyen. A papír- és a másolási költség ugyancsak növelte a működési költséget, ezért a szerepkiírásokra is nagyon vigyáztak. A könyvtárnak, az igazgatói vagy társulati vagyონ részének védelmét a színházi regulák is igyekeztek biztosítani. „Tartozik minden tag valamely szerepet, ha az kezéhez adatott,

¹¹¹ Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. június 4. Arany 2004: 307.

¹¹² Szádky 1866: 58, 62.

¹¹³ Arany János: *Bolond Istók*. II, 86–93. Arany 1952: 188–190.

¹¹⁴ Arany János: *Bolond Istók*. II, 93. Arany 1952: 190.

ha már tanulta vagy szintén máskor játszott volna is, a különös esetekben, akár valamely újonnan érkezett probajátéka, akár jobb és helyesebb ki osztás okáért a rendelőnek meg szolítására visza adni.” – szabályozták a könyvtárhasználatot a várszínházi társulat játékszíni törvényei.¹¹⁵

A kistársulati lét bizonytalan, változékony, rendezetlenebb élet- és munkakörülményei – szakmailag alkalmas társulatvezető híján – szétzilálták a színházi munkát. Nem véletlen, hogy azok, akik a színházban nem a vándorlás izgalmát és a vagabund életforma szabadságát keresték, a nagyobb vagy a nagyobb városokban játszó, oda igyekvő társulatokba törekedtek. Nem tudjuk, Hubay meddig irányította színészeit, de Szákfy József 1836 augusztusában már ismét Debrecenben van a Pály Elek–Chiabay Pál–Éder György-féle konzorciumnál, Almási István 1837 februárjában Debrecenben, Pivári Anna (és valószínűleg Pozsonyi Alajos is) 1837 júniusában Nagyvárad-Olasziban játszik.¹¹⁶

A vándortársulatok körében sok volt a házastársi különélés és akadt élettársi együttélés is.¹¹⁷ Szuper Károly így emlékezett egy 1842-ben lezajlott székesfehérvári jelenetre. „Sz.-Fehérvár, november 24. Ma igen sok zavarok történtek, miután Moor Károlyról kihordattak a cédulák, de Török nem akar föllépni, mert Munkácsinéval, kivel bensőbb barátságban élt eddig, meghasonlott valamely levél miatt, melyet Munkácsiné kapott, mi haboztunk más darabot választani, miután egyikben egy, másikban más szerep nincs betanulva. Most halljuk, hogy míg Török ebédelni ment, Munkácsiné bezárkózott s kezén ereit megvágta, de Török megjött, az ajtót rá betörte.”¹¹⁸ A történet három szereplője, Török Benjámín, Munkácsy Pálné Mészáros Anna és Munkácsy Pál 1841 májusától együtt játszottak Fekete Gábor társulatában. 1842-ben – Szuper szerint – mindhárman Székesfehérvárra szerződtek, Szabó Józsefhez. A Szabó-társulat 1843 elején kiadott zsebkönyve Munkácsyt már nem említi.¹¹⁹ Arról, hogy amikor „Q-né X úrral lakott”,¹²⁰ tapasztalt-e a hasonlót, Arany nem beszélt. A Klárcsi-epizód, Bolond Istók esete

¹¹⁵ Játékszíni törvények. [1833]. OSZK SZT irattár, Várszínházi iratok.

¹¹⁶ Szákfy József: OSZK SZT színlapgyűjtemény, Debrecen, 1836; Almási István: Kerényi 2000: 1247; Pivári Anna: Kerényi 2000: 1310.

¹¹⁷ Ha a színész nő elvált vagy külön élt, vagy nem a férj volt az élettárs, megtartotta asszonynevét. Nemcsak Déryné Széppataki Róza és Déry István élt külön, de a debreceni társulatból pl. Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna is. A színész házaspárok válásairól a 19. század második felében: Nagy 2012: 136–141.

¹¹⁸ Szuper [1889] 1975: 18. Az említett *Moor Károly* Friedrich Schiller *Haramiák* című műve.

¹¹⁹ OSZK SZT színlapgyűjtemény, Székesfehérvár, 1841, 1842; Szuper [1889] 1975: 17; Rexa 1913: 897. Rexa a társulat máig élő nem került zsebkönyvének fényképét közli.

¹²⁰ Arany János: *Bolond Istók*. II, 98. Arany 1952: 191.

a cseléd lány Borisból lett Klárcsi „soubrette”-tel (szobalánnyal)¹²¹ – akár megesett vagy így esett meg, akár nem –, erről is, a vándorszínészi életforma összeszorítottágáról, esetenkénti kendőzetlen normaszegéséről mesél.

»Jöjön be hát« sугá a declamáló
Istóknak a lány, húzván a kezét,
Ki rögtön észrevette, hogy a váló
Perc itt van, már sok is volt a beszéd;
»Késő van, instálom« mondá, találó
Mentségre kunkorítván az eszét;
Azzal köszönt, ment. S hallá, hogy mögötte
Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.¹²²

Arany János Máramarosszigeten otthagyta Hubayékat és a színészetet, majd visszatért Szalontára. A színházhoz fűződő későbbi, „lehettem volna...” viszonya elárulja, hogy amikor „az öntudatlanság fokozatán” találkozott a hivatásos színjátszással, életének addigi közege, neveltetése, ízlése és személyisége nem segítette túl azokon az akadályokon, amelyeket a színészi-színházi szakma megtanulásának korabeli lehetőségei és eljárásai, illetve a társulatok munka- és életkörülményei a színésznek állók elé állítottak.

Gyulai Pál – aki felkérte Aranyt életpályájának összefoglalására az Újabbkori Ismeretek Tára számára, és először olvasta az önéletrajzot – volt az, aki 1883-as emlékbeszédében a művészileg-színészileg sikertelennek tartott epizódot szembeállította az életpálya és az életmű másik, szintén a színházhoz kapcsolódó, kimagasló jelentőségű részével. „Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színészújoncz, a ki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozta meg nemzetét?”¹²³ Arany 1836 után a színjátszáshoz nem a színjáték, hanem a színjáték-szöveg, illetve a drámaelemzés útján kapcsolódott, nem a színészi munka, hanem a dramaturgia felől közelített. „A színészetről, a drámáról többször is – állandóan! – szó esett munkáinak hol fő, hol mellékmondataiban. Megtalálta ehhez az oly forró anyaghoz is a természetének és viszonyainak megfelelő higgadt távlatot.”¹²⁴ Az 1830-es évek végén vagy az 1840-es évek első felében szalontai műkedvelőkkel előadást rendezett: Shakespeare *Szentivánéji álom* című művének részleteit adták elő, a szöveget Arany fordította

¹²¹ Arany János: *Bolond Istók*. II, 99–104. Arany 1952: 191–193. A szubrett (soubrette) szerepkörként eredetileg vígjátékok és vígoperák egyes, furfangos, vidám, a cselekményt tevélegesen alakító szobalányát jelentette. Düringer–Barthels 1841: 1004.

¹²² Arany János: *Bolond Istók*. II, 104. Arany 1952: 193.

¹²³ Gyulai 1914: 227.

¹²⁴ Keresztury 1990: 43.

(németből), ő osztotta ki a szerepeket, ő tanította be és ő festette a dekorációkat.¹²⁵ Az 1850-es években dramaturgiai elemzést írt Katona József *Bánk bánjáról*. 1863–64-ben tagja volt a Nemzeti Színház Drámabíráló Választmányának.

Források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSZK SZT)

Arany 1889: ARANY János *hátrahagyott prózai dolgozatai*, bev. ARANY László, Bp., Ráth, 1889 (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 2. Prózai dolgozatok).

Arany 1952: ARANY János, *Elbeszélő költemények = Arany János Összes Művei, III*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1966: ARANY János, *Hivatali iratok, I : Nagyszalonta, Nagykőrös, Budapest, 1831–1865 = Arany János Összes Művei, XIII*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966.

Arany 1975: ARANY János *levelezése: 1828–1851 = Arany János Összes Művei, XV*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975.

Arany 1982: ARANY János *levelezése: 1852–1856 = Arany János Összes Művei, XVI*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Arany 2004: ARANY János *levelezése 1857–1861 = Arany János Összes Művei, XVII*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Bajza 1837: *A' pesti magyar színésztársaság törvényei, Bajza József' igazgatása alatt*, Pest, Fűskúti Landerer, 1837.

Botos 1834: *Magyar játékszíni zsebkönyv: A' haza fiainak és leányainak íratott Boldogasszony-Hava ' első napján*, szerk. BOTOS József, Debrecen, Tichy János ny., 1834.

¹²⁵ Arany 1975: 503.; Arany 1889: XX.

- Botos é. n.: *Miskolczi nemzeti játékszíni zsebkönyv 1834-di esztendőre*, szerk. BOTOS József, h. n., ny. n.
- Csokonai Vitéz 1832: *Miskolczi nemzeti játékszíni zsebkönyvetske 1833-dik esztendőre*, [szerk.] CSOKONAI VITÉZ József, Miskolc, Szigethy Mihály ny., [1832].
- Debreczeni hangverseny [...] 1835: Honművész 1835 (3.), 828.*
- Dugonics 1794–1795: *Jeles történetek mellyeket a magyar játék-színre alkalmazott DUGONICS András*, Pest, Landerer, 1794–1795.
- Eckartshausen 1800: ECKARTSHAUSEN, Carl von, *Inkle és Járíko, avagy Az aranyidő: 1. r.: énekes játék*, ford. KÓTSI PATKÓ János, Kolozsvár, Református Kollégium ny., 1800.
- Eckartshausen 1808: ECKARTSHAUSEN, Carl von, *Inkle és Járíko vagy Az arany idő énekes játéknak dallai*, ford. KÓCSI PATKÓ János, Pest, Trattner, 1808.
- Egressy 1879: EGRESSY Gábor, *A színészet iskolája, a szerző hátrahagyott irataiból egybegyűjté és kiadja EGRESSY Ákos*, Bp., Hornyánszky, 1879.
- Endrődy 1792: ENDRŐDY János, *Az arany peretzek: játék: Dugonics András regénye után*, Pest, Trattner, 1792.
- Ercsey 1899: ERCSEY Sándor, *Arany János életéből: Arany János 60 levelével*, bev. GYULAI Pál, Bp., Ráth, 1899.
- Gillyén 1829: *Magyar játékszíni almanakh, melly az 1828-dik esztendőben előadott játékdarabok' neveit foglalja magába*, szerk. GILLYÉN Sándor, Kassa, Werfer Károly ny., 1829.
- Harmath 1829: *Magyar játékszíni almanak, melly Kolósvárt az 1828-dik és 1829-dik esztendőben előadott játék darabok neveit foglalja magában*, [szerk.] KESZY HARMATH Sándor, Kolozsvár, Kir. Lyceum ny., [1829].
- Horváth 1835: *Magyar játékszíni zsebkönyv, mely 1835-dik esztendőben előadott játék darabok' neveit foglalja magában*, szerk. HORVÁTH Gusztáv, Kolozsvár, Ev. Ref. Kolég. ny., 1835.

- Kisfaludy 1843: KISFALUDY Károly, *Stibor vajda: dráma négy felvonásban* = KISFALUDY Károly *Minden Munkái*, II, szerk. SCHEDEL Ferenc, Pest, Kilián György, 1843, 83–221.
- Margócsy 1990: *Nyíregyháza színháztörténetének levéltári forrásai, 1813–1893*, összeáll. MARGÓCSY József Bp., MSZI, 1990 (Színháztörténeti Könyvtár, 23).
- Péczy 1834: *Lant*, kiad. PÉCZELY József, Debrecen, Tóth Lajos ny., 1834.
- Péczy 1835: *Lant, vagy a' debreczeni r. collegium nevéndékei által írt némely versek gyűjteménye*, kiad. PÉCZELY József, Debrecen, Tóth Lajos ny., 1835.
- Sticotti 1771: *Garrick ou Les acteurs anglais: ouvrage contenant des observations sur l'art dramatique, sur l'art de la représentation et le jeu des acteurs*, trad. de l'anglais par Antoine-Fabio STICOTTI, Paris–Copenhague, Héritiers, 1771.
- Szákfy 1866: SZÁKFY József, *Egy agg színész naplójából*, Hortobágy, 1866 (5.), 15–16, 19, 57–58, 61–62, 73–74.
- Szuper [1889] 1975: SZUPER Károly *színészeti naplója 1830–1850*, s. a. r. VÁLI Béla, szerk., utószó és jegyz. CENNER Mihály, hasonmás kiad., Bp., Magyar Színházi Intézet, 1975 (Színháztörténeti könyvtár, 2).

Hivatkozott irodalom

- Barcsa 1905: BARCSA János, *Arany János távozása a debreczeni kollégiumból*, ItK, 1905 (15.) 3., 366.
- Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép, 1953.
- Bayer 1888: BAYER József, *Arany János színészi pályája*, Budapesti Szemle, 1888 (16.), 134., 283–296.
- Bényei 1991: BÉNYEI Miklós, *Az Alföld című debreceni lap terve 1846-ban* = *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, XVIII, szerk. GAZDAG István, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1991.

- Bernáth 1999: BERNÁTH Árpád, *Arany János pályakezdése = Mesterek, tanítványok: ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 471–490.
- Bodolay 1963: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963.
- Düringer–Barthels 1841: *Theater-Lexikon: theoretisch-practisches Handbuch für Vorstände, Mitglieder und Freunde des deutschen Theaters*, hrsg. Ph. J. DÜRINGER, Heinrich L. BARTHEL, Leipzig, Wigand, 1841.
- Gupcsó 1980: GUPCSÓ Ágnes, *Zenés színháztársaság Debrecenben (1798–1799)*, Zenetudományi dolgozatok, 1980 (3.), 259–274.
- Gupcsó 1985: GUPCSÓ Ágnes, *Zenés színháztársaság Debrecenben (1833–1841)*, Zenetudományi dolgozatok, 1985 (8.), 113–132.
- Gyöngyösy 1901: GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái*, Bp., Franklin, 1901.
- Gyulai 1914: GYULAI Pál, *Arany János. Szül. 1817 márcz. i-én, megh. 1882 okt. 22-én. Fölvastatott a Kisfaludy-társaság 1883 okt. 28-án tartott közülésén = GYULAI Pál, Emlékbeszédek, I, Bp., Franklin, 3. bőv. kiad., 1914, 225–284.*
- Hatvany 1977: HATVANY Lajos, *Szalontától Pestig = H. L., Szalontától Pestig*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 37–130.
- Kardos 1913: KARDOS Lajos, *Arany János színészi pályája és a Bolond Istók*, Irodalomtörténet, 1913 (2.) 5., 276–280.
- Kardos 1914: KARDOS Lajos, *Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, 1914 (3.) 1., 30–33.
- Kardos 1914a: KARDOS Lajos *Arany János Bolond Istókja: Irodalomtörténeti tanulmány*, Debrecen, Debrecen szab. kir. város könyvnyomdája, 1914.
- Kenyeres 2001: *Magyar életrajzi lexikon: 1000–1990*, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Arcanum digitéka Arcanum, 2001, jav., átd. kiad., [CD-ROM].

- Kerényi 2000: *A magyar színikritika kezdetei, 1790–1837*, I–III, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Mundus, 2000 (A Magyar Történetírás Forrásai, 16–18).
- Keresztury 1990: KERESZTURY Dezső, *Mindvégig: Arany János, 1817–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1990.
- Kilián 1982: KILIÁN István, *Arany János debreceni évei = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykovács, Arany János Múzeum, 1982, 17–47.
- Kilián 1982a: KILIÁN István, *Arany János a vándorszínész = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykovács, Arany János Múzeum, 1982, 51–81.
- Kocsis 1988: *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. KOC SIS Elemér, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1988.
- Milbacher 2009: MILBACHER Róbert, „S mi vagyok én, kérded...”: *Arany János életéről = M. R., Arany János és az emlékezet balzsama :Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., (Ligatura) Ráció, 2009, 39–63.
- Nagy 2012: NAGY Sándor, *A házasság felbontása Budapesten (Pest–Budán) a 19. században*, doktori értekezés, Bp., ELTE BTK, 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagy-sandor/diss.pdf> (Letöltés: 2016. augusztus 1.)
- Pap 1912: PAP Károly, *Adalékok Arany János debreczeni diákságához*, Irodalomtörténet, 1912 (1.), 4., 173–180.
- Rexa 1913: REXA Dezső, *Székesfehérvár százéves színészete*, Vasárnapi Ujság, 1913 (60.) 45., 897.
- Riedl 1982: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982.
- Rozvány 1960: ROZVÁNY György, *Arany János életéből = SÁFRÁN Györgyi, Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp., Akadémiai, 1960 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 19), 133–175.
- Schöpflin 1929–1932: *Magyar színművészeti lexikon*, I–IV, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Országos Színészegyesület Nyugdíjintézete, 1929–1932.

Székely 1994: *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994.

Szilágyi 2015: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, Alföld, 2015 (66.), 10., 88–100.

Tamusné Molnár 2011: TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória, *Művészeti közélet a Debreceni Református Kollégiumban a 18–20. században*, Magiszter, 2011 (9.), 112–124.

Voinovich 1929–1938: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., MTA, 1929–1938.

Tari Lujza
Gitár és „tambura” –
A „hangzó művészet” Arany János életművében

Arany és a zene kapcsolatának vizsgálata Kodály nyomában

Arany János népdalgyűjteményének megjelenése (1952) után Szabolcsi Bence tette fel azt a kérdést: „Mit tudunk meg ebből a gyűjteményből Arany Jánosról? Mit tudunk meg a klasszikus magyar költészetről? És mit a korabeli magyar zenéről?”¹ A Kodály Zoltán és Gyulai Ágost által hatalmas felkészültséggel, rendkívüli igényességgel és „szigorúsággal”² elkészített kiadvány³ újszerűségét, fontosságát hangsúlyozva Szabolcsi az általa feltejt kérdésre „leghitelesebb kalauzunk”-ként a költőhöz fordult, akinek Szemere Pálhoz 1860-ban írt sorait idézte. Ebben Arany arról vall, hogy benne a versek a népdalhang, sőt régi népdalhang ritmusára, dallamára kezdenek formálódni, s lírai versei közt azokat tartja „sikerültebbnek”, melyek dallama előbb bukkant föl benne, mint maga a gondolat.⁴ Arany költői életművének kutatói nem ok nélkül jelentik ki, hogy olyan mélyen gyökerezett benne a népi dallamvilág, a nyelv és a zene ritmusa, hogy a falusi környezetből már évtizedek óta kiszakadva élő költő számára nem jelentett nehézséget lekottázni az emlékezetében fiatalokból – és mint a „gyermek réják” igazolják – a gyermekkorából megőrződött dalokat.

Érthető hát, hogy Arany Jánosnak a zenével való kapcsolatát a legtöbb tanulmány elsősorban a népdalgyűjtemény felől közelíti meg, továbbá a költő verstanti tanulmányai, nyilatkozatai nyomán a szóköltészet és a zene összefüggésében tárgyalja.⁵ A népzene-tudomány oldaláról ma is indokolt Arany és a zene kapcsolatának újabb vizsgálata, mert az e témát tárgyaló tanulmányok egy része még a II. világháború előtt íródott és került kiadásra,⁶ főleg pedig indokolt azért, mert több mint fél évszázada jelent meg Kodály Zoltán és Gyulai Ágost Arany népdalgyűjteményét bemutató munkája is. Az Aranyt

¹ Szabolcsi 1972: 172.

² Uo. 178.

³ Gyulai 1952: 15. és Arany 1952. Utóbbi mű reprint kiadása, Kodálynak saját kötetébe tett utólagos, pontosító, kiegészítő jegyzeteivel: Arany 2011. A továbbiakban, ha Kodálynak nincs külön jegyzete, az első kiadásra hivatkozunk.

⁴ Szabolcsi 1972: 172–173. A szóban forgó levél: Arany János Szemere Pálhoz, Nagykőrös, 1860. április 14. Arany 2004: 389–391.

⁵ Így például Szabolcsi 1972; Sárosi 1980; Dezső 2008.

⁶ Lásd például Sonkoly 1940.

tisztelő,⁷ versét megzenésítő⁸ Kodály tanulmánya elévülhetetlen, s 2011 óta kiegészítéseit is ismerhetjük, azonban érthető módon egyik kötet sem tükrözi a népzene-tudomány (és a közköltészeti kutatás) 1952 óta elért eredményeit. Ezek mind az új kéziratos források, mind a népzenei gyűjtések oldaláról tovább szélesítik az Arany dallamismeretére, feljegyzéseinek pontosságára vonatkozó ismereteinket. Az újabb adatok a dalok tágabb, feltételezhető hazai és részben európai népi-közköltészeti használatára is következtetni engednek, egyes német zenei mintájú „társas dalok” valamint „Deutsche Tänze”, „Dütsch Tänzen” jellegű hangszeres zenei kapcsolataira is rávilágítanak. Esetenként kirajzolják a német dalok dallamtípus és -stílus hátterét, melyhez az utóbbi időben a német nyelvű népzenei forráskiadások megszorodása is segítséget nyújtott.⁹

Jelen munkánkban nem célunk, hogy az Arany által feljegyzett dallamokkal összefüggésben bemutassunk néhányat az új adatok közül, alátámasztva azok szorosan vett népi- (elsősorban paraszti), illetve szélesebb körű közköltészeti használatát. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében készül egyrészt a gyűjtemény új, kritikai kiadása, másrészt a 18. század végétől a 19. század végéig keletkezett énekes és szöveges dalgyűjtemények, hangszeres gyűjtemények forrásainak ismertetése, a bennük foglalt dallamok változatainak összegyűjtése és bemutatása során már eddig is számos Arany által lekotázott dallamhoz adtunk közre új adatokat.¹⁰

Arany dallamválogatását, miként kottaismerettel rendelkező, iskolázott 19. századi kortársaiét, kettősség jellemzi: a falusi környezet több-kevesebb ismerete, valamint a parasztnál magasabb kulturáltságot jelentő, ám nem magasrendű műzenei ismeret. A kettősség megmutatkozik a falusi és városi szóbeli hagyományból megismert egyéni dalismereten, a dalok (szövegének és/vagy dallamának) feljegyzésében, továbbá az egyéni dalköltésben, valamint a megőrzés, átadás fontosságának felismerésében. Aranyt azonban további tulajdonságok is kiemelik korának dalfeljegyzői, zene iránt érdeklődő kortársai közül. Születésének 200. évfordulója alkalmából elsősorban azokra az öt jellemző vonásokra fordítjuk figyelmünket, melyekről a zenéhez való kapcsolatát tárgyaló irodalomban eddig kevés szó esett, különös tekintettel Arany népzenei szemléletmódjára.

⁷ Lásd például Rudas 2004.

⁸ Lásd *Csalfa sugár* (1938) c. a capella, egyzenés művét Kodály Zoltán, *Gyermek- és nőikarok*. Bp., Zeneműkiadó, 1965. (kotta)

⁹ Arany János német eredetű dalsoportjával kapcsolatban általában: Tari 1997: 500. *E zöld fának árnyékában* (Arany 2011: 35.) és német variánsköre: Tari 1997: 502; *Az ér mellett ült a gyermek* (Arany 2011: 18.), Tari 1997: 503. Lásd még Tari 2009; Tari 2015: 240–244.

¹⁰ Tari 1993. Továbbá Arany gyűjteményéből a következő dallamokhoz fűzhetünk új adatokat a felsorolt tanulmányokban: Arany 1952: 20, 32, 34, 39, 41–42, 52, 55, 62, 66, 69, 72, 78, 85, 87, 92, 96, 99. Arany 2011: 1, 6–8, 11, 13, 18, 23, 35. Tari 1990; Tari 1998; Tari 2005a; Tari 2005b; Tari 2009; Tari 2011; Tari 2012; Tari 2013; Tari 2014.

Az ének és a hangszerek Arany János életében

Arany Jánosnak a zenéhez való viszonyáról legelőször Bartalus István szólt a költő halála után a Kisfaludy Társaság 1883. január 31-i ülésén tartott előadásában. Aranynak az 1874 és 1882 áprilisa közt írt saját dalszerzeményeit ismertette, majd egy évvel később kiadta a dalokat és annak bevezetőjeként megjelentette írását. Mint írta, az a hír, hogy Arany a saját és mások verseire dallamokat szerzett „nagy meglepetést keltvén, ezóta mindenki vágyik ismerni és birni e dalokat, a nagy szellem utolsó érzeménycsoportjait, melyeket életében nem akart nyilvánosságra hozni.”¹¹ Kodály Zoltán szintén vizsgálta e szerzeményeket, és a népdalgyűjtemény függelékeként újból közreadta azokat, de tisztán csak Arany dal-lamát, Bartalus zongorakísérete nélkül.¹²

Bartalus elismerően szólt Arany zenei tehetségéről: „Kimondhatjuk, hogy ha a viszonyok és körülmények kedvezően találkoznak, a nagy szóköltő szintoly nagy zene-költő, festész és szobrász lehetett volna. De akkor kezdetleges előzmények nélkül nem is lehetett szó a többi művészetek fejlesztéséről.”¹³ Beszámol arról is, hogy ő maga még az ötvenes évek elején ismerkedett meg a költővel Nagykőrösön.¹⁴ Arany „sem ekkor, se később Budapesten – a »[Szépirodalmi] Figyelő« a »Koszorú« szerkesztése folytán – egy szóval sem emlékezett arról, hogy valaha zenével foglalkozott.” – írta.¹⁵ Élete utolsó éve-iben azonban – lehetséges, hogy a hetvenes évek elején, amikor az egyik János napon öt köszöntő barátainak elmondta, hogy valaha tudott gitározni, majd azok egyike a követ-kező János napon meglepte egy gitárral¹⁶ – szívesen visszaemlékezett zenetanulása kezdeteire. „Többször, s legutoljára a közelebbi múlt nyáron is hallottam Aranyt kezdő tanulmányairól beszélni.” – olvashatjuk Bartalusnál.¹⁷ Zenei tanulmányainak részét képezte nemcsak a debreceni kollégiumban már gyakorolt – a korban divatozó – gitározás

¹¹ Bartalus 1884: 9.

¹² Kodály–Gyulai 1952: 183–189.

¹³ Uo. 10. A szobrászat, festészet iránti érdeklődéséről tanulóévei alatt lásd Dercze 1933: 12.

¹⁴ Bartalus nem részletezi megismerkedésük körülményeit. Gyulai Bartalusnak erre az írására hivatkozva úgy véli, kettejük „a magyar népdal szeretete hozta össze és tartotta együtt.” Gyulai 1952: 15. A Bartalus munkásságát bemutató Sz. Farkas Márta e kérdéssel utal Arany és Bartalus megismerkedésére: „Vajon a zongoraművész [Bartalus] hangversenykörútja során – 1852-ben Nagykőrösön – találkozott a költővel?” Sz. Farkas 1976: 46–47.

¹⁵ Bartalus 1884: 11–12.

¹⁶ Uo. 12.

¹⁷ Uo. 12.

és a kórusban való éneklés („átható discantján” énekelt a debreceni kántusban¹⁸), hanem a kisújszállási egy éves tanítóskodás alatti zongoratanulás is.¹⁹

Arany életrajzából általában kiemelik, hogy a zenetanulást autodidakta módon kezdte, úgy tanulta meg nemcsak a gitáron való játékot, hanem a kottaolvasást, írást és a zongorajátékot is. „Az ilyesmi nem volt ritka eset a debreceni református diákoknál” – írta Kodály,²⁰ támaszkodva Arany sógorának, Ercsey Sándornak a költőről írott munkájára. Ez a kor viszonyaira általában is jellemző volt, miként az is, hogy a 18–19. század fordulóján és részben a 19. század első felében főleg a református kollégiumok diákjai jutottak el bizonyos szintű zeneismeretig, noha a zenélésre vonatkozóan ezekben az iskolákban is szigorúak voltak a szabályok.²¹

Gyulai Ágost is emlékeztetett rá, hogy „Aranynak különben nagy hajlama volt a zenére már ifjúkorában.”²² – s idézi az önéletrajz-értékű *Bolond Istók* második énekének egy abbahagyott, kitörölt strófájából a művészetekhez, zenéhez való vonzódást megörökítő sorokat, közte a vén tamburás rendszeres hallgatását.

A zene később saját családjában is otthonos. Jól mutatja ezt egy levél, melyben Gyulai Pált arra kéri, hogy vegyen fuvalát Laci fiának. „Szánd meg ezt az ifju embert, édes Palim, s küldj neki egy (4 billentyűs) fuvalát, begöngyölve jól – vagy is a kereskedővel begöngyöltetve...” – kéri Arany 1857-ben.²³ Gyulai, mint válaszában írta, a hangszervásárlásban nem mert önállóan dönteni, hanem a zenében jártas, akkoriban Budapesten működött Brassai Sámuel segítségét kérte a hangszer kiválasztásához. „Elmentem Brassaihoz s megkértem mint musikalís embert, hogy segítsen bajomban. Mint pusztán zongorász

¹⁸ Gergely 1957: 73.

¹⁹ Uo. 10–11. Mindezeket Kodály is idézi: Kodály 1952: 20. Az Arany centenáriumot követő évtizedekben megjelent tanulmányokban Arany fiatalkori zenei tanulmányairól, diákévei kollégiumi zenéléseiről is olvashatunk. Lásd például Dercze 1933: 4.

²⁰ Kodály 1952: 17. A hazai németek bizonyos szempontból előbbre jártak a zene tanításában, lásd Tari 2016.

²¹ Szabolcsi Bence a református kollégiumok iskolai zenélési tilalmi rendelkezéseit vizsgálva feltárta, hogy Debrecenben 1704-ben még megújítják az 1657-es, zenéléssel kapcsolatban hozott tilalmat, de 1792-ben bizonyos korlátok közt már megengedik a muzsikálást. Pápán 1798-ban engedik meg a zenélést meghatározott napokon és órákban. Nagykőrösön a diákok többszöri kérelme nyomán 1803-ban tesznek engedményeket a zenélésre nézve, azzal, ha „a’ Deák nem alkalmatlankodik” vele. Sárospatakon, Fáy András visszaemlékezése szerint csak szerdán és szombat délután volt szabad zenélni fuvalán és zongorán. Szabolcsi 1930: 46–47. Nem elhanyagolható körülmény, hogy az 1828–32-es és 1844–46-os népdalgyűjtési akcióban részt vevők egy része (például Tompa Mihály és Kiss Dénes) e kollégiumok valamelyikében tanult.

²² Gyulai 1952: 17.

²³ Arany János Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1857. február 1. Arany 2004: 10–11.

és brúgos [bögös] ő sem merete magára vállalni...” Ő a Nemzeti Színház első fuvolását, Doppler Ferencet kérte meg a hangszer kiválasztására.²⁴ Arany hamarosan jelentheti Gyulainak, hogy „Laczi megkapta a fuvolát és fújja örömeiben.”²⁵

1927-ben Hubay Jenő szólt Arany zene iránti fogékonyságáról. 1927. május 8-án a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén elhangzott előadásában többek közt a következőket mondta: „Nem lehet megfélekednem hazánk nagy költőjéről, Arany Jánosról sem, a Tudományos Akadémia lánglelkű örökös főtítkáráról, kinek három olyan művet köszönünk, melyekkel a magyar zenével foglalkozó zeneszerzőinknek a magyar versmérték és ritmus tekintetében irányt szabott. E művek címei: *A magyar nemzeti versidom*, *Népiességünk a költészetben*, *A magyar népdal az irodalomban*. Arany János maga is foglalkozott zenével, megtanult énekelni, gitározni és tamburázni. Alapos ismerője és gyűjtője volt régi népdalainknak, sőt maga is komponált dalokat, amelyek egynemelyike népszerűsége tett szert, mint pl. a »Kondorosi csárda mellett« című és »A szép vitéz katonának gyöngy arany-élete« című ropogós katonadal. Halhatatlan költőnk e működésével méltán érdemelte ki az egész magyar zenész-világ háláját.”²⁶

Itt egy kis kitérőt kell tennünk, mert megjegyzést kíván a tambura szó. Nincs arról adat, hogy a költő tamburázni is megtanult volna. Ha mégis tudott „tamburán” játszani, az nem a déli szláv népektől hozzánk került hosszú nyakú lant típusú hangszert jelentette, hanem a citerát.²⁷ Már Kodály 1916–17-es nagyszalontai gyűjtése igazolja, hogy a citera délföldi neve tambura.²⁸ Az idősebb alföldi citerások még az 1970-es évek népzene gyűjtései során is így nevezték hangszerüket, noha némelyikük citerán és prímtamburán is tudott játszani.²⁹ Arany a *Tamburás öregúr* című versében tehát

²⁴ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, Pest, 1857. február 4. Arany 2004: 11. Gyulai 1857 végén Brassaiával és Salamon Ferencel együtt meglátogatta Aranyt Nagykőrösön János napkor. Lásd Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1857. november utolsó hete. Arany 2004: 118.

²⁵ Arany János Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1857. március 2. körül. Arany 2004: 32. Arany Ercsey Sándornak szóló levelében is ír fia fuvolázásáról: Arany János Ercsey Sándorhoz, Nagykőrös, 1857. március 12. Arany 2004: 38.

²⁶ Hubay 1927: 44–45.

²⁷ Sárosi 1967: 30. Dolgozatunk címében e névhasználat miatt került idézőjelbe a tambura.

²⁸ Kodály nagyszalontai gyűjtésekor a fonográf felvétellel is így mondta be a citerán játszó Bagosi Lajos hangszerének nevét, Kodály pedig a felvételekről készített citera lejegyzésekre az „Előadta Bagosi Lajos 30 éves, tamburán” megjegyzést írta. Lásd: Tari 2001. Kodály nagyszalontai gyűjtését lásd még: Szalay–Rudasné Bajcsay 2001.

²⁹ Például a kisújszállási Gáspár Lajos. Tamburafelvételeit gyűjtötte Sárosi Bálint és Tari Lujza, 1974. augusztus, lásd MTA BTK Népzenei Archívum AP 9004-a-d2, Mg. 3150. Citerajátékából nyolc felvétel van kiadva: <http://www.zti.hu/Adatbazisok/db.zti.hu/publikálnépzeneifelvelelek>

saját vidékének nevével illeti a hangszeret.³⁰ Akik tudnak Arany gitározásáról, a gitárra asszociálnak, mások a tamburára. Arany versei tanúsítják, hogy az őt körülvevő falusi környezetnek nemcsak énekeit szívta magába, hanem a legapróbb hangkeltő eszközeit is. Tisztában volt azok nevével, használóival és a hangszeres szimbólumszerével. Jól tanúsítja ezt a *Vojtina levelei öccséhez II. levél*. Ebben a magas műveltségtől a 19. században már Magyarországon is távol álló, elmaradottságot jelképező dudán, annak név- és típusváltozatán, a csimpolyán valamint kanásztülkőn és dorombon kívül részben a vastag, de lágyszárú, friss zöld anyaguknál fogva rövid élettartamú, gyerekjátékként használt egyszerű aerofon hangszeret nevezi meg helyi nevükkel: tökszár, hagymabördő, fűzfasíp, bürök, madárkelepce (madárhangot utánzó egyszerű síp, például levélsíp). A versben a tollsíp, „lyukas kulcs, mely süvít” (egyszerű síp, gyerekjáték), cirok-hegedű (egyszerű idiofon hangszer, gyerekjáték), repedt kolomp, és hasadt fazék (a két utóbbi zajkeltő eszközként gyerekjáték) mindegyike mint gyerekjáték, a magas költészetet szimbolizáló lant ellentétéként került a versbe.³¹

Noha Arany kortársaihoz képest tiszteletreméltóan magas szintre jutott a zenetanulásban, Bartalus jól látta, hogy harmóniai ismerete csekély volt, „de mint melodikus és ritmikus annál nagyobb. A ritmikából – mint a magyar verselésről írott értekezésé is igazolja [feltehetően *A magyar nemzeti versidomról* (1856) c. tanulmányról van szó] – igen sok zenésznek leckét adhatott volna.” – írta.³² Harmóniai ismeretének csekélysége azzal magyarázható, hogy a zenetanulásban önállóan nem jutott el a harmóniák rendszerének megismeréséig, ahová az egyszólamú zenekultúrából segítség nélkül nem juthatott el. (A többszólamúság egyik régies formája, a bordun-kíséret, legtovább és legerősebben a Dél-Alföldön maradt meg a duda, citera, tekerő használatával.³³ Harmóniai szempontból elsősorban ezek mintáit hozhatta magával.)

³⁰ A „kopogó hangszer” eszünkbe juttathatja a kísérohúrok hangolatlanságát, a régi öregek harmóniára kevésbé fogékonyságát. Az öreg „veri” a tamburát, mely a népi citerajátékhoz kapcsolódó szókészletből való.

1919 körül jegyezte fel Kodály: „Zeneileg fejletlen ember nem is hallja a harmóniát, csak valami zúgást, ami azonban nem zavarja. De zavarja a zeneileg már félig műveltet, aki bizonyos sablonokat már ismer, megért, ami attól eltér, azon fennakad.” Kodály 1991: 66. Lásd még: Tari 2017.

³¹ A verseiben előforduló népi hangszerekről lásd Sárosi 1977.

³² Bartalus 1884: 12.

³³ „A magyar népzene egyszólamú (monodikus), ma javarészt vokális, a századfordulón még az egész nyelvtérületen, ma már csak ÉNy-on és DK-en elsődleges gyakorlatú zenekultúra.” Rajeczky 1981: 27.

A Figyelő és Koszorú zenei referense: Bartalus István Harc a zenei műveltségért

Arany lapszerkesztőként is tudott zenei leckéket adni. Mint ismert, Pestre költözése után lapot alapít, és néhány évig szerkeszti előbb a Szépirodalmi Figyelőt, majd a Koszorút. Lapjainak zenei referense elsősorban az Erdélyből 1851-ben Pestre került Bartalus István, aki rendszeresen tudósít a zenei eseményekről az újság Zene rovatában.³⁴ A széles látókörrel, naprakész tájékozottságról, a műzene kiváló ismeretéről, biztos ítélőkészségéről és jó ízléséről tanúskodó Bartalus az olykor csipkelődő, ironikus hangvételű koncertkritikákon³⁵ kívül műismertetéseket ad közre, tudósít a zenével tágabban összefüggő eseményekről. Azt gondolhatnánk, hogy főleg a lap nyert az 1860-as években zenei publicistaként is jó nevet szerzett, több más lap számára is író zongoraművész, kiváló zenekritikus, zenetörténész népzene gyűjtő Bartalusnak az Arany lapjához való csatlakozásával. Nem kétséges, hogy a lap nyert vele. Nem kevésbé fontos azonban az, hogy „a sokféle lap és folyóirat között a Koszorú, Arany János [...] hetilapja Bartalus emberi s írói fejlődésében egyképpen fontos szerepet játszott.”³⁶

Bartalus mindjárt a Koszorú első számának Zene rovatában cikket írt a zenei állapotokról. A Zenészeti Lapokat³⁷ ostromozza, melyben „a politikai és divatlapoknak zenére hivatlan zenereferensei tollat fognak, s [...] szórják, hintik a széptani szabályokat...” Jelzi, hogy minden lap kötelességének tartja zenei rovat nyitását, de azok „alapos zeneértők hiányában [...] ártanak.” „Ámbár a zene a társadalom minden rétegében erősen meggyökeresedett, – a magyar mindeddig a zenészet gyermek korát éli, melyben a zenéről mindent össze-vissza lehet beszélni.” Megjegyzi azt is, hogy „Népzene költőink egy része ma is azon csalódásban él, hogy népzene költésre szükségtelen a tudomány [...]” „Féltudósok” „félszeg ismeretükkel [...] rontják, külföldiesítik magát a népzene [..] nép nyelvén beszélni annak, a ki megszűnt nép lenni [...]” A művelt zenész „alapos ismeret nélkül egy lépést sem mehet. – Sőt művelt zenésztől, ha nép számára ír, sokkal többet várunk, mint a néptől, a mennyiben a tiszta népiesen kívül minden tekintetben szabatosnak kell

³⁴ E helyen nem térünk ki a lapok szorosabban vett műzenei írásaira, például Bartalus Istvánnak Wagner művészetéről, a korabeli műzenei hangversenyekről, Nemzeti zenedei hangversenyekről szóló írásaira, kritikáira. A lapok Vegyes c. rovatában is vannak művészeti hírek, zenei tudósítások. Ezekben a tudósító nincs megnevezve, de az írások tartalmából, azok korábbi kritikákra, könyvekre stb. utalásaiból esetenként kiderül, hogy Bartalus István írta őket.

³⁵ „Talán nem tévedés, ha úgy véljük, hogy Bartalus kritikáinak hangváltása is Aranynak köszönhető.” – olvashatjuk az Arany lapjához került zenei munkatársról. Sz. Farkas 1976: 58.

³⁶ Sz. Farkas 1976: 46.

³⁷ Az id. Ábrányi Kornél által megalapított Zenészeti Lapok 1860 és 1876 között működött. Eleinte Bartalus és Mosonyi Mihály is munkatársa volt, de ők már 1861-ben kiváltak. A lapról, Bartalussal való konfliktusairól lásd Sz. Farkas 1976: 50–59.

lennie. Ezért a jó népzene-költő mindig elragadja és nemesíti a nép ízlését [...]”³⁸ Népies stílusban komponálgató „zeneköltők” pedig egyre többen működtek az 1860-as években, kiknek frissen megjelent műveit Arany lapjai is hirdették.

A Szépirodalmi Figyelő 1861-ben hirdeti: „Száz magyar népdal. Gyűjtötte és zongora kísérettel kiadta Füredi Mihály, a magyar nemzeti színház dalszínészeti tagja. Harmadik, olcsó kiadás. Emich Gusztáv tulajdona. Ára 5 ft.”³⁹ A Koszorú 1863-ban a következőt adja tudtul: „Megjelent (és kapható egyedül Demjén és Sebes könyvkereskedésében) »Negyven eredeti magyar dal« ily fő czimmel: »Dalvirágok«, Simonffy Kálmántól. Több van ezek közt, mely már országszerte ismeretes s a nép ajkára is átment. Ajánljuk a zene és dalszerető közönségnek. Bolti ára 3 ft.”⁴⁰

E dalszerzőknek megvan a maguk rajongói tábora is. Közülük Frank Ignárról ír Bartalus 1865-ben, s megállapítja, hogy a szerzőnek általában nem tesz jót a rajongók mértéktelen dicsérete: „Frank Ignác néhány évvel ezelőtt egyszerre országos hírű lett, sőt néhol a külföldön is megfordult egy pár jobb tánczműve...” A műárosoknak „többet jövedelmezett Luiza csárdása, mint ha Magyarország művészei klasszikai művekkel tettek volna kísérleteket...” Frank Pestre költözött, tanítani akar, „sőt már Podmaniczky báró aszódi bandáját a keze alá vette.” „Ajánlanám lelkes hazánkfíának, hogy ha lehet, ne czigány, hanem magyar bandát, azaz magyar ifjakat képezzen [...] van elég olyan magyar ajku, aki megköszöni, ha ezzel fogja a kenyerét kereshetni.”⁴¹

Szintén Bartalus írja a következőket, még 1863-ban: „A Zenészet Lapok multheti [...] számában egy igen figyelemre méltó szózat van Mosonyitól a zeneköltőhöz. Alig van nemzet ugymond, mely több (vers)költőt mutathatna fel, mint a magyar: hanem ezek dalolnak anélkül, hogy valaha énekelni hallanák saját dalaikat. Oka az ének-művészet elhanyagolása. A pusztá népdalok körén fejül ritkán emelkedik a zeneköltő. Nagyon igaz. A közelebbi időben költői részről elég törekvés nyilvánult a magyar nemzeti rhythmus nyomozására, utánképzésére, de a zeneköltőnél nem tapasztalánk hasonló buzgalmat, hogy a költő igyekezetét a zenében érvényesítsék, mihelyt a szorosán vett népdalon kívül, egyébről vala szó.”⁴²

³⁸ Bartalus 1863: 18–19.

³⁹ Szépirodalmi Figyelő. Aesthetikai, kritikai, szépirodalmi folyóirat, szerkeszti Arany János, kiadja Heckenast Gusztáv, 1861. szeptember 5. 44. szám, 403.

⁴⁰ Koszorú 1863. július 12. II. 2. szám, 47.

⁴¹ Bartalus István írása a Vegyes rovatban: Koszorú, 1865. január 15. I. félév 3. szám, 66. A Koszorú 1863. évi 9. száma végén az „Uj könyvek” közt külföldi műveket is felsorolnak, melyek közt két zenei tárgyú kiadvány van. „Clarinetten. Von August Lewald. Drei Bände Schaffhausen (Hurster) ... Ára 3 ¼ tallér.”, valamint „La musique en l’année 1862 on revue annuelle des théâtres lyriques et des concert et des événements remarquable appartenant a l’histoire de l’art musical par su studio Paris (Hetzler) [...] Ára 3 frank.” 1863. augusztus 23. 8. sz. 216.

⁴² Bartalus írása a Vegyes rovatban: Koszorú, 1863. február 8. I. 6. szám, 143.

A népieskedő költőkkel, zeneszerzőkkel szemben

Feltételezhetjük, hogy e véleménye megegyezett Aranyéval, aki a nála járt Toldy Ferenc biztatásáról beszámolva a versírással kapcsolatban jelentette ki Tompa Mihálynak 1857. június 26-án írt levelében: „Biztatott erősen: de én nem zengek többé a *parasztoknak*. – Sok ember azt hiszi, azért ír (az em) valaki népies verset hogy a parasztok gusztusát eltalálja.”⁴³

Arany Tompának egy 1858. augusztus 25-én írt levelében még határozottabban állást foglal a népieskedő költőkkel, zeneszerzőkkel szemben. E levélben rákérdez arra, válaszolt-e Tompa Szénfy Gusztávnak. Szénfy ugyanis 1858. július 7-én „hazafiúi kérelmet intézett Erdélyi Jánoshoz, Tompa Mihályhoz és Arany Jánoshoz; ebben a magyar zene rendszeréről kész tényként, a Zenekönyv összeállításáról azonban még mindig csak mint tervről nyilatkozott.”⁴⁴

Szénfy, mint írja „az academiának 1856^{ki} májusban tett ama ajánlatom melyszerint egy »Magyar zenekönyv« elkészítését ígértem, több – nemes gondolkozásu s érzésü – hazafiak által fölkaroltatott: – ezen hazafiak nagylelkü pártfogása következtében azon munkán már dolgozom, s az elkészülvén sajtó utján meg fog jelenni.” A munkának része „a Magyar zene rendszere”, melyhez verstani elemzést is szán, s ebben kéri a költők segítségét. Azt az áldozatot kéri tőlük, hogy megadott napon utazzanak föl Pestre, hogy személyesen megmutathassa művét, mely nagy terjedelmű, melynek „az ezen mű illustringójául szolgáló mellékletek is, mint: képletek, zöngelmek sat. százakra mennek” – azokat lemásolni és három példányban szétküldeni tetemes pénzt kívánna. Elnézésüket kéri, ha „tudatlanságból kétségbe vonom kellő jártasságukat a zenében – s így parányi személyemet az átnézés – s bíráltnál nélkülözhetlennek tartom.”⁴⁵ Arany a többiek tette függővé menetelét, fölősegesen nem akarta magát nagy költségbe verni. Gyanította azonban, hogy Erdélyi sem, hacsak nem akad más dolga is Pesten. „Én írtam volt neki [Szénfynek]. [...] Irja meg tehát, mi választ kapott töletek, én bolondjába egyet sem lépek. De biz ő nem írt mindedig: gondolom szidja magában a poéták hazafiatlanságát, kik a nagy eszme körül nem akarnak bábáskodni. Pedig utoljára is az egész egy kovát sem ér: van már magyar rhythmus, vannak népdal schemák: az ember maga kifütyüli, hova kell hosszú, hova rövid szótag: s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül? Hisz ezt következetesen kivinni, a zene kívánalmait pontosan megtartani, még nehezebb volna, mint a jambus, vagy trocheus, mely<ek>től a nagy reményű ifjak háta nem azért borsószik, mert idegen, mert

⁴³ Arany János Tompa Mihályhoz, Nagykőrös, 1857. június 26. Arany 2004: 71.

⁴⁴ Tallián 2015: 171.

⁴⁵ Szénfy Gusztáv Arany Jánoshoz, Nyíregyháza, 1858. július 7. Arany 2004: 213–214.

a mi zenénkkel össze nem vág, hanem: mert – *mérték!* Csak adnának olyan rhythmust verseiknek, mint például a tied: «Nyugszik a nap» vagy «Itthon vagyok»... lehetne azt osztán dalolni –, de mind úgy ír, mintha süket volna.”⁴⁶

Szénfy az akadémiának valóban írt már 1856-ban. Jelezte, hogy 1836 óta dolgozik a *Magyar Zenekönyvön*, mely az elméleti tudnivalókon kívül kb. 400 dallamot foglal magában. Bírálónak kirendelték Fogarasy Jánost, Brassai Sámuel és Mátray Gábort. Szénfy azonban nem küldte a művet, hanem újabb levelet írt, melyben jelezte, hogy mégsem tudja azt bírálatra benyújtani, helyette azonban megküldte „elmékedését a jövő zenéjéről”, továbbá segínyt kért palóc és erdélyi gyűjtéseikhez. A bírálók megállapították, hogy a munka számos új, de semmivel alá nem támasztott tételt tartalmaz, sok dolog bizalmatlanságot keltett bennük az írás alapján, ezért támogatásban sem kívánták részesíteni.⁴⁷ Szénfy ezen elutasítás után keresett pártfogást a költőknél, akik feltehetően nem tudtak az előzményekről, de felismerték a szerző komolytalanságát. Szénfy egyébként 1858. november 11-én kelt levelében Aranyynak *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésben említett két dal lekottázását kérte a költőtől, mert nem ismerte annak „zöngelmét (melodiáját).” Legyen „egyszerűen leírva, minden kíséret nélkül”, s küldje el azokat neki, mert „nem állhatom meg, hogy e két dalt meg ne ösmerjem – s közjóra föl ne használjam.”⁴⁸ Arany csak 1859. január 8-án válaszolt neki, és küldte el a kért kottákat.⁴⁹

A kor jeles zeneszerzői közül Erkelről, Lisztről, Mosonyiról több alkalommal szó van Arany lapjaiban. 1863-ban például Mosonyi „hat újonnan megjelent »népdalát«” ismertette Bartalus. Arany hatására, vagy attól függetlenül, de annak szellemében a következő megjegyzést fűzi hozzá: „A népnél a szó és dal egyszerre születvén, nem látunk a szavallattal ellenkező dallamot [...] Erkel hymnusa, s Egressy szózatja egyik szempontból sem állja ki a kritikát; mert egyik sem egyszerű, mindkettő vét a szavallat ellen.” Meg is indokolja miért: „E két dal hangterjedelme által szintén elhagyta a népet, minek következtében születése óta csak a szinpadok deszkáin otthonos, s a nép fülsértőleg kiáltani igen, de énekelni soha sem fogja.” Megjegyzi, hogy Mosonyi dalai ezekkel szemben „épek, egészségesekek.”⁵⁰

⁴⁶ Arany János Tompa Mihályhoz, Nagykőrös, 1858. augusztus 25. Arany 2004: 222.

⁴⁷ Várnai 1984: 470–471. Az 1856. július 21-i akadémiai jegyzőkönyvet lásd Uo. 471–472.

⁴⁸ Szénfy Gusztáv Arany Jánoshoz, Nyíregyháza, 1858. november 11. Arany 2004: 244.

⁴⁹ Arany János Szénfy Gusztávhoz, Nagykőrös, 1859. január 8. Arany 2004: 266. (A levél elveszett, de a küldött két dal kottája fennmaradt. Arany elveszett válaszlevelére vonatkozóan lásd a jegyzeteket a 806. oldalon.)

⁵⁰ Koszorú 1863. március 1., 213. A hat dal a következő: 1. *Felleg borult az erdőre*, 2. *Jaj, Istenem, jaj, Istenem be félek!* 3. *Jó ideje annak, hogy én bujdosom*, 4. *Mátra hegye vad virágos tövénél*, 5. *Alig jöttél, itt hagysz már engemet*, 6. *Furán néz ki az én pörge kalapom*. A szövegíró Tóth Kálmán. A művek így jelentek meg: *Hat népdal Tóth Kálmán költeményeire* (1. *Felleg borul az erdőre* [zenei anyaga nem azonos ugyanennek a versszövegnek

Bartalus a Koszorú 1864-es évfolyama első számában az előző év zenei eseményeiről, új művekről szóló beszámolójában a következőt írja: „1863 [...] egy szép dalkölteménnyel gazdagította irodalmunkat Mosonyi: »Leteszem a lantot« című dalával [...] Mosonyi most sokkal komolyabban vette kezébe ama lantot, s oly dalt írt, milyen eddig a magyar irodalomban nem volt. – Kár, hogy a költemény nem zenére való [ezt talán úgy érthetjük, hogy bárki által nem megzenésíthető, nem könnyű, nem népdalszerű], s e miatt némely észrevételre adhat alkalmat.”⁵¹

A művet 1865-ös bemutatkozó hangversenyén elénekelte az újonnan megalakult pest-budai dalárda. Az eseményről Arany lapjában olvashatunk tudósítást: a dalárda „vasárnap tartá dalestélyét, a városi vígadó kisebb termében, mely alig volt képes a nagyszámu közönséget befogadni.” Zimay László egy kórusműve után „A következő mű Mosonyinak Arany »Leteszem a lantot« című költeményére írt magándala volt, mely mind compositióra, mind költői inventióra nézve egyike a leggyönyörűbb zeneballadának. Mintha egy középkori hegedőst hallottunk volna, bánattal a szíven, panasszal az ajkon.” – írta az „i. r.” monogrammal jelzett személy.⁵² A hangverseny végén vidám lakomát tartottak, ahol tósztokat mondtak az előadókra és a zeneszerzőre. Vajon ott volt-e Arany János azon az estén? Hallotta-e versét Mosonyi megzenésítésében a dalárda bemutatkozó hangversenyén? A költő jelenlétéről, s hogy rá is emelték volna poharukat, nincs szó a beszámolóban.

Talán Reményi Edét sem hallotta játszani, akihez pedig 1859-ben verset írt, s akiről számos tudósítást közölt lapjaiban, melyek beszámoltak a hegedűművész hazai és külföldi útjairól, koncertjei helyszínéről, valamint a művész által kezdeményezett, Petőfi szobor felállítására történő gyűjtéséről. Arany 1862-ben arról írt, hogy Kiskőrösön felállították Petőfi mellszobrát: a Sós-kútról való emlékkő „csinosan készült s fehér kőből faragott” szobor szerény helyi emlék, „azért reá csak Kis-Kőrösön és vidékén gyűjtöttek”. Ezután rátér a Reményi által kezdeményezett országos gyűjtésre, s nem hallgatja el, hogy kissé elkapkodott egyéni kezdeményezésről van szó. „Mi ugyan elsiertet dolognak tartjuk az egészet, de ha már megindult, ohajtottuk volna egy választmány megalakulását.” Később – lehetséges, hogy e véleménye hatására – Reményi vezetésével

a Füredi Mihály-féle megzenésítésével, amely Mosonyi Mihály zongorakíséretével jelent meg: 25 magyar népdal, Rózsavölgyi, Pest, 1862.; II. *Jaj Istenem!*; III. *Jó ideje annak*; IV. *Mátra hegye*; V. *Alig jöttél, itt hagysz már*; VI. *Furán néz ki*, megjelent: 1863. Rózsavölgyi, Pest.

⁵¹ Koszorú 1864. január 3. I. 1. szám, 19. A mű megjelent 1863-ban Rózsavölgyinél, a Zeneészeti Lapok 9. mellékleteként. Lásd Mona 1989: 204. 1764-es tétel.

⁵² Koszorú 1865. március 26. 13. szám, 306–307.

megalakult egy választmány, Arany pedig rendszeresen tudósított a kezdeményezés alakulásáról, a pénzüsszeg gyarapodásáról, Reményinek a szoborra gyűjtés céljából tartott koncertútjairól.⁵³

Arany, mint népköltészeti munkák ismertetője

Fontosak számunkra Arany könyvismertetései, hozzászólásai, kiegészítései zenei, népzenei illetve általánosabb néprajzi vonatkozásban. Lapjának szerkesztése alatt, 1863-ban jelent meg Kriza János székely népköltési gyűjteménye, melyből a szerző küldött egy példányt a Kisfaludy Társaságnak. A Koszorú tájékoztatja olvasóit a Kisfaludy Társaság október 29-i üléséről, ahol bejelentették a beérkezett adományokat. Azok közt volt „A »Vadrózsák« egy példánya Kriza János tagtól”. Az adományért nyilvános köszönetet mondtak.⁵⁴

Arany tudunkkal elsőként ismertetett lapjában rutén népköltési gyűjteményt, melynek kiadása Erdélyi János érdeme. „Magyar–oroszl Népdalok. Gyűjté, s fordítá Lehoczky Tivadar. Kiadja Erdélyi János Sárospatak. [...] Hazánk egyik legféltreeseőbb, legelkülönbtebb szögletében meglepedett népfaj szelleml világába vezet be” a kötet – írja. „Ezek az oroszok vagy rutének, kik Máramaros, Bereg, Ugocsa, Zemplén megyék hegyei közt elvonulva, csendes, kedélyes, igénytelen életet élnek [...] E népfajnak még semmi szelleml teremtménye nem volt a magyar irodalomban bemutatva, pedig hogy ép észjárásuk van, hogy eszmefuttatásukban sok az elevenség, frissesség, tréfa”, azt a gyűjtemény jól mutatja. Kitér itt az orosz népre, „– a nagy Oroszbirodalom lakóit értve – melyet másfél évtizedje oly durva, állati nyersességben kellett nekünk magyaroknak közelebből megismernünk...” Bemutat néhány verset, majd ismerteti a lakodalmi szokásokat. Hozzáfűzi: „A lakodalmi szokások általában minden keresztyén népnél a legjellemzőbbek [...] mindenütt nagy ünnepélylyel hajtják végre e szertartást, s a népnek legtöbb egyéni sajátága – mely más nemzetekéitől elüt – nyilvánul azokban. A ruthén népnek is sok oly sajátos szertartásával találkozunk itt, mely a környező népfajok, a magyarok-, oláhokétól egészen különbözik.”⁵⁵

Részletes leírásában mindenütt szó van az ének és a zene szerepéről, a rituáléban betöltött helyéről, idejéről. A munkát, kiadást dicsérlő szavai mellett kritikai megjegyzése is van. „Az egész összeállítás ügyes és kerekded [...]. Hanem a fordítás ellen van némi kifogásunk. A vers technikájára nagyon keveset adott a fordító, mind egy nála: ha

⁵³ Szépirodalmi Figyelő 1862. augusztus 21. I. 16. szám, 255. Az 1882. október 15-én Budapesten leleplezett szoborra gyűjtésről lásd Reményi 1882.

⁵⁴ Koszorú 1863. november 8. II. 19. szám, 458.

⁵⁵ Koszorú 1864. október 23. II. 17. szám, 404.

könnyen jön a rím tesz, ha nem, elhagyja. Igaz, hogy ez talán a nép eredeti teremtményeinek hanyagságához teszi hasonlónak a dalokat, csak hogy itt sok olyat is találunk, mit a nép fülérzéke semmi esetre el nem fogadna rimnek, s meg nem szenvedne úgy, a hogy van. S ezen – a népnél elnézhető – hanyagság mellett nagyon különösen tűnik föl, midőn egyszerű, csak irodalmi, a nép által nem használt, nem ismert kifejezés vagy szó vegyül az egyszerű szövegbe, sőt gyakran olyan is, melynek még az irodalomban is kétes használata, vagy egyáltalán teljesen új, soha nem hallott pl. az éneklész szó. Az ilyenektől az egyszerű gondolatok átültetésénél jó lett volna tartozkodni.”⁵⁶

A nép zenei terminológiáinak ismerője, nyelvi újítoja

Tanulmányaiban is pontosít zenei kifejezéseket, műfaji megnevezéseket, s lapjaiban is helyet ad zenei terminológiai kérdések tisztázásának. Világosan elkülöníti egymástól például a népi szóhasználat alapján a dalt és éneket. „A dal a megindult kedélynek költői megnyilatkozása. Tárgyai: az élet örömei és bánatai [...]. A dal, ha egyszerű népi nyelven keletkezik, s nép ajkán forog: népdalnak mondatik. Ezek közt szinte sok szép van. Az ének hangulatára nézve hasonlít a dalhoz, de különbözik tárgyban, mert ennek tárgya a buzgó szív ömledése Istenhez.”⁵⁷

1864-ben a Zenészeti Lapok zenei terminológiai kérdést vetett fel az ütemekkel, azok szimmetrikus és aszimmetrikus, negyed illetve nyolcad alapmozgása elnevezésével, illetve az ütemen belüli számozás mikéntjével kapcsolatban. A korszakon belül a (hangszert tanító) zenetanárok elsősorban német anyanyelvű zenészek voltak, akik saját nyelvükön, és nem magyarul számolták az ütemegységeket. Az egy szótagúnál hosszabb magyar számnevek ütemen belüli egytagúvá módosítását, „elharapását” javasolja a lap munkatársa (közte a kilenc-, tizenegy-, tizenkettőt). Indoka: a német mesterek németül számolnak, s ez utóbbi szavak a német nyelvben egytagúak. Ehhez Arany jegyzetet fűz, s megkérdi: „Az olaszok is? Undici, dodici.”⁵⁸ A Zenészeti Lapok javaslattevő íróját ízekre szedő, Bartalus István által írt cikkhez hozzászólt Fogarasi János, aki lényegében csak a $3/4$ -es és $6/4$ -es illetve $3/8$ -os ütemek negyed mérőütése magyar megnevezése körüli vitába kapcsolódott be. Mint írja: „Hét mesterem közt csak egy, a legelső vala magyar: t.i. egy cigány (új magyar). Czigányaink – legalább az én koromban – semmiféle nyelven nem számláltak. Ők csak érzésük után követik az üteny szabályait is. Többi hat mesterem közt is kettő szláv eredetű volt ugyan: Paulicska (Kézsmárkon) és Taborszky (Pesten),

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Arany 1962b: 556–557.

⁵⁸ Koszorú 1864. október 30. II. 18. szám, 429.

de ők is németül beszéltek s németül számláltak (maguk is úgy tanulván) [...]”⁵⁹ Fogarasi a korszakban használatos üteny szót használja. Arany ezzel szemben máig hatóan megújítja a szót. A *magyar nemzeti versidomról* című tanulmányában az egyik közmondásnál használt ütem szóhoz jegyzetet fűz: „Ütenynek nevezték a taktust, kik az any képzőt oly panaceaának tartják, mely minden szócsonkítási sebet meggyógyít, Én az ütem szót helyesbnek gondoltam. A. J.”⁶⁰

Bartalusnak több alkalommal – így az ütemszámláláskor is – vitája támad Zimay Lászlóval, a Zenészeti Lapok munkatársával. Zimay a hosszúra nyúlt vitában végül azzal érvelt, hogy véleményében őt a Zenészeti Lapok támogatja, amire Bartalus hevesen így reagált: „engem viszont a Koszoru szerkesztősége támogat (tehát Arany titkon nagy zeneértő) [...]” Arany csillagot tesz a cikk címéhez, és elunva a vitát, jegyzetben közli: „Részünkről e vitát ezzel befejezettnek nyilatkoztatjuk. Szerk.”⁶¹

Úton az összehasonlító zenetudomány felé

E vitában részben a Bartalus által megzenésített, Mosonyi Mihály által kritizált és a népi eredetet vitató, Zimay által pedig rossznak mondott *Finn dalok* című Bartalus kompozícióról van szó. Bartalus Collan és Lagi helsingforsi gyűjteményén alapuló finn dalainak létrejötté valószínűleg összefügg Arany hatásával. Attól „Nem választható el, azért sem, mert éppen Arany – már a Koszorút megelőző Szépirodalmi Figyelő 1862-es évfolyamától – számos finn vonatkozású tanulmányt közölt [...]. Talán ez irányította Bartalus figyelmét Collan finn zenetudós népdalgyűjteményére éppen az 1860-as évek elején.” – írja Sz. Farkas Márta.⁶²

Arany figyelemmel követte lapja munkatársainak egyéb, a lapon kívüli munkáit is. Így ő az, aki felhívta a figyelmet Bartalusnak a Budapesti Szemlében megjelent alábbi munkájára: „A magyar zene története. Első közlemény Bartalus Istvántól.” „Bartalus e cikke, mint a szerkesztő [Csengery Antal, a Budapesti Szemle szerkesztője] megjegyzi, elseje azon érdekes cikksorozatnak, melynek főadata megírni a magyar zene történetét.” Arany jelzi: „Bartalus abból indul ki, hogy alapjában ősi zenénk olyanforma lehetett, mint azoké a népeké, melyekkel ugyanazon éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepett, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán találkozunk, mint azoké a népeké, melyek közt nemzetünk legősibb történetei szükségkép lefolytak [...]”

⁵⁹ Fogarasi 1864: 525.

⁶⁰ Arany 1962a: 224. A saját tapasztalatából kialakított „egy, két hárm”, illetve „egyes, kettős, hármás” javaslat közül az első egy, két há’r formában, míg a nyolcadok mozgását is figyelembe vevő második egyet, kettőt, hármát” formában lényegében máig él.

⁶¹ Bartalus 1864.

⁶² Sz. Farkas 1976: 62–63.

Amikről szól: hun, mongol költészet és zene, „bővebben tárgyalja a finn és török zenét s itt nem csak pusztá adatokra, hanem zeneszerzeményekre támaszkodhatván, összehasonlitja mind a kettőt a magyar zenével s némi rokonságot állapít meg. A szövegbe számos török és finn dallam van nyomva. Tudtunkra az összehasonlító zenészet terén ez nálunk első kísérlet s már csak e szempontból is megérdemli zenetudósaink figyelmét. A finn dalok mind népdalok [...] Bartalus nem csak a dallamokat közli, hanem magokat a költeményeket is Hunfalvy szabad fordítása szerint.”⁶³

Egyet kiválaszt ezek közül, s áttér a vers helytelen fordításának bemutatására. A pontosabb értelmezéshez Kriza *Vadrózsák* gyűjteményéből idézi az adott részeket megfelelőit, melyet behatóan tanulmányozott alig egy évvel korábbi megjelenése óta. A finn és a Kriza által feljegyzett balladák tematikai rokonságát további skót balladával támasztja alá. „Melyik nép vette a másiktól? Hol rejlik e találkozás oka? A rokonságban, átszívargásban vagy a népköltészet egységében-e? Ki fogja szabatosan meghatározni?” – kérdezi.⁶⁴

Arany János az első, aki ebben a korban először használja az „összehasonlító zenészet” kifejezést – ami alatt lényegében zenetudományi tevékenységet ért. A „Der vergleichende Musikwissenschaft” Helmholz, Ellis és Edison fellépése után, a berlini népzene-tudományi iskola megalapítását követően, C. Stumpf, E. von Hornbostel és O. Abraham munkásságával a 19. század végén jött létre, s a 20. század elejére erősödött meg elfogadott kutatási módszerként.⁶⁵

Arany zenéhez való viszonyának, népzenei szemléletmódjának összegzése

Az eddig elmondottak talán igazolják, hogy Arany János és a zene – Arany fiatalkorára utaló kifejezéssel a „hangzó művészet” – viszonya sokoldalú, s összetettebb annál, mint amit népdalgyűjteménye és saját dalai, továbbá a népdalszövegeket felhasználó verstani, ritmikai elemzései alapján számos kutató érdeméből eddig megismerhettünk.

Arany zenével való kapcsolatát tömören az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Ismerte saját szülőföldjének, valamint saját fiatalkorának szűkebb nép- és tágabb közzenéjét.
2. Ezeket megőrizte emlékezetében, valamint tudatosan elkülönítette funkciójuk, műfajuk és társadalmi használatuk szerint.

⁶³ Koszorú 1864. május 15. I. 20. szám, 476.

⁶⁴ Uo. 477.

⁶⁵ Rajeczky 1986: 5, 10–12.; Simon 2000.

3. Képes volt kottában rögzítésükre évtizedekkel később, amikor a dalok egy része már elfelejtődött.
4. Képességgel bírt saját dallamok komponálására.
5. Hangszeren is tudott játszani, ismerte a falusi hangszereket és használatukat.
6. Költőként, különösen erős nyelvi ismeretének köszönhetően példái közt számos általa fel nem jegyzett, le nem kottázott népdalszöveg is szerepel. Ezek egy része jellegzetesen kései 18., korai 19. századi vers, melyhez könnyen társíthatók dallamok (*A garat, a garat üresen jár, Szeretnék szántani*). Más részük a tágabb időhatáron belüli kortárs költők megzenésített versei (Csokonai, Czuczor, Petőfi), melyeknek ismert, kevéssé variatív a dallama. További részük a 20. századi gyűjtések alapján régi dallamstílusokhoz kapcsolódik, különböző dallamtípusokkal (például *Lóra csikós, lóra; Árva vagyok, árva; Nem anyától lettél; Arany ezüstér* stb.).
7. Arany János lapszerkesztőként teret engedett minden műfajnak, a régebbi és a kortársi magas kultúrájú európai műzenéről szóló beszámolóknak.
8. Különösen fontos, hogy számos, itt nem említett írás megjelentetésével, valamint saját írásaival tágította az addigi szűk ösvényt a néprajz- és a népzene-tudomány, illetve a történeti szemléletű zenetudomány irányába. Népzenei szemléletmódja az egységben látásban, a vers és dallam összetartozásában, a dalnak a szokáskeretben való elhelyezkedése felismerésében és másokkal felismertetésében foglalható össze.
9. Elsőként használta az összehasonlító zenetudomány kifejezést, mely jól rávilágít messzire látó, előremutató gondolkodására.
10. Pestre költözése előtt jelenik meg Liszt Ferencnek a magyar kortársakat alaposan felkavaró, a cigányok és a magyar zene kapcsolatáról írott hírhedt könyve.⁶⁶ E mű éppen Arany lapjainak szerkesztése idején ért el nagy sajtóvisszhangot, s nem ért véget 1860-ban az őt személyesen ismerő, lapjának is dolgozó Brassai Sámuel válaszával.⁶⁷ Érdekes módon azonban e műről nem esett szó lapjaiban.

Nem tudunk róla, hogy járt volna operaelőadásokra, koncertekre. Ez azonban nem érdeklődésének hiányát jelenti. Levelei, nyilatkozatai és életrajzának ismerete bőven magyarázatot adnak visszahúzódsára. Kodály Zoltán egy datálatlan feljegyzésében a 19. század első felének legáltalánosabb nótatípusaira, Arany ifjúkori, sok német alapú zenei benyomására utalva más magyarázatot is adott: „Arany nem tudott szabadulni attól a néhány rossz, ízléstelen dallamtól, ami zsenge korában [áthúzva: beléje vertek] megütötte fülét. Micsoda más, termékeny hatással lett volna rá, ha ezek helyett (ha már idegent), Mozart, Beethoven dallamaiból véstek volna bele. Csak így érthető, hogy bár

⁶⁶ Liszt 1859.

⁶⁷ Brassai 1860.

a szükséges alapja a zenei felfogó készségnek megvolt benne, nem volt vágya, szomszár későbbi életében magasabb zenére. Pesti élete jóformán zenétlenül folyt le. Nincs adat rá, hogy csak egyszer is Operában lett volna, hangversenyre ment volna. Így ő, aki irodalomban naponta a legnagyobbakkal társalkodott, zenében megmaradt a művészet előtornácában [...]”⁶⁸ Versei,⁶⁹ írásai ugyanakkor ma is megérdemlik figyelmünket, zenei szempontból is.

Források

MTA BTK Népzenei Archívum AP 9004-a-d2, Mg. 3150. <http://www.zti.hu/Adatbazisok/db.zti.hu/publikaltnepzeneifelvelelek>

Arany 1952: ARANY János *népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.

Arany 1962a: ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 218–258.

Arany 1962b: ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 532–565.

Arany 2004: ARANY János *Összes művei, XVII: Levelezés 3, (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Arany 2011: ARANY János *népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, hasonmás kiad. Bp., Kodály Archívum – Argumentum Kiadó, 2011.

Bartalus 1863: BARTALUS István, *Egy pillantás zeneügyeinkre*, Koszorú, Szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap, szerk. Arany János, 1. évf. 1. szám, 1863. január 4. 18–20.

⁶⁸ Kodály 1993: 145.

⁶⁹ *Kondorosi csárda mellett* verséhez Festetich Leó tett dallamot, mely változtatással ugyan, de hamar utat talált a néphez. Kerényi 1961: 215. (66. sz., jegyzetek). A dallam *Nincs szebb madár a fecskénél* szöveggel lakodalmi marsként is használatos volt. Kiss 1956. 81. sz.

- Bartalus 1864: BARTALUS István, *A Zenészeti Lapoknak. Utóirat az egy, még megy, de már sok történetéhez*, Koszorú, 2. évf. 2. félév, 20. szám, 1864. november 13. 476.
- Bartalus 1884: BARTALUS István, *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire, énekekre és önálló zongorára feldolgozta BARTALUS István, Bp., Révai testvérek, 1884.*
- Brassai 1860: BRASSAI Sámuel, *Magyar- vagy Czigányzene? Elmefuttatás Liszt Ferencz „Czigányokról” írt könyve felett*, Kolozsvár, Ev. Reform. Főtanoda ny., 1860.
- Fogarasi 1864: FOGARASI János, *Az ütenyrészek magyar számlálásáról*, Koszorú, 2. évf. 22. szám, 1864. november 27., 525–526.
- Kiss 1956: *A Magyar Népzene Tára, 3/B: Lakodalom*, s. a. r. KISS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1956.
- Liszt 1859: LISZT, Franz, *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, Paris, Bourdillat, 1859.
- Koszorú, Szépirodalmi Figyelő

Hivatkozott irodalom

- Dercze 1933: DERCZE Lajos, *Arany János és Debrecen*, Debrecen, Bertók Lajos kiadása, 1933.
- Dezső 2008: DEZSŐ Kinga, *Arany János és a zene: Arany János A magyar nemzeti vers-idomról című tanulmányának zenei hatástörténete*, Szkhonion, 2008, 1. 17–26.
- Sz. Farkas 1976: SZ. FARKAS Márta, *Bartalus István*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976 (A múlt magyar tudósai).
- Gergely 1957: GERGELY Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1957 (Irodalomtörténeti Füzetek, 11).
- Gyulai 1952: GYULAI Ágost, *Arany János népdalgyűjteménye = Arany János népdalgyűjteménye, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952, 15–21.*

- Hubay 1927: HUBAY Jenő, *A Magyar Tudományos Akadémia hatása zeneművészetünk fejlődésére*, Budapesti Szemle, 1927, 207. köt. 599. sz. 40–65.
- Kerényi 1961: *Népies dalok*, szerk. KERÉNYI György, Bp., 1961 (Népzenei Könyvtár, 3).
- Kodály 1952: KODÁLY Zoltán, *A gyűjtemény jelentősége = Arany János népdalgyűjteménye, közléseszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952, 9–11.
- Kodály 1991: KODÁLY Zoltán, *Közélet, vallomások, zeneélet = KODÁLY Zoltán Hátrahagyott Írásai*, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- Kodály 1993: KODÁLY Zoltán, *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers = KODÁLY Zoltán Hátrahagyott Írásai*, vál., s. a. r. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993.
- Mona 1989: MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Bp., MTA ZTI, 1989 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténehez, 11).
- Rajeczky 1981: RAJECZKY Benjamin, *Népzene [szócikk] = Magyar Néprajzi Lexikon IV*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 27–30.
- Rajeczky 1986: RAJECZKY Benjamin, *A népzene kutatás története*, Bp., OKK Módszertani Intézet, 1986.
- Reményi 1882: REMÉNYI Károly, *A Petőfi-szobor története*, A Koszorú, A Petőfi-Társaság havi közlönye, VIII, Bp., Aigner Lajos kiadása, 1882, 325–343.
- Rudas 2004: RUDAS Márta, *Kodály és Arany = Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, I, szerk. DOMOKOS Mária, MIKOS Éva, Bp., L'Harmattan, 2004, 367–391.
- Sárosi 1967: SÁROSI Bálint, *Die Volksmusikinstrumente Ungarns: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente*, I/ I, Leipzig, Deutscher Verlag für Musik, 1967.
- Sárosi 1977: SÁROSI Bálint, *Angaben über die instrumentale Volksmusik Ungarns in den Gedichten von József Gvadányi und János Arany = Studia instrumentorum musicae popularis 5*, hrsg. E. STOCKMANN, E. EMSHEIMER, Stockholm, Musikhistoriska museet, 1977, 114–120.

- Sárosi 1980: SÁROSI Bálint, *Arany János és a népzene = Arany János ma*, szerk. MEZEY József, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 66–73.
- Simon 2000: SIMON, Artur, *Einleitung/Introduction = Das Berliner Phonogramm-Archiv 1900–2000, Sammlungen der traditionellen Musik der Welt – The Berlin Phonogramm-Archiv 1900–2000, Collections of Traditional Music of the World*, ed. SIMON, Artur, Berlin, Verlag für Wissenschaften und Bildung, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, 2000, 13–16.
- Sonkoly 1940: SONKOLY István, *Arany János és a zene*, klny. a Nagykőrösi Arany János Társaság 1938–39. évi évkönyvéből, Nagykőrös, 1940, 1–19.
- Szabolcsi 1930: SZABOLCSI Bence, *A 18. század magyar kollégiumi zenéje*, Bp., 1930 (Magyar Zenei Dolgozatok, 8).
- Szabolcsi 1972: SZABOLCSI Bence, *Arany János népdalgyűjteménye = Vers és dallam: Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972², 175–179.
- Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése = Magyar Népköltési Gyűjtemény XV*, s. a. r., szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2001.
- Tallián 2015: TALLIÁN Tibor, „Csak ami nincs, annak van bokra.” Szénfy Gusztáv Elméleti és gyakorlati magyar zenekönyve = *Tény és fikció – Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 1).
- Tari 1990: *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800*, közread. TARI Lujza, Bp., MTA ZTI, 1990 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 12).
- Tari 1993: TARI Lujza, *Kézírtos kottás gyűjtemények a XIX. század első felében*, kandidátusi értekezés, Bp., 1993.
- Tari 1997: TARI Lujza, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts = Festschrift Walter Wiora*, hrsg. Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider Verlag, 1997, 492–536.

- Tari 1998: TARI Lujza, „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről. – *Allerlei ungarische Melodien von Beginn des 19. Jahrhunderts*, Bp., Balassi Kiadó, 1998.
- Tari 2001: TARI Lujza, *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója*, Bp., Balassi Kiadó, 2001.
- Tari 2005a: TARI Lujza, *Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból = Mindenes Gyűjtemény I–II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 21). 107–126.
- Tari 2005b: TARI Lujza, *Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján*, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005 (*Arrabona Múzeumi Közlemények*, 43. 2.), 85–111.
- Tari 2009: TARI Lujza, *Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója*, *Magyar Zene*, 2009, XLVII/ 2., 193–210.
- Tari 2011: TARI Lujza, „Írok, componálok..., de mindent csak Manuscriptumba”: Pálóczi Horváth Ádám „örökkévalóságra való” dalai = *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Bp., Reciti, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2011, 367–382. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
- Tari 2012: TARI Lujza, „Jön a’ Francz nagy lépésekkel”: A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei = *Franciák Magyarországon, 1809*, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány, 2012, II, 245–260.
- Tari 2013: TARI Lujza „Koltói csárdás” – *Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene = Zenei művelődésünk a változó régióban: A VII. Hungarológiai Kongresszus Zenetudományi Szekciójának előadásai*, szerk. ANGI István, CSÁKÁNY Csilla, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 96–121.
- Tari 2014: TARI Lujza, *Szövegösszevonas és tiszta szövegközlés a Népdalok és Mondákban = Doromb: Közköltészeti Tanulmányok, III*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., Reciti, 2014, 385–420.
- Tari 2015: TARI Lujza, *Gaal Miklós Holmi Világi Enekek című versgyűjteménye (1810) zenei szemmel = Doromb: Közköltészeti tanulmányok, IV*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., Reciti, 2015, 219–249.

- Tari 2016: TARI Lujza, Mátray Gábor, *a népzene kutató = Zenetudományi dolgozatok 2013–2014: Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából*, szerk. Kiss Gábor, Bp., MTA BTK ZTI, 2016, 385–437.
- Tari 2017: TARI Lujza, *Multipart Phenomena in Hungarian Folk Music Regarding the Instrumentation and Instrumentalization of Sound = European Voices III: Instrumentation and Instrumentalization of Sound: Local Multipart Music Practices in Europe*, ed. Ardian AHMEDAJA, Böhlau, Vienna, Universität für Musik und Darstellende Kunst, 2017, 223–235.
- Várnai 1984: VÁRNAI Péter, *Egy magyar muzsikós a reformkorban = MÁTRAY Gábor, A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, s. a. r. GÁBRY György, Bp., Magvető Kiadó, 1984, 361–548.

Völgyesi Orsolya
Arany János és a honorácior-kérdés Bihar vármegyében
1845 júniusában¹

Arany Jánosnak *Az elveszett alkotmány* című műve, amely a Kisfaludy Társaság vígeposz pályázatán 1846-ban első díjat nyert, meghozta a sikert és az elismertséget. Szilágyi Márton közelmúltban megjelent elemzése szerint ez a szöveg a korabeli politikai kontextus rekonstruálásán keresztül is értelmezhető lehet, vagy legalábbis a benne rejlő konkrét politikai utalások felfejtése jelentős mértékben hozzájárulhat e nagyepikai alkotás meglehetősen összetett jelentésrétegeinek a feltárásához.²

Vizsgálódásának egyik fontos forrása Arany 1855-ben – tehát a mű keletkezése után tíz évvel – Gyulai Pálhoz írt önéletrajzi levele, amely a továbbiakban számunkra is kiindulópontul szolgál: „1845 nyarán a megyei élet kicsapongásai, mellyek szemem előtt folytak, némi satyricus hangulatot gerjesztettek bennem, és megkezdém minden előleges terv nélkül, írni az *Elveszett alkotmányt*. A darab eredetileg nem volt a nagy közönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszuságomat, mire más térem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz. (NB. Nagy apám nemes volt, s apám, a kutyabőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni a kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől (I. Rákóczi György) nyerte volt azt a család)” – szól *Az elveszett alkotmány* keletkezésére vonatkozó rész.³

Arany itt – mint ahogy azt Szilágyi Márton is megállapítja – egyértelműen a Bihar vármegyében 1845 nyarán történt, országos figyelmet keltő eseményekre utal. E történések – s maga a levélrészlet is – az 1840-es évek politikai kérdéseinek kontextusában értelmezve több fontos problémát érintenek, hiszen az adminisztrátori rendszer visszaélései, a megyei közgyűléseken mind rendszeresebbé váló kicsapongások, valamint a honorácior-kérdés a korszak meghatározó s mielőbb megoldandó kérdéseivé váltak.⁴ Egyúttal pedig Arany kortársi észlelései is voltak, még ha ő társadalmi státuszánál fogva nem volt, nem is lehetett közvetlen részese és alakítója a Bihar megyei közéletnek. Ugyanakkor mindaz, ami 1845 júniusában a bihari közgyűléseken történt, egzisztenciálisan is

¹ A tanulmány az NKFIH K 108670. sz. projektje keretében készült.

² Szilágyi 2009.

³ Arany János Gyulai Pálnak. Nagykőrös, 1855. június 7. Arany 1982: 561.

⁴ A megyei közélet visszaéléseire reflektáltak Eötvös József *Éljen az egyenlőség* és Nagy Ignác *Tisztújítás* című művei is, kevésbé ismert Beöthy Zsigmond *Követválasztás* című darabja, amely 1845-ben látott napvilágot és az „eredeti politicalai vígjáték” műfaji megjelölést kapta. A honorácior-kérdés, ha csak érintőlegesen, de megjelenik Beöthyénél is.

megérinthe a szalontai aljegyzői hivatal betöltő író, hiszen különösképpen a honoráciorok szavazati joga körül kialakult kötéshúzás, ha áttételesen is, de őrá is hatással lehetett. Nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton tér ki a fentebb idézett levélben családjának rendi státuszára, s az el nem ismert nemességre, melyet felmenői még 1634-ben kaptak I. Rákóczi Györgytől hadi szolgálataikért, s melyet éppen az után próbáltak meg elismertetni – sikertelenül –, miután a 18. század második felére a Bihar megyei hajdúvárosok, így Szalonta is végérvényesen elvesztették kollektív kiváltságaikat.⁵

Az alábbiakban tehát Bihar megyének az 1840-es évek első felében a honorácior-kérdésben képviselt álláspontját, s mindenekelőtt a törvényhatóságban az 1845-ös esztendőben a „tisztess rendűek” szavazati joga körül kialakult ellentmondásos helyzetet szeretném felvázolni, hiszen ezek a történések is ott állhattak s minden bizonnyal ott is álltak ihletőként *Az elveszett alkotmány* keletkezésének hátterében.

A meglehetősen heterogén összetételű, létszámát tekintve kb. 50 000 fő⁶ kitevő honorácior-réteg szavazati joga az 1840-es években két hullámban került a figyelem középpontjába, először 1841-ben, másodszer pedig az 1843/44-es országgyűlés befejezése után.⁷ Bihar megye még az 1841. március 2-án tartott közgyűlésén tette lehetővé az érmelléki járás protestáns lelkészeinek folyamodására, hogy a tisztválasztó és határozathozó közgyűléseken a *Tripartitum* I. rész 2. cím alapján a bevett felekezetek „egyházi igazgatói” („ecclesiarum rectores”) – ide nem értve a káptalanokat –, továbbá egy másik indítvány alapján a nem nemes származású, állandó jelleggel a megyében lakó okleveles ügyvédek is voksolhassanak.⁸ 1841. március 23-án pedig Pest vármegye határozott úgy Bihar, Tolna, Zólyom példáját követve, hogy saját hatáskörében kibővíti a tisztújításokon szavazati joggal rendelkezők körét, és megadja a szavazati jogot a vármegye hatósága alatt álltak.⁹ Hasonló lépéseket tett 1841 és 1842 folyamán Csanád, Borsod, Szerém, Vas, Zala és Ugocsa is. A Helytartótanács Szerém és Csanád végzését egyből megsemmisítette, a többi megyétől azonban először magyarázatot és tájékoztatást kért az eddigi gyakorlatról, továbbá megküldette a vonatkozó helyi statútumokat, s csak ezt követően folyamodott hasonló lépéshez, mint a fent említett két törvényhatóság esetében.¹⁰ Bihar kapcsán a döntés megsemmisítésére több mint két év elteltével került sor, mégpedig az 1843. március 21-ről kelt 11 149. számú helytartótanácsi intézőlevélben foglalt királyi rendelettel. A megye azonban továbbra is ragaszkodott a közgyűlési határozathoz, s e szerint járt el a gyakorlatban, mint ahogy Pest az 1845 májusában

⁵ Szilágyi 2015.

⁶ Vö. Lukács 1894a: 78.

⁷ Lásd erről Heckenast 1989.

⁸ Lásd erről Pesti Hírlap 1841. március 13. (21. szám), 169.

⁹ Lásd erről Pesti Hírlap, 1841. március 24. (24. szám), 194.

¹⁰ A kérdésről lásd Varga 1980: 234–241.

lebonyolított tisztújításon és majd az 1847. évi követválasztáson is – figyelmen kívül hagyva a Helytartótanács intimátumát – korábbi döntését alkalmazta a honorációrok vonatkozásában. A Helytartótanács egyébként nem elvi kifogásokat fogalmazott meg az ügygel kapcsolatban, álláspontja szerint azonban a kérdést nem a törvényhatóságoknak, hanem az országgyűlésnek kellett volna egységes szempontok alapján az egész országra kiterjedően szabályozni.

Nem sokkal a minket közelebről érdeklő események előtt Bihar megye az 1843/44-es országgyűlésen is többször jelét adta annak, hogy határozottan támogatja a nem nemesek hivatalvállalását, valamint fel kíván lépni a tisztválasztásokon egyre inkább szokássá váló visszaélések ellen. A törvényhatóság az 1843/44. évi országgyűlésre készített követutasításában a szatmári 12 pont kapcsán egyetértőleg nyilatkozott a nem nemesek hivatalviselési képességének megadásáról. A diétán a megyei kihágások tárgyában kiküldött kerületi választmány munkájának vitájában, az 1843. december 6-i kerületi ülésen Bihar követe, Beöthy Ödön a választmány javaslatát támogatta, mely szerint a tisztújításokat háromévente kell megtartani. Saját megyéjéről ennek kapcsán a következőket mondta: „Ő a hibát nem a szegény népben keresi, hanem a bűnös hivataladászatban. Említé önmegyéje példáját, mely noha 9000 nemessel bír, ekkorig soha ólombottra nem szorult, hanem a gyengébb rész szerényen visszavonult a többség véleménye elől. De midőn a hivatalszomjas hősök vezérékül lépnek föl és egész gyárt állítanak azon »argumentum capacitationis« készítésére, melynek szemlélésétől is visszaborzad a jó lélek: ugyan lehet-e a népet vádolni? Valóban nem! Azokra hárul a gyalázat szennye, kik a népet elcsábítják s eszközül használják. És ily szép urak, kik maguk eresztik szerte a furiákat, elég szemtelenek azon csendes népre tolni a hibát, mely soha magától rosszat nem tesz, ha sátánkint bele nem bújnak. Az ily hivatalbalépés nem becsület, hanem undok gyalázat.”¹¹

A december 15-i kerületi ülésen a tervezet 6. §-ának tárgyalásakor, mely a tiszteletbeli táblabírák kinevezését kívánta szabályozni, Beöthy úgy módosította volna a javaslatot, hogy a főispánok kinevezési joga megmaradjon ugyan, de a rendek szabad választási joga is törvényben legyen kimondva. Ennek kapcsán fontosnak tartotta kijelenteni, hogy a táblabírákat ezentúl a nem nemesek közül is ki lehessen nevezni, illetve meg lehessen választani: „a főispán is nevezhessen táblabírákat, csakhogy ezek ne bíraskodhassanak, de a vármegye is mind választhasson, mind nevezhessen, még pedig minden polgári állapotra való tekintet nélkül; mert miért rekesztene ki valakit ezen szép jobból azért, mert bölcsőjét kutyabőr nem lengi körül s egy származási fa nem rázza felette száraz gályáit [értsd: galyáit – V. O.]; mert azt csak nehezen fogja valaki állíthatni, hogy a nemességgel mindig karöltve jár az ész. Ő nem bánja, ha egy kőműves fiát hercegi köpönyeg lengi is körül, bár némelyek néhány éjszaka nem tudnak miatta aludni; ő örül, szerencsét kíván az ilyenek, de azt megkívánja, hogy jó hazafi maradjon. Véleménye röviden az, hogy a táblabírák

¹¹ Kovács 1894a: 293.

származásra való tekintet nélkül neveztesse ki mind a megye, mind a főispán által.¹² Bihar kezdeményezése volt az is, hogy a nemes férfiak özvegyei is szavazati jogot kaphassanak, a javaslat azonban kisebbségben maradt. A választmány tervezetének 24. §-a igyekezett 21 kategóriában pontosan meghatározni azoknak a nem nemes választóknak a körét is, akik a jövőben a megyei tisztújításokon voksolhattak volna. Ez a lépés az ellenzék jogkiterjesztő politikájának fontos eleme volt, s a honoráciorok szavazati joga végre az országgyűlésen nyert volna egységes szabályozást.¹³

A javaslat nem emelkedett ugyan törvényerőre, bár a két tábla között megszületett az egység, de törvény született a nem nemesek általános birtok- és hivatalképességéről. Az 1844. augusztus 31-i kerületi ülésen az általános hivatalképesség elve még 23:26 arányban elbukott; Bihar a kisebbséggel szavazott. Több megye azért szavazott az indítvány ellen, mert küldői a bírói hivatal viselését egyelőre nem akarták lehetővé tenni a nemtelenek számára. „Én a mai napot a legszomorúbbak közé számítom. Ily határozatot a törvényhozás loyálisától soha, annál kevésbé most, midőn az alkotmányos jogok terjesztéséről van szó, nem vártam. Csupán zsarnokságtól várhatni azt, hogy a műveltséget és pallérosodást úgy értelmezze, hogy azon tulajdonnal egyedül született nemesek bírhatnak. A határozat felettébb megszorító lenne, ha általánosságban maradna, mert számos példát tudok arra, hogy nem-nemesek megyei főügyészek, sőt bírák is voltak.” – mondta a szavazás után Beöthy Ödön.¹⁴ Ezen az ülésen tehát a következő végzés született: „Az ország nem-nemes lakosai ezentúl minden közigazgatási hivatalokra, ideértve a helytartótanácsi és kancelláriai hivatalokat is, alkalmazhatók.”¹⁵ Lukács Móric a Pesti Hirlapban a következőképpen kommentálta a történeteket: „Nem kevésbé fontos volt a hivatalviselési jognak a minden néposztályra való kiterjesztését célzó indítvány. Ebben a kérdésben a szavazásnál különös, a rendek többségének eddig követett irányával és eddigi határozataival ellenmondásban levő eredménye lett. Az általános hivatalviselési jog mellett csak 23, ellene pedig 25 vármegye szavazott. Sok megye ugyanis a bírói állásokra nézve fönnt akarta tartani a nemesség kiváltságát, a mi abból is kiviláglott, hogy a közigazgatási államhivatalok viselési jogának kiterjesztését nem-nemesekre is a nagy többség határozott törvényben akarta kimondatni. Ez utóbbi határozat, összefoglalva a rendeknek több más alkalommal hozott határozatával, melyeknek fönntartását újra kimondották, a következő különös eredményt nyújtja: a nem nemesek az összes közigazgatási hivatalokon kívül a bírói tisztet is viselhetik a vármegyékben, a városokban, a szabad kerületekben, az esküdtszékeknél, a váltótörvényszékeknél, még az országnak legfőbb törvényszékénél, a hétszemélyes táblánál is, tehát csak a négy kerületi tábla, e meglehetősen korlátolt

¹² Uo. 334.

¹³ A választmány tevékenységéről lásd bővebben Dombovári 2011: 557–640.

¹⁴ Kovács 1894b: 435.

¹⁵ Uo. 436.

hatáskörű négy törvényszék az, melynek bírái, a rendeknek főntebb említett következetlen határozata értelmében, a jövőre is csak nemesek lehetnek, oly nyomorúságos kiváltság, melyet a nem-nemes állampolgárok aligha fognak irigyelni.”¹⁶

Lukács elemzésével szemben – mint ahogy ez a vitából is kiderül – a kerületi ülés többségének eredeti célja az lett volna, hogy a megyebeli bírói hivatalokat ezentúl is csak nemesek tölthessék be. Végül aztán többszöri üzenetváltás után éppen a főrendek kezdeményezésére – egészen pontosan báró Vay Miklós borsodi főispán-helyettes indítványára – az alsótábla is hozzájárult a nem nemesek általános hivatalképességét kimondó javaslat törvénybe iktatásához.¹⁷

Az uralkodó az országgyűlés berekesztése után, 1844. november 11-én adta ki azt a legfelsőbb kéziratot, amely az első lépést jelentette a magyarországi vármegye-rendszer igazgatásának átalakításához. Az új szisztémának, amely a történeti szakirodalomban az adminisztrátor-rendszer elnevezést kapta, legfontosabb eleme az volt, hogy a főispánoknak és helyetteseiknek (az adminisztrátoroknak) az eddigi gyakorlattól eltérően állandóan a rájuk bízott törvényhatóságban kellett lakniuk, személyesen részt kellett venniük a közigazgatás irányításában és a törvénykezésben, ezzel együtt azonban minden más tisztségükről kénytelenek voltak lemondani. Ennek fejében viszont magas fizetést, 5-6000 forintot kaptak a kincstártól, az eddigi megbízatás így gyakorlatilag kormányhivatalnoki állássá alakult át, hiszen korábban javadalmazásukat a megyei házi pénztárból kapták és egyfajta közvetítő szerepet tölthettek be a vármegye és a kormányzat között. A kormányzat 1845 folyamán több törvényhatóság élén is személycserét hajtott végre. Ezt követően a főispánok és adminisztrátorok legfontosabb politikai feladata az volt, hogy a vármegyékben visszaszorítsák az ellenzéket, és a következő országgyűlésre az alsótáblán is biztosítsák a kormánytöbbséget.¹⁸

Horváth Mihály nevezetes történeti munkájában a kormányzat által 1844 végén bevezetett, s nagy felháborodást kiváltó adminisztrátori rendszer működésének visszáságait éppen az 1845. június 24-re kitűzött Bihar megyei tisztújítás történéseivel illusztrálta. Tisza Lajos, a megye főispáni helytartója, aki 1841-ben lépett hivatalába, s azt az adminisztrátori rendszer bevezetése után is megtartotta, kulcsszereplője volt az eseményeknek.¹⁹ „Az adminisztrátor, miután a tisztújítás általa jun. 24-kére ki volt tűzve, ezt

¹⁶ Lukács 1894b: 337.

¹⁷ Széchenyi István például a főrendek október 5-i és 18-i ülésén is támogatta a nem nemesek általános hivatalképességének törvénybe iktatását, s nagy jelentőséget tulajdonított ennek a lépésnek. Széchenyi 1887: 363–366, 395.

¹⁸ Lásd még Völgyesi 2015.

¹⁹ Tisza Lajos (1798–1856) közéleti pályája Bihar megyéhez kötődik: 1825-től aljegyző, majd főjegyző, 1831-től első alispán. Az 1832/36-os országgyűlésen 1832 decemberétől 1833 augusztusáig a megye követe, Füzesséry Gábor beregi követtel való afférja után azonban kénytelen lemondani. Hazatérése után az alispáni tisztséget is elveszíti. Kezdetben ellenzéki nézeteket képviselt, de Kölcsey már 1833. március 17-én

néhány nappal megelőzve, rendkívüli közgyűlést hirdetett, melyen a rendeknek előadta, miszerint felsőbb parancs által oda van utasítva, hogy a megyének pár évvel elébb kelt határozatát, minél fogva a szavazati jog minden nem nemes honorátiornak is megadott, általok visszavonassa s megsemmíttesse; a tisztújítást különben nem áll hatalmában megtartani. A rendek, nehogy a tisztújítás, melynek törvényes ideje különben is régen elmúlt, még továbbra halasztassék, engedtek az erkölcsi kényszerítésnek, s a honoráti-
orok szavazati jogának megalapítását a törvényhozásra bízván, az ezt illető határozatot visszavonták” – írta Horváth.²⁰

Az előzményekhez tartozik, hogy a bihari rendek többször kérték az uralkodót, hogy Tisza Lajos helyett mást nevezzen ki a megye élére, mivel a folyamatos konfliktusok miatt megrendült a főispáni helytartóba vetett bizalom, Tisza ennek következtében több évig nem is jelent meg a közgyűléseken, és visszavonult a helyi politikától. Az 1845. május 19-én tartott közgyűlésen a megye tudomásul vette a főispáni helytartót pozíciójában megerősítő királyi választ, Tisza pedig ígéretet tett arra, hogy igyekezni fog helyreállítani a bizalmat, s a jövőben pártatlanul fog eljárni. Ez alkalommal kitűzte a már régóta halasztást szenvedett tisztújítás időpontját is, a következő nap pedig erről értesítette a Helytartótanácsot.

Az 1845. június 2-ra összehívott rendkívüli közgyűlés egyebek mellett az egyes jársokban szavazásra jogosult személyek nevét tartalmazó jegyzéket ellenőrizte, valamint a tisztújítási szabályok kidolgozásával megbízott választmány jelentését tűzte napirendjére. Ez alkalommal a választmány javaslatára a megye – a főispáni helytartó ellenvételeit figyelmen kívül hagyva – kibővítette a szavazásra jogosult honoráciorok körét, így azt a bevett felekezetek lelkészei és a diplomával bíró ügyvédek mellett már minden „jel-levéllal” rendelkező egyénre (mérnökökre, orvosokra, sebészekre, a nagyváradi királyi jogakadémia tanáira) is alkalmazni kívánta. A döntésre azért is volt szükség, mert amint az a választmány jelentéséből kiderül, az összeírást végző járási küldöttségek az 1841-ben született végzéstől eltérően, az abban meghatározott elveken túlterjeszkedve készítették el a „tisztesb rendűek” regisztrációját, s volt, ahol a szavazásra jogosultak közé az alsóbb iskolák tanítóit, a községi jegyzőket, a kántorokat, és az uradalmi tiszteket is bevették. A közgyűlés június 2-i végzése tehát – mint láttuk – a korábbi határozatot módosította, egyúttal a szavazásra jogosult honoráciorok körét a megszabott kritériumok által jól meghatározott és világos korlátok közé is szorította. Az összeírásból tudható, hogy a váradi járásban 2581, a sárrétiben 3657, az érmellékiben 2325, a szalontaiban 875,

a következőket írta róla: „nem nyilván udvari, de az oppositiónak sem dönthetetlen oszlopa; egyébiránt a papságnak, mint rhinoceros az elefántnak, természetes ellensége” (Kölcsey 2000: 124.) 1837-ben ismét első alispán lesz, ekkor már a konzervatívok jelöltjeként. 1841-ben a megye főispáni helytartójává nevezik ki, ezt a tisztséget 1848-ig viseli. Eközben a császári, királyi kamarási címet is megkapja. Egy 1841-es összeírás szerint a család a hetedik legvagyonosabb família a megyében. (Petró 2010.)

²⁰ Horváth 1868: 73–74.

a belényesiben pedig 320 választásra jogosult személyt írtak össze, ezek az adatok valószínűleg már tartalmazzák a nem nemesi származású szavazókat is.²¹ Mindebből az is látható, hogy a második legkevesebb választásra jogosult a szalontai járásban élt, míg a legtöbben a sárrétiben. Forrás híján egyelőre nem tudjuk megmondani, melyik járásban kezdték meg a legszélesebb körben összeírni a „tisztesb rendűeket”, de a szavazási névjegyzékek összeállítása mindenképpen nagy várakozást kelthetett a honorácior-értelmiségben, a történések nyilván Aranyt sem hagyták hidegen.

A választmány másik javaslatában, mivel véleménye szerint a leggyakoribb választási visszaélések a többször leadott szavazatokból fakadtak, szigorúan szabályozni akarta a voksolás menetrendjét. E szerint a szavazás alkalmával helységeknek és azon belül minden személynek szigorúan ABC-rendben kellett volna az urnához járulnia. Amennyiben valaki ezt elmulasztja, már nem vehetett volna részt a tisztújításban. Azt is kikötötték, hogy a szavazatszámoló bizottságon, az éppen sorra kerülő település hadnagyán és a szavazatát leadni szándékozó személyen kívül senki nem maradhatott volna a szavazóhelyiségben. A közgyűlés mindezt annyiban módosította, hogy csak akkor veszthette volna el valaki a szavazásban való részvétel jogát, ha már a következő helyiség lakosaira került a sor.²² Arany alábbi sorai mindennek fényében már nem hatnak túlzásnak, hanem egy nagyon is konkrét és a megyei választások tisztaságát súlyosan érintő problémára utalnak:

Háromszor szavazánk és, rettenetesség,
Mégis az ellen nyert! Mert ők – négyszer szavazának.²³

Tisza Lajos május 20-i levelére hamarosan megérkezett a válasz a Helytartótanács-tól: a május 27-ről kelt intézőlevél értelmében a főispáni helytartónak el kellett érnie, hogy a rendek a honoráciorok ügyében hozott korábbi végzésüket vonják vissza, s a megye

²¹ A szavazásra jogosultak száma e szerint tehát 9758 fő volt, ez nagyságrendileg megfelel Beöthy Ödön korábban idézett országgyűlési felszólalásának, ahol 9000 nemesről beszélt. Fényes Elek azonban 1845-re vonatkozóan 10 272 szavazásra jogosult nemesről ír, a nemesség teljes létszámát pedig Biharban 30 816 főre teszi. Lásd Fényes 1847: 387.

²² A vitáról lásd Pesti Hirlap 1845. június 20. (489. szám): 403–404. Tisza Lajosnak a közgyűlésről beszámoló, június 8-i levelét és a választmány jelentését a megye végzésével lásd Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) A 45 Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Acta Praesidialia 1845:407. Tisza levelében arra utalt, hogy a rendek érvként hozták fel, hogy a honoráciorok kapcsán hozott végzésüket az 1844. márciusi közgyűlésen megújították, és ezzel kapcsolatban semmilyen felsőbb parancs nem érkezett, „ennél fogva e' beli jogukat a követválasztásoknál is gyakorolták, azóta pedig a hivatalképesség a' nem nemesekre is ki lett mondva” – foglalta össze a döntés mellett felhozott indokokat a főispáni helytartó.

²³ Arany 2003: 652. Kiemelés az eredetiben.

tartsa magát a két évvel korábbi királyi rendeletben megfogalmazottakhoz. Az intimátum tehát még azelőtt keletkezett, hogy a megye június 2-i gyűlésén 1841-es döntéséhez képest is kibővítette volna a választásra jogosult nem nemes rendűek körét.

Az 1845. június 16-ra összehívott újabb rendkívüli közgyűlésen hosszas és heves vita után úgy döntöttek, eleget tesznek a felszólításnak, egyúttal megújítják 1843. évi határozatukat és kéri, hogy a „tisztesb rendűek” szavazati jogát a következő országgyűlés állapítsa meg. Ugyanakkor sérelmesnek találták a tisztújítás felfüggesztését kilátásba helyező passzust, éppen ezért felírással fordultak az uralkodóhoz, hogy tiltsa el a Helytartótanácsot hasonló törvénybe ütköző rendeletek kiadásától, mondván a tisztújítás megtartását nem lehet feltételekhez kötni. A közgyűlésen hozott végzés kitért arra is, hogy a honoráciorok szavazatával kapcsolatos végzésüket többször is megújították, s azt korábban már a gyakorlatban is alkalmazták. Minderről pedig a Helytartótanácsnak tudomása volt, hiszen a jegyzőkönyveket az előírásoknak megfelelően tájékoztatásul megküldték a kormányzéseknek is. Mivel ezt követően semmi reakció nem érkezett, a rendek úgy gondolták, eljárásukat legfelsőbb helyen is tudomásul vették és jóváhagyták.²⁴

A rendek végzésükben tehát az „igazság” és „méltányosság” talaján állva továbbra is ragaszkodtak korábbi elveikhez, miközben ebben az esetben elálltak attól, hogy a honoráciorok szavazhassanak a küszöbön álló tisztújításon. Arany alábbi sorai, pontosabban Rák Bende szavai tehát egy nagyon is konkrét eseményre reflektálnak, s ott térnek el a „történelmi hűségtől”, amikor az ellenzék „kormányellenes végzését” említve megtartja ugyan annak szerkezetét („egyrésztől”, „másrésztől”), de az eredeti tartalomtól eltérve azt a mű ironikus szerkezetéhez igazítja. Mindezzel pedig azt érzékeltette, hogy a megyei közéletet, így a liberálisok tevékenységét sem az elvi alapokon nyugvó politizálás, hanem sokkal inkább a körülményekhez alkalmazkodó, s azokkal megalkuvó magatartás jellemzi, ahol a hivatalszerzéshez a szavazatvásárláson keresztül vezet az út.

²⁴ A vitáról lásd Pesti Hírlap, 1845. július 1. (495. szám.), 2–3. Tisza Lajosnak a közgyűlésről beszámoló levelét és a megye végzését lásd MNL OL A 45 1845:429. A főispáni helytartó a következőképpen számolt be a történésekről a kancellárnak: „A' gyűlés a' most legközelebb tartottaknál, a' küszöbön álló tisztújítási mozgalmak által némileg már előre felhevült kedélyeknél fogva zajosabb és ingerültebb volt; a' nélkül azonban, hogy ennek előtte divatozott modorban az illetők iránti tartozó tisztelet félre tétetett volna. A' conservatív rész a' tanácskozásokban most ismét nagyobb munkásságát és erélyességet fejtett ki, mi új fent erősíti azon biztos reményt, miszerint az ellenzék tulságain, a' tisztújítás' szerencsés végbemenetelével diadalmaskodni fog.” A Pesti Hírlap tudósítása, majd pedig Tiszának egy későbbi beszámolója szerint Beöthy László táblabíró a főispáni helytartó szemére hányták, hogy idejekorán értesítette a Helytartótanácsot a tisztújítás időpontjáról, s ennek következtében érkezett meg a kormányzék kedvezőtlen intézőlevele, melynek hatására a megye kénytelen volt elállni korábbi végzésének alkalmazásától. Tisza 1845. december 4-i beszámolóját lásd MNL OL A 45 1845:853.

A tisztújítás egy hét vala már; mi az órát,
Perceket úgy lestük, mint víg szüretet les a gyermek;
És ím, hirtelem a főispán vármegyegyűlést
Hirdettet, valamely most jött fensőbbi parancsért.
Összegyűlünk, a parancs olvastatik; ennyire megy ki:
„Tisztesb-rendűség nem lévén ősi nemesség,
A megye álljon el a végzéstől, melyben ezeknek
Voksot adott: ha nem áll, tisztújítást ne reméljen.”
Pártom a rendelményt hódolva fogadta, szokásként;
Ellenben szeleburdi vitézink víttak erősen,
Pizskoltak mindent, mi fölötünk bír hatalommal,
Keblünkhöz karolák a nevelt honoratior osztályt:
És ők fércelték e kormányellenes végzést,
Hogy: *Mivel egyrésztől* terhet visel a nemesekkel
A tisztesb osztály, másrésztől, sokba kerülén
Eddig is a szavazathódítás, több haladást nem
Szenvedhet már tisztfejelésünk: minden időben
Állani fog honoratiorink szavazatja, *kivéven*
A szavazás idejét.”²⁵

Hogy azonban Arany művében a liberálisokról közvetített kép nem csupán a költői fantázia terméke, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a bihari eseményekről beszámoló titkos jelentés. E szerint a június 16-i közgyűlést megelőző konferencián Beöthy Ödön, Lukács György és Szacs vay Imre mellett érvelt, hogy ne tegyenek eleget a Helytartótanács felszólításának. Bernáth József alispán, aki egyébként a Védegylet helyi elnöke is volt, többekkel együtt azonban azt a véleményt képviselte, hogy ne álljanak ellent. Elterjedt ugyanis az a hír, amennyiben a megye szembe menne a kormányzat akaratával, Tisza királyi biztosként fogja levezényelni a tisztújítást, s azoknak a nevét, akik az intimátumban foglaltak ellen szavaztak, törölni fogja a kandidálandók listájáról. Márpedig Bernáth és társai mindenképpen hivatalukban akartak maradni. Másfelől a jelentés szerint Bernáthék már meglehetősen nagy összeget áldoztak a nemesség szavazatainak megvásárlására, ezért semmiképpen sem állt érdekükben a tisztújítás elhalasztása. Ezen okok miatt támogatta tehát a liberálisok többsége is a honoráciorok szavazati jogának felfüggesztését.²⁶ Mindezt figyelembe véve Arany meglehetősen jól értesült a közgyűlés döntésének hátteréről, s az egyébként Tiszával élesen szembenálló ellenzék motivációiról.

²⁵ Arany 2003: 651–652. Kiemelés az eredetiben.

²⁶ MNL OL A 105 XXIII. ülés. (1845. június 25.) 455v.–458r.

Ugyanakkor már a június 16-i közgyűlésről készült jelentés is sejtetni engedte, hogy Bernáth gesztusa valószínűleg kevésnek bizonyul majd, hiszen a konzervatívok éppen azt szerették volna elérni, hogy Bernáthot Tisza semmilyen körülmények között ne jelölje első alispánnak, különben visszavonulnak a helyi politikától, s az adminisztrátor így elveszti támogatásukat.

Az 1845. június 23-án megtartott bihari tisztújítás botrányos jelenetei, s az oppozíció jelöltjeinek kiszorítása a tisztkarból – mint ahogy erre Szilágyi Márton is felhívja a figyelmet – elsősorban a Pesti Hírlap tudósításából válhattak ismertté a szélesebb közvélemény előtt. A beszámoló az ellenzéki Lukács György tollából származott, s egyértelműen a főispáni helytartót, Tisza Lajost tette felelőssé a történetért. Arany, aki minden bizonyára olvasta a hírlapban megjelent összefoglalót, s akár szemtanúk elbeszéléseire is támaszkodhatott, *Az elveszett alkotmány* című vígeposzában mégsem ezt a liberális narratívát vette át, hanem éppen ellentétes előjellel alakítja a történetet: a vesztes oldalhoz tartozó és hangsúlyozottan konzervatív szereplő, Rák Bende monológján keresztül mutatja be a műben megjelenített tisztújításon történt visszaéléseket.²⁷

Létezik azonban a bihari eseményeknek szintén egykorúan egy egészen sajátos, nem liberális nézőpontból született olvasata is, melyet sem a nyilvánosság, sem pedig Arany nem ismerhetett: ez pedig Tisza Lajos 1845 decemberében a Helytartótanács felszólítására írt beszámolója, amelyben az adminisztrátor igyekezett a felelősségét megyebéli ellenfeleire hárítani, s hosszú oldalakon keresztül cáfolta az ellenzék által megfogalmazott sérelmeket és kifogásokat, bizonyítva, hogy eljárása mindenben megfelelt a törvényeknek és a törvényes szokásoknak.²⁸ A főispáni helytartó írásának értelmezése, elemzése már egy másik dolgozat tárgya lehetne, az azonban bizonyos, hogy a politikai szerepvállalása miatt sokak által gyűlölt Tisza Lajos élete egykor majd keresztezni fogja Arany Jánosét, mikor is a költő egy rövid időre a család szolgálatába áll, s Geszten Tisza Domokos mellett nevelősködik a szabadságharc leverése után.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 45. Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Acta Praesidialia.

A 105 Magyar Kancelláriai Levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion.

²⁷ Szilágyi 2009: 785–786.

²⁸ A levél kelte: Geszt, 1845. december 4. Lelőhelye: MNL OL A 45 1845:853.

Pesti Hírlap 1841, 1845.

Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Arany 2003: ARANY János *Összes Költeményei, I: Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003.

Kovács 1894a: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, III, szerk. és kiad. Kovács Ferenc, Bp., Franklin, 1894.

Kovács 1894b: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, V, szerk. és kiad. Kovács Ferenc, Bp., Franklin, 1894.

Kölcsey 2000: KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000.

Lukács 1894a: LUKÁCS Móric, *A városi szavazatok a magyar országgyűlésen* = LUKÁCS Móric *Munkái*, II, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Kisfaludy Társaság, Franklin Társulat, 1894, 75–79.

Lukács 1894b: LUKÁCS Móric, *A magyar országgyűlés újabb tárgyalásai* = LUKÁCS Móric *Munkái*, II, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Kisfaludy Társaság, Franklin Társulat, 1894, 327–341.

Széchenyi István: SZÉCHENYI István *Beszédei*, összeáll. ZICHY Antal, Bp., Athenaeum, 1887.

Hivatkozott irodalom

Fényes 1847: FÉNYES Elek, *Magyarország leírása*, II, Pest, Beimel, 1847.

Dombovári 2011: DOMBOVÁRI Ádám, *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*, II, (PhD-disszertáció) Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2011.

Heckenast 1989: HECKENAST Gusztáv, *A honoráciorok a reformkorban*, Századok, 1989, (123), 3–4., 427–441.

- Horváth 1868: HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig*, III., 2., jav., bőv. kiad., Pest, Ráth Mór, 1868.
- Petró 2010: PETRÓ Leonárd, *Tisza Lajos, a bihari adminisztrátor = Bihari Diéta, VI–VII*, szerk. KOLOZSVÁRI István, TÖRÖK Péter, Berettyóújfalu, Bihari Múzeumért Egyesület – Parola Közhasznú Egyesület, 2010, 59–75.
- Szilágyi 2009: SZILÁGYI Márton, *Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*, ItK, 2009 (113.), tematikus különszám, 779–791.
- Szilágyi 2015: SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, Alföld, 2015 (66.), 10., 88–100.
- Varga 1980: VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I. = Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv 11*, szerk. KANYAR József, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1980, 177–243.
- Völgyesi 2015: VÖLGYESI Orsolya, *Egy adminisztrátor portréja az 1840-es évekből: Földváry Gábor hivatali pályája mint esettanulmány = Nemzetmentők vagy megalkuvók? Kollaboránsok a magyar történelemben*, szerk. HERMANN Róbert, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Korunk, 2015, 171–189.

Bognár Szabina – Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra

A népi jogtudat Arany János műveiben¹

Jogi kultúrtörténet, jogi néprajz, „jog és irodalom”

Arany János rendkívül gazdag irodalmi munkássága nagyszámú, a legkülönbözőbb szemléletű és megközelítésű elemzéseknek képezte és képezi tárgyát.² Tanulmányunk abba a folyamatba illeszkedik, amelyet a tudományközi szemlélet erősödése, azaz a 18. századtól kialakuló diszciplináris tagozódáson túli kitekintés jellemez a mind teljesebb, differenciáltabb megismerés érdekében.³ Az interdiszciplinaritás megtermékenyítő hatásában bízva vizsgálja a jogtörténet, jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz határterületén Arany János *Az elveszett alkotmány* eposza tükrében jog és irodalom érintkezésének sokszínűségét.

A *jogi kultúrtörténet* 1990-es évek végétől folyamatosan gyarapodó eredményei – elsősorban a mindennapi jogélet vizsgálata és a szimbólumkutatás témájában szervezett konferenciák, a megjelent tanulmánykötetek, a nemzetközi kutatások eredményeinek a hazai kutatásba történő gyors és közvetlen integrálását célul tűző tudományos munkák – a kutatási terület iránti érdeklődés folyamatos erősödését bizonyították.⁴ A jogi kultúrtörténet rendkívül gazdag tematikai köréből (pl. processzusok, jelképek, hatalmi szimbólumok, vizuális ábrázolások) itt és most csak az intertextualitást emeljük ki: a jogi szövegeket formáló kultúrtörténeti meghatározottságokat, illetve a jogi szövegek (pl. eskük, petíciók, magánszerződések, végrendeletek) tartalmi és stilisztikai jegyeit elemző kutatásokat.⁵

Az elmúlt években szintén megélnékülő *jogi néprajzi* kutatások a jogi vonatkozású társadalmi normák között is elsősorban a kisebb közösségek szabályainak, szabályrendszerének megismerését fogalmazták meg célként.⁶ A kutatások kiterjedtek a normák keletkezésének, életben tartásának körülményeire éppúgy, mint

¹ A tanulmány *A jogtörténeti kutatások új forrásai: jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár* (K109191 sz.) című NKFIH kutatás támogatásával készült.

² Csak néhány kiemelés: Riedl 1887; Barta 1953; Dávidházi 1992; Németh G. 1970; Nyilasy 1998; Takáts 2002; Szilágyi 2009; Horváth 2011.

³ Jog és irodalom kapcsán erről értekezik: Rixer 2012.

⁴ Mezey 2006, 2011, Mezey–Nagy J. 2009.

⁵ Kajtár 1986: 69–81; Kajtár 2001:123–127; Kajtár 2004; Kajtár 2009; Kajtár 2014.

⁶ E tudományközi kutatások elősegítésére alakult a *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport*, amelynek tagjai az eltérő diszciplínák egymást gazdagító szempontrendszerét kívánják érvényesíteni közös kutatásaik során (www.jogineprajz.hu).

a normaváltozások, illetve normasértések eseteire; annak vizsgálatára is lehetőséget nyújtva, hogy az egyéneknek milyen szerepe lehet a közösségi szabályrendszerek alakításában. A jogi néprajz elsődleges, de nem kizárólagos tárgyához, a paraszti társadalom normáinak vizsgálatához az írott forrásokon túl a szájhagyományt és a jogi vonatkozású tárgyi emlékeket is felhasználva komplex módszerrel közelít. Legszélesebben értelmezett kutatási tárgyát a jogi vonatkozású társadalmi normák gazdag világa jelenti, amely számos szempont alapján vizsgálható. Ezek egyike a jogintézmények fejlődése szerinti strukturálás: kronologikus rendben megkülönböztetve a szokásnormát, a jogszokást, a szokásjogot, a jogi normát/jogintézményt, a jogi népszokást és a jogi néphagyományokat.⁷ A felsoroltak mindegyike, de különösen a jogi népszokások, illetve a jogi néphagyomány, azaz a már nem gyakorolt, de még ismert jogi vonatkozású szokások, folklórműfajok (köztük a népmese, a népdal, a népmonda, a rege, az anekdota, az igaz történet vagy éppen a közmondások), széles érintkezési felületet kínálnak jog és irodalom viszonylatában.⁸

A jogi néphagyományok szépirodalmi forrásokon alapuló tanulmányozása is figyelemre méltó kutatástörténeti előzményekkel rendelkezik. A téma kutatói közül minden bizonnyal legismertebb Tárkány Szücs Ernő, aki már pályája kezdetén felhívta a figyelmet a kalotaszegi népmesékben előforduló jogi elemekre, s ugyanő volt az is, aki Tömörkény István műveit vizsgálva hazánkban elsőként szentelt önálló tanulmányt annak, hogy egy szerző szépirodalmi alkotásain keresztül vizsgálja egy közösség – a 19–20. század fordulóján Szeged környékén élt emberek – jogtudatát.⁹

A jogi néprajz, vagy ahogyan korábban a kutatás tárgya alapján nevezték, a *népi jogélet* jelesei közül Tagányi Károly (1856–1924) több évtizedes kutatómunkát követően közreadott jogszokásgyűjtő programjában (1917–1919)¹⁰ forrásként tekint az utazók leírásaira.¹¹ Emellett hangsúlyozta a nyelvhasználat, valamint a jogi közmondások gyűjtésének szükségességét. Tagányi programjának csak első, család- és öröklésjogi részét publikálta (*A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*).¹²

⁷ Legutóbb erről részletesen: Nagy J. 2014d.

⁸ P. Szabó Béla kitűnő, műfajavató tanulmánya: P. Szabó 2009. Lásd még: Domokos 2009; Lanczendorfer 2009; Nagy J. 1995; Nagy J. 1998; Nagy J. 2000; Nagy J. 2002; Nagy J. 2003; Nagy J. 2009; Nagy J. 2011a; Nagy J. 2011b; Nagy J. 2013a; Nagy J. 2013b; Nagy J. 2013c; Nagy J. 2013d; Nagy J. 2013e; Nagy J. 2014a; Nagy J. 2014b.

⁹ Tárkány Szücs 1944; Tárkány Szücs 1970.

¹⁰ Bognár 2010; Bognár 2012; Bognár 2013.

¹¹ Tagányi 1917: 44.

¹² Bognár 2009.

A közreadott első részben is több jogszokás magyarázatánál használt irodalmi forrásokat (pl. haláltánc, a házban égő örök tűz, vérivás, elsőszülöttségi jog),¹³ de a tervezett folytatás kéziratanyagában is számos szépirodalmi utalás maradt fenn.

Tagányi Károly és a munkásságára nagy hatást gyakorló Joseph Kohler (1849–1919),¹⁴ illetve a jogszokások vizsgálatát szorgalmazó más, későbbi kutatók is, a (népi) jogot empirikusan megismerhető kulturális jelenségnek tartották, mely természetszerűleg az adott kultúrába ágyazódott. Elsősorban a népköltészet emlékeit: a jogi vonatkozású népmondákat (többségükben eredetmondák, jogóvó mondák, jogi emlékekhez, helyekhez, jogi személyekhez fűződő mondák),¹⁵ a szólásokat és közmondásokat, valamint a gyermekjátékokat vizsgálták,¹⁶ de figyelmük kiterjedt más irodalmi alkotásokra is.¹⁷ A kutatás-módszertani összegzések háládatlan feladatát magára vállaló Papp László így írt erről: „Nem becsüljük le a költészet helyben élő s a nép által szívesen hallgatott termékeinek, meséknek, mondáknak, példabeszédeknek jogi tartalmú és tendenciájú anyagát, az azokhoz fűzött megjegyzéseket, s mint már említettük, különösképpen gyűjtjük a valóban emlegetett, tartalmukban vallott vagy megtagadott, jogi jelentőségű szólásokat, közmondásokat.”¹⁸

Tanulmányunk kutatástörténeti áttekintése nem lenne teljes a „jog és irodalom” kutatási terület hazai eredményeinek ismertetése nélkül. A „jog és irodalom” témában immár ötödik alkalommal megrendezett konferenciák szellemes című köteteit – *Iustitia kirándul, Iustitia modellt áll, Iustitia mesél*¹⁹ – kézbe véve nem marad kétségünk afelől, hogy a jogi formalizmus és konstruktivizmus béklyójából kiszabadult jogászok (és a mérlegtartásba beféradt, szokatlan helyzetekben megidézett Iustitia) számára az „örömmzenélést” – Varga Csaba szavaival élve: életpótlékot – jelent ez a terület.²⁰ Ahogy ahhoz sem fér kétség, hogy az említett kötetekben a jogászok, jogfilozófusok mellett publikáló irodalmárok és egyéb bölcsészek²¹ az interdiszciplináris együttműködés és így az alatt valóban új szempontokkal, és természetesen új szerzők új műveinek bevonásával tágitják

¹³ Tagányi 1918: 28, 34, 49, 200.

¹⁴ Kohler 2300-ra rúgó publikált írása között természetesen találunk szépirodalommal foglalkozót: pl. Kohler 1883–1884.

¹⁵ A felosztás Künßberg-től való: Künßberg 1936, 1952, 1963.

¹⁶ Szendrey 1936; Künßberg 1925, 1936.

¹⁷ Vö.: Bónis 1943; Bónis 1948; Schempf 1990 és 2001.

¹⁸ Papp 1948: 15.

¹⁹ H. Szilágyi 2010; Fekete–H. Szilágyi–Könczöl 2009; Fekete–H. Szilágyi 2011; Fekete–H. Szilágyi–Nagy 2013.

²⁰ Varga 2007: 122. Ugyanő az egyes országok jog és irodalom gyakorlatát elemezve óva int a csodavárástól.

²¹ Majtényi Balázs a harmadik kötetről írott recenziójában találóan megjegyzi, hogy a hazai jog és irodalom-kutatások kinőttek az öndefinícióként meghatározott interdiszciplináris keretet, a közölt írások „egy a jog és irodalomnál tágabb, de szintén interdiszciplináris témához, a jog és bölcsészettudományokhoz köthetők”. Majtényi 2014: 93., vö.: H. Szilágyi 2010.

a kutatások horizontját.²² A téma kutatója, Nagy Tamás jogfilozófus szerint azonban „jogászok és irodalmárok saját tevékenységük valóságát a másiktól elzártként élik meg és az e tevékenységekhez kapcsolódó elméleti reflexiókat is merev akadémiai határokkal elválasztott területekként érzékelhetjük”.²³ Amennyire örömteli tehát, olyannyira alkalomhoz kötött a jog és irodalom közötti határok átlépése. A jogbölcséleti oldalról indult „jog és irodalom” kezdeményezés képviselői – elsősorban az ebben a körben az 1990-es évek közepétől kutatásokat folytató, H. Szilágyi István,²⁴ valamint a fentebb említett Nagy Tamás,²⁵ illetve később Rixer Ádám²⁶ – a nemzetközi törekvések értékelésével, illetve a hazai kutatások számbavételével egyfajta alapozást is elvégeztek a további kutatások számára, Varga Csaba az európai nemzeti jogtudományok áttekintő értékelésével pedig időben és térben is tágította a kutatások horizontját.²⁷ A jogbölcséleti iránytól függetlenül Kiss Anna kriminológus volt az, aki a „bűnbeesett irodalmi hősök” történeteit egybegyűjtötte és bevonta a büntetőjog oktatásába.²⁸ Az említett áttekintésekből is kirajzolódik, hogy hazánkban a „jog és irodalom” vizsgálatokban elsősorban az az irányzat dominál, amely azt kutatja, hogyan jelenik meg a jog és az igazságosság az irodalmi művekben (law in literature), illetve a szépirodalmi művekben megjelenő jogviszonyokban, jogi relevanciájú élethelyzetekben jog- és esztétörténeti forrást lát.²⁹

Tanulmányunknak nem titkoltan az is célja, hogy a jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kutatások eredményeit legalább előképként beemelje a formálódó „jog és irodalom” kánonba, bízva abban, hogy a két kutatási irány jogfogalma és talán célkitűzései között párhuzam vonható és hogy „jog és irodalom” érintkezési formájának sokszínűségét, azaz „a kapcsolat létező és lehetséges formáinak teljeskörűsége törekvő” bemutatását közösen könnyebben sikerül megvalósítani.³⁰

²² H. Szilágyi megfogalmazásában mostanra gyakorlatilag a modern magyar irodalom 19. századtól napjainkig terjedő történetét felölelő elemzéseket olvashatunk jog és irodalom témában. H. Szilágyi 2012: 4.

²³ Nagy T. 2007.

²⁴ H. Szilágyi 2007, 2010 és 2012.

²⁵ Nagy T. 2007, 2010, 2011 és 2012.

²⁶ Rixer 2012.

²⁷ Varga 2007.

²⁸ Kiss 2008, 2010.

²⁹ A feltűnően hiányzó kritikai szemléletről és gyakorlati célkitűzésről vö. H. Szilágyi 2012: 6., a jog és irodalom kritikai szemléletének visszaságairól és esetlegességeiről ld. Varga 2007.

³⁰ Rixer 2012: 166.

A népi jogtudat helye Arany János „népi tudalom” fogalmának komplex értelmezésében

A kutatástörténeti áttekintés során már szó esett Tárkány Szücs Ernő mindmáig folytatás nélkül maradt tanulmányáról, amely a kalotaszegi népmesék jogi elemeinek vizsgálatát követően Tömörkény István novellái alapján vállalkozik nemcsak a népelet jogi vonatkozásainak, illetve egy közösség mindennapi jogéletének szépirodalmi megformálására, hanem ennél jóval többre: a *népi jogtudat* felmutatására. A jogérvényesülés a többség által önként követett, jogilag szabályozott magatartások sorozata. A jogkövetés szubjektív elemeként meghatározott népi jogtudatot pedig Tárkány Szücs Ernő „egyéni, igazságosnak vélt magatartásként” definiálja, melyet a jogszabály (hatósági előírás) és a jogszokás (a közösségi szokásrend) határoz meg.³¹ Tömörkény sokszereplős, realista novellái is azért kiváló forrásai a népi jogtudat megismerésének, mert egy jól körülhatárolható közösség életét mutatják be (lokalitás). Népfogalmába beletartoznak a szegény és gazdag parasztok, a kisiparosok éppen úgy, mint a mezőgazdasági termékeket feldolgozó középipar munkásai vagy a kisvárosi értelmiségiek (társadalmi vertikálitás).³² Tanulmányában Tárkány Szücs gazdag helyi példaanyaggal érzékeltette a vizsgált közösség népi jogtudatát és összehasonlította mártélyi, illetve kalotaszegi tapasztalataival. Írásának értékét egyrészt az jelentette, hogy elsőként dolgozott fel egy olyan témát, melyet korábban a népi jogéletkutatás területeként már többen is megneveztek. Másrészt elemzésének módszertani következményeit is rögzítette: ha és amennyiben elfogadjuk, hogy a – jelen esetben Tömörkény novelláiban – jelentkező jogi felfogások azt a jogtudati állapotot jelzik, amelyben a társadalom az adott időben vagy akár évszázadokkal korábban élt, tevékenykedett, egyúttal azt is elfogadjuk, hogy a népi jogtudat társadalmilag és történetileg meghatározott.³³

A tradicionális közösségekben a népi jogtudat két vektora (törvény – jogszokás) közül a jogszokás/szokásjog szerepe volt a domináns. A jogszokás a közösség tagjainak kifejezetten jogi jellegű, a törvény által szabályozott „fent” világtól elkülönülő „lent” világa, azaz a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek vélt vagy létező autonómiája alapján alkotott, a közösség által elismert, azaz a hagyomány és szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén azonban a közösség által kikényszerített, a mindennapok szervezésére (az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére) szolgáló szokásszerű gyakorlata.³⁴ A szokásjog (*consuetudo*) pedig a kisebb vagy nagyobb közösségek együttélése során kialakult, majd az állam által utólag elismert, szankcionált

³¹ Tárkány Szücs 1981: 40.

³² Tárkány Szücs 1970: 421.

³³ Uo. 427.

³⁴ Nagy J. 2014d.

szokásnormát, jogszokást jelenti. E kontextusban témánk szempontjából is rendkívül figyelemre méltó Takáts József értelmezése az Arany által használt „népi tudalom” fogalmáról, a költő szokásjogi gondolkodásával és az eposz műfajával összefüggésben.³⁵

Arany János költeményeinek, balladáinak a jog oldaláról történő elemzésével mind gyakrabban találkozhatunk az elmúlt időszakban. Horváth Attila tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy Arany műveiben milyen fontos szerepet játszottak az alapos jogi, jogtörténeti ismeretek.³⁶ Kiss Anna Toldi Miklós repülő „nehéz köve” kapcsán – a jogos védelem és a gyilkosság elhatárolásának kérdését elemezve – Toldi felmentésének jogtörténeti hitelességét, illetve az Ágnes asszony balladából kiindulva az elkövetés után bekövetkező kóros elmeállapot büntetethőségre gyakorolt hatását fejtegeti.³⁷ Péter László Arany *A hamis tanú* balladájának keletkezéstörténetét kutatva jut arra a következtetésre, hogy a megcsapatás Arany idejében még a hagyomány által szentesített, magától értetődő, köztudomású szokás volt.³⁸ Kovács Béla Sándor jogterületenként „feltárazza” az Arany életműben fellelhető jogi jelenségeket.³⁹ A kutatásaiban Tárkány Szücs Ernő eszmei örökségét is folytató Gelencsér József egy büntető jogszokás, a táncra kényszerítés elemzéséhez kapcsolódva *Az ünnepnaptár* című balladáról állapítja meg, hogy bár Arany saját korában vélhetően ismerte ezt a szokást, mégis bizonyíthatóan egy ponyvairodalmi munkát használt kiindulópontként.⁴⁰

Az Arany János munkáit jogi szempontból vizsgáló írások közül a leginvenciózussabb Takáts József már említett elemzése, amely kiindulópontja okán is külön figyelmet érdemel.⁴¹ A szerző itt nem a szépirodalmi alkotásokból „kinyerhető” forrásokat kutatja, hanem – kapcsolódva Arany „népi tudalom” fogalmához – azt vizsgálja, hogy Arany életművében miként tükröződik a szerző szokásjogi gondolkodása. Egy jól kutatott szerzői életmű vizsgálatához talál új kontextust a „módszertani érdeklődésű” irodalomtörténész. Kiindulópontja az – hasonlóan Tárkány Szücs következtetéséhez –, hogy az irodalmi alkotásokat ugyanazok a konvenciók befolyásolják, mint a társadalmi élet egyéb aspektusait.⁴² Kitekintve az irodalomtörténet „diszciplináris látószögű kanonikus teréből” – mások mellett több, a korszak jogéletét és jogelméletét befolyásoló kérdéskört is érint.

³⁵ Takáts 2002: 295. A hagyomány és „népiesség” Arany költészetében tematikához érdemes fellapozni a Magyar Néprajzi Társaság Arany centenáriumán elhangzottakat: Sebestyén 1917; Solyomossy 1917.

³⁶ Horváth 2011.

³⁷ Kiss 2008 és 2010.

³⁸ Péter 2012.

³⁹ Kovács 2007. Köszönet Kajtár István professzornak, hogy felhívta figyelmünket az írásra.

⁴⁰ Gelencsér 2014: 139.

⁴¹ Takáts 2002.

⁴² Vö. Takáts 2008: 84.

Ezek egyike meglátása szerint a szokásjog – Grosschmid nyomán –, a „valóságban érvényesülő törvény”, amely – mint kiemeli –, a *Hármaskönyv* szerint csak akkor tekinthető jognak, „ha általmegy a valóságba, ha szokásjoggá válik”.⁴³ Érdekes azonban felhívni a figyelmet az Arany által használt „népi tudalom” fogalom rétegzettségére, többdimenziós értelmezhetőségére. A Takáts által hivatkozott és Grosschmid által tárgyalt szokásjog alapvetően egy közösségi norma *utólagos állami* elismertségéhez kapcsolódik, amely esetében – éppen a szerző által képbe emelt újhistorizmussal összefüggésben⁴⁴ – nem elhanyagolható a rendi társadalmi dimenzió. Bár a *Hármaskönyv* rendelkezik a jobbágyokra vonatkozóan is, illetve vannak olyan rendelkezései, amelyek általánosan is alkalmazottakká váltak,⁴⁵ döntően a nemességre, a „fent” tradicionális világára vonatkozik. Az ettől élesen elkülönülő „lent” világában azonban a jogszokás, azaz a kisebb-nagyobb társadalmi közösségek mindennapjait szervező szokásszerű gyakorlat volt a meghatározó. Ha ez utóbbi sajátosságait összevetjük Arany „népi tudalom” fogalmával⁴⁶ – a népi tudásban, hagyományban gyökerezéssel, a közösségi visszafogadás és a közösségi ellenőrzés kérdésével –, akkor nyilvánvaló, hogy az autonóm és integratív közösség által alkotott, elismert, a hagyomány, valamint szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén a közösség által ki is kényszeríthető jogszokások a „népi tudalom” szerves részei.⁴⁷ Arany „népi tudalom” fogalmának komplexebb értelmezése tehát a *szokásjog* mellett a népi jogi tudást, a *népi jogtudatot* is magában foglalja – újabb kapcsolódási felületet jelentve irodalom és jog vonatkozásában.⁴⁸

„Népi tudalom” (szokásjog, jogszokás) vs. törvény: a magyar reformkor jogéletének dichotómiája

Arany első eposza, *Az elveszett alkotmány* a régi tradicionális és az új, polgári jogrend kollízióját ábrázolja 1845-ben – a majd csak a század végére kiteljesedő folyamat kezdeti szakaszában (talán ez is magyarázza travesztia-jellegét). A téma szempontjából adekvát a Takáts említette szokásjogi keretek közé illeszkedés, a szoros kötődés a jog, a jogtörténet világához. Ha az Arany-életművet szélesebb fókusszal vizsgáljuk, egyre gyakrabban

⁴³ Takáts 2002: 299.

⁴⁴ A Stephen Greenblatt által jegyzett irodalomelméleti és kultúrtörténeti irányzatról vö. Takáts 2002: 295.

⁴⁵ Az egyik ilyen az áldomásra vonatkozó rendelkezés volt. Részletesen: Nagy J. 2011.

⁴⁶ Lásd Dózsa Dániel *Zandirhámjáról* írott bírálatát: Arany 1968: 10–12. Részletesen elemzi: Takáts 2002: 295–297.

⁴⁷ Mezey 2009.

⁴⁸ Rixer 2012: 173. A szerző által számba vett kapcsolódási területek: jog az irodalomban (law in literature), a jog mint irodalmi műfaj (law as literature), irodalom a jogban, jog és irodalom az egyéb társadalomtudományokban.

és erőteljesebben bukkannak fel a „népi tudalom”, a népi jogtudat jogszokásai – akár a Toldi-trilógia egyes részleteiben, de még inkább a balladákban (pl. *Tetemre hívás*, *A hamis tanú*, *Ágnes asszony*, *Vörös Rébék*, *Tengeri hántás*).

Az *elveszett alkotmány* a szokásjog alkonyán és az új, formálódó polgári társadalom törvényi szabályozásának hajnalán született. „Eposzi hitelének” kulcsa az, hogy Arany saját tapasztalatait, kétségeit írta meg benne. Közeli ismerőseit formálta az eposz szereplőivé, a jog területén szerzett személyes tudását, tapasztalatát öntötte formába. Az irodalomtörténeti elemzések gyakran számon kérik a költőn a szereplőkkel azonosulás hiányát, szemére vetik azt is, hogy eposza a heroikus elemeket mellőző kicsinyes korrajz: inkább karikatúra, mint hősiesség tabló. A jogtörténet, a jogi kultúrtörténet oldaláról viszont éppen a hiteles kor- és jogtörténeti rajzot kell kiemelni, mint a mű legfőbb értékét. Azt, hogy Arany a maga korának problémáihoz szól közvetlen módon és a korra jellemző típusokat teremt.

A továbbiakban egy rendhagyó elemzés keretei között arra vállalkozunk, hogy – elsősorban a jogtörténeti háttér felrajzolásával – néhány példán keresztül az eposz korrajzát elemezzük.

Látom: e földön nincs állandóság. Hiu minden
Küzdés, fáradozás. Az arany bullák oda lesznek,
Alkotmány oda lesz, oda lesz az adóatlan élet,
Vámok, aviticitas, majoratus, tolvaj-akasztás
És botozás, mind, mind eltűnnek, idővel, e földről;
(6: 191–195)⁴⁹

Arany János *Az elveszett alkotmány* főhősének, Rák Bendének a szájába adja ezeket a gondolatokat, aki a reformkori Magyarország konzervatív gondolkodású nemeseit testesíti meg. A 19. században bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai események és változások bőségesen szolgáltak példával Arany számára, hogy saját gondolatait, véleményét közölje olvasóival. Műveiben jól nyomon követhetők mind a reformkor haladó politikusainak törekvései, mind az 1848-ban, majd pedig a kiegyezés által bekövetkezett változások.

A jogi normák Arany költészetében való megjelenésével foglalkozó szerzők elsősorban a társadalomban élő szokásokat, a bírói gyakorlat által érvényre juttatott szokásjogi normákat vizsgálják. Az írások alapját az a tény képezi, hogy Arany debreceni

⁴⁹ Szövegét lásd: Arany 1951.

tanulmányai során jogot is tanult.⁵⁰ Nagyszalontára hazatérve előbb „korrektor”, 1839-től „írnok a városnál, aztán rendes aljegyző” lett.⁵¹ Ettől kezdve a mindennapok ügyes-bajos ügyeinek intézése egyet jelentett számára a jogi kérdések megoldásának feladatával.

Arany ifjúkora a reformkor évtizedeire esik. Akkor kezdi aljegyzői munkáját, amikor az ország a „nagy” reformkori országgyűlés tanácskozásán már túl van. Országgyűlési vitára kerültek a büntetőjog, a magánjog, a kereskedelmi jog tervezetei, az úrbéri kérdések, a szabad királyi városok közjogi kérdéseit érintő tervezetek. Már ismertek voltak Széchenyi művei, sőt Wesselényi *Balítéletek* című munkája is napvilágot látott. Vármegyei közgyűléseken tárgyalták az ösiség eltörlését és a jobbágyfelszabadítást. Megszavazták az úrbéri telken élő nemesek megadóztatását. Az ország átalakulóban van, ami nemcsak a társadalmi életben jelentkezik, hanem a magyar jogrendszer egészében. Az a polgári átalakulás, amely majd 1848-ban éri el csúcspontját, éppen Arany nagyszalontai jegyzőségének idejére esik. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy irodalmi munkáiban „meglepő pontossággal adott meg jogi definíciókat”.⁵²

Ebben az időben a magyar jogrendszer egészét két jogforrás határozta meg: a szokásjog és a törvény. A magánjog területén szinte kizárólag, de a közjog vonatkozásában is elsősorban a szokásjog alakította a mindennapok életét. Emellett a magánjogot csak elvétve, az alkotmányos életet viszont gyakrabban alakították, módosították törvények.

Arany műveiben – tekintettel arra, hogy epikai munkáihoz komoly előtanulmányokat folytatott – az „aktuális jelenidő”, a reformkor jogi világa jelenik meg. Azé a korszaké, melynek országgyűlésein egymást követően tárgyalták a polgári átalakulást lehetővé tevő törvényeket. Az *elveszett alkotmány* negyedik énekében szinte katalógusszerűen sorjázanak a szabályozásra váró területek. Takáts József Arany epikai munkáinak elemzése során azok jogi háttérét vizsgálva felhívja a figyelmet a szerző szokásjogi gondolkodására, amelynek sajátos értelmezését is adja: „ami fontos, hogy e tanulmányban szokásjogi gondolkodás [...] alatt olyan jogfelfogást értek, melynek a szokásjog áll a »tengelyében«, s mely a szokás általi befogadást tekinti az írott törvény joggá válása, »hatályosulása« feltételének.”⁵³ Takáts tehát a definiálás folyamatában a Nagyszalontán is alkalmazott, Arany által életre keltett⁵⁴ szokásjog keletkezéséről, a történeti jogi iskoláról és a kodifikáció kérdéseiről értekezik.

⁵⁰ A Debreceni Református Kollégiumban 1800-ban szervezték meg az első jogi tanszéket. A jogakadémia felállítására csak 1853-ban került sor. vö. Tóth 2002–2003: 380; Horváth 2011: 27.

⁵¹ Arany János levele Gyulai Pálhoz, Nagykörös, 1855. június 7. Arany 1982: 559.

⁵² Horváth 2011: 25.

⁵³ Takáts 2002: 299.

⁵⁴ Horváth 2011.

Nem szabad elfelejteni, hogy a tradicionális jogrendszer⁵⁵ világában a szokásjog és a törvény a két meghatározó jogforrás, amelyek között nincs hierarchia. Egymás mellett élve kiegészítik egymást. Werbőczy *Hármaskönyvében* a két jogforrás egymáshoz való viszonyát valóban úgy határozta meg, hogy a szokás lehet törvényt magyarázó, pótló és azt lerontó.⁵⁶ De ez fordítva is igaz, a törvény is lehet szokásjogot magyarázó, pótló és azt lerontó jogforrás. Időbeliségét tekintve a szokás, a szokásjog alakult ki először mint életviszonyokat rendező norma, de az állam kialakulását követően, feltétlenül számolni kell a törvényalkotó hatalom akaratával. Van egy további, igen lényeges elem a két jogforrás egymáshoz való viszonyának megítélésében. Nem szabad csak a magánjog területét vizsgálni. Az emberek egymás közötti, magánjogi viszonyai azok, ahol legtöbbször fennmarad a szokásjog, s amelynek élethelyzeteibe a törvényalkotó hatalom csak ritkán avatkozott be.⁵⁷ A közjogi – alkotmányjogi, büntetőjogi – viszonyok között viszont időben jóval korábban és hatékonyabban jelenik meg a törvény mint jogforrás.⁵⁸ A társadalmi, gazdasági viszonyok átalakulása a 18–19. században jogbiztonságot követelt, amely igény a kontinentális Európában életre hívta a kodifikációt, a törvénykönyvalkotás igényét és szükségszerűségét. Ez az igény jelent meg a magyar jogéletben először az 1790. évi országgyűlésen és folytatódott a reformkor minden országgyűlésén.⁵⁹ A reformkor törvényalkotási hangulatát kedves iróniával jellemzi Arany:

⁵⁵ Béli 1999.

⁵⁶ Werbőczy 1990. Bevezetés XI. cím 3.§.; A szokásjog és a törvény kapcsolatában érdemes megjegyezni, hogy Werbőczy előbb szól a törvényről, amely alatt érti „a népek határozatát, melynél fogva az előkelőbbek a közrenddel együtt valamit szentesítettek. [...] hajdan a nemzetet illetve, jelenleg fejedelmünket illeti.” Werbőczy 1990. Bevezetés VI. 1.§.

⁵⁷ Erre jó példa az özvegyi jog intézménye, amelyet már Szent István törvényben szabályozott, s amelynek tartalmi kereteit a későbbi századok szokásai illetve a bírói gyakorlat bővítette ki.

⁵⁸ Kérészy Zoltán a szokásjog derogatórius erejét elemezve állapította meg, hogy a szokásjognak, mint jogforrásnak az elemzését elsősorban „dogmatörténeti és jogelméleti szempontból” vizsgálták, nem pedig „tényleges megjelenésében vagyis jogtörténeti adottságában.” Véleménye szerint ez az oka annak, hogy a szokásjog érvényesülésével összefüggésben különböző elméletek alakultak ki. Ezzel összefüggésben jutott Kérészy arra az álláspontra, hogy a *Hármaskönyv* keletkezése előtti századok jogi normáinak jogtörténeti elemzése szükséges, mert „régii hazai jogunk túlnyomóan szokásból eredt, mely abban az időben elsődrendű, illetve generális kútfő volt annyira, hogy nálunk hajdan még a törvényekben foglalt jogtételek is a szokás által, a joggyakorlatban történt alkalmazás útján nyertek kötelező erőt.” Ez utóbbi megállapítás azonban már nem vonatkoztatható egy az egyben Arany korára. Egyrészt mert a nemesi magánjog alapvető szabályai rögzültek a *Hármaskönyvben*, másrészt épp a szokásjogban meglévő belső fejlődés következtében új normák alakultak ki. Ezek egy része, különösen a magánjog területén, a szokásokat bővítette, s a bírói gyakorlat által érvényesíthetővé vált, mások érvényesülését épp a törvények szüntették meg. Vö. Kérészy 1935: 345.

⁵⁹ A törvénykönyv alkotás szükségszerűsége ma már vitathatatlan. Amikor a természetjogi filozófia hívei körében, s ezen belül elsősorban J. Bentham munkáiban megfogalmazódtak a törvénykönyv, a kódex szükségszerű kellei, ez magában hordozta a szokásjog mint jogforrás háttérbe szorulását. A körvonalazó

Hajdan az ifjúság tanuló, mint tisztos apái,
A haza törvényét, mint azt Verbőczyben és szent
Corpus Jurisaink foliánsain írva találta:
Most, tanulás helyt, ő maga gyúr, külföldi anyagból,
Új törvényt, nehogy a régin rágódnia kelljen.
(3: 265–269)

Máshol így jellemzi a „liberálisok” törvényalkotói kedvét:

Verbőczyt leverik veszedelmes cifra beszéddel,
És az öreg Corpust korpázzák korcsmai módra.
(4: 281–282)

Amikor Arany János műveiben korának élő szokásait, a mindennapok jogi életének megnyilvánulását keressük, érdemes megvizsgálni a ritkán emlegetett, Arany által sem igazán szeretett művet, *Az elveszett alkotmányt*. Ebben az eposzban a reformkor társadalomrajza éppúgy megtalálható, mint a vármegyei közgyűlések világa, a reformkor nagy kérdései (pl. az ősiség fenntartásának vagy éppen elvetésének gondolata).

Az elveszett alkotmány mint hiteles kor- és jogtörténeti tabló

Már a mű címe is megérdemli, hogy jogtörténeti elemzés alá vegyük. A történeti alkotmány világában évszázadról évszázadra változó közjogi szokásaink és törvényeink összessége alkotja az alkotmányt. Első megjelenése az 1222-ben kiadott Aranybulla, ahol a formálódó nemesi rend először fogalmazta meg törvényesen megkoronázott uralkodójával

új rendszer természetesen nem nyerte el mindenki tetszését. A történeti jogi iskola képviselői elutasították a magánjog túl gyors kodifikációját, mert az egyes normák történeti gyökereinek feltárását tartották elsődlegesnek. Különösen jellemezte ez a germanistákat, akik a római jog recepciója miatt a jogintézmények germán gyökereit kutatták. Szalay László és Deák Ferenc viszont szükségszerűnek tekintette a törvénykönyvek megalkotását. Ezt hangsúlyozta Deák 1834 májusában az országgyűlés kerületi ülésén. Vö. Kónyi 1903: 82–84; Kossuth 1949: 169–170. Az átalakulás folyamatát szépen érzékelteti Kemény Zsigmond írása, aki a kodifikációval szembeni álláspontját tömören így jellemezte: „A végrehajtó hatalom az új tízmillió parancs mindenik igéjét gyorsan s félre nem értve teljesebbbe fogja venni, következésképpen a személy és vagyon tökéletesen biztosítatik, az emberi erő- és munkásságnak határtalan tér nyílik, az intézkedések minden ereze a közboldogság óceánjához vezet, és rövid időn a föld az éggel cseréltetik be. A népboldogítás ezen módszere nevezetük kodifikációnak.” Kemény 1983: 19–20. Vö. Huszti 2012: 50–52.

szemben követeléseit: „mint hazudék soha nem hallott jogaikról, / És az arany bullát, mint gyémántoztam előttük...” (2: 493–494), melyeket mintegy háromszáz évvel később sarkalatos nemesi jogok címen Werbőczy rögzített *Hármaskönyvében*.

Protestált, s mutatá nemes útlevelét, az idénit,
Melynek rendi szerént mentes vala, mint nemes ember
Révtől, és vámtól, hadi bajtól, házi adótól,
Egyszóval, minden kötelességtől haza, ember,
Isten iránt, sőt önjóvoltától is egyúttal.
(5: 321–325)

Az úrbériség megszüntetése, az ősiség eltörlése, a népképviselési választójog bevezetése, a szabadságjogok biztosítása olyan követelések voltak a reformkori országgyűléseken és az akkori politikai életben, amelyek az ősi, sarkalatos jogokat alapjaiban változtatták meg. Amikor Arany 1845-ben az eposzt írta, még csak sejtette, de nem tudhatta mi történik majd Magyarországon 1848 tavaszán.⁶⁰ Megtapasztalva azonban az országgyűlésre készülők vármegyékben uralkodó hangulatot, látva a konzervatív és a liberális gondolkodók és híveik közötti küzdelmet, képes volt hitelesen ábrázolni a magyarországi viszonyokat. „Tényekben, tudomásban, képzetekben dúskáló világ ez, amivel tökéletes párhuzamban van a nyelvi anyag gazdagsága, [...] Az »információk« forrásai sokfélék – primér, közvetlen élmények, mint a maga közeli környezete, egy kis bepillantás Pestre, a kor vidéki társaséletébe, a politika megyei mozgalmába és a reformnacionalizmus országos küzdelmeibe – mintegy alulról, meg nem szépítő közelségből nézve.”⁶¹

Az elveszett alkotmány társadalomrajzában Arany elsősorban a vármegye közneveléseinek világát mutatja be, de itt-ott a jobbágyság életét is felvillantja – mint pl. a robotból hazafelé tartó jobbágyra utalva az első énekben:

Ott egy öreg jobbágy ballag haza úri-dologról,
Évei számát s a törvény-tiltotta botokból
Csak vagy húszat emelve legörnyedt háta gerincén
Őhajtásának egész napi úri kegyéből.

⁶⁰ Jelen tanulmány témája és terjedelme nem teszi lehetővé, hogy *Az elveszett alkotmányban* megmutatkozó valamennyi politikai, közjogi témát elemzés tárgyává tegyük. Igazat kell adunk Szilágyi Mártonnak, aki szerint a mű „politikai kontextusát ennek részleteit alaposabban kevesen vették szemügyre.” Ebben a vonatkozásban nemcsak az a fontos, hogy „politikai konkrétumokat” ki lehessen mutatni, hanem az, hogy Arany képes volt ebben az eposzban a reformkor társadalmi, politikai, közjogi, büntetőjogi és magánjogi kérdéseit érinteni, és ezeket a gondolatokat hol a konzervatív álláspontot képviselő főhősének, Rák Bendének a szájába adja, hol pedig a haladó, liberális eszméket megtestesítő Hábornak. Vö. Szilágyi 2009.

⁶¹ Barta 2003: 111.

A kiszolgáltatottak tablóját kiegészíti a távolban feltűnő koldus elfogulatlan, tárgy-szerű, plasztikus jellemzése:

Távol egy agg vándor siet a faluvéget elérni;
Vállán csizma, butyor; húsz éve tapasztal az isten
Adta, keresve falut, várost kikerülve, az útban;
Sok honi bort megivott, kenyeret megevett, s jutalomkép
Megtanulá e szót: keszenem...
(1: 55–59)

Arany eposzi tömörséggel utal a jobbágyokkal szemben leggyakrabban alkalmazott botbüntetésre, amelynek kiszabható mértékét soha sem szabályozták törvényben. Csak az 1820-as években korlátozták, eltörlésére pedig majd Deák Ferenc tesz javaslatot a büntetőtörvény tervezetében.

A jobbágy terheit a nemesség jelentős része sem kívánta eltörölni, sőt a vármegyei nemességet terhelő költségek viselését is a jobbágyokra hárították volna:

Nemcsak a választás terhét, mely annyira súlyos, ...
Fogná hordani, nem, hanem a megyetiszt fizetését
Szinte viselné a házsártos, lomha paraszttal.
Kit csak, mint a diót, törten használhat az ember?
(3: 321–325)

A robot mellett ajándékokkal is tartozott a parasztság, melynek mértékét hiába rögzítette már Mária Terézia Urbárium, azt a 19. század első évtizedeiben is még a földesurak határozták meg:

Születésem napja falunkban
Nem kis zajt okozott, mert akkor az udvari hajdúk
Négy borjút, hatszáznyi tojást, tíz jókori bárányt,
Száz csirkét s ugyanannyi köcsög vajat összezsaroltak
Létemen örvendő jobbágyim szeretetéből
(2: 164–168)

Az úrbéri és ezen belül a jobbágyfelszabadítás kérdését először az 1832., majd az 1840. évi országgyűlés tárgyalta, s szavazta meg annak önkéntes, azaz a nemes és a jobbágy között létrejött szerződés útján való megszüntetését, melyet így jelenít meg Arany:

Gróf Pipy kényszerített örökös váltságot ajánlott,
Melly a jobbágyot kötelezze kiváltani földjét;
Földesurát, úgymond, szükségtelen így kötelezni:
Az, maga hasznáért, örömet lép alkura ügyis.
(3: 276–279)

A köznemesség igen jó jellemzését adja Arany az eposz második énekében, ahol Rák Bende szüleit, a köznemes ifjú fiatal éveit, a kor szokásának megfelelő külföldi utazást, a nemesi vagyon elvesztésének szinte megszokott útját, módját mutatja be. A nemesi vármegyék törvényszékein választott, sokszor ingyenes tisztség volt a táblabíróé:

Mély eszü ember volt, a legelső rangu tekintély,
Ritkán szolt s keveset megyegyűlésekben, azért őt
Békén hallgatták...
(2: 115–117)

Az árvaszéki elnök a vármegye egyik legfontosabb tisztségviselőjének számított. Feladatai közé tartozott a nemesi árvák képviselőjének, a gyámoknak a kinevezése és elszámoltatása. A gyámok kötelezettsége volt az éves, ún. gyámi számadástétel. Amennyiben ennek során az árvák vagyonában hiányt tapasztaltak, az árvaszék elnökének kellett kezdeményeznie a gyámi számadási perindítást, az árvák vagyonának hűtlen kezelését pedig a korabeli törvényszék állapította meg.⁶²

Árvai dolgokban nagy jártasságú egyén volt:
Ő maga több rendű nemes árvák gyámnoka, buzgón
Elnöklött napidíj nélkül is árvai széken,
S oly sarkantyúja volt gyámoknak, szolgabíráknak,
Tiszti ügyészeknek, hogy alig lőn nagykorúvá az
Árva, midőn már gyámja – letisztázottan! – az első
Évrüli számadolást beadá;
(2: 120–126)

A vármegyei közgyűlések hangulatát, ahol a megye birtokos nemesei vettek részt, s ahol szintén megjelentek a reformkorban körvonalazódó pártok, csoportok, az eposzban mintegy filmszerűen vetíti elénk Arany.

⁶² Fogarasi 1839: 55–61.

Mert két párt volt a megyében,
Egyik az ős magyarok nemadózó pártja; tapasztalt
Ősz öregek, nagybirtokosok, grófok, hadi tisztek,
Consiliariusok (mindhárom fajja ezeknek),
Táblabírók és szolgabírók, közbirtokosocskák,
Végre a romlatlan, címerlevelés rokonoknak
Szép szót megfogadó, jogokat védő sokasága.
Másik a hígvelejű szóhősök zajtele pártja:
Kik miután magokat vagyonoktól megszabadíták,
Most szabadelvűeknek szeretik hánytatva nevezni.
Rövid szóval mindennemű serge
A békételenek, szeleburdiak és fecsegőknek.
(2: 463–478)

Érdemes a megyegyűlés résztvevőit összevetni a harmadik énekben bemutatott Védegylet ülésén megjelentekkel:

Jőnek urak, nem-urak, vászonnemesek, paszomántos
Birtokosok, frakkos megyetisztek, arasznyi szakállal,
Kardosan és botosan, hogy tudjanak ülni tanácsot;
Úri parasztok, azaz kutyabőrtelen értelem aljas
Emberi: ügyvédök, tisztek, papok, orvosok és föld-
Mérők.
(3: 39–44)

A megyegyűlések egyik legfontosabb feladata a tisztújítás és az országgyűlési követek megválasztása volt. Mindkét esemény elkerülhetetlen kísérőjelensége a kortesek etetése és itatása. A magyar szépirodalomban oly gyakran megírt téma⁶³ Arany eposzában is feltűnik.

Vagy tán nem tudom én, hogy Q. megye legközelebbi
Tisztújításán vezetéd látatlan alakban
A maradó pártot; tüzeléd Rák Bende halandót
S a több cinkosokat, kik durva dorongot emeltek
A sebesen haladás szentséges zászlaja ellen?
(1: 252–256)

⁶³ Eötvös 2007.

S hasonló formában ugyanez jelenik meg a viharban küszködő Bende gondolataiban, amikor Arany a következő szavakat adja hőse szájába:

Örömestebb üstökölödném
Háromezer haragos kortessel, mint e viharral:
Mert azokat szóval, lármában holmi jelekkel,
Meg lehet engesztelni,...
(1: 375–378)

A választások kialakult gyakorlata szerint:

Tisztújításkor reggel pálinka csöbörrel;
Délben hús, bor, elég; ugyanaz vacsorára dulásig.
S legkevesebb három huszas egy szavazóra naponként.
Mért volnánk nemesek? Nem azért-e, hogy amire tetszik,
Nem szóval felelünk.
(4: 292–296)

De Arany, bár iróniával, véleményt mond a vármegyék szokásáról is.

Tisztújítás ez? kérdém reszketve dühömben,
Az van-e? vagy vásár, hol lelkeket ad, vesz az ember?
Hol nem az érdem jó mérlegbe, hanem a gaz önösség
Úz szemfényvesztő játékot az ősi nemessel?
(2: 263–265)

Az elveszett alkotmány énekeiben csak érintőlegesen jelenik meg a nemesi birtokrendszert jellemző ősiség.

Földesurak, kiknek tetemes földbirtokaikra
Dédükök elfeledett bűvázdozatul ebet ölni
S bőrét a szerzett holdak hátára terítetni...
(3: 223–225)

A nemesi családok életének alapját a nemesi birtok jelentette, amelyből minden osztályos egyenlő részre tarthatott igényt:

Mindenik egyformán igényelhetette a földből
Osztályrészének kihatását nyilasonként,
S most mindennek egyen-tag földdel kellene bírni.
(4: 499–501)

Az apai örökség megosztása ritkán ment végbe békés úton. Hol az egyik, hol a másik osztályos kevesellte az, amit kapott, növelve ezzel az amúgy is gyakori birtokperек számát.

Szóváltás, azután perelés lőn: vagy magyarabbúl
Mondva ki: osztottak (szép nemzeti bélyeg ez a szó
És az aviticitas lelkét főnntartja örökké);
(1: 443–445)

Az ősi birtok Werbőczy megfogalmazása szerint is elidegeníthetetlen és megterhelhetetlen volt, de a birtokzálog intézménye lehetővé tette kölcsön fejében való elzálogosítását.⁶⁴ Werbőczy által rögzített szabályként a nemesi birtokot az adós legfeljebb 32 évre adhatta zálogba – „miután harminckét évre kivettem ezen kis birtokot” – a szerződésben meghatározott kölcsönösszeg fejében: „s kifizettem mind az utolsó Fillérig.” (2: 395–398) A mindennapok gyakorlata azonban a 18–19. századra ezt a szabályt is átlépte, s ha ún. felülfizetéssel az adós ugyanattól a hitelezőtől újabb kölcsönt vett fel a zálogszerződés lejárta előtt, akkor a szerződés lejáratát 32 év után meg lehetett hosszabbítani:

Azt javasolta tehát: rontsunk a goromba vevőre,
Hogy, ha nem ad még a zálog-summára, mi rögtön
Perbe fogatjuk. Mely hadicselnek jó sikeréül
Másnap ezer pengőt nyomtam dagadó kebelemhez.
(2: 436–440)

⁶⁴ *Hármaskönyv* I. LXXX. cím; vö. Fogarasi 1839: 188. Érdemes itt megjegyezni, hogy a szakirodalomban körvonalazódni látszik, hogy Arany jegyzőként Kövy Sándor híres munkáját, *A magyar polgári törvényt* (Sárospatak, 1823.) ismerte és használta. Tekintettel arra, hogy Kövy a Sárospataki jogakadémia tanára volt, Debrecenben is ezt a munkát adták a jogot hallgató diákok kezébe. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a kor kevés jogi munkái közül ismert másokat is, mint pl. Kelemen 1814; Szlemenics 1823.

Tömör, s egyben tökéletes összegzését adja a nemesi birtok elvesztésének az Arany által leírt kölcsön, és az ezzel összefüggő birtokzálog rendszer, amely néhány száz év alatt kialakult Magyarországon. De az ősiség elvének érvényesülése, s az azt érvényesítő perbeli szabályok is megengedték, hogy a nemesség vagy a maga vagy a másik nemes birtokát meg- és visszaszerezze.

...a magyar nemes ősi vagyonját
Tízszer eladja, ha kell, és visszapörölheti mindég;
Hogyha pedig más ad, vagy zálogosít is, olyasmit,
S őt – mert még nem is élt – meg nem kínálta vevője,
Jó kötekednie, mert vagy megnyeri, vagy szedi sok
Pótlékot, mi talán még jobb, mint nyerni sokára.
(2: 430–436)

A reformkori ország- vagy megyegyűléseken gyakran napirendre került az ősiség fenntartásának vagy éppen eltörlésének kérdése. Arany *Az elveszett alkotmány* harmadik énekében foglalja össze a reformkor megoldandó kérdéseit, közöttük az ősiséget, s azt az eposzra jellemző ironiával adja a fontolva haladók képviselőjének szájába:

Ingady ellenben kívánta, hogy „eltörülődjön”,
Mindazonáltal nem rögtön, mivel az sok elárvult
Hajdani nemzetség igényit meghiusítná,
Nem: hanem elvárván végét minden folyamatban
Lévő és ezután kezdendő ősi pöröknek.
(3: 246–250)

A reformkorban a nemesi családok eladósodását nemcsak a zálogba adott birtokok sokasága jelezte, hanem lehetővé vált váltót aláírni, amellyel az adós egy későbbi időpontban teljesíthetett. A fizetési ígéretnek váltóként való megjelenése és annak törvényi szabályozása épp arra az időre esik, amikor Arany aljegyzői tevékenységét megkezdte. A nemesség eladósodása mindennapos volt a reformkorban:

...anyám számos váltót kibocsátván,
A gaz kölcsönzők, gaz bírák dobra verették
Ingóit; kifogást sem hagyván tenni szegénynek,
Mellyet – háromszor legalább – tehet a nemes ember;
És hogy nem lévén hova nyúlnia, kénytelenülé
Fekvő birtokomat zálogba bocsátni...
(2: 410–415)

Werbőczy kifejezetten kárhozatosnak tartotta a kölcsönt, mert véleménye szerint az az apai vagyon elvesztéséhez vezet.⁶⁵A mindennapi élet, a nemesi gazdaságok fejlesztése igényelte a beruházásokat. A nemességnek azonban gyakran nem volt elegendő tőkéje. Az ősiség és a birtokzálog rendszere nem tette lehetővé az ingatlanforgalmat. Ezáltal a 19. században a váltó volt az, ami rövid időre készpénzhez juttatta a nemességet. Hiszen a magyar gazdaság fellendítése érdekében egyik oldalról szükség volt a hitelre, másik oldalról viszont még nem voltak adottak ennek gazdasági és törvényi feltételei. Ismert volt ugyan a váltó, amelynek szabályait már törvényben is rögzítették, de a nemesség még nem volt arra felkészülve, hogy ha a váltónak nincs fedezete, a hitelezők az egész vagyont elperelhetik. Arany *Az elveszett alkotmányban* főhőse apját úgy mutatja be, hogy Széchenyi *Hitel* című munkájának olvasása közben halt meg:

...sohasem kelt fel többé az ülésből!
Megborzadva veté lábához a könyvét, agyára
Szökkent vére, rövid pihegéssel hátrahanyatlott,
...árva levék!
(2: 282–286)

Arany nem kíméli a pazarló, félművelt köznemességet sem:

...néha hitelben
Vettük, ugar földünk bevetetlen hagyva miatta.
Ez gonoszul megyen így. Kinek egy garas a jövedelme
S hármat költ: az előbb, vagy utóbb, de bukásra jut egyszer.
(3: 89–93)

Majd az eposz hetedik énekében ismét bemutatja, mi lehet a következménye a fedezetlen vagy hamis váltók kibocsátásának. A hitelezőket, a tőzséreket így jellemzi:

Annyi elég hozzá: tőzsérek voltak ezek, kik
Szántani bár soha nem szoktak, sem vetni, az égnek
Varjaiként bőven táplálkoznak, kiszemelvén
A magot, amellyet más hinte barázdaközökre.

⁶⁵ „Ámbár zálogos jószágokat nem csak bírni és kezelni kárhozatos és az üdvösséggel ellenkező dolog, hanem rólok még valamit írni is szörnyűségnek látszik.” *Hármaskönyv* I. LXXX. cím 1.§.

Markaik elvénült váltókkal telve valának,
Mellyeknek rögtön kicserélését követelték
Jobb hitelű pénzzel: bankjeggyel, arannyal, ezüsttel.
(7: 9–15)

A népi jogtudat komplex értelmezési lehetőségei Arany eposzában

A tanulmány keretei között a *népi jogtudat* megjelenését vizsgáltuk Arany eposzában. Elsősorban arra kerestük a választ, miként viszonyul Arany „*népi tudalom*” fogalma a népi jogtudat komplex értelmezéséhez, amely magában foglalja a mindennapokban egymást kiegészítő, de mégis elkülönülő két pólust: a rendi kötődésű szokásjogot és a kisközösségek életét szervező szokást, jogszokást. A tanulmány elsősorban a reformkor nemeseinek a tradicionális szokásjog és az új polgári társadalom törvényi szabályozása, a régi, hagyomány szentesítette szabályozás és az új, „kapott” jogszabályok közötti hánykódását tekinti eposzi léptékkal megfogalmazható propozíciónak. Arany János eposza, *Az elveszett alkotmány* kitűnő társadalom- és korrajz, amely a „jog és irodalom” szempontjából azért fontos, mert arra keresi a választ, hogy a törvényekben és a Werbőczy István törvényként tisztelt *Hármaskönyvében* rögzített normák miképpen egészülnek ki a mindennapi jogszokásokkal. Miként éli meg a nemesség a maga szabadságjogait, illetve kötelezettségein túl hogyan szervezi meg mindennapjait a jogokból kizárt jobbagyság. Arany sokszor csak egy-egy utalással jelzi a meglévő „joggyakorlatot” – például gyámi számadástétel elmulasztása, az uzsora megjelenése, a korteskedés világa –, de ebben gyakran több évszázados gyökerű szokások, jogszokások jelennek meg.

A tanulmány célja a sokoldalúság bizonyítása volt, a teljeskörűsége nem vállalkozhatott, hiszen egyrészt egyetlen eposz is – így az általunk választott *Az elveszett alkotmány* is – jóval több normát jelenít meg, mint amely elemzése, vagy csak kiemelése e keretek között megvalósítható. Másrészt Arany János eposzainak rendkívüli gazdagsága fényében töredékes mindaz, amelynek leírására vállalkozhattunk. Ha pedig a balladákat, költeményeket is e körbe vonjuk, szembeűnő, hogy mindinkább a jogtudat másik pillére, a jogszokás válik dominánssá. Mégis igyekeztünk felmutatni, hogy a jogot is tanult és a joggyakorlatot is ismerő Arany János miként tudta megénekelni a magyar reformkor változó társadalmát és annak dichotom jogéletét – „a fent”, a törvények és „a lent”, a szokások, a jogszokások oldaláról.

Források

- Arany 1951: ARANY János *Összes Művei, II: Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.
- Arany 1968: ARANY János, *Összes Művei, XI: Prózai Művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968.
- Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: ARANY János Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, a Tompa Mihállyal folytatott levelezést s. a. r. BISZTRAY Gyula, a Kertbeny Károlyval és Szilágyi Istvánnal folytatott levelezést s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Fogarasi 1839: FOGARASI János, *Magyarhoni magános törvénytudomány elemei Kövy Sándor után*, Pest, Beimel József betűivel, 1839.
- Kelemen 1814: KELEMEN, Emericus, *Institutiones juris privati Hungarici*, Pest, typis Joannis Thom. Trattner, 1814.
- Kemény 1983: KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola = Korkiválatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, szerk. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1983, 18–31.
- Kónyi 1903: *Deák Ferenc beszédei, I, 1867–1868*, összegy. KÓNYI Manó, Bp., Franklin Társulat, 1903.
- Kossuth 1949: KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési Tudósítások, III*, szerk. BARTA István, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1949.
- Kövy 1823: KÖVY Sándor, *Elementa jurisprudentiae hungaricae: Andreas Nádaskay*, Sárospatak, 1823.
- Szlemenics 1823: SZLEMENICS Pál, *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény*, Pozsony, Snischack Károly G. betűivel. 1823.
- Werböczy 1990: WERBÖCZY István, *Tripartitum*, Bp., Téka Kiadó, 1990.

Hivatkozott Irodalom

- Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
- Barta 2003: BARTA János, *Arany János eposzírói pályakezdése (Az elveszett alkotmány) = B. J., Arany János és kortársai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- Béli 1999: BÉLI Gábor, *Magyar jogtörténet: A tradicionális jog*, Bp.–Pécs, Dialóg, Campus Kiadó, 1999.
- Bognár 2009: BOGNÁR Szabina, *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 292–309.
- Bognár 2010: BOGNÁR Szabina, „Mivé lesz a styl?": *Tagányi Károly történetírői pályakezdése = „Alattad a föld, fölötted az ég...”: források, módszerek és útkeresések a történetírásban*, szerk. BALOGH Margit, Bp., ELTE BTK, 2010, 201–224.
- Bognár 2012: BOGNÁR Szabina, *(Lokál)patriotizmus és tudományos helytörténetírás: Tagányi Károly helytörténetírói munkássága*, Modern Magyarország, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának folyóirata. 2012 (1.), 62–85.
- Bognár 2013: BOGNÁR Szabina, „...a hazai gazdaságtörténet alapítójának és mesterének hálás ragaszkodással...” *Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901)*, Ethnographia, 2013 (124.) 3., 273–297.
- Bónis 1943: BÓNIS György, *Jogtörténet és művelődéstörténet*, Magyar Jogi Szemle, 1943 (24.), 288–293, 341–346.
- Bónis 1948: BÓNIS György, *Szabadság és alkotmány Rákóczi Emlékirataiban*, Puszták Népe, 1948 (3.), 3., 155–164.
- Dávidházi 1992: DÁVIDHÁZI Péter, „Hunyt mesterünk”: *Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1992.
- Domokos 2009: DOMOKOS Mariann, *Szerzői jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 228–263.

- Eötvös 2007: EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, Bp., Kossuth Kiadó, 2007.
- Fekete–H. Szilágyi 2011: *Iustitia modellt áll: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011.
- Fekete–H. Szilágyi–Könczöl 2009: *Iustitia kirándul: tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, KÖNCZÖL Miklós, Bp., Szent István Társulat, 2009.
- Fekete–H. Szilágyi–Nagy 2013: *Iustitia mesél: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, NAGY Tamás, Bp., Szent István Társulat, 2013.
- Gelencsér 2014: GELENCSÉR József, „Őseink szokásait követtük...” (Jogtörténet, jogi népszokás, művészet), Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság, 2014.
- Gyulai 1908: GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle = Gy. P., Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908.
- Horváth 2011: HORVÁTH Attila, *Arany János jogi esetei = Iustitia modellt áll: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011, 25–38.
- Huszi 2012: HUSZTI Tímea, *Kodifikáció vagy szokásjog? Szalay László, Kemény Zsigmond és Szász Károly nézetei = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.*, szerk. NAGY Ágoston, Miskolc, Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, 2012, 48–54. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/csv/kiadvany.php?item=59> (Letöltés:2016.05.15.)
- Kajtár 1986: KAJTÁR István, „Méltóságod lábainál azért hullok térdre.” Fogvatartottak kérvényezési szokásai a Bach-korszak elején, *Studia Iuvenum, Series Iuridica*, 1986/3. 69–81.
- Kajtár 2001: KAJTÁR István, *Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei*, Jura, 2001 (7.) 1. 123–127.
- Kajtár 2004: KAJTÁR István, *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe: Institutiones iuris*, Bp.–Pécs, Dialóg, Campus, 2004.

- Kajtár 2009: KAJTÁR István, *Jogi kultúrtörténeti szövegek a tradíció és a modern határán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 47–62.
- Kajtár 2014: KAJTÁR István, *A jogi kultúrtörténet a Pécsi Műhelyben = Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*, szerk. NAGY Janka Teodóra, Szekszárd, PTE Illyés Gyula Kar, 2014 (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Könyvtár, 1), 57–63.
- Kérészy 1935: KÉRÉSZY Zoltán, *A jogszokás derogatórius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban*, Szeged, 1935 (Acta Jur. et Pol., 7).
- Kiss 2008a: KISS Anna, *Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? (Bűnös-e Toldi Miklós) = K. A., Bűnbe esett irodalmi hősök*, Bp., Publicitas Art Média Kft. Kiadó, 2008, 33–38.
- Kiss 2008b: *Jog és irodalom: Bűnbe esett irodalmi hősök*, szerk. KISS Anna, Bp., Publicitas Art Media Kft., 2008.
- Kiss 2010: KISS Anna, *Büntények a könyvtárszobából*, Bp., CompLex, 2010.
- Kohler 1883–1884: KOHLER, Josef, *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*, Würzburg, Stallel, 1883–1884. (<https://archive.org/details/shakespearevord00kohlgoog> (Letöltés: 2016.05.06.)
- Kovács 2007: KOVÁCS Béla Sándor, *Jogi jelenségek Arany János műveiben*, szakdolgozat, (konzulens KAJTÁR István), Pécs, 2007.
- Künßberg 1925: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtsgeschichte und Volkskunde = Die Volkskunde und ihre Grenzgebiete: Jahrbuch für Historische Volkskunde*, Berlin, Wilhelm Fraenger, 1925, 67–125, 314–327.
- Künßberg 1936: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtliche Volkskunde*, Halle, Max Niemeyer Verlag, 1936.
- Künßberg 1952: KÜNSSBERG, Eberhard v., *Rechtsbrauch und Kinderspiel*, Heidelberg, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften; Philosophisch-historische Klasse, 1952².

- Künßberg1963: KÜNNSBERG, Eberhard v., *Rechtsgeschichte und Volkskunde*, Graz, Böhlau, 1963.
- Lancendorfer 2009: LANCZENDORFER Zsuzsanna, *Jogtörténeti források és adatok jelentősége egy népballada-kutatás kapcsán = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 214–227.
- Majtényi 2014: MAJTÉNYI Balázs, *Fekete Balázs–H. Szilágyi István–Nagy Tamás (szerk.): Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013), *Állam- és jogtudomány*, 2014 (55.) 2., 92–96.
- Mezey 2006: *Processzusok, rituálék és szimbólumok a falusi tisztségviselők körében a 18-19. században*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Gondolat Kiadó, 2006 (Bibliotheca Iuridica. Az ELTE Állam-és Jogtudományi Kar Tudományos Kiadványai: Acta Congressuum, 14).
- Mezey 2011: *A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*, szerk. MEZEY Barna, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011 (ELTE Jogi Kari Tudomány, 14).
- Mezey–Nagy J. 2009: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009.
- Nagy J. 1995: NAGY Janka Teodóra, *A jogi népszokásgyűjtés (1939–1948) történetének Jász-Nagykun-Szolnok megyei vonatkozásai = Tanulmányok és közlemények*, szerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen–Szolnok, 1995, 339–345.
- Nagy J. 1998: NAGY Janka Teodóra, *Jogi néphagyományok két gömöri faluban*, Debrecen, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadványa, 1998.
- Nagy J. 2000: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón = Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*, szerk. CSERI Miklós, KÓSA László T. BERECSKY Ibolya, Szentendre, 2000, 99–120.
- Nagy J. 2002: NAGY Janka Teodóra, *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon – különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*, Szekszárd, 2002.

- Nagy J. 2003: NAGY Janka Teodóra, *A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái* = TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2003², 851–863.
- Nagy J. 2009: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 83–95.
- Nagy J. 2011a: NAGY Janka Teodóra, *European perspectives of studying Hungarian ethno-judicial life = Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History*, szerk. BÉLI Gábor, DUCHONOVÁ Diana, FUNDAROVÁ Anna, KAJTÁR István, PERES Zsuzsanna, Pécs–Bratislava, PTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2011, 377–386.
- Nagy J. 2011b: NAGY Janka Teodóra, *The Legal Ethnography in Reflection of the Hungarian Research*, *Central European Political Science Review*, 2011, 45., 74–93.
- Nagy J. 2011c: NAGY Janka Teodóra, *Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomásához = A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*, szerk. MEZEY Barna, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011 (ELTE Jogi Kari Tudomány, 14), 345–354.
- Nagy J. 2013a: NAGY Janka Teodóra, *Folk Tradition as Reflected in the Court Decisions of the Hungarian Courts in the 19th and 20th Centuries: The Study on Legal Ethnography = Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, szerk. Maciej MIKULA, Doroty MALEC, Waclaw URUSZCZAK, Krakow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2013 (Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa, 5), 31–36.
- Nagy J. 2013b: NAGY Janka Teodóra, *A népi jogéletkutatás történeti jogtörténeti forrásai a Dél-Alföldön, = Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*, szerk. BALOGH Elemér, HOMOKI-NAGY Mária, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica; 75), 505–511.
- Nagy J. 2013c: NAGY Janka Teodóra, *A jogi néprajzi kutatások és az Ethnographia*, *Ethnographia*, 2013 (124) 3., 297–320.

- Nagy J. 2013d: NAGY Janka Teodóra, *A községi bíraskodás az 1911. évi I. törvény szabályozásában és a joggyakorlatban: Bónis György és tanítványai jogi néphagyománygyűjtése Tápén = A polgári peres eljárás történeti fejlődése Magyarországon: V. Szegedi Jogtörténeti Napok*, szerk. HOMOKI-NAGY Mária, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013, 177–188.
- Nagy J. 2013e: NAGY Janka Teodóra, *Közvélemény-büntetések a Jászkunságban = Jászkunság kutatása*, szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, MÉSZÁROS Márta, Kiskunfélegyháza, Kun Összefogás Konzorcium, 2013, 346–360.
- Nagy J. 2014a: NAGY Janka Teodóra, *A népi jogélet kutatása Erdélyben 1939–1948 között = Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárbth János tiszteletére írott tanulmányok*, szerk. KOTHENCZ Kelemen, Baja, Türr István Múzeum, 2014 (Bajai dolgozatok, 18), 547–593.
- Nagy J. 2014b: NAGY Janka Teodóra, *A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport, Néprajzi Hírek*, 2014 (43.) 4., 74–76.
- Nagy J. 2014c: NAGY Janka Teodóra, *A magyar népi jogéletkutatás és az erdélyi gyűjtések (1939–1948)*, 2014, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 22, 2014, 95–108.
- Nagy J. 2014d: NAGY Janka Teodóra, „*Ítéltetett Makó város bírója és tanácsa által...*”: *normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében (1781–1821)*, URBS: Magyar Várostarténeti Évkönyv, 10, 2014, 123–139.
- Nagy T. 2007a: NAGY Tamás, *Jog és irodalom: kezdetek és eszmények*, Iustum Aequum Salutare, 3, 2007 (2.), 57–70.
- Nagy T. 2007b: NAGY Tamás, *Jog és irodalom - tézisek helyett*, Jogelméleti Szemle, 2007 (2.) 17. <http://jesz.ajk.elte.hu/nagyd30.html>. (Letöltés: 2016. 04.15.)
- Nagy T. 2010: NAGY Tamás, *Josef K. nyomában – jogról és irodalomról*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2010.
- Nagy T. 2011: NAGY Tamás, *Jog, irodalom, intertextualitás = Ratio legis, ratio iuris: liber amicorum : studia A. Tamás septuagenario dedicata: Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, szerk. GERENCSÉR Balázs, TAKÁCS Péter, Bp., Szent István Társulat, 2011, 38–47.

- Nagy T. 2012: NAGY Tamás, *Law, literature and intertextuality*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies, 2012 (53.), 1., 62–71.
- Németh G. 1970: NÉMETH G. Béla, *Arany János = N. G. B., Mű és személyiség*, Bp., Magvető Kiadó, 1970, 7–41.
- Nyilasy 1998: NYILASY Balázs, *Arany János*, Bp., Korona, 1998.
- Papp 1948: PAPP László, *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához*, Bp., Néptudományi Intézet, 1948.
- Péter 2012: PÉTER László, *Arany János: A hamis tanú: Keletkezéstörténet*, Kortárs, 2012 (56.) 6. <http://www.kortaronline.hu/2012/06/arany-janos-a-hamis-tanu/11170> (Letöltés: 2016. 05. 15.)
- Réső Ensel 1867: RÉŚŐ ENSEL Sándor, *Magyarországi népszokások*, Pest, 1867.
- Riedl 1887: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1887.
- Rixer 2012: RIXER Ádám, *Jog és szépirodalom*, Iustum Aequum Salutare, VIII, 2012/2., 165–193.
- Schempf 1990: SCHEMPF, Herbert, *Zwischen Rechtssoziologie und ethnologischer Rechtsforschung: Zum Forschungsfeld der Rechtlichen Volkskunde*, Neue Instanz, 1990/2, 61–65.
- Schempf 2001: SCHEMPF, Herbert, *Rechtliche Volkskunde = Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*, szerk. Rolf W. BRENDNICH, Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 2001³, 423–443.
- Sebestyén 1917: SEBESTYÉN Gyula, *Arany János és a hagyomány*, Ethnographia, 1917 (28.), 1–3. sz., 1–6., 4–6. sz., 184–196.
- Solymossy 1917: SOLYMOSSY Sándor, *Arany János népiessége*, Ethnographia, 1917 (28.), 1–3. sz., 7–21.
- P. Szabó 2009: P. SZABÓ Béla, *Közmondásos jogtudás. Gondolatok a jogi közmondások hazai kutatásának lehetőségeiről = Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*, szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 185–199.

- Szendrey 1936: SZENDREY Ákos, *Néprajz és jogtörténet*, Ethnographia, 1936 (42.), 144–150.
- H. Szilágyi 2007: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom Magyarországon*, Iustum Aequum Salutare, 2007, III/2., 57–69.
- H. Szilágyi 2010a: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom*, (habilitációs előadás), Iustum Aequum Salutare, 2010, VI./1., 5–27. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20101sz/01.pdf> (Letöltés:2016.05.15.)
- H. Szilágyi 2010b: H. SZILÁGYI István, *Jog – irodalom: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.
- H. Szilágyi 2012: H. SZILÁGYI István, *Jog és irodalom Magyarországon = Collegium Doctorum Konferencia*, szerk. STIPTA István, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012, 1–6. <http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/H.Szil%20E1gyi%20Istv%20E1n.pdf> (Letöltés: 2016.05.15.)
- H. Szilágyi 2012a: H. SZILÁGYI István, *The Lord of the Rings: The Tale and the Unfolding Wisdom of Lawyers*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies, 2012 (53.) 1., 33–47.
- H. Szilágyi 2012b: H. SZILÁGYI István, *Law and Literature in Hungary – An Introduction*, Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies, 2012 (53.) 1., 1–6.
- Szilágyi 2009: SZILÁGYI Márton, *Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*, ItK, 2009 (113.), különszám, 779–791.
- Tagányi 1917: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, I–II*, Ethnographia, 1917 (38.), 42–58, 196–223.
- Tagányi 1918: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, III–VI*, Ethnographia, 1918 (39.), 24–49, 193–206.
- Tagányi 1919: TAGÁNYI Károly, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, I: A családjog és öröklési jog köréből*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1919.

- Takáts 2002: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása*, ItK, 2002 (106.), 3–4.
<http://www.itk.iti.mta.hu/megjelent/2002-34/takats.pdf> (Letöltés 2016.05.15.)
- Takáts 2008: TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2008.
- Tárkány Szücs 1944: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben*, Kolozsvári Szemle, 1944, 137–145.
- Tárkány Szücs 1970: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Népi jogtudat Tömörkény István műveiben*, Ethnographia, 1970 (81.), 421–429.
- Tóth 2002–2003: TÓTH Ágnes, *A debreceni felsőoktatás történetének levéltári forrásai, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIX*, Debrecen, 2002–2003, 379–389.
- Varga 2007: VARGA Csaba, „Irodalom? Jogbölcsélet?”, *Iustum Aequum Salutare*, III, 2., 2007, 119–132.

Takáts József

A Buda halála politikája

A hatalom automatái¹

Eric A. Havelock egykor az *Íliászról* és az *Odüsszeiáról* írva „törzsi enciklopédiának” nevezte az eposzokat, gyakorlati ismeretek tárházának, a helyénvaló viselkedés szabályai gyűjteményének. „A Homérosznak tulajdonított tanítások nem irodalmiak vagy esztétikaiak – írta –, hanem társadalmi és gyakorlati hasznúak. Tartalmuk elsősorban technológiai: gyakorlati útmutatások a hadviselés és (Hésziodosz esetében) a mezőgazdaság, továbbá az állampolgári szokások, az erkölcsök és a vallás területére”.² Noha Arany János műve, a *Buda halála*, nem eposz a szó havelocki értelmében, hiszen nem a szóbeliség világában alakult ki, hanem írásbeli alkotás, mégis, a kanadai klasszika-filológus jellemzése félig-meddig rá is igaz. Megtudjuk például belőle, hogyan kell elbontani a hun sátorvárost, hogyan kell lebonyolítani az áldozás vagy az eskü szertartását, hogyan kell vadászaton medvét befogni, hogyan kell felkészülni a hadbavonulásra stb. A legtöbb tudást azonban a hatalomról halmozza fel a *Buda halála*: a jó és rossz uralkodás témájáról, ezért metaforikusan akár „fejedelmi tükör”-nek is nevezhetnénk.

A cselekmény azzal indul, hogy Buda hun király megosztja az uralmat öccsével, Etelelvel; majd az egymást követő énekekben az uralommegosztás rossz működését, később működésképtelenségét láthatjuk, míg a mű zárlatában Etele gyilkossága vissza nem állítja a kiinduló helyzetet, az egységes uralmat. Nemcsak a cselekménynek, hanem a műben oly gyakori hosszú beszédeknek is a hatalom természete az egyik legfőbb tárgya. Az I. énekben Buda, a II. és III. énekben Detre, a VII. énekben Etele, a XI. énekben újra Detre elmélkedik hosszan e témáról. A mű legismertebb részét, a „Rege a csodaszarvasról” című VI. éneket is tekinthetjük a nagyobb „fejedelmi tükör”-be foglalt kisebb „fejedelmi tükör”-nek. Egyszóval, a *Buda halála* főként a hatalom oszthatóságáról vagy oszthatatlanságáról szól; válaszol arra a kérdésre, hogy milyen a jó uralkodó, s milyen a rossz; megmutatja, miben különbözik egymástól az örökölt és az Istentől eredő hatalom; s feltárja, milyen hatással van az emberi lélekre a hatalom érzete, illetve az elvesztésétől való félelem. A *Buda halála* tehát, többszólamúan, narratív módon, olyan kérdéseket visz színre, amelyeket hatalomelméleti értekezések szoktak tárgyalni.

¹ A tanulmány első fejezete 2015. november 23-án előadásként hangzott el az Országos Széchényi Könyvtár éves tudományos ülészakán, majd megjelent a tanácskozás kötetében is: Takáts 2016.

² Havelock 1998: 62.

A mű szakirodalmában gyakran idézik, némileg tévesen, a hun trilógia előzményeinek sorában elsőként³ Arany 1847. február 28-i Petőfi Sándorhoz írott levelének az eposztervekről szóló bevezetését, különösen e mondatait: „Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak..., a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt.”⁴ E mondatok nem a hun birodalom idejére vonatkoznak, hanem a „fejedelmek korára”, azaz – mint a levélben is áll – Etele birodalma „visszaszerzésének” magyar időszakára. Most mégis az idézett 1847-es mondatokból indulok ki én is. Bár a *Buda halála* I. énekének 6. versszaka patriarchális királynak mutatja Budát („Onnan Buda nyáját őrzi vala békén, / Szeliden országol húnok erős népén, / Lát egyenes törvényt, mint apa, mindennek; / Ül lakomát vígan; áldozik Istennek.”), a mű egésze nem elsőnek mutatja őt az egyenlők között, hanem egyeduralkodónak. Már maga az I. ének is erről tanúskodik: Buda tanácsba hívja ugyan a főket (I. 7.), ám a fők: „a nagyok, a bölcsek”, nem tanácskoznak, csupán tudomásul veszik a király döntését és cselekedetét.

A *Buda halála* világában a hatalom korlátolatlan és személyes: nem látunk államműködést, csak személyes uralomgyakorlást. Jog, szokásjog sem igen korlátozza a hatalmat: Buda eltér a szokástól azzal, hogy megosztja öccsével az uralkodást (II. 24–25.), a fők mégis helybenhagyják a tettét. Etele már első intézkedésével megsérti a bátyjával kötött szerződést (béke idején hadba hívja a hun népet) – a közösségből senki sem inti meg érte. A király a *Buda halála* világában egyeduralkodó; éppen ezért bizonyul polgárháborús helyzethez vezető cselekedetnek az uralom megosztása. S az 1847-es levélnek nemcsak a fejedelem-jellemzése nem illik az 1863-as mű hunjaira, de a népjellemzése is csak részben. A hunok abban az értelemben, hogy nem állnak idegen uralom alatt, szabadok. Abban az értelemben, hogy részesei lennének a közösségüket érintő döntéseknek, nem azok. S persze nem rendelkeznek az egyéni autonómia értelmében vett szabadsággal sem. Csak abban az értelemben szabadok, hogy nem szolgák.

A hunok legfontosabb jellemzője, hogy fegyverforgatók: harcias nép, amely állandóan vágyik a háborúra (IV. 5.). Blaskó Katalin, a *Buda haláláról* szóló szakirodalomban a hatalom témáját a középpontba állító egyetlen elemzés szerzője úgy érvelt, hogy Buda hatalommegosztása nem tragikus vétség volt, mint némely értelmező vélte, hanem „helyzetéből következő szükségszerűség”: békés uralkodó volt ő egy harcias közösség fölött, s érezve népe elégedetlenségét, s a harcias öccse felől érkező nyomást, így mozdította el a militarizálódás felé a birodalmát.⁵ Buda úgy tervezte el a hatalom megosztását, hogy az egyik király békében, a másik háborúban vezeti majd a népet, ám e harcias közösség esetében megcserélődik a rendes és a rendkívüli helyzet, mert a háború számít

³ Keresztury 1987: 315; Szörényi 1989: 178.

⁴ Korompay 2009: 16.

⁵ Blaskó 2000: 136.

rendesnek, s a béke rendhagyónak. Noha Aranyak ez a műve kevésbé katonai jellegű, mint a másik befejezett hun tárgyú alkotása, a *Keveháza*, fontos látnunk, hogy ez is egy hódító, sarcoló militáns férfiközösség történetét foglalja magában – akárcsak az *Íliász*. Pontosabban, nem is az akhájok állíthatók igazán párhuzamba a hunokkal, sokkal inkább a rómaiak, hisz az akháj harcosok hódításai esetiek voltak, míg a rómaiakét a világhuralom vágya ösztönözte, akárcsak a hunokét.

Titus Livius művének I. könyve a római világhuralom ígéretét a már istenné változott alapítóhoz, Romulushoz kötötte, aki egy éjszaka megjelent Proculus Iuliusnak s így szólt hozzá: „Menj és vidd hírvül a rómaiaknak: az égiek akarata, hogy az én Rómám a földkerekség fejévé váljon; legyenek hát jó katonák, töltsse el őket a meggyőződés, s adják át utódaiknak is, hogy semmiféle emberi hatalom nem szállhat szembe a római fegyverekkel.”⁶ A hunok esetében ugyanezt a világhuralmi ígéretet Etele álma (IX. 7–15.) és Torda táltos ősi jóslatot felidéző szavai (IX. 17–20.) hordozzák. Az eltérés a római és a hun változat között az, hogy míg az előbbi az egész férfiközösség katonai erényeihez köti az ígéret teljesülését, addig az utóbbi egyetlen, kivételes képességű vezető erényeihez. Akár azt is mondhatnám, a *Buda halálából* hiányzik a republikánus szellem. Úgy van, ahogyan Max Webertől kölcsönzött fogalmakkal Blaskó Katalin leírta: Etele uralma a IX. énektől kezdve karizmatikus jellegű, szemben Buda tradicionális uralmával.⁷ Az immár az Isten kardját kézbe fogó Etelével szemben a hunok úgy viselkednek, mintha isten volna: a had „leborul előtte, mint egy istenségnek” (IX. 36.).

A 19. század végének, a 20. század elejének hosszú adatgyűjtő korszakában a filológusok sok apró egyezést állapítottak meg Arany műve és különféle ókori szövegek között. A jelenet, amikor a IV. ének hadi szemléjekor Buda király megrémül a feléje vágató hun harcosoktól, vélhetően Xenophón *Anabaszisz*ából való.⁸ Kanyaró népe külsejének XII. énekbeli leírása Ammianus Marcellinus római történetének hun-jellemzését vehette át.⁹ A VI. ének csodaszarvast üldöző leventéi úgy tévednek el, összetévesztve keletet és nyugatot, mint Odüsszeusz és társai Aiaie szigetén.¹⁰ Az ókori utalások között a legnyilvánvalóbb Buda és Etele történetének párhuzama Remuséval és Romuluséval. A népük fölött közösen uralkodó utóbbi testvérpárról, akik város alapítását tervezték, így írt Titus Livius: „tervüket megzavarta az öröklött betegség, a hatalomvágy, s a meglehetősen szelíden indult vállalkozás rút versengéssé fajult”, aminek végén Romulus megölte testvérét, Remust, s egyedül alapította meg Rómát. Hasonló történt Budával és Etelével is, csak az utóbbi nem meg-, hanem újraalapította az ambícióját vesztett hun birodalmat. A mű záró strófájában a hun király mintha maga is így értelmezné a tettét.

⁶ Livius 1982: 33–34. Ugyanez a látomás és jóslat Plutarkhosznál: Plutarkhosz 1978: 73–74.

⁷ Blaskó 2000: 135.

⁸ Versényi 1914.

⁹ Loisch 1904: 184.

¹⁰ Csengery 1933: 86–87.

Ahhoz, hogy megértsük testvérgyilkosság, egyeduralom és alapítás (újraalapítás) összefüggését Romulus és Etele történetében, a legnevezetesebb Titus Livius-magyarázathoz érdemes fordulnunk, Niccolò Machiavelli *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* című művéhez, amelynek egyik sokat idézett helye (I. könyv, 9. fejezet) így hangzik: „Fogadjuk el általános szabálynak: sohase forduljon elő, vagy csak nagyon ritkán, hogy a republikát vagy a királyságot akár a kezdet kezdetén, akár később, az ősi törvényektől eltérően, több férfiú szervezze meg, vagy alakítsa újjá, sőt határozottan szükséges, hogy egyetlen férfiú diktáljon, az ő elképzelései szabjanak meg mindenféle elrendezést. Éppen ezért az előrelátó államszervezőnek [...] mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy egyedül birtokolja a hatalmat, és bölcs ember sohasem tehet szemrehányást annak, aki a királyság megszervezése, az állam létrehozása érdekében rendkívüli eszközökhöz folyamodik. Úgy van rendjén, hogy ha az, amit tesz, vádolja is, tettének eredménye felmentse a vád alól, és ha az eredmény jó, mint Romulus esetében, sohasem marad el a megbocsátás...”¹¹

Az állam alapításához vagy újjáalakításhoz tehát, írta Machiavelli, egyeduralom szükséges, s ennek érdekében megbocsátható a rendkívüli eszközök használata, akár a testvérgyilkosság is – ha az alapítás vagy újjáalakítás sikeresnek bizonyul. Quentin Skinner úgy magyarázza e szöveghelyet, hogy a firenzei szerző „álláspontját ebben az esetben is a klasszikus humanizmus értékeinek kifigurázásával fejtí ki”, méghozzá Cicero *A kötelességekről* című művének Romulus-értelmezését vitatva.¹² A római gondolkodó megbocsáthatatlan erkölcsi véteknek ítélte Romulus tettét. A *Buda halála* felől nézve a klasszikus humanizmus hagyatékából Cicero szövegénél fontosabb Horatius hetedik epódusza. E költemény beszélője arra keresi a választ, miért sújtja újra és újra véres polgárháború Rómát, s az alapítás mozzanatában véli megtalálni az okot: „Rómát keserves végzet üldözi, / a testvérgyilkos kéz büne, / hogy ártatlan Remusnak vére földre hullt, / késő fiakra átkosan.”¹³ A hetedik epódosz szerint az alapítással összekapcsolódó bűnös tett újra és újra végzetesen megismétlődik az alapított állam életében. Etele testvérgyilkossága hasonló módon végzetes következményeket hoz az újjáalakított hun birodalomra a jövőt is látó „had ura Isten” szerint (XII. 74.).

Már az előző bekezdésekben is látszott, milyen közel járnak a *Buda halálában* színre vitt hatalomelméleti dilemmák a Machiavelli művében tárgyaltakhoz. Buda király nem osztotta volna meg az uralkodást, ha olvashatta volna *A fejedelem* II. fejezetét, mely szerint az örökletes egyeduralmat könnyű megtartani, mert „elégséges az ősök által létrehozott rendet meg nem bolygatni”.¹⁴ Buda megváltoztatta a rendet és nem tudta megtartani

¹¹ Machiavelli: 1978b: 118–119.

¹² Skinner 1996: 75.

¹³ *A római néphez*. (7. epódosz) Horatius 1961: 335. (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.)

¹⁴ Machiavelli 1978a: 9.

a hatalmát. A *fejedelem*, mint ismeretes, főként a hatalom megtartásának és megszerzésének a módjait tárgyalja. Arany művében Buda dilemmái a hatalom megtartásával, Etele dilemmái a megszerzésével kapcsolatosak. Ha Machiavelli olvasta volna a *Buda halálát*, a IV. ének hunokat hadgyakorlatra hívó Eteléjével példázhatta volna az alkalmat felismerő-megragadó fejedelmi *virtút*. Műve XIV. fejezetében a firenzei szerző hangsúlyozza, hogy a fejedelem első teendője „a hadsereget rendben tartani és engedelmességre szoktatni”,¹⁵ s ez békében még inkább így kell, hogy legyen, mint háborúban. A fegyvertelen fejedelmet ugyanis „semmibe sem veszik”. A IV. énekben mindezt Buda is megtapasztalhatta: a hadi szemle végén a hunok Etelét éltetik, bár mindkét királyuk ott áll előttük. A sereg immár Etelét tekinti „új urának” (IV. 40.).

Megvetés akkor sújtja a fejedelmet, írja Machiavelli, „ha állhatatlan, meggondolatlan, gyöngé akarátú, gyáva és határozatlan: mindettől az uralkodó féljen, mint a sziklazatónyoktól; s azon legyen, hogy cselekedeteiben lelki nagyságot, merészséget, erélyt tapasztaljanak.”¹⁶ Az itt felsorolt rossz uralkodói tulajdonságokkal Arany művében Buda király, a jókkal Etele rendelkezik. A *Buda halálában* a jó uralkodót elsősorban az erő, a rosszat a gyengeség jellemzi. Etele éppúgy tudja, mint Buda, hogy a hun birodalmat béke veszi körül (IV. 13.); azért rendel el hadgyakorlatot, hogy a szomszédai ne érezzék biztonságban magukat: erőt akar mutatni feléjük (IV. 4., VII. 10.). Hódító szándékai (VII. 38.) megelőzik a hun világhuralmat jósló álmát és Torda táltos szavait. Amikor a VII. énekben Etele megindokolja Budának, miért akar hadra kelni, s beavatkozni a bizánci császár és az illírek konfliktusába, nem külpolitikai, hanem hatalomelméleti érveket hoz. „Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad. / Soha középszerben tespedve nem állhat” – mondja (VII. 39.). Ha tehát a birodalom meg akarja tartani a hatalmát, növelnie kell; ha nem növeli, csökkenni fog a hatalma.

E szabály általánosan írja le a hatalom természetét, tehát nemcsak a birodalomra, hanem az uralkodóra is igaz kell, hogy legyen. Ha a király meg akarja tartani a hatalmát, növelnie kell; ha nem növeli, csökkenni fog a hatalma. „Aki a másik nagyságának az oka, saját romlásának is oka”, olvashatjuk *A fejedelem* III. könyvében az „általános szabályt”.¹⁷ Arany művében Etele és Buda viszonyát, a lélektani felszín alatt, mindvégig ez a szabály határozza meg. A szereplők lélektana csak elfedi, hogy valójában a hatalom automatáiként viselkednek. Etele, mert meg akarja tartani megszerzett hatalmát, mindvégig növeli; a növelés utolsó, kiteljesítő lépése a testvérgyilkosság. Buda, aki megnövelte öccse hatalmát, saját hatalma csökkenését indította el, s túl későn, csak a XI. énekben próbálkozik meg saját hatalma növelésével. Buda fordulatát felesége tanácsa okozza, amely így hangzik:

¹⁵ Uo. 49.

¹⁶ Uo. 60.

¹⁷ Uo. 17.

„Etelét csak szóval ingerleni félős, / Mert vele tart, ládd-e, sok csalfa kevély hős; / Gyűjts hadat, azt mondom, míg oda lesz hadban” (X. 56.). A *virtù*-val nem rendelkező király helyett Gyöngyvér ismeri fel, hogy a hatalom végső soron fegyveres erőt jelent.

Nem azt akarom ezzel állítani, hogy a *Buda halála* machiavelliánus mű, csupán azt, hogy a mű világa az. Machiavelli értekezéseihez hasonlóan a politikának hatalomközpontú, a hatalomnak háborúközpontú felfogása jellemzi Arany művének világát is. Nem tudom, hogy Arany olvasott-e Machiavellit. Nem a firenzei szerző hatását szeretném kimutatni; azt állítom, hogy értekezéseinek a fogalmai és szabályai alkalmasak arra, hogy segítségükkel értelmezzük a *Buda halála* szereplőinek a vélekedéseit és viselkedését. Arany műve 1862–1863-ban íródott. A költő olvasott olaszul, nem volt tehát szüksége arra, hogy magyarul vegye kézbe Machiavelli Titus Livius-kommentárjait. Pados János fordítása, *Értekezések Titus Livius romai történeteinek X. első könyve fölött* címmel mindenesetre 1862-es dátummal 1861 végén jelent meg, az az évben összehívott országgyűlés képviselőinek dedikálva.¹⁸ Úgyszintén 1862-ben jelent meg Kemény Gábor báró kétrészes, terjedelmes *Machiavelli és Montesquieu* című tanulmánya;¹⁹ ezt Arany is ismerte, hisz a Szépirodalmi Figyelőben laptársának, a Budapesti Szemlének a legújabb számát ismertetve így írt róla: „Ott van: Machiavelli és Montesquieu, politikai tanulmány b. Kemény Gábortól. Ki a tisztelt báró éles logikáját, a dolgok mélyébe ható szellemét ismeri, az örvendeni fog e tanulmánynak.”²⁰ Egyszóval, a *Buda halála* megírásának egyidejű kulturális közegében jelen volt a magyar Machiavelli-recepció is.

Még hozzá részben olyan szövegekkel volt jelen, amelyek jelentősen átformálták a firenzei szerzőről forgalomban lévő nézeteket. Machiavelli rehabilitációjának egyik korabeli kulcsszövege, Macaulay esszéje, terjedelmes ismertetésben, többé-kevésbé lefordítva 1856-ban megjelent magyarul is,²¹ s az angol esszéíró irányát követte Kemény Gábor említett tanulmánya is. A *fejedelem* zárlatának idézése után ezt olvashatjuk a Budapesti Szemlében: „Valóban oly szavak ezek és a szavakból oly érzelmek tűnnek ki, melyek nagy mértékben meglephetnek mindenkit, a ki Machiavelliben csak is a politikai gonoszságnak nagy mesterét, a hitszegés, árulás, orgyilkos, mérgezés apostolát, ki előtt nincs semmi szent, vélte feltalálhatni.”²² Machiavelli ugyanis a letiport, a kétségbe eső olasz haza hírnöke – írta Kemény. A magyar tanulmányíró nemcsak

¹⁸ Machiavelli 1862. *A fejedelem* magyarul először 1848-ban jelent meg. E fordításokról lásd: Kaposi 2015: 266–272.

¹⁹ Kemény 1862: 273–309. A szerző, noha kijelentette, hogy *A fejedelem* méltatlanul jutott nagyobb hírre, mint a Titus Livius-kommentárok, az utóbbi műről nemigen írt.

²⁰ Arany 1963: 68. Idézi: Kaposi 2015: 278. Túlzás, amit ezen az oldalon Kaposi állít, miszerint Kemény Gábor tanulmánya „elnyerte Arany tetszését”.

²¹ „Macaulaynak Machiavelliről írt kitünő műve közölve van csaknem egész terjedelmében a »Pesti Napló« 1856-iki folyamának néhány aug. számaiban Könyves Tóth Mihály úrtól.” Kemény 1862: 278.

²² Uo. 293.

rehabilitálni, hanem aktuális, Magyarországon érvényes politikai allegóriává is igyekezett formálni a firenzei beszédhelyzetét: „Tisztelet Machiavelli emlékének! És meg fognak hajolni mindazok, kik tudják, mit teszen egy beteg ország felett virrasztva, tisztán látva aggódni...” stb.

Az olasz szerző korabeli nacionalista átértékelésének – miszerint amorális eszközöket javasolt ugyan politikai műveiben, ám morális cél, az idegenektől elnyomott olasz nemzet felszabadítása érdekében – tudása hozzásegítheti a *Buda halála* olvasóját a mű leginkább ambivalens szereplőjének, Detrének az értelmezéséhez. A szakirodalomban egyesek alávaló intrikusként írtak róla, aki döntő szerepet játszott a két testvér, Buda és Etele viszályának kialakulásában, mások szerint viszont népének, a hun uralom alatt élő gótoknak a taktikus vezetője, aki az alkalmat keresi népe szabadságának visszaszerzésére. Olyan interpretálója is volt Arany művének, aki szerint „Detrére nemcsak az események indikatori szerepét ruházta a költő, hanem részben a maga szövivőjének a szerepét is.”²³ Detrének a II., III. és XI. énekben a hatalomról kifejtett nézetei kifejezetten machiavelliánus nézetek. A Budának adott első tanácsa *A fejedelem* már idézett általános szabályának – „aki a másik nagyságának az oka, saját romlásának is oka” – a variánsa: „Őrizd magad, úgymond, Etele hírétül, / Azzal Buda romlik, ha Etele épül” (II. 34.).

Detre beszédéből előtűnik politika-felfogásának kiindulópontja: negatív emberképe is. Az ember esküszik, de nem tartja meg; a bizalom gyanúvá változik; az atyafiak egyetértése gyűlöletté. (III. 16–18.) Az emberek mindenkoron irigyek, gyávák, ellustulásra vagy épp pártütésre hajlók, sértődékenyek (XI. 42–48.) – a politikát e tulajdonságaikat figyelembe véve kell alakítani. Pollák Miksa annak idején a Prédikátor Könyvének szkeptikus nézeteivel hozta kapcsolatba Detre véleményét – indokoltan.²⁴ De lehet, hogy több köze van *A fejedelem* negatív emberképéhez. Az emberek Machiavellinél is ingatagok, színlelők, hálátlanok, ha alkalmuk adódik rá, akkor gonoszak stb.²⁵ Még érdekesebb azonban, hogy Detre fikcióbeli szerepe azonos a firenzei szerző valós (*A fejedelemben* be is mutatott) szerepével: mindketten politikai tanácsadók. Nem hinném, hogy Detrét „a költő szövivőjének” kellene látnunk; inkább a *Buda halála* világának a szövivője ő, mert e világ működését ő érti meg a leginkább a szereplők közül. Ambivalens szereplő (egyszerre amorális intrikus és népe szabadságáért ténykedő vezető), akinek ellentmondásosságát Machiavelli 19. századi nacionalista rehabilitációjának kontextusában tudhatjuk megmagyarázni.

Milyen tudást halmoz fel tehát Arany műve a hatalomról? A *Buda halála* politikai realizmusa konfliktuózus, erőelvű, erőszakhoz vezető tevékenységnek láttatja a politikát. Némedi Dénes írta szociológiatörténetében Max Weber uralomelméletéről,

²³ Németh G. 1985: 31.

²⁴ Pollák 1904: 130.

²⁵ Lásd például: Machiavelli 1978a: 56, 58 és 59. Machiavelli 1978b: 102. stb.

hogyan a német tudós az úr szempontjából nézte az uralmat. Megjegyzése Arany művére is igaznak tűnik; a *Buda halála* nem demokratikus alkotás (ahogyan, persze, az *Íliász* és az *Aeneis* sem az). Buda király a mű egyetlen alakja a birodalom működésére befolyással lévők közül, aki a hatalommegosztás, az együttműködés, a konfliktuskerülés jegyében is el tudja képzelni a politikát, ám kiderül, hogy a hun világban ilyen politika nem lehetséges. E költemény bizonyos értelemben elkedvetlenítő olvasmány. Tizenkét éneken keresztül követhetjük figyelemmel, hogyan halad beprogramozott halála felé az egyik főszereplő, s hogyan halad az egyeduralomhoz szükséges testvérgyilkosság felé a másik. Még az a hős is a hatalom automatájának bizonyul, aki leginkább vélheti úgy, hogy az ő akarata érvényesül a hun birodalomban, s azon túl is.

Hiányzó elméletek

Anthony D. Smith ismert tézise szerint a modern nemzetek „általában előzetes »etnikai mag« köré szerveződnek”; „a nemzeteket – gyakran értelmiségiek – az előzetesen létező társadalmi hálózatokból és kulturális elemekből »rekonstruálták«,”²⁶ premodern etnikai közösségek mítoszainak és szimbólumainak az átalakítása által formálták meg kulturális egyediségüket. E rekonstrukció egyik legfontosabb módja „az etnikai múlt újrafelfedezése” volt („az etnikai múlt [...] nyilvánvalóan szelektív olvasata”),²⁷ amely egyebek közt a nemzeti aranykor(ok) és a közösségi kiválasztottság mítoszainak – mint a hosszú távú etnikai fennmaradás biztosítékainak – az újrafogalmazását is jelentette.²⁸ Az angol társadalomtudós a modern nemzetek kialakulásának-kialakításának egyik, „laterálisnak” nevezett „fő útvonalán” (s ezúttal engem csak ez a „fő útvonal” érdekel) a hosszú távú fennmaradás olyan eseteit vizsgálta (érintőlegesen a magyart is), amelyekben „a felső osztályt alkotó etnikai csoport” – részben az általa meghatározott közintézményeken keresztül – képes volt kitágítani és kiterjeszteni kulturális identitását az alsóbb osztályokra.²⁹

Ha a *Buda halálát* ebben az elméleti keretben vizsgáljuk, akkor egy premodern közösség – a magyar nemesség – mítoszai és jelképei nemzetesítő (kitágító-kiterjesztő) újraírásának tekinthetjük. Az elmúlt másfélszáz évben sok-sok filológus foglalkozott Arany művének a forrásaival, köztük a legfőbbel, Kézai Simonnak mottóként is idézett latin nyelvű krónikájával. A figyelmük azonban elsősorban a 13. századi krónika, illetve

²⁶ Smith 2004: 213. Az „etnikai” fogalma a szerző szóhasználatában: „Itt most nem a valódi leszármazásról van szó, még kevésbé valamiféle »fajról«, hanem az emberek tényleges származás- és identitástudatáról.” Uo. 217–218.

²⁷ Uo. 221.

²⁸ Smith 1996. Smith 1995.

²⁹ Smith 2004: 214.

a 19. századi költemény epikumára irányult, a politikumára alig. Pedig, mint legutóbbi sajtó alá rendezője írta, „már a középkori olvasója is leginkább a hun történet s a benne kifejtett jogi és politikai elméletek miatt vette kézbe Simon mester művét, ami azután – bekerülve Werbőczy *Tripartitum*ába – a legújabb korig a nemesi jogi műveltség részévé vált.”³⁰ Amit a *Gesta Hungarorum*ot elemző leghíresebb tanulmány szerzője Kézai műve kapcsán, de általánosítva kijelentett, miszerint „a politikai elmélet a magyar történelemben a 19. századig [...] elsősorban nem traktátusokban, elméleti művekben [...], hanem jórészt epikus keretbe és történeti argumentumrendszerbe ágyazottan jelenik meg”,³¹ bizonyos fokig talán még a *Buda halálára* is érvényes.

Arany hun tárgyú epikájából a „Rege a csodaszarvasról” című betét Kézai művének az 5., a *Keveháza* a 8–9., a *Buda halála* fő cselekménye döntően a 10., némely részletében pedig a 11–13. szakaszain alapul. A krónika 6., földrajzi-népismei szakaszából a költő szinte csak a Hunortól és Magortól származó száznyolc nemzetség téziséét vette át, s építette be a „Rege a csodaszarvasról” utolsó strófáinak egyikébe. A 7., nagy jelentőségű szakaszból pedig – amely, mint Szűcs Jenő nevezte, kis traktátus a *Gesta* hun történetén belül – csupán személyneveket vett át, s a hírnökök általi hadba hívás epikus elemét. Kézenfekvő magyarázat ugyan, hogy a 6. és a 7. szakasz, ellentétben az 5., 8., 9., 10. és további szakaszokkal, döntően nem elbeszélő, hanem értekező jellegű, ezért epikai felhasználásra jóval kevésbé alkalmas, mégis, a 7. szakaszból felhasznált egyetlen epikus elem beépítésének a módja más magyarázat felé is mutathat. A hírnökök általi hadba hívás narratív mozzanata ugyanis Kézai művében a szolgaság és nemesség eredetét bemutató nagyobb elméleti és elbeszélő egységbe illeszkedik, Arany azonban leválasztotta e nagyobb egységről, s önmagában használta fel a *Buda halála* IV. éneke elején.

A 7. szakasz utolsó része szerint, amikor a hírnökök hadba hívták a magyarokat, akadtak, akik nem tettek eleget a felhívásnak és nem tudták megokolni a távolmaradásukat: őket vagy „felkoncolták, vagy törvényen kívül helyezték, vagy egyetemleges szolgaságra vetették. Így hát az ilyen vétkek és kihágások választották el egyik magyart a másiktól; különben minthogy valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik, hogyan nevezhetnének az egyiket nemesnek, a másikat meg nemtelennek, ha az utóbbit nem azért tartanánk annak, mert efféle büntettek bizonyultak rá?”³² A rendi egyenlőség eredetének ez az elmélete sok évszázadon keresztül hatékony maradt – „központi eleme a Werbőcziig és 1848-ig ívelő nemesi teóriának”, ahogyan Szűcs Jenő fogalmazott.³³ Tóth Zoltán parasztság-történeti tanulmánya részletesen tárgyalta a Kézainál

³⁰ Veszprémy 2001: 160.

³¹ Szűcs 1984b: 416–417.

³² Kézai 2001: 93–94.

³³ Szűcs 1984a: 408.

megfogalmazódó jobbágyi jogvesztés elméletének (és liberális felülvizsgálatainak) 19. századi szövegeit.³⁴ Egyszóval, a 7. szakasz a 19. század közepén is kihívást jelentett ismerői számára.

Arany Kézai-átirata kihagyta a hun történetből az etnikai eredetközösségen belüli rendi egyenlőtlenség igazolásának narratív-teoretikus elemét. A *Buda halála* IV. énekében a hadba hívást egyetlen hun sem tagadja meg. A mű hun társadalma azonban nem egyenlőkből áll: Bulcsú társadalmi felemelkedése történetéből látható az előkelők és a köznép közti, az előbbiek részéről megvetéssel, lenézéssel számon tartott származási határvonal (VIII. 10–12., X. 17.). A jobbágyság eredetének másik nemesi magyarázata, a hódítás jogán keletkezett szolgaság, ugyanakkor megtalálható a költeményben: a Buda király városépítéséhez hajtott meghódított idegen szolganépeket bizonyára nem véletlenül nevezi a szöveg „nyomorú népnek” (XI. 108.), azaz „misera plebs”-nek, mint általában a jobbágyságot volt szokás 1848 előtti szövegekben. Arany művében, ha nem is egyenlők, de egyként szabadok a hun közösség tagjai; e közösség uralma alatt azonban más etnikumú szolganépek élnek.

Azzal, hogy Arany átirata nem, vagy csak alig támaszkodott Kézai krónikájának 7. szakaszára, nem csupán az egyenlőtlenség-teória nem került át a *Buda halálába*, hanem a hun történet másik rendkívül fontos politikai elmélete, a *communitas*-teória, s a vele összefüggő hatalomátruházás-teória sem. A 7. szakasz első fele szerint egykor a hunok közössége (*communitasa*) választotta a vezéreit, kapitányait (mások mellett Etelét is) és főbíróját, s módja volt arra, hogy „a helytelenül eljáró kapitányt vagy bírát leváltassa, amikor akarja”³⁵ Azaz a *Gesta Hungarorum* koncepciójában – mint Szűcs Jenő írta – „a hatalom eredeti birtokosaként és gyakorlójaként, a jog eredeti forrásaként tekintett »nép«, *populus* egy öngazgató korporatív organizmussal, *communitasszal* azonosul, amelynek jelentősége azután sem enyészik el teljesen, hogy a hatalmat átruházta az uralkodóra.”³⁶ Mindennek nyoma sincs Arany művében: a *Buda halálában* a hun monarchia örökletes és korlátlan. A 7. szakasz első felének esetleges felhasználása elvileg lehetőséget adhatott volna valamifajta „alkotmányos epika” kialakítására. Arany azonban nem élt ezzel a lehetőséggel.

Kézai művének az a teóriája, amely az eddig említettekhez hasonlóan sok évszázados hatással volt a nemesség önelképzelésére, s amely a *Buda halálába* is beépült, mintegy a középpontjává válva, „az ősidőktől fogva töretlenül zárt keretként és eredetközösségként szemlélt (»egy apától és egy anyától származó«) hun-magyar *natio*”³⁷ tézise. E teória narratív megjelenítése Arany művének VI. éneke, a „Rege a csodaszarvasról”. A *Gesta*

³⁴ Tóth 2000. (különösen: 71–80.)

³⁵ Kézai 2001: 93.

³⁶ Szűcs 1984b: 457–458.

³⁷ Uo. 444.

*Hungarorum*ban a hun és a magyar *natio* azonos, a *Buda halálában* talán inkább testvérnepek (X. 93.), amelyeknek vélhetően közös eredetmondája van. Ahogyan a krónikában, a költeményben is élesen meghúzottak az etnikai határok. Kézai szövege szerkezetileg is elkülönítette a „tiszta Magyarországhoz” tartozó száznyolc nemzetség és az idegenből jött nemzetségek történetét. A *Gestában* a „keverék”, idegen népség éppúgy két részre tagolódtott, mint a magyarok: nemesekre és szolgarendre. A *Buda halálában*, mint már esett róla szó, a hun nép szabadokból áll; az idegenek egy része – mint Detre élettörténetéből kiderül (II. 15.) – az előkelők közé tartozik, más (nagyobbik) részük viszont szolgarendű (XI. 108.). Az eredetközösségi értelmű saját–idegen határvonal Arany alkotásában konfliktuózus határnak bizonyul.

Ha tehát a *Buda halálát*, politikumára figyelve, az elemzés kedvéért Kézai-átiratnak tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy oly módon írta újra a nemesség mítoszait, jelképeit és teóriáit, hogy kiterjesztette őket a magyar etnikumú nemtelenekre is, mintegy (utólag) belefoglalva őket a nemzeti történelembe azért, hogy eltüntette e történelemből a *Gesta* egyenlőtlenség-teóriáját. Reformkori szóhasználattal élve: 'beemelte a népet a nemzetbe'. Ugyanakkor, megint csak reformkori kifejezést használva, nem 'az alkotmány sáncai mögé emelte be' őket, mert eltüntette a történelemből a hun alkotmány fikcióját is. Újraírása megismétli Kézai művének eredetközösségi *natio*-szemléletét és éles etnikai határvonalait, ám annak következtében, hogy elmosta az eredetközösségen belüli, az etnikaihoz hasonló mélységű nemesség–szolgarend határt, művében – a Kézai hun történetéhez képest – megnőtt a megmaradt nagyközösségi határ, az etnikai jelentősége. A *Gesta* nemes befogadók számára készült, a költemény magyar etnikumú befogadók számára.

A pótlás

Noha a *Buda halálát* első olvasói, az 1863–1864-es Nádasdy-díj bírálói még egyértelműen eposznak látták,³⁸ a mű későbbi, ellentmondásos értelmezéstörténetében ezt a műfaji besorolást sokan kétségbe vonták. Mint ismeretes, Beöthy Zsolt interpretációjában a tragédia műfaji jellegzetességei felé mozdította el a művet;³⁹ Ady Endre, nem túl invenzívus, ám nevezetes cikkében „elhúzott balladának” nevezte;⁴⁰ Babits Mihály pedig azt írta róla, hogy „nem eposz, mondom, hanem regény, éspedig modern regény”.⁴¹ A sort folytathatnám. Utóbb irodalomtörténészek kialakították a mű értelmezésének

³⁸ Gyulai 1961: 620–621.

³⁹ Beöthy 1885: 232.

⁴⁰ Ady 1987: 251.

⁴¹ Babits 1987: 417.

valamiféle egyensúlyát, egyszerre (vagy épp egymás ellenében) hangsúlyozva a költemény eposzias és regényszerű, régies és újszerű vonásait.⁴² A műfaj kérdésére azonban maga a mű is választ ad. A *Buda halála* alcíme: „hún-rege”. Ugyan a rege elnevezést az 1863-at megelőző évtizedekben prózai és verses, mondai és történeti elbeszélések megnevezésére egyaránt használták,⁴³ azaz nehezen lehetne műfajnak nevezni, Arany műve pontosítja, mit is kell e név alatt ez esetben értenünk, ugyanis V. énekének végén, illetve a VI. énekben bemutatja, mit ért „rege” alatt.

Az V. ének utolsó strófái (49–54.) színre viszik, hogyan működik a rege: a gyakorlatozó hun sereg vacsorája idején „zendül rege”, hegedősök éneklnek, s kobozzal kísérik az éneket. Az 51–52. strófa hat sora röviden összefoglalja a VI. énekként teljes egészében ide illesztett „Rege a csodaszarvasról” tartalmát. Vajon miért? Úgy vélem, azért, hogy a *Buda halála* olvasója némiképp hasonló helyzetbe kerüljön, mint a rege V. énekbeli hun hallgatói. A sereg tagjai is ismerik az előadandó rege tartalmát. Nem azért hallgatják meg, mert eddig nem hallott történetre kíváncsiak, hanem épp azért, mert ismerős (jól ismert) a történet: a saját közösségüké. Befogadói élményük: a közösségi értelemben vett sajáttal való találkozás élménye. A rege tehát a szóbeliség világába tartozó verses műfaj, éneklnek és hallgatják, hivatásos énekesek (hegedősök) adják elő zenekísérettel, férfiközönség hallgatja, nem egyedi alkotás, hanem közösségi (népköltészeti), s végül: a rege az elődök ismert történeteit foglalja magában. Azzal, hogy a szerző a „hún-rege” alcímet adta a *Buda halálának*, arra hívta fel *olvasója* figyelmét, hogy – noha épp olvasni kezdi – tekintse olyan alkotásnak, amilyen a bele foglalt betétrege: azaz tekintse szóbeli, énekelhető, közösségi stb. költeménynek.

Arany művének első olvasói (s maga a költő is) azért nevezhették eposznak e „hún-regét”, mert az ő szemükben e műfajnak épp olyan jellemzői voltak, mint ahogyan az iménti bekezdésben a regét jellemeztem: a szóbeliség világában működőnek, népköltészetinek, énekeltek, zenekísérettel, döntően férfiközönségnek előadottnak, dalnokrend által hagyományozottnak tartották.⁴⁴ Arany 1860-ban megjelent *Naiv eposzunk* című tanulmányában, amelyet akár a *Buda halála* programiratának is tekinthetünk, hangsúlyozta az eposz műfajának formai sokféleségét: „A költészet tágas országában Caledoniától a Gangeszig, Ossiántól a Mahabharatáig számtalan formája tűnik fel az eposznak”.⁴⁵ A rege, a *Buda halála* esetében, azt hiszem, egyszerűen az eposz, illetve rövidebb terjedelem esetén az epikus ének hun-magyar formája. Éppen ezért úgy gondolom, hűen értelmezte Arany művének ambícióját a Nádasy-pályázatról írt jelentésében Gyulai Pál:

⁴² Az egyensúlyi értelmezés korai példája: Riedl 1957: 187. (Első megjelenése: 1887.) Sok évtizeddel későbbi példa: Barta 1987: 37.

⁴³ A regéről legutóbb: Mikos 2015: 106–109.

⁴⁴ Takáts 2007: 206 és 230.

⁴⁵ Arany 1968: 195.

„A szerző nem kevesebbet céloz, mint amennyire lehetséges, a műköltészet terén megte-remteni azt, mit népköltészetünkben örökre elvesztettünk, vagy talán csakis töredékben bírtunk: ősi naiv eposzunkat.”⁴⁶

Ezen ambíciónak a jelentősége mai olvasók számára talán már kevésbé érthető. Mesz-sziről kell kezdeni, a 18. század közepétől elinduló nagy átalakulásnál, amely kétségbe vonta a klasszikus ókor normatív szerepét az irodalmi művek készítésében és befogadásá-ban, s mint Radnóti Sándor írta az *Osszián* fogadtatása kapcsán: topográfiailag viszony-lagosította a klasszikus kánont,⁴⁷ egyenrangú ősi alkotásokat fedezve fel a görög-római területektől távoli vidékeken, felértékelve a szóbeli hagyományokat és a nép költészeti alkotó képességét. Egyszóval, a klasszikus ókorra helyezett egykori hangsúly, szerep át-tevődött (vagy áttevődött volna) a „nemzeti ókorra”.⁴⁸ A görög modell érvényben maradt, csak megváltozott értelemben: immár nem az ókori költészet mintaműveinek követése számított a megfelelő színvonalú nemzeti nyelvű költészet biztosítékának, hanem a görög költészet mintaszerű fejlődési útjának a követése: a saját szóbeli-népköltészeti hagyo-mányra épülő írásbeli költészet vált általános normává. A 19. század közepe táján úgy tűnt, az egyes modern nemzeti kultúrák értékelésében döntően esik latba a saját szóbe-li-népköltészeti tradíció (röviden szólva: a saját *Íliász*) megléte és minősége.

Ezért találhatta Arany János kétségbeejtőnek *Naiv eposzunk* című tanulmányában, hogy az ősi magyar naiv (értsd: népköltészeti) eposz elveszett, s „írott költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől [értsd: szóbeli-népköltészetitől], lenézte, megtagadta ezt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik.”⁴⁹ A tanulmány házépítési metaforájánál maradva: a *Buda halála* Arany válasza a hiányzó alap problémájára. A hiányzó alap (a hiányzó nemzeti ókor) műköltészeti visszapótlása. Írásbeli alkotás elkészítése, amely olyan kíván lenni, mint egy hat évszázaddal korábbi szóbeli eposz.⁵⁰ Politikai elemzésem kedvéért tekinthettem ugyan időlegesen a *Buda halálát* Kézai-átiratnak, ám szerzője vélhetően nem a *Gesta Hungarorum* utód-, hanem – paradox módon – elődszövegének szánta. Nem Kézai művét akarhatta

⁴⁶ Gyulai 1961: 620.

⁴⁷ Radnóti 1995: 229.

⁴⁸ Lásd például Toldy Ferenc 1851-es irodalomtörténetének „Ókor” című első könyvét, amely egyebek közt az „Őskori hun költészet”, „Őskori magyar népköltészet” alfejezeteket is tartalmazta: Toldy 1987.

⁴⁹ Arany 1968: 204.

⁵⁰ Arany Gyulai Pálnak szóló 1854. január 21-i levelében írta, hogy ma egy eposz megalkotásakor „a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie”. Szerintem e „hat századdal” nem azt jelenti, hogy „sok századdal korábbra”, hanem azt, hogy az első krónikákat megelőző időszakba, azaz kb. a 13. szá-zad közepére. A levelet lásd: Arany 1982: 381–384.

újraírni, hanem azt az elveszett, szóbeli eposzt, amelynek egyes epikai mozzanatait feltételezése szerint a krónikaíró beépítette a szövegébe. Így hát Arany művére mint egy ismeretlen egykori (Kézai előtti) költemény pontos mására kell gondolnunk.

A költemény elbeszélője a mű átfogó fikciója szerint olyasvalaki, aki nem kitalált, hanem talált történetet mond el (I. 1.); ismeri a kereszténységet (VIII. 36.), de nem botránkozik meg a pogány hitvilágon (mint a krónikaírók); szóbeli műfajt művel, de az írásbeliség határán műveli. E fikció felől nézve nem a költemény a *Gesta Hungarorum* átirata, hanem fordítva. Tehát nem a költemény hagyta el a krónikából az egyenlőtlenség-teóriát, hanem a krónikaíró tette hozzá az eposzban talált anyaghoz. A *Buda halála* szerzője pedig olyasféle gyűjtő-összeszerkesztő epikus, aki hasonlóan válogatja és pótolja ki az anyagát, mint ahogyan a *Kalevala* összeállítója tette.⁵¹ Csakhogy míg Elias Lönnrot munkája népköltészeti gyűjtésre támaszkodott, az Aranyé nem támaszkodhatott erre. Nem állt a rendelkezésére olyan magyar epikus népköltészeti anyag, amelyből kiindulva rekonstruálhatta volna az ősi naiv eposzt. Ő történeti munkákban kutatót, az anyagát belőlük gyűjtötte össze.⁵²

De milyen politikai jelentése lehet annak, ha ősi, elveszett eposz újraírásának tekintjük a *Buda halálát*? A válaszhoz főként azt kell látnunk, mi lehetett Arany számára a szóbeliség és az írásbeliség politikai értelme. A népben akkor volt meg leginkább a költői érzék – olvashatjuk a *Naiv eposzunkban* –, „midőn a nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg épp oly naiv állapotban él, mint a köznép.”⁵³ Azt feltételezi a tanulmányíró, hogy ez az állapot még Mátyás király idejében is fennállt, „Mátyás a népi éneket hallgatta, s király létére is megértette”, s „a palotában zengett ének a kunyhóban is kelendő volt”.⁵⁴ A 16. századtól következik be (nem előzmények nélkül) a népi és a nemzeti emlékezet elválása, amely egyben a szóbeli költészet és az írásbeliség kultúrájának az eltávolodása is. Most pedig (1860 táján) „mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely öt századokon keresztül dolog (res) gyanánt tekintette”.⁵⁵

Én így értem az idézett fejtegetést: a szóbeliség kultúrája által dominált világ a viszonylagos társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság világa, amelyben a közösségnek egységes a kultúrája. Az írásbeliség kultúrája által uralt világot ellenben végletessé váló társadalmi és kulturális egyenlőtlenség jellemzi, s a közösség felsőbb és alsóbb osztálya, a nemesek és a nép, eltérő kultúrában él. Ha tehát a *Buda halálát*

⁵¹ Kaukonen 1983: 229–230.

⁵² Arról, hogy a hun-magyar hősmonda darabjait csak történettudományi úton lehet összegyűjteni, költészeti úton nem, lásd: Wenzel 1850: 7. E tanulmány más fejtegetései sem állnak távol a *Naiv eposzunk* gondolatmenetétől.

⁵³ Arany 1968: 199.

⁵⁴ Uo. 200.

⁵⁵ Uo. 194.

az egykori szóbeli eposz újraírásának tekintjük, akkor olyan műnek kellene találnunk, amely a hozzávetőleges társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság világát, az egységes kultúrájú közösséget reprezentálja. Színre viszi e közösséget, s egyben e közösség szól belőle. Ilyen értelemben még a költemény verstanának is megvan a maga politikája: magyar alexandrinjainak choriambikus lejtése Fogarasi János verstani elméletére mutat vissza, aki népi dallamokban és régi magyar versekben vélte felfedezni a choriambust mint sajátos magyar időmértéket.⁵⁶

Az egykori szóbeli eposz műköltészeti újraírása (a *Buda halála*) az írásbeliség kultúrájába, azaz a társadalmi és kulturális egyenlőtlenség, az elkülönülő osztályokból álló közösség világába érkezik meg. Pontosabban: az újraírásban (Arany költeményében) az egykori, a viszonylagos társadalmi és teljes kulturális egyenrangúság jellemezte világ, az egységes kultúrájú közösség jelenítődik és szólal meg az egyenlőtlenség, az elkülönülő osztályokból álló közösség világában, mintegy a múltból érkező utópiaként. Ám csak úgy tud megszólalni, ha az újraíró sok-sok írásbeli mű elemzését és elemekre bontását követően összeállítja és kiegészíti azt a feltételezhető szóbeli eposzt, amelynek egyes darabjait éppen az írásbeliség őrizte meg. A szóbeliség–írásbeliség paradoxon a *Buda halála* talán legmélyebb sajátossága.

Anthony D. Smith tézise felől nézve Arany műve az „etnikai rekonstrukció” laterális útvonalán járt: a felső osztály premodern etnikai mítoszait és jelképeit írta újra oly módon, hogy lehetővé váljék az alsó osztályok tagjai számára, hogy őket is magukba foglaló történetekként tekintsenek e mítoszokra, s végbemehessen az ő csatlakozásuk is a nemzeti közösséghez. S miközben ezt tette, egyben azt is állította a mű, hogy e mítoszok már eleve a teljes etnikai közösség mítoszai voltak. Valójában azonban a költemény az elején állt a folyamatnak, amelynek során az alsó osztályok magukévá tették e nemzetiesített premodern mítoszokat és jelképeket. Ezért neveztem múltból érkező utópiának a *Buda halálát* (amely magában foglal egy még régebbi múltból érkező utópiát is), hiszen fikciója szerint a messzi múltból érkezik, ám amit magával hoz, az egységes kultúrájú etnikai közösség képzelete, csak a jövőben válhat valóra, épp azon kulturális-politikai munka révén, amelynek e költemény is részese.

A betétrege

A *Buda halála* ugyan az etnikai történelem birodalmi nagysággal rendelkező szakaszát állítja olvasói elé, mégis kétséges, hogy nemzeti aranykort láthatunk-e benne. Nemcsak azért nem tűnik nemzeti aranykornak Etele világa, mert a hun birodalom nagysága rövid ideig tartott, hanem azért sem, mert gondolatilag üres nagyság volt, küldetés nélküli

⁵⁶ Kecskés 1982: 488.

birodalom és kiválasztottság-tudat. A *Buda halálából* hiányzik a világoralmi ambíció elfogadtató ideológiája, amely a birodalmi törekvésekhez társulni szokott. A római birodalom terjeszkedése a római béke, a római jog, a görög-római műveltség elterjesztéseként interpretálódott – Arany művében nincs ilyesfajta küldetés. Etele magáért az uralomért akarja a hun terjeszkedést; célkitűzését harcos népének sajátosága és önnön jelleme magyarázhatja, nem valami ezeken túli, univerzálisnak (vagy legalább etnikain túlinak) nevezhető készlet. Továbbá a hun birodalom Etele általi újjáalakítása a testvérgyilkosság vétkével kapcsolódott össze. A 19. század közepi magyar kulturális elit fontos (római eredetű) történeti-politikai magyarázati sémája, a „visszavonás” mítosza felől nézve Etele tette úgy értelmeződhetett, mint Horatius említett epódoszában Romulusé: a testvérharc, a „visszavonás” ösvétkeként, amely újra és újra megismétlődik a közösség történetében.

Ám a *Buda halála* magában foglalja mégis a nemzeti aranykor képzetét a „Rege a csodaszarvasról” című VI. énekében. E rege nemcsak az eredetközösség alapító elbeszélése, hanem, ahogyan írtam is, ellenpontul, sőt, mércéül szolgáló (nem machiavellista) „fejedelmi tükör” a nagyobb (machiavellista világú) „fejedelmi tükörben”. Hunor és Magyar konfliktusmentes együttműködése Buda és Etele konfliktusos együttműködését ellenpontozza, felmutatva a visszavonásmentes közösség ideálját. A „Rege a csodaszarvasról” ugyanakkor a leányrablás történetével a nemzeti eredetmonda részévé tette a férfuralom ideológiáját is. Kevés szebb szöveghelyet lehetne találni példaként arra, hogyan alapul a társadalom rendje a nők alávetett, szabályozott helyzetén, mint e betéttörténet lezáró versszakai (VI. 48–50.). „Fiat szültek hősi nemre, / Szép leányt is szerelemre” – olvashatjuk itt az asszonnyá vált elrabolt lányokról. A férfiaknak hősiessnek kell lenniük, a nőknek szépnek; a férfiaké a közösségi cselekvés, a nőké a magánélet tere. A költemény olvasói e normák felől értékelhetik Budát, Gyöngyvért és Ildikót is. A király nem hősiess, a feleségek átlélik a közösségi és a magánszféra határát, s szerencsétlen következményekhez vezet ez is, az is.

Érdekes párhuzam (és eltérés) áll fenn a VI. ének és Erdélyi János *Népköltészetéről* című tanulmányának nyitó fejtegetései között, amely a népek (ma azt mondanánk: etnikumok) keletkezéséről szól: „a népek születéséről a keresztlevelet a história ki nem adhatja. Ritka nép is hal meg azon a földön, amelyen született. De mi hívja őt mintegy szerencsésjét keresni a világon? Micsoda titkos vágy az, mely öntudatlanul lélekrokonságba fűzi az egyérműveket, s az akaratnak világos bejegyzése nélkül sugallatként viszi és vezérli, mint a madárt ösztöne vándorolni, mint alvájárót a bűbajos holdvilág felé betegsége? Isten hívása után indulnak a népek, ki néha ködnek oszlopában, néha villám fényében jelenik meg előttök, világos kinyomásával ujjai hatalmának. Hiszem én, hogy nem kis

ok és erő az, mely az egyeseket néppé olvasztja, vagy a testületből, hová tán előbbi sorsuk kapcsolá, ki bírja választani...⁵⁷ E szövegrész első látásra a „Rege a csodaszarvasról” „programjának” tűnik. Van azonban köztük egy fontos különbség.

Erdélyi két bekezdéses „politikaelmélete” szerint a keletkező nép (etnikum) nem tagjainak elhatározásával és beleegyezésével, tehát valamilyen politikai aktsussal áll egybe, hanem prepolitikai közösség, amely leszármazási egység, de több is annál, mert isteni terv eredménye. Ebben az időszakban – „mikor még a státusélet mélyen nyugvék a családéletben” – alakulnak ki a nép eredeti vonásai, örök sajátosságai. Majd ezt követően „polgári szerződések, világos alku és törvények veszik át a népet a gondviselés karjairól”, írja, a szerződéselméleti séma (a természeti állapotból valamiféle szerződés léptet át a társadalmi állapotba) nacionalista átíratát adva. Arany műve VI. énekében (s általában a *Buda halálában*) nem erről van szó. A költeményben nincs szerződéselméleti séma. Hunor és Magyar vezetők már a „Rege” legelején is (VI. 2–3.), s örökléssel váltak azzá. A *Buda halálában* semmiféle szerződésesség nincs, a hun közösségnek mindvégig prepolitikai jellege van, a királyi hatalom eredete az öröklés, s nincs az öröklést megelőző eredetről szó a műben.

A VI. ének azonban az emberi akarat törekeny voltáról szóló elbeszélés is – s engem e tanulmány lezárásaként éppen ez a mozzanata érdekel. A gímszarvast üző leventék, akik már nem is tudják, hogy milyen vidéken járnak, esténként elhatározzák, hogy abbahagyják az üldözést, visszafordulnak, hazatérnek. De másnap reggel újra megjelenik a szarvas, s ők elfelejtve, mit határoztak, űzni kezdik. A rege azt a tanítást is magában foglalja, hogy az emberi szándék esendő, ha összetalálkozik az istenivel, s az ember akkor jár el helyesen, ha nem a saját akaratához ragaszkodik, hanem rábízta magát az isteni hívására.⁵⁸ A „Rege a csodaszarvasról” a remény regéje is: ami rossznak tűnt, jóvá válhat. Nincs benne tragikum, noha a végzet érvényesül benne. A leventék eltévedtek, de hazát lelnek; az anyjukat siratják, feleségeket nyernek; Dúl leányai erőszak áldozatai lettek, ám később megengesztelődött anyák. Az ember akkor jár jól, ha elfogadja a sorsát, amit az istenek ráérték – ahogyan Nauszikaá mondta Odüsszeusznak (vagy inkább saját magának) Homérosz művének hatodik énekében. A „Rege” szerint a jó élet az isteni vonzására ráhagyatkozó élet. A VI. ének „tanítása” fényében a költemény egészét az akaratelví politika bírálataként is olvashatjuk.

⁵⁷ Erdélyi 1986: 45–46.

⁵⁸ Arany művét e szempontból a legalaposabban S. Varga Pál elemezte: S. Varga 2012.

Források

- Ady 1987: ADY Endre, *Strófák a Buda haláláról* = A. E., *Művészeti írások*, Bp., Kossuth, 1987, 250–254.
- Arany 1963: ARANY János, *Összes Művei, XII: Prózai Művek 3*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963.
- Arany 1968: ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Válogatott prózai munkái*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, Bp., Magyar Helikon, 1968, 194–204.
- Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Erdélyi 1986: ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J. *Válogatott Munkái*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 45–59.
- Horatius 1961: Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961.
- Kézai 1999: KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei* = ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 1999, 87–153.
- Korompay 2009: *Petőfi és Arany levelezése*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Osiris, 2009.
- Machiavelli 1862: MACHIAVELLI Miklós, *Értekezések Titus Livius római történeteinek X. első könyve fölött*, magyarította PADOS János, Pest, Lauffer és Stolp, 1862.
- Machiavelli 1978a: MACHIAVELLI, Niccolò, *A fejedelem* = M., N. *Művei, I*, Bp., Európa, 1978, 5–86.
- Machiavelli 1978b: MACHIAVELLI, Niccolò, *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről* = M., N. *Művei, I*, Bp., Európa, 1978, 87–441.
- Plutarkhosz 1978: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok, I*, Bp., Magyar Helikon, 1978.
- Livius 1982: Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától, I*, Bp., Európa, 1982.

Wenzel 1850: WENZEL Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történetudományi méltatására = Reguly-album*, Pest, Emich, 1850, 1–93.

Hivatkozott irodalom

Babits 1987: BABITS Mihály *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1987.

Barta 1987: BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva = B. J., A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 7–41.

Beöthy 1885: BEÖTHY Zsolt, *A tragikum*, Bp., Franklin Társulat, 1885.

Blaskó 2000: BLASKÓ Katalin, *Hatalom, legitimáció, karizma (Arany János: Buda halála) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2000 (*Studia Litteraria*, 38), 128–142.

Csengery 1933: CSENGERY János, *Arany János és az ókori klasszikusok*, Budapesti Szemle, 229. kötet, 1933, 74–90.

Gyulai 1961: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961.

Havelock 1998: HAVELOCK, Eric A., *A görög igazságosság-fogalom: homéroszi arnyvonalaitól a platóni főszerepéig = Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1998, 57–88.

Kaposi 2015: KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2015.

Kaukonen 1983: KAUKONEN, Väinö, *A Kalevala születése*, Bp., Gondolat, 1983.

Kecskés 1982: KECSKÉS András, *Irányzatok és álláspontok a magyar verselméletben*, ItK, 1982 (86.), 486–492.

Kemény 1862: KEMÉNY Gábor, *Machiavelli és Montesquieu: Politikai tanulmány, I: Machiavelli*, Budapesti Szemle, 14. kötet, 1862, 273–309.

Keresztury 1987: KERESZTURY Dezső, *„Csak hangköre más”: Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1987.

- Loisch 1904: LOISCH János, *Buda Halála forrásaihoz, 1*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1904 (28.), 184.
- Mikos 2015: MIKOS Éva, *Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK, 2015, 101–129.
- Németh G. 1985: NÉMETH G. Béla, *Kérdések a Buda halála körül = N. G. B., Századutóról – századelőről: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1985, 7–39.
- Pollák 1904: POLLÁK Miksa, *Arany János és a Biblia*, Bp., MTA, 1904.
- Riedl (1887) 1957: RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Gondolat, 1957.
- Radnóti 1995: RADNÓTI Sándor, *Hamisítás*, Bp., Magvető, 1995.
- Skinner 1996: SKINNER, Quentin, *Machiavelli*, Bp., Atlantisz, 1996.
- Smith 1995: SMITH, Anthony D., *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? = Eszmék a politikában: A nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 27–51.
- Smith 1996: SMITH, Anthony D., *Az „aranykor” és a nemzeti újjászületés*, Café Babel, 1996 (6.), 19., 11–26.
- Smith 2004: SMITH, Anthony D., *A nemzetek eredete = Nacionalizmuselméletek*, szerk. KÁNTOR Zoltán, Bp., Rejtjel, 2004, 204–229.
- Szörényi 1989: SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében = Sz. L., „multaddal valamit kezdeni”: Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 164–207.
- Szűcs 1984a: SZŰCS Jenő, *Lovagság, kereszténység, irodalom: (A magyar irodalom története I. kötetéről)* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 381–411.
- Szűcs 1984b: SZŰCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai)* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 413–555.

- Takáts 2007: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása = T. J., Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 202–233.
- Takáts 2016: TAKÁTS József, *A hatalom automatái. A Buda halála politikája = Hatalmi diskurzusok: A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*, szerk. BÍRÓ Csilla, VISY Beatrix, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2016, 121–128.
- Toldy (1851) 1987: TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Tóth 2000: TÓTH Zoltán, *Távlati kép a történelmi parasztságról = Magyar Néprajz, VIII: Társadalom*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2000, 67–116.
- S. Varga 2012: S. VARGA Pál, *Retorika, transzcendencia és tragikum a Buda halálában*, *Irodalomtörténet*, 2012 (93.), 3–26.
- Versényi 1914: VERSÉNYI György, *Buda halálának egyik epizódja*, *Irodalomtörténet*, 1914 (3.), 465–466.
- Veszprémy 1999: VESZPRÉMY László, *Utószó = ANONYMUS, A magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 1999, 155–161.

Deák Ágnes
„mint toronyból a bakter” –
Arany János folyóiratai „nemzeti és társadalmi
kérdések” erőterében¹

Lauka Gusztáv Arany Jánosra visszaemlékezve a következőket vetette papírra: „Politikával soha sem foglalkozott, talán ezért nem férközhetett legkisebb folt sem jelleméhez. Akik vele gyakrabban érintkezettek, azt állítják: hogy nem örömet vett részt még politikai vitaközlésekben sem.”² Arany költői életműve azonban mintha nem ezt tükrözné, hiszen ha nem is a politikai költészet jellemezte elsősorban azt, a legkülönbözőbb időszakokban kifejezett politikai érdeklődésről és értékítéletekről tanúskodó versek kerültek ki keze alól. Különösen ez a helyzet, ha a nyilvánosság szeme elől életében elzárt töredékeit is számításba vesszük. Egyáltalán nem tűnik légből kapottnak Németh G. Béla kijelentése, mely szerint „Arany eredendően politikus alkat. Nagy újságolvasó volt már Szalontán és Kőrösön is. Pesten szinte naponta töltött néhány órát Kemény Naplójának szerkesztőségében, lapozgatta a külföldi újságokat, kérdezte s hallgatta híreikről, kommentárjaikról a szerkesztőt. A magyar politikai élettel (de a szorosabban vett társadalmival is) itt került a legszélesebb skálán kapcsolatba.”³

1848–1849 sodró lendületű hónapjaiban, ha tétován, habozva és időnként kétséggel teli szívvel is, de tett lépéseket arra, hogy mellékszereplőként aktívvá váljék a politikai színtéren (országgyűlési képviselőjelöltség elfogadása, a Népbarát című lapban megnyilvánuló politikai publicisztikai és költészeti tevékenysége), 1849-ben azonban vége szakadt politikai aktivitásának. A neoabszolutizmus kényszerű politikai apálya után újrainduló politikai küzdelmek közepette is minden kínálkozó alkalommal tudatosan távol tartotta magát a politikai arénától, pedig lehetőségek adódtak volna a belépésre.⁴

¹ A tanulmány a NKFIH Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875) című kutatási programja (K 119 664) keretében készült.

² Lauka é. n.: 106.

³ Németh G. 1981: 61; Németh G. 1976: 449; Barta 1953: 136; vö.: „Megszoktam volt már fülem körül a politika szárazmalmának folytonos dörömbölését...” Arany levele Csengery Antalnak, Nagykovács, 1859. július 1. Arany 2004: 309.

⁴ Arany elutasította a Szalontán és Nagyvárád városában felajánlott országgyűlési képviselőjelöltséget. Arany 2004: 521, 523, 538–539. Nógrád megye tiszteletbeli főjegyzővé választotta, amit a Pesti Naplóban megjelent nyilatkozatában egy távolító gesztussal „a sanyaru idők viszontagságain önlealázás nélkül átvergődött nemzeti költészet”-nek tulajdonította. Pesti Napló 12. évf. 65–3331. sz. 1861. március 19.

Az 1860. október 20-án kihirdetett októberi diplomában Ferenc József a neoabszolutizmus, a korlátlanul tekintett uralkodói szuverenitásra alapozott kormányzati rendszer évei után visszatérést hirdetett a korlátozott alkotmányos kormányzáshoz Magyarországon, a magyar kancellária és helytartótanács után újjáalakulhattak a megyei önkormányzati testületek és tisztikarok, majd 1861 áprilisa és augusztusa között újra ülészhettek a magyar országgyűlés. A konzervatívok kis csoportja kivételével a magyar politikai elitet egyesítette az 1848-as jelszó, ha annak értelmezésében már eltérhettek is az álláspontok, s amögött az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat irányvonalát követők is meghúzhatták magukat. Deák Ferenc országgyűlési feliratai az értelmezési lehetőségekből azt kanonizálta, amely '1848'-as program alatt a Batthyány Lajos vezette első magyar kormány perszonáluniós célkitűzéseit hirdette, azt az 1848-ban kivívni kívánt eszményt, hogy Habsburg főség alatt Magyarországot független állammá tegyék. Hirtelen megnyílt tehát a politikai véleménynyilvánítás és cselekvés tere, de maradtak korlátok is. A diplomában birodalmi közös ügyeknek minősített területeken az uralkodó érvényben lévőnek minősítette a korábbi szabályozást, így a rendőrségi szervezet s azzal együtt a lap- és könyvkiadást sújtó korlátozások is érvényben maradtak, ha a szigorú előírásokat minden tekintetben érvényesíteni nem is volt ereje egyelőre a bécsi kormánynak. Az államrendőrségi tevékenységhez sorolt sajtófelügyeleten, színházfelügyeleten, az egyesületek engedélyezésén és tevékenységük kontrollján keresztül a birodalmi hatalmi centrum továbbra is széles körű befolyást gyakorolhatott a magyarországi kulturális intézményrendszer működésére.⁵

Népnemzeti idol a neoabszolutizmus hétköznapjaiban

1860 ősze Arany életében is korszakhatárt jelentett, hiszen eltávozva Nagykőrösről, feladva a számára egyre terhesebbé váló tanári hivatást, Pestre költözött, a Kisfaludy Társaság frissen megválasztott igazgató-titkáraként és folyóirat-szerkesztőként más társadalmi közegbe került. Igen sajátos volt a pozíciója a magyar kultúrában: az 1850-es évek második felétől formálódó „népnemzeti iskola” által piedesztálra emelt nemzeti költőként már életében a klasszikusok között találta magát a Gyulai Pál és Csengery Antal által szervezett, ún. irodalmi Deák-párt erőfeszítései nyomán. Az „egyfajta érinthetetlen nép-nemzeti idollá merevítés” távol állt Arany személyiségétől és életvitelétől, de a feladatot – népi kultúrában gyökerező nemzeti kultúrát teremteni – maga is fontosnak és személyes

Szabad György beszámol arról, hogy Pest megye bizottmánya pedig egy a közoktatás kérdésében kiküldött bizottság tagjává választotta Aranyt. Nincs tudomásunk arról, hogy erre reagált volna. Vö. Szabad 1967: 357.

⁵ A sajtószabályozást és a sajtóviszonyokat tekintve lásd: Deák 2013: 625–654.

hivatásának tekintette.⁶ A nemzeti közösség és költőjének azonosítása folytán a liberális nemesi politikai elit saját maga szerepéről és történetéről alkotott „nagynemzeti narratívájában” értelmeződött Arany személyes életútja és költészete is: a reformkor hivatott küzdelmei után 1848/1849-ben a nemzet kivívta modernizációját és nemzeti függetlenségét a Habsburg birodalmi kereteken belül. A birodalom bécsi vezetése azonban az uralkodó család hangadó tagjaival az egységes Habsburg nagyhatalom álmában élve támadást indított a magyar kormány ellen, s katonai erővel, orosz segítséggel vérbe fojtották a függetlenséget. A nemzet legjobbjai külföldre kényszerültek, az idehaza maradtak a passzív rezisztencia konokságával demonstrálták ellenzékiességüket. Az állhatatos ragaszkodás végül meghozta gyümölcsét: megtört az uralkodói abszolutizmus ereje, s az uralkodó népeivel együttműködni kényszerült.

Ennek a „nagynemzeti narratívá”-nak a keretébe kellett beilleszteni Arany pályaképét is, nem lehetett pusztán költő, hiszen a nemzeti kultúra ügye szorosan összefonódott a politikai küzdelmek áramával. Az utóbbi évek Arany János-szakirodalma azonban alapvetően megkérdőjelezte ennek az elbeszélésnek a használhatóságát az Arany-életmű történeti szempontból alapvetően fontos elemeire nézve.⁷

Arany sógora, Ercsey Sándor visszaemlékezése szerint Arany 1848 előtt segédjegyzőként sem vett részt Nagyszalonta politikai közéletében, leginkább csak jegyzői feladatként vagy kifejezett felszólításra nyilvánított véleményt, s a politikai pártharcoktól mindig távol tartotta magát – *Az elveszett alkotmány* is arról tanúskodik, hogy a megyei politizálás világa inkább taszította. De Ercsey azt is állítja, hogy amennyiben megválasztották volna Aranyt, 1848-ban sem fogadta volna el a parlamenti képviselői megbízatást.⁸ Ez utóbbiban persze kételkedhetünk, de az világosnak tűnik, hogy 1848–1849-ben sem beszélhetünk Arany esetében a nagy nemzeti vállalkozás sikerébe vetett feltétlen bizalomról és lelkesedésről,⁹ az 1850-es évek nemzeti ellenállását tekintve Milbacher Róbert szavaival élve „Arany János alakjában inkarnálódó (ellenálló, szenvedő, emlékező, gyászoló) nemzet”¹⁰ koncepciója kérdőjelezhető meg. Nem tudjuk, igaza van-e Milbacher Róbertnek, aki feltételezi, hogy Arany képe és értékelése a forradalom és szabadságharc időszakáról 1849 után a Kemény Zsigmond két röpirata (*Forradalom után, Még egy szó forradalom után*) által kifejtett kritikus attitűdhöz állt közel, mely Kossuth Lajosban a felelőtlen, álmodozó izgatót látta, aki tragédiába sodorta a nemzetet. (*A nagyidai cigányok* megalapozhatja ezt az álláspontot, de nem ismerünk egyetlen direkt állítást sem, amelyet

⁶ Lásd például: Milbacher 2009: 34, 79, 130, 227; Szegedy-Maszák 1972: 291–358; Dávidházi 1994: 76, 141–149; Dávidházi 1998: 76–77.

⁷ Összefoglalóan lásd Milbacher 2009.

⁸ Ercsey 1883: 30, 37, 41.

⁹ Vö. Voinovich 1929: 214, 223, 252–253. Ugyanakkor az, hogy már a Függetlenségi Nyilatkozat után, 1849 májusától vállalt két hónapon keresztül hivatalnoki posztot, elkötelezettségére utal.

¹⁰ Milbacher 2009: 263.

Arany 1848–1849 eseményeiről utólag tett.) Ám azt bizonyítottnak vehetjük, hogy bármit is gondolt Arany a szabadságharc egyes eseményeiről és vezetőiről, s bármennyire is őrizte az 1848-ban meghirdetett eszményeket, személyes életében megkötötte azokat a kompromisszumokat, melyeket a társadalom tagjainak legtöbbször megkötött: kiségitő, napidíjas írnoki állást vállalt, a nagykőrösi években született önéletrajzaiban elhatárolódott a forradalmi időszak politikai hagyományától, saját egykori politikai publicisztikájáról pedig hallgatott, a szakállát levágatta, a *Családi kör* című versben a kiadó kérésére törölte a forradalomra közvetlen módon utaló részeket.¹¹ Miközben költészetében és a magánélet busongó, visszaemlékező gesztusaiban¹² is az értékörzést hirdette – azt nyilvánosan és a politikai hatalmat bármennyire is kihívó formában demonstrálni legfeljebb egy-egy indulattól fűtött pillanatban volt hajlandó.¹³ Ugyanakkor távol tartotta magát a politikai hatalom képviselőitől és a nyílt hódolati gesztusoktól.¹⁴ S ha a politikai hatalom szándékaival szembeni fellépés lehetséges körét nagyon szűknek is látta, amit megtehetőnek látott saját és családja megélhetésének kockáztatása nélkül, azt megtette, például a német oktatási nyelv bevezetése elleni akciók során.¹⁵ Egyetérthetünk Milbacher megállapításával, miszerint „kibékíthetetlen ellentmondás feszülhetett a heroikus, eltökélt és rettenthetetlen emlékező bárdköltő mítosza és a túlélésre kényszerülő, a mindennapi megélhetésért küszködő, ennek érdekében kínos kompromisszumokat is felvállaló, ugyanakkor nyilvánvalóan elkötelezett (magán)ember helyzete és önképe között.”¹⁶ Mindezt fizikai és lelki állapotának akut problémái, a depresszív tünetekkel való mindennapos küzdelem nyilvánvalóan tovább súlyosbította. Nem merevedett azonban hamis pózba, nem gondolta és nem is hirdette magáról, hogy ő a nemzeti ellenállás mintaképe, s nem kért számon másokon sem olyan maximákat, melyeket maga sem volt képes követni.¹⁷ Miközben a magyar politikai elit 1860–1861-ben a kollektív amnézia jegyében igye-

¹¹ Vö. Benkó 1897: 53–54; Benkó 1908: 5–6, 24–28; a *Családi kör* esetéről lásd Milbacher 2009: 31–32.

¹² Ágai 1892: 304–305. Vö. Kerényi 2002: 309.

¹³ Vö. Rozvány György visszaemlékezésével *A Koldus ének* című költemény nyilvános felolvasásáról: Arany 1989: 101.; Arany 1850-es évekbeli lelki állapotáról lásd még: Németh G. 1971: 75–80.

¹⁴ Míg 1858-ban nem is lehetett kérdéses, hogy a nagykőrösi református gimnázium tanári karának tagjaként ki kell vonulnia a kormányzó köszöntésére (vö. Arany 2004: 231.), 1860 nyarán megpróbált kibújni a személyes részvétel alól. Szabó Károly levele Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1860. június 16. Vértsey 1914: 230.

¹⁵ Benkó 1897: 81–82. Persze a német tannyelv bevezetése esetleg tanári katedrájuk kényszerű elhagyásával is járhatott volna. Vö. Arany levele Pompéry Jánoshoz, Nagykőrös, 1857. július 30. Arany 2004: 88.

¹⁶ Milbacher 2009: 286.

¹⁷ A hivatalvállalásért nem rótt meg másokat sem. 1854-ben például sógorának a következőt írta: „Lakatos ur, a mint látom, megmaradt főbirónak, ez szerencse Szalontára nézve, hogy nem hoztak a Bánátból vagy Bukovinából valakit.” Arany levele Ercsey Sándorhoz, Nagykőrös, 1854. június 21. Arany 1982: 445.

kezett elfeledni a megelőző években kötött személyes kompromisszumait,¹⁸ s a törvénytelennek tekintett kormányzattal szemben visszamenőleg a teljes passzív rezisztenciát minősítette egyedül elfogadható magatartásformának, a hivatalvállalókat – hacsak nem akadt helyi befolyásos patrónusuk – erkölcsi halottaknak minősítették, Arany inkább szembenézett a személyes tanulságokkal: a politika körétől különülve az irodalom körében kereste saját helyét, visszautasítva e két szféra egymásba játszását.¹⁹ A körülötte formálódó közösségi kultusztól berzenkedve „poétikai és nem politikai-kulturális kontextusban próbálja önmagát definiálni”, a „nemzeti-közösségi médium”-szereptől távolságot tartva,²⁰ s kifejezetten kerülte, hogy valamely fellépése politikai színezetű demonstrációként értelmeződhesen, inkább lemondott róla.²¹ Sőt, megjegyzése 1856-ban, miszerint „vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem”,²² még többet is sejtet a tudatos távolságtartásról – a reformkori nemesi politikai küzdelmek iránti ellenszenv mintha a politikai pártküzdelmeknek az archaikus elemekből sokat megőrző modern eszköztárára is transzponálódott volna.

Ugyanakkor a formálódó irodalmi Deák-párt célkitűzéseivel s azok politikai vetületeivel egyetértett. Vallotta, hogy a politikai passzivitást a kultúra- és művelődésfejlesztés terén kifejtett aktivitással kell párosítani, a nemzeti program súlypontja a művelődés kell legyen.²³

A „mindent elnyelő politikai életkérdések” erőterében

1860 szeptembere és 1865 nyara között Arany tevékenységének súlypontja a lapkiadás és -szerkesztés volt, ezért a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú számai alapján teszünk kísérletet arra, hogy bemutassuk, Arany folyóiratait hogyan itatta át először az 1860. október és 1861. november eleje közötti alkotmányos év lelkes atmoszférája és lázas tenni akarása, majd azt követően a Schmerling-provizórium eltökélt várakozása – ha nem is eltökélt szerkesztői koncepcióként, de semmiféleképpen sem a szerkesztő intenciói

¹⁸ A magyar történettudomány az utóbbi években igencsak kikezdte az 1850-es évekbeli passzív rezisztencia tömeges voltáról hirtetett korabeli képzeteket. Vö. Pap 2003; Benedek 2003; Benedek 2006.

¹⁹ Nem tekintjük lényeges tényezőnek Arany döntésében, de megemlíjük, hogy amennyiben elvállalta volna az országgyűlési követjelöltséget Szalontán, számolnia kellett volna azzal a lehetőséggel, hogy egykori napidíjas munkavállalását a választási küzdelemben szemére hányják az ellenjelölt kortesei.

²⁰ Milbacher 2009: 133–137, 271.

²¹ Példákat erre lásd: Arany 2004: 231, 260–261, 275, 278, 344.

²² Arany levele Erdélyi Jánoshoz, [Nagykőrös, 1856. szeptember 4.] Arany 1982: 757.

²³ Vö. erről: Szajbély 2005: 160–161, 178, 209–216.

ellenében. Így felvázolhatjuk, miképpen járult hozzá Arany szerkesztőként a nemzeti mozgalom célkitűzéseinek érvényesítéséhez, s miként őrizte meg autonóm körét az egyoldalú politikai nézőponttal szemben.

Tudjuk természetesen, hogy kockázatos vállalkozás egy folyóirat tartalmából egyenes következtetéseket levonni a szerkesztő nézeteire vonatkozóan. Különösen igaz ez a tárgyalt időszakra, amikor a nagy politikai felszabadulás közepette is érvényben maradtak az 1852-ben kihirdetett sajtórendtartás szigorú előírásai, melyek tiltották és szigorúan szankcionálták az irodalmi, közművelődési lapok számára a politikai kijelentések terére való kirándulást, az előzetes cenzúra és az utólagos megtorlás eszköztárát kombináló sajtófelügyelet pedig súlyos pénzügyi veszteségekkel és bírósági ítéletekkel az öncenzúra védekező mechanizmusait erősítette a sajtó munkásaiban: szerzőkben, szerkesztőkben, kiadókban egyaránt. Ráadásul egy irodalmi lapban a társadalmi, politikai környezet elemei leginkább, ha távolról sem kizárólag, az újdonságokat hírül adó rövid hírek rovatán keresztül érzékelhetők, márpedig Arany több formában is kinyilvánította, hogy e híreknek nem tulajdonít szerkesztési gyakorlatában nagy súlyt. Az olvasóitól búcsúzó szerkesztő a Koszorú utolsó számában például így szólt: „A napi érdekeket, apró kósza híreket stb. a Koszorú nem tekinté oly fontosaknak, hogy bő tért s nagy gondot áldozzon nekik. Nem látta se szükségét, se czélszerűségét [!] annak, hogy tisztán irodalmi s hetilap lévén, egyszerűs mind *hírlap* akarjon lenni, mely megvigye a fővárosi legfrissebb mendemondákat”.²⁴ Arról is tudomásunk van, hogy a Koszorú esetén ennek a rovatnak a szerkesztését Szász Bélára bízta, korábban is részt vehetett a rövidhírek összeállításában Salamon Ferenc, illetve Gyulai Pál, majd fia, Arany László, s Arany nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy a lapjában megjelent valamennyi állítással és véleménnyel egyet kelljen értenie.²⁵ Mégis, lapjait áttanulmányozva Keresztury Dezső véleményét magunkévá téve fogtunk neki a részletes elemzéshez: „mindkét lapjának egészét átszötte a szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömet vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal”, „mindenféle «vegyes» híreknek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzéseknek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.”²⁶ S valóban, mivel néhány alkalommal szerkesztői jegyzetben elhatárolta magát Arany a rovat szerkesztőjének véleményétől, feltételezhetjük, hogy az ettől eltérő esetekben szemléletmódja és véleménye nem állt messze attól, ami a lap e rovatában megjelent.

²⁴ Arany János: *A kegyes olvasóhoz*. K III/1. 26. sz. 602. Vö. Új 2002: 53–54.

²⁵ Miklóssy 1985: 661; a Tárca rovat kapcsán Arany nyilatkozatát szerkesztői alapállásáról lásd: Vö. Arany János: *Visszatekintés*. SZF I. 36. sz. 561–567; vö. Németh G. 1963: 349–360.

²⁶ Keresztury 1987: 205, 206–207.

Az 1860. november elején megindult Szépirodalmi Figyelő irodalmi lap szerkesztőjeként Arany természetesen elsősorban az irodalom szemüvegén keresztül látta a körülötte kavargó eseményeket és folyamatokat – ahogy magánleveleiben is ezt tette. Nemzet, társadalom, nyelv és kultúra, politika a kor embere gondolkodásában azonban szorosan összekapcsolódott, s Arany állásfoglalása ezen összefonódásról határozottan kétarcú volt. Miközben úgy nyilatkozott, a politikai élet felpezsdülése, a helyi elitek aktivitásának ugrásszerű növekedése eredményeképp az „irodalmi élénkség” is növekedőben van, vissza-visszatérő panasza volt, hogy „a közéleti légkör saturálva” van „mindent elnyelő politikai életkérdésekkel”, s 1861 őszén visszatekintve is „nyomult és izgatott idő”-ről írt.²⁷ A politikai események felé forduló figyelem, vélte, hátrányos a művészetekre s vele az irodalomra nézve, hiszen az amúgy sem oly népes potenciális előfizetői tábor szétszélesztheti, megoszthatja, miközben a politikai fellendülés az irodalmárokat buzgó tevékenységre sarkallta, közönségük politikának szentelt figyelme igyekezetüket veszendőbe menni hagyja. A „közönségnek csak napi politika kell” lehangoló élménye egyébként sem csak a politikailag ily aktív időszakok alapélménye volt Arany író társai, barátai körében.²⁸ Arany érezhetően aggódott a lázas politizálás hónapjaiban a már korábban megindult vagy akkoriban induló kulturális vállalkozások maradandóságáért.²⁹

A közönség irodalomtól való elfordulásánál, közömbösségénél azonban még súlyosabb következményekkel járt Arany szerint az, ahogy a közönség egy része kifejezett politikai elvárásokkal fordult az irodalom felé. Arany és lapja határozottan védelmébe vette az új politikai viszonyok között is a művészet autonómiáját. Harcolt azért, hogy az esztétikai és a hazafias szempontok különválasztandók a művészeti alkotások megítélésében, s az utóbbiak – a legmagasztosabb nemzeti eszmények jegyében – sem írhatják felül az előbbieket. Amikor például Zilahy Károly költeményei kapcsán a kritikus Petőfivel és Arannyal egy szintre emelve értékelt Sárosi Gyulát s mindenekelőtt az 1849-ben megjelent *Ponyvára került Arany Trombita...* című, mint a kritikus írta, „hatalmas művét”, amely a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátása után propagálta a magyar kormány függetlenségi törekvéseit a falusi közönség számára, amiért szerzője hároméves börtönbüntetést szenvedett, nem kis politikai bátorságra vallott Arany elhatárolódó szerkesztői jegyzete: „Mint népies, hazafias, igen; mint mű nem annyira.”³⁰ (Kiem. az eredetiben) Amikor pedig Gróf Batthyányi Arthurné (Apraxin Júlia) *Honfoglalók* című új drámáját érték olyan vádak, miszerint abban a szerzőnő a forradalom ellen is utalásokat tett

²⁷ Vegyes c. rovat. SzF I. 25. sz. 399; Uo. I. 7, 14. sz.; Értesítő c. rovat. SzF I. 51. sz. 813.

²⁸ Csengeryt idézi például: Szajbely 2003: 250.

²⁹ Lásd például a Budapesti Szemle kapcsán: Vegyes c. rovat. SzF I. 11. sz. 175.

³⁰ Belirodalom c. rovat. SzF I. 11. sz. 165. De a *Babérlevelek* címen megjelent „történeti beszélyfüzér” első kötetéről is megállapította: „Forgattunk benne. Garibaldi regényes *életrajzát* adja, s így elég korszerű lehet; de történeti *beszélynek* nem mondható.” (Kiem. az eredetiben) Vegyes c. rovat. SzF I. 24. sz. 382. Több

az összefogás gondolatának álcája alatt, s ez ellen az író nő nyilatkozatot tett közzé, a rövid hírhez terjedelmes megjegyzés társult a lapban: „De tartozik-e általában a dráma, vagy bármely költői mű, az erkölcsiség és a hazafiság legáltalánosabb érzelmének megtartása mellett valami specifikus politikai irányeszméknek hódolni, – s a közhangulatnak áldozni, mely évről évre, sőt máról holnapra változhatnak? Az-e hivatása egy nemzeti színháznak, hogy este azokról viszhangozzék, a mit nappal a poros utczákon, zajongó gyülestermekben és a lapok fővárosi és vidéki phrasisaiban hallottunk? – S van-e valami jogossága azon bírálóknak, mely elkárhoztatja mindazt, a miben nem találja meg épen a mai napra szóló czélzásokat. [...] Kivált midőn történeti műről van szó, hogyan kívánhatjátok, hogy a régi századok férfiai és eseményei épen a mai kor sokat változható irányeszméinek kaptájára üttessenek? [...] A költészet és történetírás egyaránt tönkre jutna. Mindkettő az életnek és nemzetnek tanítója és vezetője, nem pedig hizelgő udvaroncza és rabszolgája, mely mulattathat néhány perczig, melyet még szerethetünk is talán hűségért, de soha nem becsülhetünk.”³¹ S a politika – hirdette Arany – nem lehet közvetlen megrendelője sem egy műalkotásnak. Az Arany által is nagyra becsült Katona József szobrának kecskeméti avató ünnepsége kapcsán 1861 májusában vád érte az „első rangú” költőket, hogy miért nem nyújtottak be művet a meghirdetett ünnepi verspályázatra. Arany, joggal személyében is találva érezve magát, ismét csak nyomatékosítja: Ha vannak ilyen költők, „nem az által nyerték az »első rangot,« hogy ihletés nélkül is énekelgettek. »A szellem arra fuvall, a merre ő akar« – mond biblia.”³²

A hazafiaskodó közhelyek burjánzása és az ekkoriban született irodalmi alkalmi költemények és beszédek tekintélyes részének magasztosnak hitt frázisos üressége az érzelmi túltelítettség ellenére riasztotta Aranyt. 1860. december végén jelentette meg *Rendületlenül!* című költeményét,³³ melynek üzenete kettős volt: a hazafias politikai célok mellett szilárd elkötelezettséget hirdetett, címadásával egyértelműen Vörösmarty Mihály *Szózatára* utalva, melynek népénekké válása ezekben a hónapokban végérvényesen befejeződött: a *Himnusz* mellett a nyilvános rendezvények (egyházi és világi ünnepek, szoboravatások, tisztelgő szerenádok, de akár kisdédóvó intézmények megnyitója is) elmaradhatatlan kötelező kellékévé vált. Ezzel együtt azonban félreérthetetlenül figyelmeztetett Arany az üres jelszóként hangoztatott hazafiság veszélyeire. A „rövid alkotmányosság” hónapjainak egy másik kultikus zenedarabja, a Rákóczi-induló is meg-megjelent

alkalommal is jelezte fenntartásait a kor szellemében hirtelen szaporodó „nemzeti dalkönyvek”, hazafias verseket tartalmazó antológiák divatja ellen, mondván, csak látszólag terjesztik az irodalmat, s a kiadók ezzel a szerzők mellőzésével jutnak anyagi haszonhoz. Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 29. sz.

³¹ Vegyes c. rovat. SzF I. 19. sz. 303. Németh G. Béla Salamon Ferencet azonosította a glossza szerzőjeként. Németh G. 1963: 352.; igen hasonló nyilatkozatot láss „–m.–, szignóval (Salamon Ferenc) „Nemzeti Színház” c. rovatban. SzF I. 7. sz. 110; vö. Szajbély 2005: 211–212.

³² Vegyes c. rovat. SzF I. 30. sz. 479.

³³ Arany János: *Rendületlenül!* SzF I. 8. sz. 120.

egy-egy rosszálló félmondatban a Szépirodalmi Figyelő cikkeiben.³⁴ Arany közösséget vállalt a nagy erővel előtört nemzeti mozgalom célkitűzéseivel, de el is határolódott e mozgalom derékhadának politikai kultúrájától és eszköztárától.³⁵ S hogy nem csupán pillanatnyi felhorgadás szülte a költeményt, mutatja, hogy ugyanezt az indulatot látjuk majd az 1861 őszi megjelent *Vojtina Ars poeticájá* ban, ahol azonban a hazafiaskodó puffogatások elleni bírálatot elhagyja (bár szerzői jegyzetben egyértelműen jelöli tartalmát és irányát: „Itt és alább egy kis invectiva van, a költőtlen hazafi-frázisok ellen. Hangosabb időben volt írva, most – elhagyom, derültebb napokra.”), mivel érzékeli: 1861. november 5., az alkotmányosság felfüggesztése után újra más helyi értéke van ugyanazon szövegeknek.³⁶ Önmagában a politikai szituáció „mássága” átértelmezi e szövegek tartalmát és funkcióját. Jegyzete azonban félreérthetetlenül jelezte: ha majd végre végérvényesen eljön a visszaszerzett alkotmányosság időszaka, újra aktuálissá válnak figyelmeztető gesztusai.

A „nemzet tanítója” szerep az üres pátoasz és a nemzeti nagyság dicsőítése helyett sokkal inkább a nemzeti előítéletek és hibák felmutatását, bírálatát tehetette az alkotók feladatává, például a vígjátékok esetében.³⁷ Arany lapjából nem hiányzott a bátorság, hogy a nemzeti indulatok felszabadultsága idején az önismeretre, illúziók helyett a józan számvetésre, mítoszgyártás helyett az igazságra törekvés szükségességére figyelmeztessen. Az Akadémia akkor még csak tervezett palotájának leendő építészeti stílusáról 1861 nyarán folyó vitában például a „magyar nemzeti still” híveit hiányolókat így intette: a „tudós világ” nemzeti stílről „hallani csak hall, de bizony nem igen lát. Egy Árpád kora beli Iliászt is szeretnénk, ha volna, de ha nincs, azt ugyan meg nem írja az egész Akadémia

³⁴ Vö. színikritika Benkő Kálmánnak *A vén székel, vagy az utolsó tatárfutás* című darabjáról: a „sok puffogatás és látvány zavara” mellett természetesen a Rákóczi-induló is felcsendült. Nemzeti Színház c. rovat „–m.–” szígnóval. SzF I. 13. sz. 207; a lap kritikusa megróttá Vahot Imrének *Az első magyar színészek Budán* című darabját is a jelen „divatozó eszméi”-nek az 1790-es évek viszonyai közé helyezése s a Rákóczi-induló megszólaltatása miatt. Uo., I. 26. sz. 414.

³⁵ A harsogóan nemzetieskedő irodalmi kötetcímekekről elejtett megjegyzését lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 10. sz. 159. Tudjuk, a *Szózat* eszméinek kiüresítése később is foglalkoztatta Aranyt, hátrahagyott versei, töredékei között található a metsző gúnnyal költött, 1880 körülre datált *Hasadnak rendületlenül* című töredék. Arany 1952: 173–174, 253. Vö. Tarjányi 2013: 90–93.

³⁶ Arany János: *Eszmény és valo. (Mutatvány Vojtina Ars poeticájából.)* SzF II/1. 1. sz. 2. (A kihagyott részec: „Midőn a hont orditva szeretik? – / Midőn a legszebb virág a mályva-rúzsza: / Köténybe rejti kis bokrát a múzsa.”) A várható újabb politikai fordulat előszelét érezve Salamon szintén nyomatékosítja korábban kifejtett nézeteit: „A valódi költő és művész nem bohócza, hanem lelkesítője, legnemesb oktatója a népeknek.” De tévedés lenne azt hinni, hogy ennek jegyében a nemzeti színház kifejezett feladata az volna, hogy „hősöket örökítse, s a hazafiság szónoki széke legyen”. A pesti nemzeti színház ügye. „—m.—” szígnóval. Uo., I. 47. sz. 740–741.

³⁷ Salamon Ferenc: *Az 1860/1-iki vígjátéki pályázat a Karácsonyi-féle 100 aranyos jutalomra. (folyt.)* SzF I. 24. sz. 369; Vegyes c. rovat. Uo., I. 39. sz. 623.

sem. Így van a stillal, fejteni kell annak; octroyálni nem lehet.”³⁸ S a mítoszalkotás ellen akkor is felszólalt, ha az nem pusztán irodalmi ideálokat érintett. Amikor például 1861 februárjában Vahot Imre felszólította a volt honvédeket, hogy írják le 1848–1849-es hadi élményeiket, a Szépirodalmi Figyelő malíciózusan figyelmeztetett: ha nem az eseményekkel egyidejűleg született naplókat és jegyzeteket, hanem immáron tizenkét év távlatából született visszaemlékezéseket gyűjtenek, „oly egymástól elütő adatok és mondanak halmazát véljük keletkezni, melyből még Vahot Imre sem lesz képes valami jóra való egészset szerkeszteni össze. Pedig ő már gyakorlott szerkesztő.”³⁹ A honvéd hagyomány tisztelete jegyében ugyanakkor egy alkalommal szóvá tette a folyóirat – irodalmi autonómia ide vagy oda –, hogy egy irodalmi alkotás nem kellő pietással, illetve nem hitelesen jelenített meg egy honvédet.⁴⁰

Az irodalom autonómiájának következetes és bátor védelme ugyanakkor távolról sem jelentette azt, hogy Arany lapját ne érintették volna meg e hónapok lelkesült ideáljai, a nemzeti remények és kétségek hullámai, s hogy Arany ne tekintette volna feladatának az irodalmár és egy irodalmi folyóirat eszközeivel hozzájárulni a magyar politikai elit erőfeszítéseihöz. A nemzeti újjászerveződésnek korántsem csak irodalmi aspektusai jelentek meg a folyóirat lapjain. Már 1860 novemberében Mikó Imre grófnak a Budapesti Szemlében megjelent „Irányszék” című értekezésére így hívja fel a lap a figyelmet: „nemzeti és társadalmi jelenünk legfontosb égető kérdéseiről ébresztik föl gondolatainkat s beszélnek a lelkünkre”.⁴¹ A nemzeti és társadalmi jelen igen változatos formában újra és újra át- és átszűrődött a hetilap közleményein.

Az itt megjelent irodalmi művek túlnyomó részét, mindenekelőtt a költeményeket például ugyanaz a hazafias pátoz hatotta át, amelynek irodalmi szempontból alacsonyabb színvonalú variációi ellen olyannyira hadakozott Arany, átszínezve a megelőző évtized nemzeti gyászának képeivel; a prózai darabokat pedig a Habsburg ellenes nemzeti mozgalmak hagyományvilága, a kurucvilág képei, mindenekelőtt II. Rákóczi Ferenc alakja (aki a bécsi kormányzat számára a Habsburg-ház trónigényét kétségbevonó, magát fejedelemnek tekintő lázadó szimbóluma volt), Zrínyi Ilona, a Mária Teréziának életüket és vérüket felajánló országgyűlési követek és így tovább. Hiszen Arany is csak abból a termésből válogathatott, ami akkoriban született, s az ekkor megjelent szépirodalmi alkotások más lapokban is szinte kivétel nélkül politikai tartalmat is hordoztak. (Arany maga

³⁸ Vegyes c. rovat. SzF I. 35. sz. 559.; vö. Hajnóczy 1988: 195–214.

³⁹ Arany levelezéséből tudva azonban, hogy Vahot szerkesztői érdemeiről és gyakorlatáról igen csak rossz véleménye volt Arany baráti körének, az ironikus hangszínt is kiolvashatjuk az idézett sorból. Vegyes c. rovat. SzF I. 15. sz. 239.

⁴⁰ 1861 márciusában a „Somogyi Emlény” egy elbeszélését érte kritika, melyben az „abrudbányai elhibázott és szomorú epizód” leírásában a szerző „barbár színben állit elénk egy honvédet”. Értesítő c. rovat. SzF I. évf. 19. sz. 301.

⁴¹ Értesítő c. rovat. SzF I. 2. sz. 29.

is kénytelen volt az Akadémia felkérésére és barátainak nyomására a Széchenyi István tiszteletére rendezett ünnep alkalmával *Széchenyi emlékezete* című versével hozzájárulni a magasztos nemzeti ódák sorához.) Megjelent a Figyelőben néhány olyan költemény is, amely még 1849 nemzeti katasztrófáját közvetlenül követő időben született, de akkor legfeljebb kézíratos formában terjedhettek, leginkább szerzőjük megnevezése nélkül, s csak most kerülhettek ki nyomtatott formában a tágabb közönség elé.⁴²

Irodalom és nemzeti program legtermészetesebb kapcsolódási pontja a nemzeti nyelv ügye volt. Nagy súlyt kapott a lap közleményei között a hivatali életben és az oktatásban a német nyelv primátusára törekvések ellentétéként a magyar nyelv használati körének számottevő szélesedése, legyen szó a pesti zsidó hitközség elöljáróinak 1860. novemberi döntéséről, hogy az istentiszteleten és iskoláikban a magyar nyelvet fogják használni, vagy a Helytartótanács határozatáról, amivel jóváhagyta a Kisfaludy Társaság alapszabályait, „természetesen most már egyedül magyar szöveggel”. De említhetjük a tiltó rendeletek hatályon kívül helyezése után újra szaporodó névmagyarosításokat (miközben Arany nem riadt vissza az 1848 előtti és 1848–1849-ben zajlott névmagyarosításokat azok magyartalanságai miatt újra és újra bíráltni), a budai új magyar nyelvű utcanév-táblákat vagy a magyar nyelv tanulását és művelését elősegítő civil kezdeményezéseket is.⁴³ S arra, hogy a nyelv egyben fontos politikai tényező, a lap is figyelmeztet 1861 nyarán: „Tanuljunk legalább beszélni alkotmányosan s autonomilag”.⁴⁴

A nyelvpolitika kapcsán többször bírálta a lap a megelőző évtized kormányzatát vagy annak valamely prominens támogatóját, például a magyar oktatási nyelv némettel való felváltásának elkötelezett bajnokát, a későbbi szatmári püspököt megidézve szól a lap „Haas Mihály cs. k. iskolatanácsos lelketlen törekvése”-ről, mely „előlni [törekedett] a nemzeti nyelv szerelmét”.⁴⁵

A nyomasztó sajtóellenőrzési viszonyok taglalása visszatérő motívum volt a Figyelő hasábjain. Aranynak szerkesztőként tudomásunk szerint ekkoriban nem akadtak nehézségei a rendőrséggel, de korlátozó, feszélyező hatalmát már az alkotmányosság hónapjaiban is érezte. Amikor Dobsa Lajos a Pesti Napló hasábjain az országgyűlési képviselőkhöz fordult a sajtóellenőrzési szabályok felülvizsgálata érdekében, Arany lapja is

⁴² Gyulai Pál: *A bujdosó* (1850), Gyulai Pál: *Oh ha ki tudnám fejezni*. (1851.), Pap Endre: *Szemere Pálhoz*. (Pest, januárban, 1850), Medgyes Lajos: *A magyar lányok a forradalom után* (1851), Lévy József: *Wesselényi temetésén*. Pest, 1850. Apr. 23. SzF I. 13., 35., 36., 39., 48. sz. Arany is tapasztalhatta, miféle bonyodalmakkal járhat ez együtt, hiszen *Koldus-ének* című versét a Debreceni Közlöny hasábjain láthatta viszont „névtelentől” megjelöléssel. Vegyes c. rovat. SzF I. 26., 31., 32. sz.

⁴³ Vegyes c. rovat. SzF I. 3., 6., 8. sz. (idézet innen, 125.), 27., 41. sz.; a névmagyarosításokról lásd: SzF I. 10., 29. sz., s ez folytatódik majd a Koszorúban is: Vegyes c. rovat, K II/2. 20. sz. 479–480.: „A magyarítás magyarosodásában örvenderes haladás!”, Uo., III/1. 16. sz.

⁴⁴ Vegyes c. rovat. SzF I. 36. sz. 575.

⁴⁵ Vegyes c. rovat. SzF I. 10. sz. 159.

felsorakozott mögé: „Tudja-e a tisztelt közönség, mi az a *felelős szerkesztés*, ma, az alkotmányos élet 8-dik havában? A felelős szerkesztés az, hogy aláíratnak az emberrel egy csomó tiszta lapot – megannyi charta biancát – arra nyomják minden megjelenő számnak egy pár példányát, azt elviszik, isten tudja hova, – bizonyosan nem az *alkotmányos* hatóságokhoz. E rejtélyes hatalomtól függ aztán elnézni, vagy betiltani a lap megjelenését; talán később, ha a *mérték betelt*, megtorlási eszközökhöz is folyamodni.” S a Figyelő szerint „találón mondja az absolutismus sáskahadáról: »egyik fináncz ruhában vizsgált meg padlást, csúrt, kádat, pinczét és üstöt, nem ritkán a zsebeket is; a másik, mint censor, *szellemi termékeinket* vette mérték alá.«”⁴⁶ (Kiem. az eredetiben) A szerkesztők ilyen viszonyok között – minden esetleges egymás közti vita vagy személye ellentét mellett is – érthetően szolidárisak voltak a lapársakkal, illetve a rendőrségi vegzálásnak kitett szerzőkkel, s ahogy az más sajtóorgánumban is jellemző volt, rendre beszámolt Arany lapja is nem engedélyezett lapokról, betiltott színdarabokról, egyes lapszámok vagy önálló kiadványok elkobzásáról. S persze örömmel hírt adtak egy-egy kiadvány „felszabadulásáról” is.⁴⁷ A pusztai hírközlés természetesen néma tiltakozás is volt egyben, amit az olvasók ugyanúgy megértettek, mint a legszebben kibontott szóvirágokat. A nemzeti szellemű kiadványok megjelenéséről való folyamatos tudósítás szintén bekapcsolta a lapot a nemzeti alkotmányos mozgalom vérkeringésébe.⁴⁸

Természetesen a lap profiljába vágott a kiemelt jelentőségű nemzeti kulturális intézmények: a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, a Kisfaludy Társaság, majd a Magyar Írók Segélyegylete működéséről rendszeres híreket közölni, ami önmagában figyelmeztethette az olvasókat: az intézmények támogatásával biztosítani kell a kulturális túlélést, a felkészülést a jövőre. E vállalkozások élén egyébként is olyan férfiak álltak, akik az Akadémiát vezető Dessewffy Emil gróf kivételével, maguk is részesei voltak az 1840-es évek reformmozgalmának és 1848–1849. évi nagy nemzeti vállalkozásnak. Kiemelten fontos kezdeményezésnek tekintette Arany a Csengery Antal szerkesztette Budapesti Szemlét, minden új füzet megjelenéséről tudósított, azok tartalmát azután ismertette. Külön figyelem övezte a színigazgató Molnár György kísérletét, hogy a német városnak tekintett Budán meghonosítsa a magyar nyelvű színjátszást a Budai Színkörben. Arany két folyóirata 1861 tavaszától egészen 1864-ig végigkövette e vállalkozás lelkes, ihletett kezdeteit (például a Figyelő „szerkesztősége” is tartott gyűjtőívet egy új budai magyar színházépület emelésére hirdetett adakozáshoz), Molnár túlélési kísérleteit.⁴⁹

⁴⁶ Vegyes c. rovat SzF I. 30. sz. 478–479. Dobsa országgyűlési beszédét lásd: PN 12. évf. 118–3384. sz. 1861. máj. 24.

⁴⁷ Efféle hírekre példaként lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 3., 4., 10., 15., 41., 47. sz.

⁴⁸ Például Zajzoni (Rab István) *Börtöndalok* vagy Mocsáry Lajosnak a *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* című művéről a híradást lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 4., 11. sz.

⁴⁹ Vegyes és Nemzeti színház c. rovatok. SzF I. 21., 23., 24., 27., 33–35., 41., 44–47., 52. sz.

Ugyancsak a magyar nyelvű kultúra megerősítését és terjesztését szolgálta az olyan önkéntes gyűjtőakciókról történő rendszeres híradás, melyek kulturális, közművelődési jellegük mellett világos politikai jelentőséggel is bírtak: például az Akadémia épülő palotája, mely a nemzet tudományos és művészeti előrehaladásának szimbóluma is volt egyben, a Lánchíd térre szánt Széchenyi István-szobor terve, melyet az MTA 1861 februárjában hivatalos programja részévé tett (s mely politikai jelentőségét az is mutatja, hogy arról a bécsi miniszteri konferencia is tárgyalt még a kezdeményezés elindulásakor, Széchenyi halála után 1860 tavaszán).⁵⁰ A Széchenyi halála emlékére tartott megemlékezések hírei 1861-ben – ahogy majd a későbbi években is – egyébként sem hiányozhattak Arany folyóirataiból. A másik nagy szoborállító vállalkozás a Reményi Ede hegedűművész által 1860 novemberében elindított kezdeményezés volt egy Petőfi-szobor állítására Pesten. A nyugat-európai emigrációból 1860-ban visszatért Reményi neve és művészete 1860–1861 alkotmányos időszakában önmagában is szorosan összekapcsolódott a nemzeti remények és lelkesültség felkeltésével, s koncertjei 1861 ősze után szintén a nemzeti kitartás, értékörzés kultikus eseményeinek számítottak.⁵¹ Harmadiként pedig felvetődött a javaslat egy Vörösmarty Mihálynak állítandó székesfehérvári szoborra. Támogatott továbbá Arany minden olyan kezdeményezést, melyek a helyi lakosság erőfeszítései eredményeképpen hozzájárulhattak a magyar irodalom és kultúra nagyjai emlékének méltó megőrkítéséhez (Katona József-szobor Kecskeméten, Kölcsey Ferenc-szobor Szatmáron). Mindemellett figyelmeztetett arra is, hogy a gombamód szaporodó hasonló gyűjtési akciók magasztos kulturális, emberbaráti és nemzeti motívumaik mellett is megoszthatják a lakosság amúgy is szűkös forrásait, s kiolthatják egymás hatékonyságát (Obernyik-szobor, Dugonics-szobor, Garay-emlékszobor).⁵²

Hasonlóan világos politikai jelentősége (is) volt annak, hogy a Figyelőben oly gyakran helyet kaptak hírek a Magyarországon élő különféle nemzetiségi csoportok közötti kulturális, társadalmi és politikai közeledés jeleiről, melynek igénye magyar és nem magyar politikai elitek gondolkodását ekkoriban áthatotta. Népköltészeti és műköltészeti alkotások magyarra fordítása és viszont, a román, szerb és szlovák irodalmi egyesületek alapítása, illetve működése, a közeledés szükségességét hirdető röpiratok megjelenése vissza-visszatérő szereplők az újdonság rovatban. Salamon Ferenc színikritikája azonnal felfigyelt a kiengesztelődés közhangulatában disszonánsan csengő hangra, amikor a már említett Vahot Imre, akit a reformkorban is túlfűtött lelkesedés jellemezte a magyar ruha, stb. iránt, új darabjában arra oktatót, igaz, egy szerb egy másik szerbet, hogy „mint az ország vendéglakosai tartoznak az új haza szokásaihoz alkalmazkodni”

⁵⁰ Miniszteri konferencia jegyzőkönyve, 1860. máj. 9. Die Protokolle 2007. 142.; Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 18., 25. sz.

⁵¹ A Petőfi-szoborról szóló híreket lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 4., 6., 8., 24., 34., 48. sz. Vö. Szabad 1967. 276.

⁵² Vegyes c. rovat. SzF I. 10., 14., 15., 19., 20., 28., 30. sz.

öltözködésükben, nyelvükben. Salamon joggal „tapintatlan leczké”-nek minősítette ezt.⁵³ Emellett persze a magyar nyelvhez és kultúrához, annak ápolásához mint hivatáshoz való hűség követelménye átszötte a lapot, ahogy az az ellen vétő elítélése is: a „németté lett” magyar színésznő, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla pellengérré állítása még jó ideig egyik kedvenc témája volt a magyar hírlapoknak és irodalmi újságoknak.⁵⁴

Az egyesületi szerveződés az állampolgári aktivitás fő fórumaként az alkotmányos időszakban a megelőző évekhez képest új lendületet kapott, az efféle kezdeményezésekről a kulturális szférában (olvasóegyletek, művészegylet) beszámolt a lap, azt sem felejtve el, hogy a megelőző évtized szigorú egyesületellenőrzési rendelkezései ellenében a hazai mozgalom tagadta, hogy egyesületek alakulásához a helyi hatóságok jóváhagyásán kívül bármiféle magasabb hivatal engedélye lenne szükséges. Kiemelt jelentőség jutott a pesti Nemzeti Körnek, amely az azonos nevű reformkori egyesület utódjának tekintette magát (részben ebből alakult meg 1846 végén a reformmozgalom párttá szerveződését előkészítő Ellenzéki Kör). A Kör mint a pesti városi elit gyülekezőhelye, ahol 1861 tavaszán és nyarán az országgyűlési képviselők is otthonra leltek, jelentős befolyást gyakorolt a közvéleményre. Arany lapja is hírt adott megalakulásáról 1861 februárjában, ahogy arról is, hogy az emigrációból 1860 decemberében kényszerűen hazatért Teleki László grófort közfelkiáltással tiszteletbeli elnökké választották.⁵⁵

Közölt azután olyan híreket is a Figyelő, melyek hőse ugyan irodalmár volt vagy helyszíne kulturális intézmény, de tartalma már inkább a politikai közérzületről tudósított. Ilyen volt például a csehországi internálásból „haza szabadult”, már említett Sárosi Gyula tartózkodása Miskolcon, kipihenendő a „belebbezés sanyaruságait”;⁵⁶ vagy a volt honvédek segélyezésére a Nemzeti Színházban rendezett szavalati és zeneestély: „A szinpadról nem tön semmi oly nagy benyomást ez este, mint a színház egyik páholya, melyben a hős *Damjanics* tábornok özvegye jelent meg. Lelkesült, zajos éljenzésekkel üdvözlé az egész közönség. Ez est egészen az emlékezet, a hazafias kegyelet ünnepe volt s nem a képzeleté; róla csak egyszerű jelentést írhatunk s nem bírálatot.”⁵⁷ (Kiem. az eredetiben) A honvédségélyező egyletek megalakulása és működése a bécsi kormányzat számára komoly politikai problémát jelentett, mivel jól sejtették, hogy a segélyre jogosultak összeírása egyúttal egy esetleges újabb nemzeti felkelés során a hadra fogható harcedzettek számontartásának funkcióit is hivatott volt ellátni szervezőinek szándékai szerint. Így önmagában a honvédségélyezés említése ismét csak egy, a kor olvasója számára könnyen kódolható politikai jelentésréteget ragasztott az irodalmi lap tartalmához.⁵⁸ Ahogy a magyar poli-

⁵³ Nemzeti Színház c. rovat, „—m.—„ szignóval. SzF I. 26. sz. 414.; Vegyes c. rovat. Uo., I. 4., 42., 45. sz.

⁵⁴ Vegyes c. rovat. SzF I. 5. sz.

⁵⁵ Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 18. sz.

⁵⁶ Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 16. sz. 254.

⁵⁷ Vegyes c. rovat. SzF I. évf. 4., 13., 14., 16. sz., idézet: I. 16. sz. 254.

⁵⁸ Lásd még: Vegyes c. rovat. SzF I. 16., 17. sz.

tikai emigráció egy-egy tagjának említése is (kik „a száműzetés keserű kenyerét” ették, például Helfy Ignác, Jósika Miklós, Klapka György, a lengyel író, Joachim Lelewel, Horn Ede) vagy a szabadságharcban közismert szerepet játszott személyé (Asbóth Lajos, akit ráadásul 1861 tavaszán újabb atrocitás ért a rendőrség részéről, s a legfrissebb politikai üldözöttnek számított 1861 tavaszán), még ha irodalmi vonatkozású hír szereplőjeként is adtak hírt róluk.⁵⁹ Nem volt ez másképp a nemzet ismert mártír-özvegyeinek esetén sem, a már említett Damjanics Jánosné, Batthyány Lajosné grófnő s az 1850-es években bebörtönzött és vizsgálati fogságában megőrült „vértanu és költő”, Vachott Sándor, illetve 1861 áprilisában bekövetkezett halála után özvegye újra és újra felbukkanó említése szintén 1848–1849 kultuszát és a véres megtorlás emlékét tartotta ébren az olvasókban.⁶⁰ Az sem véletlen, hogy a Pesti Napló híréhez, miszerint olyan távirót fedeztek fel, amely nemcsak szöveget, de az eredeti írásképet, sőt rajzokat is képes visszaadni, a Szépirodalmi Figyelő hozzászól, hogy a gyorsaság mellett „a titok és hitelesség teljes megóvása rendkívül nagy előny”⁶¹ (Kiem. az eredetiben), hiszen a kor emberét igen élénken foglalkoztatta a titkos levélbontogató postai páholyok tevékenysége.

Láttuk, az irodalmi művek túlnyomó többsége a Figyelőben is a nemzeti érzelmek és hagyományok jegyében született. Kifejezetten politikai tárgyú költemény azonban csak ritkán látott ott napvilágot, említhetjük Zajzoni *Börtönben* című költeményét 1860 decemberében, vagy ugyancsak tőle 1861. áprilisban *A szerelmes Adria* című verset, amely a Dalmáciára vonatkozó magyar államjogi igények jegyében a kor embere számára érthető utalással szólt a gyöngyöt gyűjtő és reménybeli jegyesére, Hunniára váró Adriáról.⁶² A legnagyobb kockázatot azonban Arany Tolnai Lajos *Az öreg úr* című költeményének közlésével vállalt 1861. május közepén (talán nem véletlenül a Teleki László gróf halálhírét közlő számban), hisz annak hőse vitéz gyermeke sírján nyíltan felségsértő átkot szór egy/az uralkodóra:

Megállj te bitang had, reszkess gyáva zsarnok!
Nem kerülöd ki a boszuálló kardot,
Pusztulnod kell neked,
Ha száz isten volna sem kegyelmezne meg!⁶³

⁵⁹ Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 17., 18., 33., 42., 45., 50., 51. sz., idézet Lelewelről: Uo., 33. sz. 527.

⁶⁰ Az eddig említett példákon túl lásd: Vegyes c. rovat. SzF I. 7., 22., 24., 41., 45. sz., Kisfaludy-Társaság c. rovat. Uo., I. 26. sz.

⁶¹ Vegyes c. rovat. SzF I. 42. sz. 671.

⁶² Zajzoni: *Börtönben*. SzF I. 6. sz. 93., Zajzoni: *A szerelmes Adria*. Uo. I. 25. sz. 398.

⁶³ Tolnai Lajos: *Az öreg úr*. SzF I. 28. sz. 446.

Szintén az országgyűlés első időszakában jelent meg Gyulai Pál egy még 1851-ben született költeménye, amely ugyanúgy a „zsarnok”-ról beszélt, bár nem átkozódva, de egyáltalán nem lojális hangnemben:

Oh ha ki tudnám fejezni
Míndazt, a mit hazám szenvedt
Olthatatlan, győzhetetlen
Lelkesülve ez a nemzet,
És a zsarnok, nem védhetné
Sem önlelke, sem paizs,
Félelmében, bánatában
Reszketne is, sirna is!⁶⁴

Persze ezekben a hónapokban közvetlen veszély nem fenyegette a magyarországi szerkesztőket, mert bár időnként sor került laplefoglalásra, de csak ritkán, s az uralkodó kifakadásai ellenére a Helytartótanács igyekezett inkább elsimítani az egy-egy sajtóközlemény keltette hullámokat, mint kiélezni a szituációt.

Nem szorul talán további bizonyításra az az állítás, hogy Arany irodalmi kritikái folyóirata magán viselte az 1860 októberében új lendületet vett nemzeti mozgalom lenyomatát, szerkesztője nem tudta, de nem is akarta a „nemzeti és társadalmi jelen”-től elszakítani lapját, ami életető forrását jelentette. S hogy Arany a neoabszolutizmus nyomasztó politikai és társadalmi viszonyai után a felszabadulás érzésével tekintett az önálló magyar alkotmányosság újra megteremtésének feladatára, s azonosult azzal, szintén egyértelműnek tűnik a lap közleményei olvastán (is).⁶⁵ Sokkal nehezebb dolgunk van azonban, ha a szerkesztő lapjában foglaltak alapján Arany személyes politikai nézeteit szeretnénk rekonstruálni, hiszen miközben például saját versével – *Magányban*. (April, 1861.)⁶⁶ – is a kétségeken és bizonytalanságokon felülemelkedő bizakodást hirdette, a folyóirat más pontjain a kételkedő, bizonytalankodó Arany lép elének, s inkább kötelességszerűen vallott erkölcsi maximának tűnik a bizakodás, mint belső élménynek. Tudjuk persze, hogy a neoabszolutizmus első megrendülésétől kezdve inkább ez

⁶⁴ Gyulai Pál: *Oh ha ki tudnám fejezni*. (1851.). SzF I. 35. sz. 553.

⁶⁵ Alkalmanként csupán egy gondosan odavetett mellékmondat érzékeltette az olvasóval a szerkesztői azonosulást: 1861 márciusában például a rövid hírek között megjelent, hogy Heckenast Gusztáv kiadásában, Girókuti Ferenc szerkesztésében megjelent az „Országos nagy képes naptár” második, bővített kiadása, mivel hozzácsatolták az „alkotmányos tisztviselők névtárát” is, „mire csakugyan szükség volt”. Vegyes c. rovat. SzF I. 19. sz. 303.

⁶⁶ *Magányban*. (April, 1861.) SzF I. 27. sz. 425–426.

jellemezte Aranyt,⁶⁷ de láthatólag a lelkesültség tetőpontjának számító késő tavaszi hónapokban sem tudta magával ragadni a mozgalom lendülete. A gondolat, hogy az alkotmányos intézmények működése csak intermezzo marad, amit új abszolutizmus követ, elő-előbukkant egy-egy szerkesztői kommentárban. 1861. május végén például a névmagyarosítás kapcsán sóhajt fel a szerkesztő: „Vajha elég idő legyen rá, hogy az új nevek föl is ragadjanak s a régiek feledésbe menjenek; nehogy valamely conscriptio megint visszamagyaritson, mint sokakat 49 után.”⁶⁸ Június közepe táján újabb sóhaj hangzik ahhoz a hírhez kapcsolatosan, hogy Budán magyar népszínház építését tervezik: „Csak rajta! míg lehet.”⁶⁹ S talán ugyanebbe a sorba illeszthetjük a már idézett felszólítást: „Tanuljunk legalább beszélni alkotmányosan s autonomilag”⁷⁰ – hiszen az olvasó eltűnődhetett a „legalább” szócska értelmezésén: „legalább”, hiszen cselekedni nem tudunk alkotmányosan, vagy inkább már nem sokáig cselekedhetünk alkotmányosan? Annál egyértelműbb augusztus elején a lap állásfoglalása Simonyi Antal fényképésznek azzal a tervével kapcsolatban, hogy az országgyűlés két házának tagjairól, valamint az irodalom és színművészet jeles képviselőiről négy kötetben fényképgyűjteményt tesz közzé: „Csak siessen, mielőtt az örökre nevezetes országgyűlés tagjait, mint a sybilla falevéltre írott jóslatát, szétszórná a vihar. Egy óriás lapon együtt látni azokat, kik a döntő pillanatban oly egyek tudtak lenni, jól esnék a magyar ember szívének. – Ugyanő közelebb Deák Ferenczet arczképezé le, kinek a megszólalásig hű lith. arczképe már minden könyvkereskedésben látható.”⁷¹ Majd épp az országgyűlés feloszlásának napján jelent meg a következő lemondó sóhaj a Nemzeti Színház elmaradt megújításáról: „Sajnos, hogy e nemzeti intézetünk körül akkoron hagytuk a »tér foglalást« mikor majdan nem lesz tér a lábunk alatt.”⁷² Persze július–augusztusban már egyáltalán nem volt ez a peszsimizmus egyedi jellegű, hiszen a közhangulat általában véve már nem sok eredményt várt az országgyűléstől, Deák körében pedig már tavasszal úgy vélték, a Bécsben birodalmi alkotmánynak tekintett 1861. februári pátens kibocsátása után olyan mély a szakadék az uralkodó és a magyar politikai elit elképzelései között, hogy megállapodásra nincs remény. Az országgyűlés feladata a programadás lehet, azután csak az a kérdés, hogy mikor kerül sor az országgyűlés feloszlására.⁷³ A Teleki László gróf vezette radikális ellenzék sem gondolta ezt másképp, bár félték attól, hogy Deákék mégis a kompromisszumok útjára lépnek, ezért ők még inkább siettetni kívánták a feloszlást,

⁶⁷ Jól jelzi ezt, ahogy 1859 késő nyarán sógorának írja Kölcsey *Vanitatum vanitasát* aktualizálva: „Magentai diadal: Mind csak kakasviadal.” Arany levele Ercseyhez, Nagykőrös, 1859. aug. 15. Arany 2004: 317.

⁶⁸ Vegyes c. rovat. SzF I. 29. sz. 463.

⁶⁹ Vegyes c. rovat. SzF I. 33. sz. 527.

⁷⁰ Vegyes c. rovat. SzF I. 36. sz. 575.

⁷¹ Vegyes c. rovat. SzF I. 41. sz. 655. Idézi: Keresztury 1987: 206.

⁷² Vegyes c. rovat. SzF I. 42. sz. 671.

⁷³ Vö. Arany Juliska levele Rozvány Erzsébethez, Pest, 1861. április 28. Sáfrán 1973: 61–62.

hogy elbarikádozzák a parlamenti alkudozás útját. Őket viszont késő tavaszig még egy esetleges közeli külső háború lehetősége villanyozta fel, ami újabb nemzeti felkelést tehet lehetővé a Habsburg-dinasztia és kormányzat ellen. Lassan azonban tudomásul kellett venniük, hogy 1861 tavaszán és nyarán nem indít Olaszország háborút az Osztrák Császárság ellen Velence tartomány megszerzéséért, tehát a háborúhoz kapcsolt remények egy újabb függetlenségi felkelés kirobbantására, legalábbis egyelőre, halasztást szenvednek. Egy, a következő tavaszra várt, később illúzióknak minősülő távolabbi háború reményévé transzformálódtak így a vérmes márciusi–áprilisi bizakodások.

Az országgyűlés képviselőit megosztó felirati párti és határozati párti megosztást illetően Arany gondosan került mindenféle, akár csak bizonytalan állásfoglalást is. A legvilágosabb példa erre július közepe táján a korábban elhunyt Pap Endre egy 1850-ben született versének közlése, mely az emigrációba távozott magyar vezetőket kárhoyzhatta („Midőn a hon földé lett gyászos temető, / S vígan élnek, a kik sírásók valának”). Arany szerkesztői jegyzete így szólt: „Most ez oldalról [sajtófelügyelet részéről] nem igen tartatni akadálytól, de igen némi félreértéstől a másik oldalon. Azonban vegyük tekintetbe, hogy a mi keserű vád feljajdul e költeményben, az 1850 táján, mondhatni, általános hangulat volt, midőn veszteségünk óriási fájdalma majd e majd ama vezér szereplők elleni recriminációban kereste enyhülését. A költő alanyi panaszában ez általános hangulat benyomása tükrödzik; tévedne, ki az ő akkori világát mai szemüvegen nézné, vagy a mit ő, mint dálnok, egy sötétebb órában zengett, azt a politikusnak számitaná be. – Hagyjuk pihenni sirján koszorúja ez utolsó levelét; ő remény nélkül szállt oda le; ha mi tovább jutánk azóta (?), ne kárhoyzassuk azt, ki *elmaradt* tőlünk... a sirban!”⁷⁴ (Kiem. az eredetiben) Az 1850 táján mindenekelőtt Kossuthot bíráló „közhangulat” elsősorban Kemény Zsigmond báró két, már említett röpiratára utalhatott (amelyeket persze, tudjuk, távolról sem fogadott oly egyetértés, hogy azokat az „általános hangulat” kifejeződésének tekinthetnénk), s azoktól Arany nem határolta el magát a szerkesztői megjegyzéssel. Ugyanakkor óv attól, hogy a jelen függetlenségi radikális erői, melyek a Kossuth vezette emigrációt tekintették politikai vezércsillagoknak, a költeményt a jelen Kossuthja kritikájának értelmezzék, s a közlés tényét lapja politikai megnyilatkozásának tekintsék.

Aranynek az 1867 utáni politikai élettel kapcsolatos kritikái időnként rá-rávetültek a megelőző évekre is az Arany-szakirodalomban, mondván, a kiegyezéssel szemben már eleve fenntartásai lehettek. Így azután felmerülhet az a kérdés is: támogathatta-e csöndben a radikálisabb felirati álláspontot 1861-ben? Ezt a feltételezést leginkább arra lehetne alapozni, ahogy Arany lapja gyászkeretben közölte Teleki halálhírét: „Teleki László

⁷⁴ Csillagos szerkesztői jegyzet Pap Endre *Szemere Pálhoz*. (Pest, januárban, 1850.) c. költeményhez. SzF I. 36. sz. 568.; az, hogy a *Koldusének* c. költemény bíráló szavai az eredeti „ábrándos vezérek” helyett „áruló vezérek”-re módosult 1861-es nyomtatásbeli változatában, szintén mutatja, hogy igyekezett a Kossuth-bírálatot kerülni, s illeszkedni némelyest a politikai közhangulathoz. Kerényi 2005: 124.

meghalt. Teleki László nem hal meg soha.” Majd Salamon Ferenc tollából értekezést tett közzé Teleki drámájáról, *A kegyenczről*.⁷⁵ Ám önmagában ebből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen Telekiben a kor embere a nemzet nagyját gyászolta, korántsem a pártvezért, annál is inkább, hiszen az országgyűlési pártok elkülönülése csak a Teleki halálát követő országgyűlési felirati vitában kristályosodott ki. A nemzeti mártír előtt csaknem valamennyi hírlap és folyóirat hasonlóképp tisztelgett. S a Figyelőben, igaz, nagytítóval keresve találhatunk olyan apró utalást, ami inkább arra mutat, hogy Arany óvott a kedvező külpolitikai konstellációkra apelláló, illúzióktól sem mentes lelkesültségtől. Mintegy mentegetőzve („Nem tartozik ugyan lapunk körébe, de még sem hagyhatjuk szó nélkül...”) idézi, hogy több lap is közölte, Magyarországon létezik „angol követség” (azaz Anglia hajlandóságot mutat eszerint arra, hogy Magyarországot önálló államjogi egységként elfogadjon), holott csak az éppen Pesten tartózkodó Dunlop követségi munkatárs számára érkező egyik küldemény címzését értették félre a hír szárnyra röppentői. „Ne rovasuk meg magunkat ily szalmaszálhoz kapkodás által” – szöveg a lap üzenete,⁷⁶ ami a tavaszi külső háború-várás felfokozott heteiben messze túlmutatott az egyedi téves hír kritikáján. Egy másik rövid kommentár pedig mintha arról lebbentené fel a fátylat, hogy Arany számára az a lehetőség, hogy háborús konfliktushoz kapcsolt újabb nemzeti függetlenségi felkelésre kerülhet sor, inkább félt, mint remélt lehetőség volt. Amikor ugyanis beszámolt Bakody Tivadar orvostudor *Országos testgyakorlat* című kiadványának megjelenéséről 1861. április végén, zárójelben hozzátette: „(félünk, hogy lesz előbb utóbb, à la 49)”.⁷⁷ (Kiem. az eredetiben) Ugyanakkor került Arany azt is, hogy lapja hasábjain elkötelező gesztusokat tegyen a Deák Ferenc köré csoportosuló felirati pártiak mellett. Deák neve először a már idézett, augusztus közepi rövid hírben bukkan fel a Figyelőben. Ezt sem értékelhetjük a felirati párt irányvonala melletti demonstrációnak, hiszen Deákot, akire ekkoriban ragadt a „haza bölcse” elnevezés, az országgyűlés második feliratának egységet demonstráló megszavazása után a magyarországi közvélemény a pártkülönbségeken felemelkedő nemzeti vezetőnek tekintette, s akképp ünnepelte.

Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy nem ismerünk Aranytól olyan állásfoglalást, ami egyértelműen körvonalozná az alkotmányos átalakulás tartósságába vetett hit kétségein túl politikai nézeteit. E mögött persze nem feltétlenül tudatos rejtőzködés kell keresnünk, hiszen a bizonytalanság, a különböző alternatívák előnyei és hátrányai közötti mérlegelés rezdülései is feltételezhetők a háttérben. Aki kiáll a politikai színtérré, állást kell foglalnia, aki a nézőtéren nézi, bár izgulva a szereplőkért, az eseményeket, habozhat, egyben adhat igazat az egyiknek, másban a másiknak. „Nem forradalmi

⁷⁵ Vegyes c. rovat. SzF I. 28. sz. 447.; Salamon Ferenc: *A kegyencz*. Irta gróf Teleki László. Uo. I. 30. sz. 468–471.

⁷⁶ Vegyes c. rovat. SzF I. 23. sz. 367.

⁷⁷ Vegyes c. rovat. SzF I. 25. sz. 399. Tudjuk, Arany óvta fiát is bármiféle utcai demonstrációkban való résztvételtől. Vö. Arany levele Arany Lászlónak, Pest, 1860. december 5. Arany 2004: 477.; Benkó 1897: 127.

természet, a 49-es bukás is nagyon rajta hagyta bélyegét lelkén; érthető, hogy nehezen lelkesedik” – jellemezte lelkiállapotát Barta János.⁷⁸ Mindemellett – hogy mi ne rejtjük véka alá, mit is gondolunk – úgy látjuk, Arany élet- és működési köre, eszményei és értékei ezekben a hónapokban – ahogy, amint látni fogjuk, a következő években is – a Deák Ferenc köré tömörülő értelmiségi holdudvar magatartásformáihoz álltak közel. S nem lehet teljesen véletlen, hogy azzal a bizonyos fent említett nagyítóval sem találtunk olyan megnyilatkozásokat folyóiratában sem, amely e kör programjától elhatárolódott volna.⁷⁹ Keresztury Dezső szerint Arany ekkoriban „kétkedő fáradtságával ha megelégedetten üdvözölni nem is, de jobb híján vállalni még képes volt”⁸⁰ a politikai színtéren dominánssá váló politikai álláspontot és erőt.

Mi úgy látjuk, ennél erősebb az azonosulás a nemzeti mozgalom célkitűzéseivel, ha aktív részvétellel kizárólag a költői, irodalomszervezői és szerkesztői szereppel összegeztethető területeken tekintette is hivatottnak magát Arany, a „nagypolitika” világának viszont mindvégig külső szemlélője kívánt maradni.

Újra a politika kényszerűen elnémult csöndjében

„Csend van, és haragosak a kedélyek”, jellemezte az új helyzetet Arany 1861 novemberében.⁸¹ Augusztus 22-én az országgyűlésen felolvasták az uralkodó feloszlató parancsát, a testület engedelmesskedett, de Deák Ferenc javaslatára Óvást fogadtak el, azzal politikai programot is hirdelve: a megyei választott tisztikarok, amíg lehet, tartsanak ki, önként ne álljanak félre, de tagadjanak meg minden együttműködést a törvénytelennek tekintett kormányzervekkel. Az alkotmányosság teljes felfüggesztése után pedig a passzív rezisztencia programja jegyében őrizzék szívükben 1848 politikai elveit és értékeit, s bizalommal várják a jövőt. Ahogy Arany egyik levelében fogalmaz: „Bizunk a változandóságban...”⁸² Akár a Szépirodalmi Figyelő e programhoz való csatlakozásaként is olvasható Gyulai Pál

⁷⁸ Barta 1953: 123.

⁷⁹ Ez persze nem jelentette azt, hogy a tizenkét évvel korábbi állapotokhoz való visszatérés programjával minden vonatkozásban egyetértett. Tudjuk például, hogy a Nagykőrösről való, egyébként már régen fontolgatott távozásához az egyik döntő lökést az adta, hogy a protestáns egyházi gimnáziumok meghirdették az 1850-es évek nagy középkorai reformja eredményeinek az eltörlését, visszatérést a hagyományos modellhez, ezzel együtt például a nepotizmushoz is. (Vö. Arany 2004: 369., 408.) Deák Ferenc például a magánjog, a telekkönyvezés, stb. vonatkozásában maga is figyelmeztetett a „tabula rasa” politika veszélyeire.

⁸⁰ Keresztury 1957: 19.

⁸¹ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 2. sz. 31.

⁸² Arany levele Tompa Mihálynak, Pest, 1861. augusztus 25. Arany 2004: 575.

Horatius olvasásakor című költeménye az 1861. szeptember 19-i számban.⁸³ S ezt a programot a következő hónapokban több közlemény, például Mentovich Ferenc és Tompa Mihály egy-egy költeménye is nyomatékosította.⁸⁴

A fő politikai színtéren való kitartás és ellenállás motívuma mellett azonban az új viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszerűsége is megjelenik a lapban, például abban a hírben, hogy a már hónapok óta szerveződő írói segélypénztár szervezői szeptember végén úgy döntöttek, felterjesztik jóváhagyásra az egyesület alapszabályait.⁸⁵ A felsőbb jóváhagyásról szállongó hírekhez hozzáfűzi a lap, jó lesz sietni, „még mielőtt a municipális hatóságok működése országszerte megszűnnék, melyeknek hazafi buzgalmától ez ügyben sokat várhatni. S általában szükséges, hogy a pénztáregylet siessen szervezni magát, mert a mit egyik kéz adott, azt a másik elveheti. Sapienti sat. (Im itt is a napok változékonyságának jele. Szerk.)”⁸⁶ Egy-egy ironikus megjegyzés erejéig más pontokon is kiszól a szerkesztő a szenttelen hírközlő szerepéből, a naptárirodalom egyre terebélyesedő termése kapcsán például 1861 októberében ekképp: „Nem lehet panaszunk naptár dolgában, lesz miből számolni a jövő év napjait – ha érdemlik.”⁸⁷ Vagy egy héttel később egy új „humoristicus lap” hírére: „Annyi a humor bennünk, hogy nem győzzük – csappal.”⁸⁸

Azután vége szakadt a bizonytalanságnak, november 5-én az uralkodó felfüggesztette a választott alkotmányos közigazgatási hatóságokat, korlátozta a Helytartótanács jogkörét, élére helytartót, császári királyi altábornagyot nevezett ki Pálffy Mór gróf személyében. A súlyos köztörvényes ügyek mellett a politikai és sajtóperek tárgyalását haditörvényszékek elé utalta. Hangsúlyozta ugyan, ez nem szakítás az alkotmányos elvekkel, csak a rend helyreállításáig szükséges átmeneti intézkedés. Néhány hónapig még élt a remény, hogy az országgyűlést feloszlató királyi leiratban foglalt ígéretnek megfelelően hat hónapon belül új országgyűlés összehívására kerül sor, de 1862 elejére elhalványultak ezek a remények is. Csend, de háborgó indulatokat takaró csend következett. De nem a megelőző évtized fásult reménytelensége uralta a kormányzattal szembenállók gondolkodását. Az 1859–1861 közötti időszak végérvényesen megrendítette a bécsi centralista és abszolút monarchikus elveket hirdető kormányzati kurzus tekintélyét, ahogy erejét is, ezzel szemben az 1859 ősztől színre lépő liberális ellenzék a széttöredezett ség éveit

⁸³ Gyulai Pál: *Horatius olvasásakor*. SzF I. 46. sz. 729.

⁸⁴ Mentovich Ferenc *Hajósok* című költeménye 1861. december végén: a hajósokat, akik végre úgy látták, őseik vérelével szentelt, ismert földre hazaérkeznek, egy váratlan hullám újra kiveti a tenger közepére, s sűrű sötétség veszi körül őket. De nem csüggedhetnek, ha egyetértés lesz közöttük, a siker nem marad el. SzF II/1. 8. sz. 121.; Tompa Mihály *Télben* c. költeménye szerint a fagyos bilincset a szellő és napugár összetépi, ha majd eljön az idő. Uo., II/1. 9. sz. 136.

⁸⁵ Vegyes c. rovat. SzF I. 48. sz. 767.

⁸⁶ Vegyes c. rovat. SzF I 52. sz. 831.

⁸⁷ Vegyes c. rovat. SzF I. 50. sz. 799.

⁸⁸ Vegyes c. rovat. SzF I. 51. sz. 815.

után újra szervezett mozgalommá vált. Erejének tudatában várta, hogy mindenekelőtt a külpolitikai tényezők változása majd újra tárgyalóasztalhoz kényszeríti az uralkodót. A Deák Ferencnek tulajdonított „mi várhatunk” jelszó magabiztossága és elszántsága jellemezte ezen évek liberális politikai erőit és az azokat támogató közvéleményt, nem a gyöngeség kétségbeesett érzete. Hitelesen szólt erről visszatekintve a *Koszorú* számvetése 1865 elején: „Sok rossz évet, tíz évet, száz évet átélt már e nemzet, melyekkel egy sorba bizonyára nem lehet tenni e legközelebb elmúlt kettőt. Nem vigadtunk még «sirva» sem, de a kétségbeeséstől s hitünk elvesztésétől is nagyon távol valánk. Nem zengte senki, de mindenki szívében ott rezgett a lélekemelő dallam: «megfogyva bár...!»”⁸⁹ Ez az alapállás jellemezte Arany szerkesztői habitusát is a következő években: amit lehet, folytatni, amit nem lehet, némán őrizni – de nem lemondani.

Az úgynevezett Schmerling-provizórium évei (1861. november – 1865. június) a magyar sajtó sanyarúbb éveit jelentették – tiltások, lefoglalások, hadbíróági ítéletek árnyékában, amit egy alkalommal, 1862 novemberében enyhített uralkodói amnesztia, hogy utána még szigorúbb retorziók következzenek. Arany addig is igen óvatos szerkesztői gyakorlata érthető módon még körültekintőbbé vált. Ha egy irodalmi lap szerkesztőjének nem is kellett laktanyafogsággal számolni, egy esetleges rendőrségi lapszámalkobzás érzékeny pénzügyi veszteséggel járt, amit a kiadónak kellett volna állnia, azaz Heckenast Gusztávnak, a *Koszorú* esetén viszont személyesen Aranyinak. Főképp két folyóiratának szerkesztői üzeneteket közvetítő rovata, illetve Arany néhány magánlevele alapján biztosan tudjuk, hogy egyes alkalmakkor kifejezetten a rendőrségi beavatkozás lehetősége riasztotta el egy-egy írás közlésétől, s hogy gyakran kellett „policzei-fá-hig” alakba hozni egy-egy írást.⁹⁰ 1862-ben egy magánlevélben a következőket írta: „Oly krikszgerichtetlen világ van-e Kolozsvárt, hogy ottan lehet <es> beszélni és írni a famozus decennium alatti állapotról, akármily hangosan? Én itt az amnestia óta, nem ismerem a sajtó-eljárást, de ha az azutáni csak folytatása lesz az azelőttinek (pedig alkalmasint úgy van): akkor nagyon méltó aggodalom támad bennem, hogy vagy a novella némelyik helye világra nem, – vagy a szerkesztő sötétre kerül. [...] ne ítéljen meg, tisztelt uram, s ne magyarázza subjektív gyávaságnak észretételimet. [!]⁹¹ Túlzottnak tűnhet Arany félelme, de ezen évekre visszatekintve a szerkesztők és kiadók általános panasza a kiszámíthatatlanság volt,⁹² s nem látták ezt másképp Arany lapjának szerzői sem

⁸⁹ Vegyes c. rovat. K III/1. 1. sz. 22.

⁹⁰ Szerkesztői üzenetekre lásd: „Vatta. Az itt levő egyet, direct célzása miatt, nem mertük adni.” K I/2. 23. sz. 552.; további példák: Uo., I/1. 11. sz. 264, I/2. 2. sz. 48, 4. sz. 96; III/1. 4. sz. 96; levelezésére lásd: Arany 2014. 7–8, 19, 21, 44, 62, 128, 182, 205, 217, 226–229, 238, 241, 260, 269–273, 277–279, 296, 303, 353, 425, 426, 506. Idézet: 245.

⁹¹ Arany János levele Halmágyi Sándornak, Pest, 1862. dec. 3. Arany 2014: 217.

⁹² Vö. „Néha rebellis dolgokat elnéznek, néha egy árnyékért is Kriegsgesicht. Az ember nem tud kiokosodni.” Arany 2014: 62.

(Szemere Miklós kivételével), nem volt például teljesen légből kapott Tóth Endre azon aggodalma 1864 márciusában, hogy költeményének megjelenését a rendőrség önmagában Rákóczi nevének említése miatt esetleg nem engedélyezheti.⁹³ A Szent István Társulat által 1862 végén kiadott *Allgemeine ungarische encyclopaedie* 4. kötetének már kinyomtatott 10 000 (!) példányát például a rendőrségi lefoglalást követően csak azután engedték forgalomba hozni, hogy az „Autonomie” címszóban eltávolították a vármegyei autonómia jellemzőit fejtegető történeti jellegű ismertetést.⁹⁴ De hogy egy Arany baráti körét is érintő példát említsünk, amikor 1864 októberében Szász Károlynak a protestáns középiskolák részére készült *Magyarország története* második füzetének (mely Luxemburgi Zsigmondtól 1848-ig tárgyalta a magyar történelmet) második kiadása került a pest-budai rendőri hivatalba, ott összesen 38 módosításra, illetve kihagyásra ítélt részt jelölt meg a rendőrigazgató arra hivatkozva, hogy azok „részint a vallási gyűlölet ébresztése, valamint a történeti események elferdítése s gyűlöletes commentálása folytán valóságos méregként hatnának a fogékony ifjú keblekre”, s Vörösmarty *Szózatá*-nak közlését is kifogásolta.⁹⁵

Két adatunk van arról, hogy nehézségei támadtak szerkesztőként Aranynak, egyrészt 1862 januárjában a Figyelő közölte, hogy a lap legutóbbi számai némi késéssel jelentek meg, részben az ünnepi nyomdászünet, legutóbb pedig „rendőri akadály” miatt. Másrészt 1864 márciusában írt egy magánlevélben arról, hogy egy vers miatt a már kész lapot újra kellett nyomtatnia. Minderről azonban bővebben nem tudunk, mivel a Helytartótanács iratanyaga erre vonatkozóan nem őrzött meg információkat (a pest-budai rendőrigazgatóság iratai pedig egyáltalán nem maradtak fenn).⁹⁶ Nem gyengült azonban a szerkesztő Arany szolidaritása a szerkesztőtársak és kiadók iránt. A sajtóellenőrzés nyűgeiről, az „elháríthatlan akadályok”-ról (ahogy a kor nyelvezete megnevezte és „kódolta” a rendőrségi beavatkozás tényét) hírt adó tudósítások a sajtóperek és lefoglalások szaporodása nyomán még nagyobb hangsúlyt kaptak – az addigi elkobzási és szabadon bocsátási hírek mellé felsorakoztak a haditörvényszéki perbefogásokról, ítéletekről, fogságba vonulásról

⁹³ „Nem tudom, nem fog-e a censura az utolsó sorban, a Rákóczi néven elképedni? [!] Azért kérlek, azon esetre, ha lehet valamiképp hogy a mellett a költemény is maradhatna, igazítsd ki! De én azt hiszem, hogy most, midőn Szalay épen Rákócit írja, nem fognak belebotlani.” Tóth Endre levele Arany Jánosnak, Vatta, 1864. március 17. Arany 2014: 425., 431. Szemere Miklós viszont inkább túl félénknek minősítette Aranyt. Vö. Arany 2014: 506, 572–573.

⁹⁴ Worafka és Pálffy levélváltását (1862. december) lásd: MNL OL D 191 22 556.IV.C.1862.

⁹⁵ Okolicsányi Zsigmond feljegyzése, Buda, 1864. október 27. MNL OL D 191 6932.IV.B.1864.

⁹⁶ Vegyes c. rovat. SzF I. 11. sz. 175., Arany 2014: 426. A Helytartótanács elnöki iratai között Arany neve tudomásunk szerint egyszer fordul csak elő: Kertbeny Károly intézett Aranyhoz levelet Düsseldorfból, melyben kérte, hogy segítsen terjeszteni munkáit, s csatolt leveléhez néhányat ezek közül: Petőfi-versek német fordításköteteit, valamint egy példányt a *Briefe über die ungarische Frage* c. röpiratból. Az utóbbit a rendőrség lefoglalta. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1866. április 22. MNL OL D 191 2406.IV.C.1866. (Kertbeny fordítói tevékenységéről időről időre Arany lapjai is híradást adtak.)

és kiszabadulásról, ritkábban felmentésekről, illetve részleges büntetésenyhítésekről szóló közlemények.⁹⁷ A pusztá tényközlésen kívül alkalmanként egy-egy tüsszúrással jelezte a szerkesztő, mit is gondolt a sajtóellenőrzés intézményéről. Rózsaági Antal tervezett lapjának – adta hírül például még 1861. október közepén – Gombostű lesz a címe. „Ez már aztán *piquant* cím. Csoda lesz, ha nem confiscálják: a gombostű veszedelmes fegyvernek bizonyult ama rettentő harcban, melyet Csokonai eposza (a *Dorottya*) leír.”⁹⁸ (Kiem. az eredetiben) Vagy 1862 nyarán Színi Károly tervezett élclapjáról: „Mostani korban a «humor» is úgy él meg, ha hordóban lakik, ezért helyes a «Diogenes» cím.”⁹⁹ Majd ismét egy maliciózus megjegyzés 1863 májusában: „Egy bécsi photograph arra az eredeti gondolatra jött, hogy egy albumban mind azon irodalmi egyének arczképeit kiállítsa, kik a februari patens óta sajtó-törvényileg elítéltek és büntetést álltak ki. Egy pár kép tőlünk is kikerül.”¹⁰⁰

A sajtóellenőrzés gyakorlatát nyíltan bíráló megjegyzéseket persze – egy költemény kivételével – hiába keresnénk, egy alkalommal azonban Arany láthatólag úgy érezte, szólnia kell – a kiadók felelősségére felhívni a figyelmet. 1861 novemberében Petőfi *Apostolának* a szerzői intenciótól eltérő kiadása kapcsán fejti ki kéréseit: a sajtócenzúra nyomása alatt, ha elkerülhetetlen, „kevésbé lényeges helyeken parancsoló kényszerűségből a kihagyás elnézhető: a változtatás soha”. A kiadónak mindig gondosan mérlegelnie kell, mit tesznek lehetővé a kiadási viszonyok, s mit nem, s ha kell, inkább elállni a kiadás tervétől.¹⁰¹ Még egy alkalommal „avatkozik be” aktívan, ha más formában is, az efféle ügyekbe, mégpedig láthatólag összehangolva a Pesti Naplóval. A Nagyváradon megjelent Bihar című politikai lapnak és szerkesztőjének, Györffy Gyulának 1862 őszétől kezdve sűrűn meggyűlt a baja a rendőri hatóságokkal, Pálffy helytartó 1863 elején már elszánt volt arra, hogy akár haditörvényszéki ítélettel, akár, ha az nem megy, közigazgatási határozattal, de alkalomadtán megvonja a lapengedélyt.

⁹⁷ Vegyes c. rovat. SzF II/2. 23., 24. sz.; K I/1. 17., 19., 21. sz., I/2. 1., 4., 5., 10., 12., 13., 14., 15., 17., 18., 21., 23., 24. sz., II/1. 5., 11., 15., 16., 22. sz., II/2. 6., 20. sz., III/1. 1. sz.

⁹⁸ Vegyes c. rovat. SzF I. 50. sz. 799.

⁹⁹ Vegyes c. rovat. SzF II/2. 6. sz. 95.

¹⁰⁰ Vegyes c. rovat. K I/1. 19. sz. 455.

¹⁰¹ Értesítő c. rovat. SzF II/1. 2. sz. 29. Éppen Petőfi műve miatt egyébként ez egész *Alkotmányos nagy naptár, 1862. évre* lefoglalását javasolta még októberben Joseph Worafka pest-budai rendőrigazgató, végül a helytartótanács engedélyezte a kiadvány megjelenését. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségének, Pest, 1861. szeptember 30. MNL OL D 212 2. d. 4. kútfő Nr. 65a.

1863 szeptemberében a Pesti Napló hívta fel a figyelmet mindeközben a lap szorult anyagi helyzetére, majd októberben a Koszorú is követte, s az előfizetők számának szaporítására szólított fel a lap megmentése érdekében.¹⁰²

1863 egyébként a sajtó ellen indított haditörvényszéki eljárások csúcs időszakát jelentette, 1864 elejétől mintha valamelyest enyhült volna a nyomás. Nem véletlen talán, hogy a lapban 1863 őszén jelent meg a kormányzati alkalmazásban épp akkoriban átmenetileg nem álló Kecskeméthy Aurél tollából egy értekezés az újságírói hivatásról s a politikai sajtó, a „negyedik hatalom” szerepéről. Eszerint e negyedik hatalmi ág „folytonos ellenőrizés, előlegesen korlátozó, utólag büntető száz meg száz törvény tuskéi közé szorítva – mégis kisikamlík, s a törvényhozói furfangosságot kijátszszal!” Szüksége is volt az újságíró- és kiadó társadalomnak a biztató szavakra. S a cikk egy pontján Arany szerkesztői jegyzetben tudatta: „Mi nem féltjük a társadalmat a napisajtótól.”¹⁰³ Ennél jóval kendőzetlenebbül is megjelent a Koszorúban a cenzurális viszonyok bírálata 1864 elején Nyilas Samu költeményében: „Sokszor a kéz kötve nincsen, / De a nyelv van rabbilincsen, [...]”¹⁰⁴

Persze ha nem lehetett, vagy legalábbis nem volt tanácsos nyíltan bírálni a hazai sajtófelügyeletet, könnyen meg lehetett találni az egerutat: 1863 tavaszán az oroszországi hírlapi irodalomról közölt rövid összefoglalót a Koszorú, megemlítve, hogy a cenzúra természetesen csak szelidebb lett a megelőző években, de nem szűnt meg.¹⁰⁵ S Franciaországról is megtudhatta az olvasó (ha még nem tudta), hogy „A hol nincs szabad sajtó, a valódi satira és comicum nehezen virágozhatik”. A franciaországi sajtóviszonyokat több közlemény is kárhoztatta, III. Napóleon császár – mint néhány évvel korábbi háborús ellenfél – nyílt bírálatában nem találhatott kivetni valót a császári rendőrség, ugyanakkor „a császár” politikája, a szabadság megszorítása, a műveltséggel szembeni érzéketlen hidegsége, nagy városátalakító tervei könnyen transzponálható fedőtémák lehettek az I. Ferenc József uralkodási és kormányzási gyakorlatának kritikájára éhes olvasók számára. Nem is beszélve az egyik cikk végkövetkeztetéséről: „III. Napoleon hihetetlen fokra emelte hatalmát. Ő Európa házi gazdája, kinek hire nélkül egy pisztolyt sem szabad elsűtni a continensen. De a historia tanításai szerint nincs törékenyebb hatalom mint az, mely katonai kedvezésen alapul. A sajtó feletti minden szigorú örökös s az ugynevezett

¹⁰² Különfélék c. rovat. PN 14. évf. 205–4070. sz.; Vegyes c. rovat. K I/2. 14. sz. 334.: „Reméljük, a nagy Bihar-megye nem fogja elejteni ez ügyesen szerkesztett lapot.” Az akció, úgy tűnik, járt némi sikerrel, de már október közepén a következőt olvashatjuk: „Az életben maradt Bihar szerkesztőjét újra hadi törvényszék elé idézték.” Uo., 15. sz. 359.

¹⁰³ Kecskeméthy Aurél: *Az újságíró. Monolog.* K I/2. 15. sz. 351, 16. sz. 377.

¹⁰⁴ Nyilas Samu: *Fény és homály.* K II/1. 1. sz. 9.

¹⁰⁵ *Az orosz hírlapirodalom.* K I/1. 14. sz. 332–333, lásd még: Vegyes c. rovat. Uo., III/1. 13. sz.

sajtó-vétségek elleni minden kardoskodás s a hű próféta-k minden cselszövényeinek és mesteri kezeléseinek dacára, a közvéleménynek nagy hatalma van Franciaországban, melyet még a hatalmas császár sem hanyagolhat el.”¹⁰⁶

A rendőrség korlátozó tevékenységéről egyébként nemcsak az irodalom kapcsán emlékezett meg Arany a Koszorúban. Amikor az írói segélyegylet javára 1862 tavaszán tervezett sorshúzás kibocsátható sorsjegyérték összegét a Helytartótanács hatalmi szóval leszállította, majd az egyesületet az alacsony összeg miatt a sajtóban kritika érte, a Szépirodalmi Figyelő világosan utalt a helyzetre: „A zajütésen nem mult, de épen ott szállíták le a «nagyobb összeget» ennyire, hol ki szokták mérni, mekkora «zajütés» nem árt a gyöngébb halló idegeknek.”¹⁰⁷ (Kiem. az eredetiben) 1863. november elején pedig a Koszorú hírt adott arról, hogy Reményi Ede jótekonysági koncertjét Aranyosmaróton, majd Léván is az utolsó pillanatban betiltotta a rendőrség. „A közönség éljenekkel vált meg Reményitől” – nyomatékosította a lap.¹⁰⁸ 1864 őszén, miután más lapokhoz hasonlóan a Koszorúban is megjelent a hír, hogy az abonyi polgári kaszinó verspályázatot hirdet „a jelen idegen divatu ruhaviseletnek ostorozását magában foglaló költeményre”, hamarosan közzé tette az egyesület vezetősége, a pályázatot „közbe jött akadályok miatt” visszavonták. (Pálffy helytartó ugyanis kifogásolta, s engedélyezett tevékenységi körük túllépésére hivatkozva egyenesen feloszlattással fenyegette a kaszinót. De ezt persze nem kürtölhették világá.)¹⁰⁹ Minden bizonnyal szintén rendőri tiltás állt annak a hírnék a háttérben is, hogy a dézsi nőegylet tervezett gyászünnepélye Jósika Miklós halálhírére „közbejött akadályok és kedvetlenségek miatt” elmaradt.¹¹⁰

A változott politikai körülmények természetesen átalakították az irodalmi témák tematikai súlypontját. A lelkesült ódák helyét újra allegóriák és elégiák vették át. A Figyelőben és a Koszorúban megjelent költemények is immáron az „elátkozott kor” komor világát, a jelen „botránya, kinjára”-t, a reménytelenség és rabság érzéseit tárták az olvasók elé: „Csak azt, hogy rab vagyok, ne hagyj felejtenem!” – szólott Tompa Mihály költeményében

¹⁰⁶ *Társadalmi satira Franciaországban*. K I/1. 22. sz. 524; lásd még Uo., 25. sz.; Almási Balogh Pál: *Páris és a francia értelmiség*. I–II. K I/2. 20–21. sz. 457–459, 481–484, idézet: 484; lásd még: Vegyes c. rovat. Uo., II/1. 16., 18. sz., II/2. 5. sz.; III/1. 4. sz. 95: a párizsi szobortervekről, a Montmartre akropolis-tervekről: „Ha Napoleon ráteszi a kezét, meglesz. Egészen imperatori gondolat.”; meglehetősen ironikusan tárgyalta a Koszorú a császár Julius Ceasarról 1865 elején megjelent munkáját is. Vö. Uo., III/1. 15. sz.

¹⁰⁷ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 25. sz. 399.

¹⁰⁸ Vegyes c. rovat. K I/2. 18. sz. 432; a kolozsvári jogászság és a vendéglősök betiltott báljairól lásd, uo. II/1. 5. sz. 119.

¹⁰⁹ K II/2. 14., 17. sz. 334, 406; Pálffy helytartó és Kapy Endre Pest megyei főispáni helytartó levelezését erről lásd: MNL OL D 191 6522.IV.E.1864.

¹¹⁰ Vegyes c. rovat. K III/1. 16. sz. 383.

1865 elején.¹¹¹ Nagy ritkán ennél jóval harciasabb hangok is feltűntek. Thaly Kálmán például egyik versében Tököli Imre alakját idézte meg s vele együtt persze a Habsburg-ellenes küzdelmekét is:

Szegény katonának se kelljen bujdosni:
De ágyudörgés közt labanczot csapdosni;
Adj uram háborút, jó kardot, paripát. ...
Emeld föl még egyszer magyarok zászlaját!!¹¹²

1863 novemberében jelentette meg Arany *A walesi bárdok* című balladáját a *Koszorúban*.¹¹³ Az irodalomtörténészek méltán sokat foglalkoztak e művel, kimutatva, hogy a közhiedelemmel szemben nem 1857-ben keletkezett, s így nem lehet a költeményt az uralkodói pár 1857. évi magyarországi látogatása elleni demonstrációként értelmezni.¹¹⁴ A kérdés azonban az lehet, milyen kontextusba helyezhető a vers 1863 novemberében – amennyiben a történeten és közvetlen irodalmi vonatkozásain túl politikai jelentéstartalmat is kívánunk ahhoz kapcsolni, feltételezve, hogy Arany szándékaitól sem állt az messze, de legalábbis az olvasók fejében biztosan politikai tartalmakkal kapcsolódtak össze a vers sorai. Említettük, 1863 a magyarországi politikai sajtó megregulázási kísérletének csúcs éve volt, amikor a legnagyobb súllyal nehezedett az újságíró és író társadalomra a véleménynyilvánítást kordába szorítani kívánó kormányzati szándék és gyakorlat. Az év kezdete és november eleje között legalább 15 haditörvényszéki eljárás indult (ha nem is végződött mindegyik elítéléssel). I. Edward, aki Arany szerkesztői jegyzetét idézve, a monda szerint „ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső multját zöngve, a fiakat föl ne gerjeszthessék az angol járom lerázására”, a kor olvasója számára 1863-ban is könnyen párhuzamba állítható lehetett I. Ferenc Józseffel, akinek nevében ugyan nem kivégeztek, de meghurcoltak, bebörtönöztek szerkesztőket és írókat, megszüntettek lapokat, hogy ne tarthassák életben az ellenállás szellemét. Ez is alkothatta e költemény korabeli értelmezésének egyik rétegét.

A próza súlya növekedett a lapban, a tematika sokszínűbbé vált, de persze a történeti témák és korábban népszerű szereplők sem tűntek el. Elvértve megjelentek olyan közlemények, melyek a közelmúlt időszakát, az 1850-es évek viszonyait tárgyalták, például P. Szathmáry Károly *A kis halom* című elbeszélése, amely az 1857. évi jogászbálnak is emlékeir állított, amely a nemzeti viselet divatját elindította a fővárosban, az évtizedforduló

¹¹¹ Vö. Balogh Zoltán: *Elátkozott kor*. K II/2. 14. sz. 315–316; Tóth Endre: *A mult képe* Uo., II/2. 4. sz. 77–78; Tompa Mihály: *A gályarab fohásza*. Uo., III/1. 1. sz. 7.

¹¹² Thaly Kálmán: *Tököli bujdosó hive* 1697. K I/2. 9. sz. 197.

¹¹³ Arany János: *A walesi bárdok. (Ó-angol ballada.)* K I/2. 18. sz. 420–421.

¹¹⁴ Czigány 1990: 81–82., Szilágyi 1990: 114, 118, Kovács 2000. 260–265, Kerényi 2005: 29–30, Milbacher 2009: 316–340, Tarjányi 2013: 259–275.

megélenkült mozgalmainak előhírnökeként.¹¹⁵ Ha 1848–1849 mint művészeti téma nem is dominált a lapban, de például a honvédek irodalmi ábrázolásának hitelessége jegyében alkalmanként továbbra is síkra szállt a Figyelő.¹¹⁶

A politikai színtér bezárultával újra nőtt a civil társadalmi szerveződések, egyéni és közösségi kulturális, közművelődési akciók jelentősége. A politikával átítatódott mindennapok időszaka után ismét a magyar nyelv, a kiemelt kulturális nemzeti intézmények, a hazafias célokat szimbolizáló egyes kezdeményezések támogatása vált a nemzeti és ellenzéki cselekvés fő formájává. Ez átértékelte – ahogy arról már szó esett – a hazafiság demonstrálásának megnyilvánulásait, az alkotmányos időszakban üres szópuffogatásnak vagy divatmajmolásnak tűnő gesztusok hirtelen jelentéssel töltődtek/töltődhetnek fel – még ha a „hazafiaságot kongató phrasisok” bírálata nem is szűnt meg a lapban.¹¹⁷ Arany, aki a magyar viselet tüntető divatját 1860–1861-ben ironikus malíciával figyelte és kommentálta,¹¹⁸ most a magyaros ruha újra politikai programjelölővé válását érezhetően nagyobb megértéssel kezelte. Egy közlemény kapcsán például, amely a nemzeti férfiviseletet túl cifrának és szűk volta miatt kényelmetlennek nyilvánította, a szerkesztő különvéleményt jelentett be: „Ez nem épen úgy van. Minden ruha cifra, ha cifrán csináltatjuk, s kényelmetlen, ha diszöltözet. Magunk is oly magyar ruhát hordunk, mely se nem cifra se nem kényelmetlen. Azt, hogy csak urnak való volna, megczáfolja az a körülmény, hogy népünk, a legdolgozóbb osztály, mindig magyar ruhában járt. Egyébiránt arra való a divat, hogy módosítson rajta szükség szerint. Árpádtól napjainkig sok változáson ment át nemzeti öltözetünk, s vajon miért ne mehetne át ezután is.”¹¹⁹ S a Rákóczi-induló is visszanyerte Arany lapjaiban presztízsét, amikor 1862-ben vita bontakozott ki arról a hírlapok hasábjain, ki tekinthető a Rákóczi-induló szerzőjének, a Szépirodalmi Figyelő is követte és továbbította a megjelent információkat,¹²⁰ és a híradásokban is inkább pozitív kontextusban találkozunk a zeneművel, például Reményi Ede egy 1864 őszi pesti koncertjének kapcsán: „A közönség – kivált a magyar népdalok s a Rákóczy induló által föllelkesítve – koszorukkal halmozta el Reményit, s minden darab után kihívta számtalanszor, mit ez azzal viszonozott, hogy háromszor is rákezde a közönségnek legkedvesebb dalokat.”¹²¹

¹¹⁵ Az első fejezet élén ráadásul „Az esküdtszék” cím állt – alkalmat adva a szerkesztői ironikus, nem leplezett politikai megjegyzésnek: „Hogy az esküdtszék (jury) hazánkban csak poetica licentia, s alatta nyilvános törvényszéki tárgyalást kell értenünk, – fölösleges érinteni.” (Kiem. az eredetiben) Szerk. megjegyzés P. Szathmáry Károly: *A kis halom*. (Eredeti beszély.) K I/1. 11. sz. 268.

¹¹⁶ Lásd például: Színház c. rovat. SzF II/1. 1. sz. 14.

¹¹⁷ Belirodalom c. rovat. SzF II/2. 8. sz. 116.

¹¹⁸ Vö. Félmagyarság, Cilinder. Arany 1952: 125; Arany 2004: 384.

¹¹⁹ Szerk. jegyzet „Z. A.”: *Társadalmunkról* III. K II/1. 16. sz. 379; lásd még Vegyes c. rovat. K I/2. 10. sz. 239.

¹²⁰ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 18. sz.

¹²¹ Vegyes c. rovat. K II/2. 17. sz. 407.

Megjelent ugyanakkor alkalmanként egy-egy olyan közlemény is Arany lapjában, amely egészen biztosan nem esett egybe a nemzeti érzelmektől fűtött közérzület fő irányával. 1863 tavaszán például a Koszorú zenei rovatának állandó munkatársa, Bartalus István a *Himnusz* és a *Szózat* megzenésített, akkorra már nemzeti ereklyeként tisztelt változatait támadta azzal, hogy azokban a szöveg prozódiajának nem felel meg a dallam és ritmus. „Erkel himnusza, s Egressy szózatja egyik szempontból sem állja ki a kritikát; mert egyik sem egyszerű, s mindkettő vét a szavalat ellen. – Ki szavalná a szózatnak mindjárt a kezdetét úgy, a mint dallamosítva van: ha-zád-nak...? stb. Mily fonákul kell itt a harmadik szótaggal felugrani! Szintén ezt teszi a himnusz kezdetének negyedik szótagjával Erkel, sőt nála még többször is előfordul. E két dal hangterjedelme által szintén elhagyta a népet, minek következtül születése óta csak a szinpadok deszkáin otthonos, s a nép fülsértőleg kiáltani igen, de énekelni soha sem fogja. – Sőt bátor vagyok megvalani: az erőltetett kukorékolást, bármennyire tapsoljon a karzat, a szinpadon sem tartom szépek. – Mit mondjak azon hazafias buzgólkodásra, minek folytán nemrég Rákóczy indulóját is éneké alakították, azaz: Szerdahelyi régi kísérleteit fölevenítették!” (Arany ugyan fűzött szerkesztői jegyzetet a tanulmányhoz, de a fent idézett megállapításokhoz nem tett észrevételt.)¹²² A csípős kritika ellenére a *Szózat* említése önmagában politikai jelentőséggel bírt, mivel Pálffy helytartó 1862 nyarán bizalmas utasításban a tömeges éneklés tiltására szólította fel a közigazgatási vezetőket. (A lap később azt is hírül adta, hogy Szilágyi Dániel, Konstantinápolyban lakó magyar törökre fordított „egy csomó magyar költeményt”, köztük a *Szózatot*,¹²³ de azt is, hogy 1864 szeptemberében a szigetvári várvédő Zrínyi Miklós tiszteletére rendezett szigetvári ünnepen a tömeg elkezdte énekelni azt, de a helyi hatóság letiltotta.¹²⁴) A szakmai kritikát – vélhetően Arany – nem hallgathatják el politikai szempontok, mégoly magasztosak sem.

A lapok szövevébe beszórt politikai motívumok ellenére ugyanis Arany továbbra is az irodalom autonómiájának híve volt, bár a provizórium politikai viszonyai között kevésbé harciasan hangoztatta véleményét arról, hogy a politikai szempontok nem uralhatják az irodalomkritika és irodalomtörténet szempontrendszerét, de egy-egy megjegyzés erejéig megvillantotta ezt. Kotsányi László például Teleki László gróf tiszteletére egy albumot (*Teleki-Album*) adott ki, a bevételt részben az írói segélyegyletnek, részben vízkárosultak javára felajánlva, az erről tudósító hírhez pedig Arany lapja hozzáfűzte: „Szándéka jó, de albuma ugyan gyenge.”¹²⁵ Irodalom, művelődés és politika kapcsolatról a legmarkánsabb állásfoglalást persze Gyulai Pál tette a Koszorúban Vajda János *Önbírálat* című röpiratának bírálatában, élesen elhatárolódva az egyoldalúnak

¹²² Zene c. rovat. K I/1. 9. sz. 213. A lap beszámolt később arról, hogy a *Szózat* szövegére Festetics Leó gróf „új himnusszerű dallamot” írt. Uo., I/2. 1. sz. 22.

¹²³ Vegyes c. rovat. K I/2. 25. sz. 599.

¹²⁴ Vegyes c. rovat. K II/2. 12. sz. 286.

¹²⁵ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 20. sz. 319.

minősített nemzetostorozástól: „a politikának mindenbe vegyítése nem jó, de mértékkel sokba vegyítése épen nem ártalmas. [...] A politikának semmibe se vegyítése rosszabb mindenbe vegyítésénél.” Mivel azonban e kritika akkor jelent meg, amikor Arany furdóhelyen távol tartózkodott, s Gyulai szerkesztette a lapot, nem tudhatjuk, Arany egyetértett-e ezzel, hiszen nem lehetett alkalma finom szerkesztői jegyzettel jelezni esetleges fenntartásait.¹²⁶

Alapvető feladatának tekintette Arany továbbra is az Akadémia, a Kisfaludy Társaság és a magyar írói segélyegylet, a Nemzeti Színház és a Múzeum ügyeiről szóló rendszeres tudósítást, rendezvényeik, programjaik és vállalkozásaik népszerűsítését. Nem jelenhetett meg egyetlen lapszám sem enélkül. A három előbbi egyesület mellé felsorakozott a frissen alapított, Andrássy Gyula gróf által elnökölt Magyar Képzőművészeti Társulat is. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az irodalmi Deák-párt által dominált kulturális szervezetek szöcsövének is tekintette magát a szerkesztő Arany.

A nemzet mártírjaiként tisztelt, a Habsburg birodalmi centrummal szemben különféle formákban és időszakokban, de a nemzeti eszme jegyében szembekerült személyekről szóló híradások, értekezések, irodalmi munkák átszőtték a lapszámok szövegeit (név szerint, előfordulásuk eredeti sorrendjében: Sárosi Gyula, Vachott Sándor, Vachott Sándorné, Reményi Ede, Teleki László, Széchenyi István, Petőfi Sándor, Asbóth Lajos, II. Rákóczi Ferenc, Vörösmarty Mihály, Zrínyi Miklós, Zrínyi Ilona, Mikes Kelemen, özvegy Batthyány Lajosné grófnő, Tököli Imre, a Martinovics-perben elítélt Öz Pál, Garay János, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc).¹²⁷ Önmagában a nevek felidézése a kollektív hagyományrendszer függetlenségi ellenzéki politikai színeit villantotta fel a róluk szóló szövegek konkrét tartalmától függetlenül. Ugyanakkor a Koszorú helyt adott Kemény Gábor báró írásának is 1863 elején, aki a 17. század elején a török ellenében a Habsburg-dinasztiára való támaszkodást hirdető Eszterházy Miklós gróf nézeteit tárgyalta. „Nem mondom – fejtegette Kemény –, hogy az Eszterházy okoskodásait kivétel nélkül magaméivá teszem, itt azoknak helyességét nincs helyén vitatni; [...] Most is okulhatunk azokból.” Két lapszámmal később azonban gyorsan kiegyenlített a szerkesztői gyakorlat az előbbi közlemény által keltett hullámokat: „ovakodunk kell teljesen pártjára, vagy teljesen az ellenpártra állani, mivel az akkori viszonyok merőben különbözők voltak minden későbbiektől. Az országban két hatalmasság volt, melyek közti balancirozással tartá fen magát a nemzet – akármelyikhez áll feltétlenül, nem marad meg alkotmánya és nemzeti léte. Eszterháziakra ép oly szükség volt mint

¹²⁶ [Gyulai Pál]: *Önbírálat*. Irta Arisztidesz. Lipcse. 1862. Gerhard Volfgang. SzF II/2. 13. sz. 198–199, 14. sz. 211–214, idézet: 213.

¹²⁷ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 3., 4., 6., 15., 16., 20., 22., 23., 25., II/2. 1–3., 6., 8., 11., 12., 16., 20–22. sz.; K I/1. 1., 7–9., 11–13., 15–20., 22., 24., 25. sz., I/2. 1–3., 5–7., 9–11., 14., 15., 17–20., 24., 26. sz., II/1. 1., 4–6., 8–11., 13–18., 20., 21., 23. sz., II/2. 1., 3., 5., 7., 9., 11., 12., 14., 16., 17., 19., 20–22. sz., III/1. 3–5., 7., 16., 26. sz.

Bethlenekre.”¹²⁸ Ezzel persze az olvasó leginkább a „most is okulhatunk” állítást láthatta dezavualva: más idők, más problémák, s a lehetséges következtetés: most viszont egyértelmű a választás.

El-elszórt híradások jelentek meg ezekben az években a magyarországi lapokban Erzsébet királyné szimpátiájáról a magyarok, a magyar nyelv és magyar öltözet iránt. Ebből a Koszorú sem maradhatott ki, ha csak néhány hír erejéig.¹²⁹ Ferenc József ezzel ellentétben kizárólag csak a kiemelt nemzeti intézményeknek juttatott szubvencióról szóló hírek kapcsán bukkant fel a hírekben egészen 1865-ös pesti útjáig.¹³⁰

Továbbra is kiemelt súllyal foglalkozott Arany két lapja a Széchenyi-szobor tervével, gondosan beszámolva minden fordulatról és fejleményről,¹³¹ ugyanez elmondható a Petőfi-szobor felállításának kezdeményezéséről,¹³² valamint a székesfehérvári Vörösmarty-szoborról, mely utóbbihoz kapcsolatosan részletesen hírt adtak Arany lapjai Vörösmarty összes műveinek Gyulai Pál szerkesztette kiadásáról is.¹³³ A szobortervek sorában a Szatmáron felállítandó Kölcsey-szobornak szentelt még a lap fokozott figyelmet.¹³⁴ A budai népszínház megkapaszkodási kísérletei és annak buktatói is rendszeresen visszatértek az újdonság rovatban, Gyulai ugyan éles hangú kritikákban marasztalta el a népszerű operettekkel és a kor párizsi divatjának új kedvencével, a kánkánal a nézőket becsalogatni kívánó Molnár színigazgató próbálkozásait, de a célkitűzést, a magyar nyelvű színjátszás meghonosítását Budán mindvégig nagyra tartva.¹³⁵ Bulyovszkyné meg-

¹²⁸ B. Kemény Gábor: *Emlékezzünk régiékről*. K I/1. 7. sz. 162.; *Még egyszer „Emlékezzünk régiékről”*. Uo. I/1. 9. sz. 209.

¹²⁹ Vegyes c. rovat. K I/2. 18. sz. 431.; *Erzsébet királynéről további híradások*: uo. II/1. 9., 10. sz., II/2. 5. sz.

¹³⁰ A Budapesti Szemle 48–49. füzetének ismertetése kapcsán ugyanakkor megemlítette a Figyelő Botka Tivadar közleményét: *Él-e Árpád fiúga*. A látszólag merő történelmi kérdés azonban politikai vonatkozásokat is hordozott, hiszen ezekben az években lépett fel August Crouy-Chanel herceg azzal, hogy Árpád-házi leszármazottként igényt tarthat a magyar trónra. Az ezt propagáló, külföldön megjelent kiadványokat a sajtóhatóság természetesen szigorúan tiltotta Magyarországon. Belirodalom c. rovat „(g)” szignóval. SzF II/2. 179–182.

¹³¹ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 5., 7., 18., 19. sz., K I/1. 2–6., 13., 14., 20., sz., II/2. 3. sz., III/1. 3., 20. sz.

¹³² Vegyes c. rovat. SzF II/1. 16., II/2. 16. sz.; K I/2. 3., 24. sz., II/2. 17. sz.

¹³³ Vegyes c. rovat. K I/1. 9., 11., 13., 15., 16., 18., 21., 22. sz., I/2. 2., 12., 14., 25., 26. sz., II/1. 7., 10., 17., 25. sz., II/2. 1., 18–24. sz., III/1. 5. sz.

¹³⁴ Vegyes c. rovat. SzF II/2. 14. sz., K I/1. 14., 20. sz., I/2. 20. sz., II/1. 7., 10. sz., II/2. 8., 11–14. sz., III/1. 4. sz.

¹³⁵ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 7., 10., 11., 21., II/2. 13., 18., 19. sz., K I/1. 5., 7., 8., 14., 15., 17., 18., 22., 23. sz., I/2. 6., 9., 12–14., 18., 22. sz., II/1. 6., 10. (*Budai népszínház*. „–i. –r.” szignóval), 16. sz., II/2. 1–3., 5., 7., 8., 10., 12–14., 16–18., 21., 25. sz., III/1. 1., 19. sz.

rovása sem tűnt el a hírekből, szembeállítva vele például Hollósy Kornéliát, aki 1864 elején visszautasította, hogy fellépjen a pesti német színházban, mondván, „magyar művésznő lévén, Magyarországon csak magyar színpadon léphet föl”.¹³⁶

A megjelent könyvek rovatában nem mulasztotta el Arany, hogy hírt adjon azokról a kiadványokról, melyek egyrészt a nemzeti múlt ikonikus alakjait jelenítették meg, illetve 1848–1849 emlékéért ápolták, legyen szó II. Rákóczi Ferenc leveleinek P. Szathmáry Károly által kiadott gyűjteményéről, Jósika Miklós *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényéről vagy Kőváry László *Erdély története 1848/49-ben* című történeti munkájáról. Ha nem is tárgyalta, de az új könyvek felsorolásában hírt adott az 1861. évi országgyűléssel kapcsolatos kiadványokról is, Horváth Mihály *Magyarország történelme* sorozatának a rendőrség figyelmét is felkeltő különböző kötetéről. Nagy ritkán egy-egy politikai röpirat megjelenéséről is értesülhetett az olvasó. De nem mulasztotta el a lap a liberalizmus első klasszikusa, Benjamin Constant *Az alkotmányos politika tana* című munkája magyar nyelvű kiadása kapcsán sem ekképp ajánlani a művet: „Egy időben sokat hivatkoztak rá politikusaink – most is ajánlatos tanulmány kivált az új nemzedéknek.”¹³⁷ A passzív rezisztencia mindennapjaiban az is érzelmi mozgósító erővel bírt, ha egy lap közölte, Reményi Ede egyik koncertjének programjában szerepel a *Nagy hallgató magyar, Reménytől* című darab.¹³⁸ S amikor a magyar királyi tábla elhatározta, hogy megfesteti az országbírók életnagyságú portréit, nem felejté el a Koszorú közölni, hogy a sort az 1671-ben lefejezett Nádasdy Ferenc gróffal kezdik (akiről tudhatta a művelt közönség, hogy az I. Lipót császár elleni összeesküvés perében végezték ki).¹³⁹

Megszaporodtak a híradások a „testvérhaza”, Erdély kulturális életének eseményeiről, az Erdélyi Művelődési Egyesület közgyűléseiről, a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesületének Marosvásárhelyen tartott 1863. évi közgyűléséről, és így tovább.¹⁴⁰ Önmagában szimbolikus jelentősége lehetett annak, hogy a Koszorú megindulásakor, 1863 elején Mikó Imre gróf írása vezette be az új lap folyamát.¹⁴¹ Folytatódtak a közlemények a magyar korona országainak területén élő nem magyar nemzetiségek kulturális

¹³⁶ Vegyes c. rovat K I/1. 25. sz., I/2. 1., 4., 5., 9., 15., 16., 19., 20., 22. sz., III/1. 10. sz.; az újságíró férj, Bulyovszky Gyula tiltakozó irata: *Nyílt levél*. Uo., I/2. 17. sz. 406.; a Hollósy Kornéliára vonatkozó hírt lásd: Uo., II/1. 1. sz. 23.

¹³⁷ Vegyes c. rovat. K I/1. 6. sz. 143.

¹³⁸ Vegyes c. rovat. K II/2. 17. sz. 406.

¹³⁹ Vegyes c. rovat. K I/1. 6. sz. 143.

¹⁴⁰ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 5. sz., II/2. 5., 9., 11., 21. sz., K I/2. 9., 10., 16., 19., 21. sz., II/1. 1., 3., 5., 6., 8., 9., 11., 15., 17., 22–25. sz., II/2. 1., 7., 10–12., 19., 22. sz., III/1. 6., 13., 16., 18., 19. sz.

¹⁴¹ Gróf Mikó Imre: *A koszorú*. K I/1. 1. sz. 1–3.

ünnepeiről és szervezeteiről is,¹⁴² s rokonszenvvel tekintett továbbra is Arany az izraelita egyházközségeken belül a magyar nyelvűsítés programjára – elutasítva alkalmanként az itt-ott jelentkező zsidóellenes megnyilvánulásokat.¹⁴³

Érthető okokból a korábnál ritkábban kaphatott hírt az olvasó Arany lapjaiból a külföldön élő magyar politikai emigránsokról, de hogy például Teleki Sándor gróf a Kisfaludy Társaság alapító tagjai sorába lépett, vagy Horn Ede nem kapott engedélyt a porosz kormánytól, hogy részt vegyen a berlini statisztikai kongresszuson, Rónay Jácint „Londonban élő hazánkfiá”-nak *Fajkeletkezés: az embernek helye a természetben és régisége* címmel könyve jelent meg, majd három angol színész életrajzát ajánlotta fel a magyar nemzeti színház nyugdíjintézetének javára, s Shakespeare-ről is emlékjegyzeteket küldött haza – értesülhetett az olvasó. Vagy arról, hogy Londonban előkelő urak és hölgyek Rossini *Sevillai borbélyát* készültek előadni az 1863-as rendkívüli alföldi szárazság által sújtott szűkölködők javára, s Diósy Márton Erkel Ferenctől levélben kért „egy kis magyar duettet”, hogy azt is beépítsék a darabba.¹⁴⁴ A leggyakrabban Jósika Miklós báró került szóba, egy-egy újabb regénye, *Emlékiratai* születése, majd betegsége és halála, a „bujdosó” temetése kapcsán.¹⁴⁵ Az emigráció irodalmi tevékenységet nem végző tagja legfeljebb akkor kerülhetett be a híradásokba, ha uralkodói engedéllyel hazatért (Gyurmán Adolf, Szemere Bertalan).¹⁴⁶ Egyetlen alkalommal Kossuth Lajos alakja is feltűnik „K. L.”-ként,¹⁴⁷ majd még egyszer, de már mint Szalay László negatív ellenpárja a Szalay halálakor közölt nekrológ szövegében. Eszerint ugyanis „ő [Szalay] volt az első, ki divatos vezérczikkeink virágos szónokiasságával szemben, az európai journalistikai formák átültetésével, némi ellenhatást igyekezett felköltetni.”¹⁴⁸ Hogy ki képviselte zsurnalisztikai hagyományainkban a „virágos szónokiasságot”, aligha kellett elmagyarázni bármelyik olvasónak is.

Olykor akár egy-egy fogalomhasználat is jelezhetette a szerkesztő kötődését a nemzeti ellenzéki mozgalom célkitűzéseire, például amikor a Koszorú indulásakor a szerkesztés alapelveként kijelentette: „Mindenek előtt, hiszünk az irodalmi *jog-folytonosságban*.”¹⁴⁹ Nem valószínű, hogy az olvasók fülét elkerülte volna az ellenzék egyik fő jelszavára,

¹⁴² Vegyes c. rovat. SzF II/2. 5. sz., K I/1. 14., 20., 21., 25. sz., I/2. 3., 9., 12–14., 16. sz., II/1. 2., 19., 20., 23., 24. sz., II/2. 2., 7., 11., 17., 19. sz., III/1. 21. sz.

¹⁴³ Vö. Vegyes c. rovat. SzF I. 6., 29. sz., K I/1. 19. sz., I/2. 17. sz., II/1. 16. sz.

¹⁴⁴ Vegyes c. rovat. SzF II/2. 20. sz.; vö. Telekire lásd még Vegyes c. rovat. K I/1. 26. sz., I/2. félv. 13., 18., 22. sz., II/1. 25. sz., II/2. 1. sz.

¹⁴⁵ Vö. Vegyes c. rovat. K I/2. 24. sz., II/1. 14. sz., II/2. 14., 21., 23. sz., III/1. 8., 10–12., 16. sz.

¹⁴⁶ Vegyes c. rovat. K I/2. 9., 14. sz., III/1. 5. sz.

¹⁴⁷ Vegyes c. rovat. K II/1. 15. sz. 359.

¹⁴⁸ Szalay László. K II/2. 4. sz. 92.

¹⁴⁹ [Arany János]: *Irodalmi hitvallásunk*. K I/1. 1. sz. 5.

a „jogfolytonosság”-ra rímelés e programban. Ahogy az is transzponálható volt, amikor a germanismuskok ellenében a magyar nyelv szórendjéről szólt a lap így: „Tehát ne hagyjuk a nyelv történeti jogait!”¹⁵⁰ (Kiemelések az eredetiben.)

Az 1860-ban létrejött egységes Olaszországról, a Velence tartomány birtoklása folytán az Osztrák Császárság elkerülhetetlen ellenfeléről közölt kulturális beszámolóik önmagukban politikai érzelmeket kelthettek. Reviczky Szevér Giacomo Leopardi munkásságát méltatva például valóságos dicshimnuszot zengett az olasz nemzeti egységtörekvésekről (ráadásul Tisza Kálmánnak, az országgyűlés határozati párti vezérének ajánlotta írását).¹⁵¹ Egy hír erejéig még Garibaldi alakját is felvillantotta a lap: a nagy olasz nemzeti hős „beteggyáiban *sonett-írásra* adta fejét”.¹⁵² (Kiem. az eredetiben.) (A Garibaldiról szóló híradások általában véve tiltandónak minősültek.) Sőt az olasz nemzeti mozgalom első nagyja, a forradalmár demokrata Giuseppe Mazzini is megjelent a Koszoróban egy pillanatra 1863 tavaszán, mivel összes műveit készültek kiadni.¹⁵³

A politikai tartalomtól látszólag távol eső tevékenységek is politikai jellegűekké válhattak ezekben az években, mint például 1863-ban a már említett szárazság sújtotta „ínségesek” segélyezése. A kormányzat segélyakcióival szemben ugyanis a megyékben a helyi ellenzéki politikai elit tagjai megtagadták az együttműködést a törvénytelennek tekintett megyei adminisztráció által kinevezett inségügyi bizottságokkal, s helyi és országos egyesületek, a sajtókiadványok szerkesztősegeinek (melyek között kiemelt szerep jutott a Pesti Naplónak) közreműködésével saját segélyezésbe fogtak. Így azután Arany lapjában is minden kis hír a társadalmi segélyezésről aprócska jele volt a kormányzattal való együttműködés megtagadásának.¹⁵⁴ Prominens szerep jutott mindebben az 1862-ben alakult Magyar Gazdasszonyok Egyesületének, mely a valóban elkötelezett karitatív tevékenység mellett annak is köszönhette a megkülönböztetett figyelmet, hogy sikerült az arisztokrácia, köznemesség és városi polgárság, értelmiség összefogását megvalósítani egy szervezeten belül, s élén az egyesület elnöki posztját betöltő özvegy Damjanich Jánosné állt, akcióit pedig nem kisebb személyiség támogatta, mint Batthyány Lajos gróf özvegye. 1864 tavaszán, elsősorban az ún. „ínség bazár” rendezvénynek köszönhetően, melyet kifejezetten Batthyány grófnő kezdeményezett, az egész ország figyelme feléjük fordult.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Vegyes c. rovat. KI/2. 20. sz. 479.

¹⁵¹ Reviczky Szevér: *Egy olasz költő szenvedései. Tisza Kálmán barátomnak, köszönet gyanánt.* SzF II/1. 17. sz. 262.

¹⁵² Vegyes c. rovat. SzF II/2. 25. sz. 399.

¹⁵³ Vegyes c. rovat. KI/1. 17. sz. 407.

¹⁵⁴ Vö. Vegyes c. rovat. KI/2. félév 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 17., 19., 20., 24. sz., II/1. 1., 5., 6., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 17., 18., 19., 20. sz., II/2. 5. sz.

¹⁵⁵ Vegyes c. rovat. KI/1. 25. sz. I/2. 14–16., 22. sz., II/1. 6., 8. 10., 21. sz., II/2. 14., 16., 19. sz., III/1. 1., 3., 5., 10., 11. sz.

Felbukkantak azután a híradások között konkrétabb politikai utalásokat tartalmazó is. Például a hír 1862 elején, hogy a Helytartótanács nem hagyta jóvá Tóth Kálmán megválasztását az Akadémia levelező tagjává,¹⁵⁶ mivel Tóth népszerű élcslapja, a Bolond Miska egy számát a pest-budai rendőrség lefoglalta, s haditörvényszéki eljárás is indult ellene. Önmagában egy-egy személyről – valamely tisztán irodalmi jellegű hír esetén is – annak megjelölése, hogy az illető „volt országgyűlési képviselő”, „az 1861-iki országgyűlés elnöke” vagy „volt alkotmányos főjegyző”, szintén jelentőséggel bírt (Pálffy helytartó 1862 februárjában „szigorúan” tiltotta, hogy a sajtóban az 1861. évi országgyűlés volt képviselőit „képviselők”-nek nevezzék, ugyanez volt a helyzet az „alkotmányos” hivatali címeikkel).¹⁵⁷ '1848' jelszava direkter módon is fel-feltűnt a Koszoróban, ha csak egy-egy rövidhír mellékes elemeként is.¹⁵⁸

Politikai elvek vitatása persze nem tartozhatott Arany lapjainak témái közé. De az Eötvös Józsefbáró *Gondolatok* című, kiadásra váró művéből közölt részletek („Ellenzék”, „Kormány”, „Kormány támaszai”) közreadásával határterületre tévedt a szerkesztő: „A kormány támaszai. Oly kormányt vagy államszerkezetet, melynek a nép érzületében gyökerei nincsenek, külső támaszok nem tarthatnak fel” – szöveg például a szentencia.¹⁵⁹ 1864 tavaszán pedig a későbbi igazságügy-miniszter, Horvát Boldizsár akadémiai székfoglalóját idézte a Koszorú az osztrák törvénykezési reformról: „... nem elég a törvényeknek csupán *absolute* jóknak lenniök, hanem szükség, hogy a nép szokásaiban, meggyőződéseiben, hajlamában gyökerezzenek, másképp a legjobbak is ellenszenvet költenek és demoralizáló hatást gyakorolnak...”¹⁶⁰ (Kiem. az eredetiben.) Kifejezetten politikai jellegű eseményként keltett izgalmat 1864 elején a pesti kaszinó által Széchenyi tiszteletére rendezett díszebéd, ahol a családtagok átadták a kaszinó részére Széchenyi által hagyományozott díszserleget; az összegyűjtet az ellenzéki erők seregszemléje volt.¹⁶¹

Időről-időre fel-feltűnt Deák Ferenc alakja a tudósításokban, amire, mint láttuk, az élénk politikai küzdelmek hónapjaiban csupán egy alkalommal került sor. A provizórium idején Deák nevének megidézése önmagában politikai hitvallásnak számított.¹⁶² Először 1861. október végén olvashatjuk a Figyelőben: „Hír szerint a pozsonyi hölgyek Deák Ferenczet aranytollal készülnek megajándékozni. A *toll* ha *arany* is gyöngye

¹⁵⁶ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 10. sz. 159.

¹⁵⁷ Vegyes c. rovat. SzF II/2. 21. sz., K I/2. 20. sz., II/1. 19. sz., II/2. 14., 19. sz.; Pálffy véleményére lásd: Pálffy levélfogalmazványa Worafkához, Buda, 1862. márc. 26. MNL OL D 191 7380.IV.B.1862.

¹⁵⁸ Lásd például Vegyes c. rovat. K I/1. 10., 23. sz.

¹⁵⁹ B. Eötvös József „*Gondolatok*” című kézirat művéből. K I/1. 14. sz. 330.

¹⁶⁰ Vegyes c. rovat. K II/1. 12. sz. 287.

¹⁶¹ Vegyes c. rovat. K II/1. 6. sz. 143.

¹⁶² Tudjuk, alkalmanként személyesen is találkozott Arany Deákkal, például Bezerédj Istvánné ebédjein Csengery Antallal, Kemény Zsigmonddal és Gyulai Pállal együtt. De alkalmat szolgáltatót az Akadémia is, hiszen Deák az igazgató tanács tagja volt.

kifejezni a nagy polgár érdemeit.”¹⁶³ (Kiem. az eredetiben.) Majd 1862 elején közli a hírt: Deák arcképeinek árusításából eddig hétezer forint gyűlt be a fővárosi fiú, illetve leány árvaintézet javára. „Méltó dicséret a nagynak, ki *árnyékát* is ily gyümölcsözővé tudta tenni!”¹⁶⁴ (Kiem. az eredetiben.) 1863 elején szokatlanul terjedelmes hírre bukkanhatott az olvasó az újdonságok között: „Országunk Deákja kapott erdélyi nőktől 1861-ki emlékül egy igen csinos szoborművet, melyet, társaik nevében, ifj. báró Kemény Istvánné és b. Szentkereszti Karolina urnók e napokban az illető kezéhez juttattak. A mű az épen emelkedő félben levő Pannoniát ábrázolja, a mint egyik kezében hatalmas jelképeire támaszkodván, a másikat védőleg nyújtja mellette álló fia felé, ki a törvényre utal. Minő talpraesett gondolat és mennyi vonatkozással bír. A mű *Alexy K.* jeles szobrász hazánkfia műve. A bronzöntés bécsi. A kivitel technikája alig hagyhat kívánnivalót fenn. – De a kifejezés, ha nem csalódunk, a bécsi öntödében valamit veszített. Különösen magának Pannoniának arckifejezése méltóságosabb volt az eredeti mintában. – Azt is igen találónak vélem, hogy a szoborművet-hordó talpkő a szt. István bazilikájának egy márványdarabjából készült, melyet emez egyszerű, felvésett szavak jelölnek: »az alapkö Szent Istváné.« Vajha mentől többször szólhatnánk valódi érdem méltó jutalmáról!”¹⁶⁵ De jutott Deákról szóló tudósítás a rákövetkező év elejére is. Februárban ugyanis a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete által szervezett, már említett „ínség-bazár”-on Deák faragványait is árusították. A Koszorú beszámolója szerint: „Hány család nyomorát enyhíté csak *Deák* Ferencz nagy hazánkfiának keze munkája! Sajat kezüleg faragott számos papír nyomtató követ. E nagy izléssel és finomult csiszolt és díszített fényüzési cikkeknek árát sem szabták. A vevő tetszésére volt bizva, hogy ily becses emlék értékét meghatározza. – A kiknek kevesebb pénzök volt, kegyeletből sem kérdezősködtek ára iránt – sokan csak látni akarták. E cikkeknek azonban jó keletje volt. – Harmincz, ötven, száz forinton kelt darabja, – nem az érték, hanem a vevő tehetségének arányában. Egy bolt az általa faragott pipáról volt elnevezve: »Deák pipájához.« Ez *Zichy* Ferdinándné és *Karácsonyi* Ferenczné boltja volt.”¹⁶⁶ (Kiem. az eredetiben.) S azután 1864 nyarán, bár Deák neve nem került említésre, de az olvasók számára világos lehetett, ki volt az a férfi

¹⁶³ Vegyes c. rovat. SzF I. 51. sz. 815.

¹⁶⁴ Vegyes c. rovat. SzF II/1. 9. sz. 143.

¹⁶⁵ Vegyes c. rovat. K I/1. 3. sz. 70–71.

¹⁶⁶ Az *ínség bazár Pesten*. „—n.” szignóval. K II/1. 8. sz. 186.

Vörösmarty egy nyomtatásban akkor napvilágot látott versében, aki – a vershez fűzött szerkesztői jegyzet szerint – a két részre szakadt ellenzéki pártot Zala megyében az 1840-es évek közepén kibékítésre bírta:

Egy név, egy elv, s Zalának büszkesége
Oly férfi, milyen ritkán születik;
Mi kell egyéb, mint a jók összesége?
S a vész hatalma rajtunk megtörik
És újra ember lesz a gáton ott,
Hol eddig a viszály uralkodott.¹⁶⁷

S nem szakadt meg a sor 1865 elején sem. Januárban jelent meg a hír a Koszorúban: az 1861. évi országgyűlés Pesten lévő tagjai „ez idén is” üdvözölték Deák Ferencet az évkezdnet alkalmával.¹⁶⁸ Ez már a provizórium végnapjait előre vetítő enyhülés jeleként kerülhetett a nyilvánosság elé, hiszen, bár igen ártalmatlannak tűnik, de a feloszlatott országgyűlés tagjait mintegy testületként jeleníti meg, ezért nemkívánatos hír volt a provizórium kormányzata számára. Ezt követte egy újabb tiszteletadási gesztusról közölt beszámoló: „Zala megye lelkes hölgyei, Botka szül. Hertelendy Polin urnő indítványára s vezetése mellett, díszes szőnyeget hímeznek Deák Ferencnek.”¹⁶⁹ Hogy a sor azután a Budapesti Szemle újabb füzeté kapcsán Deáknak a Wenzel Lustkandl művének bírálataként a magyar államjog összefoglalására vállalkozó munkájára, az *Adalék a magyar közjoghoz* című értekezésre figyelmet felhívó közleménnyel záródjon: Lustkandl „okoskodásait nagy hazánkfiai az ő régi pajzsával és fegyverével, a logikával, egymás után háritja el és vágja vissza.”¹⁷⁰ Egy ironikus gesztus erejéig azonban Arany helyt adott olyan megjegyzésnek is, ami jelezhetette, némelyek mintha sokallták volna, hogy Deák tekintélyét a körülötte gyülekező értelmiségiek a legkülönfélébb kérdésekben is mértékadónak tekintik. A Redout építése és megnyitása kapcsán fellángolt vitában arról, hogyan is hívják magyarul az új intézményt (amiből azután a 'vigadó' került ki győztesen), a Koszorú közölt egy verset, amely szúrósan kijelenti, ilyen fontos kérdésben Deáknak is feltétlenül meg kell szólalnia.¹⁷¹ (Mint ahogy természetesen nem szólalt meg.)

Külpolitikai események érthetően még ritkábban kerültek említésre Arany lapjaiban. De amikor 1863 tavaszán az Oroszország megszállta volt lengyelországi területeken újabb szabadságharc tört ki, s néhány hétig Európa figyelme a lengyelek felé fordult, a Koszorú is megemlékezett „Kondratovics Lajos” (Władysław Syrokomla) lengyel

¹⁶⁷ Vörösmarty: *A Zalamegyeieknek*. K II/2. 1. sz. 4.

¹⁶⁸ Vegyes c. rovat. K III/1. 2. sz. 47.

¹⁶⁹ Vegyes c. rovat. K III/1. 5. sz. 119.

¹⁷⁰ Vegyes c. rovat. K III/1. 9. sz. 215.

¹⁷¹ Z. A. [Zichy Antal]: *Redoute (azaz: borzadj-) Epigrammák*. K III/1. 4. sz. 93.

népköltőről, s hogy 1831-ben Oroszország megsemmisítette a lengyel nemzet önállóságát, a lengyel nyelvet kizárta a közélet színtereiről, hogy kitörölje a szívekből a lengyel nemzeti érzelmeket. S a tanulságot persze Magyarországra is lehetett vonatkoztatni: „Azonban egy nemzetben még a testet sem könnyű megölni, nemhogy a lelket.”¹⁷² A felkelés gyors leverése után sem feledkezett meg a lap a lengyel ügyről, a „lengyel sebesültek” vagy „a zsarnokság és forradalom szörnyűségei közt” is megrendezett varsói zeneünnepről, az az év őszén elhunyt Józef Korzeniowski lengyel író, a Párizsban a „lengyel harcosok javára” rendezett felolvasások egy ideig még fel-felbukkantak a Koszorú hasábjain.¹⁷³ 1863 őszén a lap „curiosumkép” közölte a hírt, hogy a német uralkodók gyűlése augusztusban Frankfurt városának 130 ezer forintjába került. Azt persze már nem kellett hozzátennie, hogy a gyűlésen Anton Schmerling ausztriai államminiszter terve szerint a Német Szövetség szervezetének reformja került volna napirendre, ami megerősítette volna az Osztrák Császárság politikai súlyát a szervezetben belül. Poroszország azonban bojkottálta a gyűlést, s sikeresen hiúsította meg az osztrák térdnyerést, így az esemény végül a bécsi diplomácia látványos kudarcával járt.¹⁷⁴

Arany szerkesztőként sikeresen mérte fel a kormányzat politikai tűrőképességét és saját szerkesztői mozgásterét, hiszen miközben folyóiratai minden számát a legkülönbözőbb szövegelemeken keresztül átszötte a politikai ellenzéki színvonalú nemzeti elkötelezettség, azt a költemények, elbeszélések, értekezések, a kultúra, irodalom világának hírei keretezték és foglalták magukba. Móricz Zsigmond más kontextusban, erősen megróvóan „óvatosan bátor”-ként jellemezte Aranyt,¹⁷⁵ mi a megróvó jelentéstartalom nélkül használjuk most ezt a szókapcsolatot szerkesztői magatartásának jellemzésére. (Mindenesetre nem véletlenül ugyanez jellemezte Kemény Zsigmond báró gyakorlatát is a Pesti Napló éln.) Arany lapjai természetesen maradtak azok, aminek hirdették magukat: „aesthetikai, kritikai és szépirodalmi folyóirat”, „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”. Nem szándékunk azt állítani, hogy a politika ügyei domináns szerepet játszottak volna bennük. Azt azonban talán sikerült bizonyítani, hogy a kor olvasói számára a lapok egyetlen számának kézbe vétele után sem lehetett kétséges: azok szerkesztője a nemzeti kultúra fejlődését az alkotmányosság és a politikai önállóság kivívásával párosítva tudja csak elképzelni.

Arany 1862 nyarán, fürdőkúrája idején így jellemzi lelkiállapotát Madách Imrének: „csak néz ki belőlem a lélek, mint toronyból a bakter...”¹⁷⁶ A bakter figyelmesen szemléli a torony körüli vidéket, véleményt alkot, de maga nem aktív szereplője, még kevésbé

¹⁷² Egy lengyel költő. K I/1. 12. sz. 282.

¹⁷³ Vegyes c. rovat. K I/1. 17. sz. 407., I/2. 13. sz. 308., 22. sz. 524., II/1. 9. sz. 215.; vö. Tóth Kálmán: *A lengyel anya (Románca.)* Uo., III/1. 7. sz. 148.

¹⁷⁴ Vegyes c. rovat. K I/2. 12. sz. 287.

¹⁷⁵ Móricz 1978: 716.

¹⁷⁶ Arany levele Madách Imrének, Szliacs, 1862. augusztus 29. Arany 2014: 118.

formálója az előtte elvonuló eseménysornak – s nem is akar azzá lenni. Úgy látjuk, e hasonlat találóan leírja azt is, ahogy Arany szerkesztőként viszonyult a „nemzeti és társadalmi kérdések” erőteréhez. Kívül is és belül is lenni – egyszerre.

Források

- MNL OL D 191: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Abszolutizmus kori levéltár D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok
- MNL OL D 212: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Abszolutizmus kori levéltár D 212. M. kir. helytartótanács, XXII. Könyv- és színművizsgálati osztály iratai
- Ágai 1892: PORZÓ [ÁGAI Adolf], *Por és Hamu: Barátim s jó embereim emlékezete*, Bp., Athenaeum, 1892.
- Arany 1952: ARANY János *Összes Művei, VI: Zsengék, Töredékek, Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.
- Arany 1982: ARANY János *Összes Művei, XVI: Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- Arany 1989: *Aranytól Aranyról*, összeáll. TÓTH Tibor. Bp., Tankönyvkiadó, 1989².
- Arany 2004: ARANY János *Összes Művei, XVII: Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.
- Arany 2014: ARANY János *Összes Művei, XVIII: Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. ÚJ Imre Attila, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014.
- Die Protokolle 2007: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867, Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg, II: 6 März 1860 – 16. Oktober 1860*, bearbeitet, eingeleitet von Stefan MALFÈR, Wien, Öbv, 2007.
- Ercsey 1883: ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth Mór, 1883.
- Vértesy 1914: VÉRTESY Jenő, *Szabó Károly levelei Gyulai Pálhoz, 1–3: Közlemény*, ItK, 1914 (24.), 103–114, 223–236, 322–332.

K: Koszorú

PN: Pesti Napló

SzF: Szépirodalmi Figyelő

Hivatkozott irodalom

Barta 1953: BARTA János, *Arany János*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.

Benedek 2003: BENEDEK Gábor, *Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban = Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003 (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 12), 394–413.

Benedek 2006: BENEDEK Gábor, *A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei = Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. KÖVÉR György, Bp., Századvég, 2006, 235–254.

Benkó 1897: BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-körösön*, Nagykörös, Ottinger ny., 1897.

Benkó 1908: BENKÓ Imre, *Arany János és tanártársai önéletrajzai*, Nagykörös, Ottinger ny., 1908.

Czigány 1990: CZIGÁNY Lóránt, „Neved ki diccsel ejtené...”: *Személyi kultusz Ferenc József és Rákosi Mátyás korában = C. L., Nézz vissza haraggal!* Bp., Gondolat Kiadó, 1990, 70–98.

Dávidházi 1994: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994².

Dávidházi 1998: DÁVIDHÁZI Péter, *Teve, menyét, cethal: Ellenállásunk (felbő)próbái Shakespeare-től Aranyig = D. P., Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum Kiadó, 1998, 65–81.

- Deák 2013: DEÁK Ágnes, „A politika ne nyulj hozzám-virág volt”: Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában, *Századok*, 2013 (147.), 3., 625–654.
- Hajnóczy 1988: HAJNÓCZY Gábor, *A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémia palota körüli vitában = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 195–214.
- Kerényi 2002: KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- Kerényi 2005: KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005.
- Keresztury 1957: KERESZTURY Dezső, *Arany János = Arany János 1817–1882*, Bp., Magyar Helikon, 1957 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai, 1), 5–24.
- Keresztury 1987: KERESZTURY Dezső, „Csak hangköre más”: *Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- Kovács 2000: KOVÁCS József László, *Az 1857-es császárrjárás irodalmi visszhangja = Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9) 255–266.
- Lauka é. n.: LAUKA Gusztáv, *A multról a jelennek*, kiadta a Petőfi-Társaság, Bp., Aigner Lajos, é. n.
- Miklóssy 1985: MIKLÓSSY János, *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó = A magyar sajtó története II/1: 1848–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 654—677.
- Milbacher 2009: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció Kiadó, 2009.
- Móricz 1978: MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága = M. Zs., Tanulmányok*, I, s. a. r. SZABÓ Ferenc, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 712–724.
- Németh G. 1963: *Glosszák = ARANY János Összes Művei, XII: Prózai művek 3: Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 349–360.

- Németh G. 1971: NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Németh G. 1976: NÉMETH G. Béla, *Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról* = N. G. B., *Létharc és nemzetiség: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976, 445–468.
- Németh G. 1981: NÉMETH G. Béla, *A szerkesztő s a kritikus Arany* = N. G. B., *Küllő és kerék: Tanulmányok*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 59–69.
- Pap 2003: PAP József, *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*, Szeged, Belvedere, 2003.
- Sáfrán 1973: SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- Szabad 1967: SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szajbély 2005: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005.
- Szegedy-Maszák 1972: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 291–358.
- Szilágyi 1990: SZILÁGYI Márton, *Edvárd király, angol király...: Arany János és Lisznyai Kálmán*, *Tekintet*, 1990 (3.), 6., 113–118.
- Tarjányi 2013: TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas Kiadó – EditioPrinceps Kiadó, 2013.
- Új 2002: ÚJ Imre Attila, *A Koszorú megszűnésének okai és körülményei = A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2002, 50–66.
- Voinovich 1929: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., MTA, 1929.

Hoppál Mihály

Újabb adatok és megjegyzések a *Toldi* mitológiai háttéréhez

A folklórkutató sohasem tudja végérvényesen lezárni az egyes témák vizsgálatát, hiszen az újabb publikációk újabb szövegeket és újabb elméleteket, magyarázatokat (és bírálókat) hozhatnak felszínre. Az évek során a *Toldi* mitológiai háttéréről írt tanulmány¹ kiegészítéséhez sok új adatra leltem, most ezekből adok válogatást, megjegyezve, hogy még van ezeken kívül is. (Nem foglalkozunk ezúttal a nagy erejű hős történeti alakjával, vagyis azzal, hogy a magyar nemes ifjú valóban járt-e zsoldosként Itáliában, mert erre is vannak adatok!)

Fontosabbnak tekintjük ezúttal a folklóradatok bemutatását, amelyek támogatják azt az állításunkat, hogy a népi emlékezet évszázadokat tud átívelni. Elsőként a 19. század közepén gyűjtött adatokat idézzük. Ezeket még Arany János elbeszélő-költeménye születésének idején gyűjtötte a *Magyar Mythológia* szerzőjének, Ipolyi Arnoldnak a felkérésére Csaplár Benedek egyik tanítványa Szeged környékén. E szövegek nincsenek kapcsolatban a költői feldolgozással, inkább Toldi mindennapjairól szólnak és természetesen az erejéről.

„1. Gyermekkorában Budán a királynál a konyhában szolgált s mint ilyenek egyszer azt mondja a szakácsné:

– Menj, hozz vizet a Dunából!

– Miben? – kérde Toldi.

– Amiben akarsz! – volt a felelet.

Toldi előfogott két háromakós hordót s azokban hozott vizet, mit mindenki megcsodálván, erejének hírért Mátyás király fülébe vitték, ki őt katonaszolgálatra alkalmazta ezután, hol csakhamar főtisztségre vergődött. [...]

3. Más alkalommal Toldit az olasz katonák felingerelték, ekkor mindegyik szűrűjébe huszonöt fontos követ tett, s megrázkódásával a körülötte állókat a földre terítette, ezért Toldit a királynál bevádolták.

Mínthogy a király nem felejtette el még a lábnymást, hajlandó volt Toldit megbüntetni. Éhhalálra kárhoztatván, szobába záratta; az éhhaláltól azonban megmentette a szakácsné a kulcslukon beadott kenyérfalatocskával.

4. Történt, hogy ebben az időben szép Magyarországon egy török vitéz nagyon hatalmaskodott s annyira ment szemtelenségével, hogy néhány, vele megmérközni bátorkodó magyar vitéz kivégzése után a templomban szentmiseáldozat

¹ Hoppál 1981.

alkalmával az oltárra ült és égő gyertyánál gyújtott pipájára. A királyt ez szerfelett búsította, de tőrnie kellett, mivel nem volt Toldija, ki a törökkel szembe szállott volna.

Szomorúságának okát sejtven a szakácsné elment Mátyás királyhoz s kérte, hogy alázná meg magát, mondaná el búslakodásának okát annál is inkább, mivel reményű, hogy segíthetni fog. Sokára, a szakácsné szüntelen esedezésére kivallotta, hogy sajnálja Toldi halálát.

A szakácsné biztató szavára, hogy Toldi él, a király nagyon megörült. Néhány emberével tüstént elment Toldi börtönébe, hol Toldi nagy szomorúságban lesóványodva élt, csak csontból és bőrből állott.

Toldit élve látván a király, így szólt:

– Toldi, lehetne-e, mint egykor?

– Lehetne idő múlva! – felelt Toldi. Ezután felvirradt Toldira, jól tartották s három hét elteltével kérdezé a király tőle.

– Lehetne-e már?

– Lehetne! – volt a felelet.

– Válassz tehát lovaim közül magadnak valót! – szólt Toldinak a király s Toldi az istállóban levő lovakat farkuknál fogva a földre terítgetvén, magának való alkalmas lovat nem talált; ezért tehát az ő szemétdombon élődő lovát keresték fel, mely Toldi felügyelése alatt néhány nap múlva visszanyerte erejét. Ekkor bement a királyhoz s jelenté, hogy parancsolatjára készen áll. A király nem szólt neki semmit, hanem másnap a templomba ment vele, hol az oltáron büszkélkedő pogányt mutatá neki.

Toldi e látmánytól felbőszülve az oltárhoz rohant és a pogányt úgy pofon törülte, hogy az oltárról lebukott.

– Jerünk ki e szent helyről – mondta Toldi –, odakint végezhetünk!

Kijövet után megegyeztek, hogy a Dunán levő szigeten intézik el dolgukat. Általérvén a szigetre, Toldi saját csolnakát a Duna partjára visszalökte; mert állítása szerint egyikőjüknek ott kell maradni. Most tanakodtak, mi módon kellene dolgukat legegyszerűbben véghezvinni? Toldi szavára megegyeztek, hogy fegyvereiket tovahagyva, előbb a török nyomja le Toldit a földbe, amennyire bírja, s ha onnan egyszeri megrázkódás után ki nem ugrik, a török elhozhatja kardját s Toldit kivégezheti; de ha Toldi kiugrik, akkor ő fogja a törököt lenyomni, és ha a török egyszeri megrázkódás után ki nem bírna ugrani, akkor Toldi hozhatja el kardját s vághatja le küzdőfele fejét.

Most egymással kezét fogtak, megbocsájtottak egymásnak. Mindezeket elvégezvén, a török Toldi két vállára tevén kezét, lenyomta combig; de Toldi megrázkódva, egyszerre kiugrott. Most Toldi fogott hozzá a nyomáshoz. Előszörre

lenyomta combig, másodsorra köldökéig, harmadszorra pedig egészen nyakáig. Minthogy már ebben a nyomkodásban meghalt a török, felvette Toldi kardját, levágta a török fejét, kardja hegyén diadal jeléül vitte.”²

Ezek korábban már megjelentek nyomtatásban a 20. század elején a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIII. kötetében, és nemrégiben, a 21. század elején Benedek Katalin szerkesztésében. Ezek a Csongrád megyei szövegek (még ha erősen átírt szövegek is) jól mutatják, hogy mennyire gazdag volt a Toldihoz kapcsolódó szájhagyomány.

1916-ban Nagyszalontán jegyezték le a következő Toldi mondát, amely aztán a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIV. kötetében jelent meg. Egy idős férfi mondta el ezt a szöveget, amelyben szinte felmondta az Arany-féle hősköltemény tartalmát.

„Toldiék a Kajla-kocsmával szembe laktak, ott ahun most a méntelep meg az új temető van. Nagyfalunak hitták rígen azt a községet. Az üvéké vót a máji Bence-tanya (Bence-laposnak is híjják) meg a gyaraki szik is, amék még legelőnek is rossz. Özvegy Toldinének két fia vót: György és Miklós. György alighogy felcseperedett, mingyán a király udvarába került, de Miklós a birtokon maradt, oszt ott nőtt fel az ídes anyja mellett.

György gonosz, felpöffeszkedett kiráji tanácsos vót, Miklós meg fene nagy, erős vívós, meg *bátor* gyerek. Egy malomkövet megemelni vagy egy teli-zsákot ideoda dobálni annyi vót neki, min nekem ezt a zacskót megpeccinteni. A vendígdalt is ojan egyenessen kitarotta, mint én ezt a nádpácát, la! Osztnem is ijedt a meg semmitül; egyszer ott a Nádasréten két farkas támadt neki, hát hopp! az egyiknek mingyán elkapta a lábát, oszt ugy verte agyon vélle a másikat. Má serkedett a bajissza, amikor egyszer valami nagy verekedés miatt el kellett néki búdosni hazúrúl.

Ojan hirtelenséggel kellett vót néki elmenni, hogy még egy vasat se tudott magáho venni; úgy küdött oszt utánna az ídes anyja egy cipóba egy kis píztn Bencével, egy régi szógájukkal. Azt se tudta, hun menjík, de a sok ámojgás, búdosás közbe eszibe jutott, hogy katonának megyen: hát felment Pestre. Ott meg ippen valami idegen óriás birkódozott a kiráj vitézeivel, de sehogy se tudták legyúrni. Miklós is kiállott vélle. A Duna más partján vót a birkódozó hej. Hát mikor oda írnek, Miklós akkorát rugott a csónakán, hogy visszarepült oda, ahunnan elindultak. Elébb csak az egymás kezit ropogtatták, de Miklós erősebb vót, mert az idegeny óriásnak mindegyik ujjából kiszorította a vírt. Ijedtiben mingyá

² Benedek 2006: 344–346.

megadta magát, nem mert birokra menni Miklóssal, de amikor Miklós megfordult a nép felé, háturól a nyakáho csapott a kargyával, de Miklós észrevette, osz kicsavarta a nyakát.

Ezír a győzelemír a kiráj vitézei közzé került, osztán kisébb nagy vitézsége mián ajándíkba kapta a szalontai várat ötvennyóc telkivel együtt. Öreg korára ide hozta családját is, oszt itt ílt, ameddig meg nem halt.”³

Andrásfalvy Bertalan 1955-ben gyűjtött egy mesét, amelyet Tolna megyében, Szakcs községben jegyzett le és amely Mátyás királyról és Toldiról szól. Nem idézzük most a mese hosszú szövegét, csak az elejét, ahol az idős mesélő, az akkor 81 éves asszony Toldit táltosnak mondja: „Hát Mátyás királynak is volt egy Toldi nevű szolgája. Ez valami táltos fiú volt...”⁴ Ez az azonosítás (Toldi = táltos) lényegében tökéletesen alátámasztja ‘a hős neve, mint mikroszöveg’ elméletet, vagyis ez a konkrét népmesei adat is hitelesíti az elméleti következtetést. Be kell ismerni, hogy ezt az adatot tanulmányunk első megjelenése idején is idézhettük volna, mert a meseszöveg már 1957-ben megjelent, igaz, egy németországi kiadványban.

Talán még érdekesebbek azok a szövegek, amelyek a múlt században kerültek rögzítésre. A 20. század végén még lehetett néhány mondatöredéket gyűjteni a Szilágyságban, azokban a falvakban, ahol még élt a Toldi-család emléke, mert néhány településen úgy tartották, hogy a híres nemesi famíliának ott voltak birtokai. Magyar Zoltán gyűjtéseiből idézünk:

„77. Toldi Miklós itt született Leleiben a lelei Toldi család sarjaként. És az a nevezetes esemény, amelyet Arany János is megírt, itt történt a határban, a Vásármező nevű helyen, ahol ágazik el az út délnek és kelet felé. Ott mutatta meg Toldi egy szekérrúddal az utat Lackffynak, hogy merre menjen tovább Buda felé a sereggel. (Lele)

78. Emlegették Toldit is. Hogy emelte fel a rúdat, hogy merre menjenek. A nyomórúdat felvette a kezibe, azt tanultuk az iskolában is. (Szamosardó)

79. Buda ucca: a hagyomány szerint Toldi Miklós itt mutatta meg a Budára vezető utat. (Szilágynagyfalu)

³ Szendrey 1924: 227. Elmondta Kajtár Sándor, 83 éves, 1916. A mondát lejegyezte Mezey és Szemes Péter is, Szathmáry György, Arany Mihály is Jámbor Mihály után.

⁴ Andrásfalvy 1957: 73.

Toldi Miklós malomköve

80. Cikón vót a fél malomkő. Toldi Miklósnak a fél malomköve Cikón az uradalom kapujában. Azt mindig néztük, hogy azt mondták, hogy aztat hajította a katonák közé Toldi Miklós. És akkor kettébe tört a kő. A Toldi köve. (*Égerhát*)
[...]

82. Toldi is itt vót, innen származik, innek Cikóruul. Van neki egy feliratja a templomba. Még mútatták, hogy ott kint vót a kapunál [kastély kapuja] két darab malomkő. Hogy azon vitte Mária Teréziának a poharat a vízzel. (*Szamoscikó*)

83. Ahogy most jött Cikóruul, vót két kastély szembe egymással. Azok valamikor a két Toldi Miklósé vót. Amikor maga jött, a kapuban nem tudom, megvan, nincs meg, ott vót egy malomkő kettőbe vágva. A kastélynak a kapujába. Mer mikor a Toldiak, osztzkodott a két testvér, az egyiket Miklósnek, a másikat Györgynek hívták, azok elosztották a vagyont, a malomkő maradt – mert vót vízimalom a Szamoson, mert itt a Szamos. És mikor elosztották a vagyont, akkor még csak a malomkő maradt osztatlan. Kettőbe vágták, és az egyik Toldié volt egyfelől, a másiké bal felől. Az egyik kastély le van mán bontva, a másikat érdemes megnézni, mert nagyon szép kastély volt. (*Sülelmed*)

Küzdelem a farkasokkal

84. Somlyó felé menet vót régen egy nagy nádas. Mondták, hogy a farkast ott ölte meg, és akkor a vállára vette, osztán vitte. Az itt a falunak a felső végén vót, ahol most a Nagy utca van. (*Szilágynagyfalu*)

85. Emlegették, hogy ez a Nagyfalu vót a szülőfaluja. És feltételezték, hogy a Nagyfalu és Somlyó közötti nádasban ott verekedett a farkasokkal. Ezt Bagoson is emlegették, persze. (*Szilágybagos*)⁵

A szövegek azt jelzik, hogy a helyi szájhagyomány fenntartotta a Toldiak emlékét, bár nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az iskolai tudás Toldiról mennyiben erősíti ezeknek a mondáknak az emlékét.

Fontosabb témánk szempontjából a magyar táltos-hagyomány szövegeinek megismerése, mert csak ezáltal jutunk közelebb a bikaküzdelem értelmének feltárásához. Egy jellegzetes és szép szöveget találhatunk Dobos Ilona kötetében, aki a hiedelem-mondák katalógusát kezdte összerakni még az 1970-es évek elején-közepén.

⁵ Magyar 2007: 134–135.

„Táltosok viaskodása

Egyszer volt, hol nem volt, a hetedhét országon is túl volt egy nagyon szegény ember. Annak volt egy fiacskája. És az már foggal született, a gyerek, és mikor hétéves volt a gyerek, azt mondja az apjának:

– Édesapám, énnekem el kell menni, mert engem hívnak.

– Hova akarsz menni fiam, hova hívnak?

– Édesapám azt ne kérdezd, mert ugyse mondhatom meg neked, mert engemet olyan helyre hívnak, ahol veszedelem lesz. Vagy visszajövök hozzád, vagy pedig soha többet. De azért egyre megkérlek. Kisérj el egy darabig. Megyek majd a nagyvilágba, és majd ahol megállok az erdőben, egy tisztás van az erdőben, ott meglátsz – azt mondja – egy borzalmas nagy, füstös bikát. Ott vár engemet, ahol köll nekem menni. De az már öregebb mint én, az tizenhárom éves, én pedig csak hétéves vagyok. S avval köll nekem megközdeni.

– Ó, édes fiam, hogy tudnál te egy bikával megközdeni hétéves gyerek létedre?

– Édesapám, nekem az elő van írva születésemtől fogva, hogy nekem avval meg kell küzdeni, annak meg velem.

Elcsodálkozott ezen az ember, nem tudta, hogy az ő fia táltos. Azt mondja a fiának:

– Ne menj te, édes fiam sehová se, miért küzdenél te egy olyan csúnya bikával, úgyse birsz el vele!

– Édesapám, nekem ez meg van rendölve, hogy nekem oda kell menni, és meg kell vele küzdeni. Vagy én halok meg, vagy az. Hanem – azt mondja – kísérj el édesapám, és mikor majd én összecsapok vele, mert én is olyan bikává változok, mint az, olyan bika leszek, mint az, de el ne tévesszél bennünket, essze ne tévesszél bennünket. Fogjál egy furkós botot, egy súlyos furkósbotot, annak a bikának verd a csánkját, mikor én eszeütök vele. Mert – azt mondja – csúnya viadal lesz ott az erdőben, a tisztáson, és ott ütközök vele össze.

No, most az ember, jó erős ember volt a gyerekek az apja, csinált magának egy jó nagy furkósbotot, kifaragott és megy a gyerekekkel, a hétéves gyerekekkel az erdőn keresztül. Odaérnek a tisztásra, s ott van egy nagy tölgyfa, ott a bika már várja őket, s hányja a szarvával a földet a tölgyfa körül. Mikor meglátja a gyereket, elbődíti magát a bika, elordítja magát, a gyerek megrázkódott, am még erősebb bika lett mint az, aki őtet várta. Mikor összecsaptak, akkor odament az ember, elkezdte annak a csánkját vagdalnyi a bottal, úgyhogy már fölvéreztek egymást, csupa vér volt a két bika, eszeütöztek. Egyiknek már letörött a szarva, annak aki őtet várta, az ember meg verte a csánkját a bottal. Úgyhogy már lefeküdt a földre, s már nem tudott semmit se csinálni, és emez beledöfte a szarvát és megölte. Mikor megölte, akkor megrázkódott, újra gyermek lett.

– Na, – azt mondja – kedves apám, láttad ezt a viadalt, nekem ezt meg kellett csinálni, mert ha én nem ölöm meg őtet, akkor ő öl meg engemet. Ezért köllött nekem ezt a viadalt megcsinálni, mert én most megmondom neked, hogy mire születtem. Ez is táltos volt, s én is *táltos* voltam, és ezzel nekem meg köllött küzdeni, őneki meg velem. És ezért vagyunk mind a ketten táltosok, mert egyik a másikával meg kellett küzdenünk...”⁶

Különös értéke és érdekessége a következő szövegnek az, hogy a nép emlékezte is megőrizte Toldi hőstetteinek egyikét, a bikafékezést.

„Dobos Gábort ismertem is. Egy nagy magos ember vót. Ölni nem ölt. Híres ember vót. Csak megüzente, hogy ekkor jön a pízír, csak érte ment. Azt hallottam, hogy Dobos ment az utcán, oszt a vágóhídre vittek a mészárosok valami bikát, vagy marhát. Osz elszaladt a bika. Osz kiabáltak az emberek, hogy ‘állj el előle!’ – De Dobos lefogta. Mikor bevitték a vágóhídre egy darab májad adtak neki.”⁷

Az ember józan ésszel azt gondolná, hogy a bikák olyan nagy súly- és erőfölényben vannak, hogy egy átlagos súlyú ember nem bírhat velük. Így gondoltam magam is, amíg a következő fényképet meg nem láttam, amin el kellett gondolkozni, mert úgy tűnik, hogy Kínában szinte napjainkig, mint népi ügyességi játékot úzik a bikafékezést.

⁶ Dobos 1981: 332.

⁷ Küllős 1988: 216. Gyűjtő Békés András, 1954. Nagykereki, Bihar m. Adatközlő: Cserős András, 75 éves.

Egy Csöcsiang tartományi hui nemzetiségű sportoló bikát szelídít. A bikát szarvánál fogva váratlan cselekkel igyekeznek térdre kényszeríteni. (Fotó: Li Jilu – 1982. október 6.)

A kép történetéhez hozzátartozik, hogy a budapesti kínai nagykövetség kerítéséhez erősítettek egy üvegfalu lapos kiállítódobozt, s abban nyolc színes fotót helyeztek el a Xinhua Hírügynökség anyagából, amely Kína kisebbségi népcsoportjainak a népi játékait mutatta be. (Sikerült elkérnem a fotókat, melyeket egy Li Jilu nevű fotós készített.) Ezek között találtam a *hui* nemzetiség fiataljának képét, amint „bikát fékez” egy stadion porondján, a jellegzetes muszlim fejfedővel és modern sportcipőben. A hui népcsoport Kína kevés muszlim vallású népei közé tartozik, és több tartományban is élnek.

A képaláírás tanúsága szerint (1982-ben) Kínában a Csöcsiang (Zhejiang) tartományból származó *hui* nemzetiség körében a fiatal férfiak szabad kézzel, ügyes fogásokkal képesek egy bikát legyőzni, vagyis Toldi módjára megfékezni. 1995-ben, amikor Mandzsúriában jártam, ellenőriztem az adatot, s kiderült, hogy ott is ismert volt a bikafékezés, az erős ifjút pedig a *baator* címmel tisztelték meg. Ismerve a kínai viszonyokat, ahol erős a hagyománytisztelő, a népi kultúra területén pedig archaikus állapotok uralkodnak, nem csodálkozhatunk azon, hogy igen régi népi játékok is fennmaradtak. Nem kell csodálkozni ezen már csak azért sem, mert például a samanizmusnak is klasszikus

formáit őrizték meg napjainkig, ahogy erről személyesen is meggyőződhettem.⁸ Ami ebből a Toldira vonatkozik az az, hogy a középkori magyar énekmondó hagyomány feltehetően egy keleti elemet őrzött meg ebben a motívumban, olyat, ami ráadásul nemcsak elbeszélő motívum, hanem valóságos eleme volt a népi kultúrának.

Egy további meglepetés akkor ért, amikor török népek híres eposzát, a 14. században írásba foglalt (de jóval korábbi – körülbelül a 10. századból származó) eposzának magyar kiadását kezdtük előkészíteni az Európai Folklór Intézetben. Megkaptam akkor a Bakuban (Azerbajdzsán) 2000-ben kiadott *Dede Korkut Enciklopediát*, amiben egy bikával küzdő ifjú képe szerepelt,⁹ és amely Dirsze kán fiát, Bugacs-ot ábrázolta.

Fəxrəddin Əliyev „Dirsəxan oğacın boyu”.

⁸ Hoppál 2013. vö. a mandzsu és a daur fejezetet.

⁹ Kitabi-dədə Qorqud Ensiklopediyası. Bakı, 2000: 444.

A hősmonda első fejezete arról szól, hogy Dirsze kánnak és feleségének nincs gyermeke, ezért aztán áldozat gyanánt egy nagy vendégséget tartanak. Megszületik a várt várt fiúgyermek, aki szépen növekedett, erőben gyarapodott. Idézzük most a fordítás szövegét (együtt a fordítók magyarázó jegyzeteivel):

„A ló lába vágat, a dálnok nyelve pereg, akiknek bordájuk van fejlődnek, akiknek gerincük van, növekednek. A fiú a tizenötödik évébe lépett. A fiú apja ez időben felkereste Bajandir kán szálláshelyét.

Hanem, kánom, Bajindir kánnak volt egy bikája és egy tevecsődöre. Az a bika, ha a szarvát kemény kőhöz ütötte, a követ úgy gyúrta, mint a tésztát. Egyszer nyáron és egyszer ősszel a bika és a tevecsődör között viadalt rendeztek. Bajindir kán a hatalmas oguz bégekkel együtt szokta megtekinteni a viadalt, és mindig jól szórakozott rajta.

Bizony szultánom, ezen a nyáron is kiengedték a bikát a szerájából. Három ember jobb oldalról, három ember pedig baloldalról tartotta a bikát vasláncokkal. Amikor a küzdő-tér közepére értek, akkor a bikát hirtelen eleresztették.

Csakhogy, szultánom, Dirsze kán fiacskája meg másik három helybeli gyerek birka-bokacsontokkal kockázott a téren. Amikor a bikát szabadon engedték, odakiáltottak a fiúcskáknak: 'Fussatok!'

Három fiú elfutott, de Dirsze kán fiacskája nem menekült el, hanem a nyílt tér közepén csak állt, és nézett. A bika pedig a fiúra támadt, látszott, hogy meg akarja ölni. A fiú erre öklével a bika homlokára sújtott. A bika farolva hátrált, majd ismét a fiúra támadt. A fiú megint csak egy kemény ütést mért a bika homlokára, de ez alkalommal a bika homlokának feszítette az öklét, előre nyomult egészen a tér széléig. A bika és a fiú hosszasan tusakodtak. A bika már két lábbon állt, tajtékot vert. Sem a fiú, sem a bika nem bírta el a másikkal. A fiú azt gondolta magában: 'Ha egy tetőhöz oszlopot ütnek, az a tetőt megtámasztja. Miért támasztom én a bika homlokát, hiszen pont ezzel segítem talpon maradni?' Ezzel a fiú elvette az öklét a bika homlokáról és félreugrott az útjából. Így aztán a bika nem tudott talpon maradni, hanem a fején átbucskázott. A fiú kihúzta a kését, és levágta a bika fejét.

Az oguz bégek odagyültek, körülvették a fiút, és megéljenezték.

– Jöjjön Dedem Korkut és adjon nevet ennek a fiúnak, vigye el őt az apjához, és kérjen a fiúnak bégséget az apjától, nosza, adjon neki trónt! – mondták.

El is hívták, Dedem Korkut meg is érkezett, a fiút magával vitte, együtt mentek az apjához. Dedem Korkut szólott a fiú apjához: Lássuk, kánom, mit mondott?

Hej, Dirsze kán! Bégséget adjál e fiúnak,
Trónt adj neki! Érdemes ő.
Hosszúnyakú, csodás lovat adjál e fiúnak,
Lovagoljon! Rátermett ő.
Töméntelen birkát, juhot adjál e fiúnak,
Nyársra valót. Érdemes ő.
A csordából vörös tevét adjál e fiúnak,
Teherhordót. Rátermett ő.
Aranytetős sátrat adjál e fiúnak,
Árnyat-adót. Érdemes ő.
Hímzettvállú köpenyt adjál e fiúra,
Öltözéket. Rátermett ő.

– Bajadir kán küzdőterén harcolt e fiú, megölt egy bikát, a te fiad neve tehát Bikács legyen. A nevét én adtam, éveit Allah adja – mondta.”¹⁰

Az oguz törzsek hősi epikája, a Dede Korkut szövege több, a Toldival párhuzamba állítható motívumot tartalmaz. Így például a hős csodás növekedése, feltűnő ereje már gyermekkorában, s végül a küzdelmek sora, melyek közül csak az egyik, hogy pusztá kezel legyőz egy megvadult bikát. Mindenesetre a bikaküzdelem nemcsak a magyar táltos mondáknak egyik fontos eleme, de a burját sámán-folklórban is megvan.

Ezt idézzük:

„A tengeren, a nagy Bajkálon túl, vagyis a déli oldalon élt egy király, Tajzsi kán, akinek volt egy tarka bikája. E tarka bika szokatlan erővel és termettel dicsekedhetett.

Egy reggel a tarka bika így bömbölt:

– Aki meg tud mérközni velem ezen a világon, jöjjön mérjük össze az erőnket!
Ekkor Buha nojon bábaj kétéves bikává változott, és a Bajkál északi oldaláról így bömbölt feleletül a tarka bikának:

¹⁰ „A török szövegben szereplő „Bugaç” szót (amely a *boga*, magyarul bika szóból származik) Bikácsnak fordítottuk, remélve, hogy a Bikács név a magyar olvasónak is a bikát juttatja eszébe, annál is inkább mivel helységneveink közt is megtalálható (Bogács). Az ifjú élete során a neve mindig a hőstettére emlékezteti a közösséget. A nomád népeknél a gyermeknek az ifjává válását, érettségét, valamilyen hőstettel kellett bizonyítania, mely lehetett, például egy rabló portyában eredményes részvétel, ellenség megölése, de mint itt láthatjuk a „bikafékezés” is ezekkel egyenértékű. A felserdülés elismerése a névadás, a kapott név általában a „hőstetre” utal, és a törzsi, nemzetségi renden belül az önállóság elismerését is jelenti (saját tulajdon, legelő, állatállomány, lakhely, kíséret)” – írták a fordítók a kötet elején. Dede Korkut 2002: 43.

– Most töltöttem be második évemet, a következő év lesz a születésemtől számított harmadik, akkor majd elmegyek megküzdeni veled, és összemérjük az erőnket!

A következő évben Buha nojon bábj hároméves bikává változott, átúszott a Bajkál déli oldalára, elindult Tajzsi kán országába, hogy megküzdjön a tarka bikával. Buha nojon bábj nappal sötétszürke színű bika képében mérkőzött a tarka bikával, éjjel pedig átváltozott egy nem mindennapi szépségű fiatal emberré, és tette a szépet Tajzsi kán leányának.

Tajzsi kán meglátta, hogy tarka bikájával küzd egy ismeretlen bika, az egész kaszálót feltúrták.

Tajzsi kán vett egy botot, és mindkettőt kiúzta a pusztába, hogy ott folytassák a küzdelmet.”¹¹

Diószegi Vilmos egész életét a régi magyarok hitvilága és a szibériai sámánok kutatásának szentelte. Egyik munkájában azt írta:

„A török népeken kívül a mongolok ugyancsak ismerik a bikaalakban való viaskodás hiedelmét. Egy kudai burját sámán, valamint más burjátok is mesélték, hogy Zajan Sagan *tengrinek* (istennek) három fia volt, az egyiket Boho Mujanak hívták. A keleti Hambir Bogdo tengrinek is volt fia, Boha Teli. A burjátok szerint ez a két fiú találta fel a vas kovácsolásának a művészetét. Azonban Boha Muja elrabolta Boho Teli kovácsolóhelyét és ez a keleti és a nyugati istenek utódai között ellenségeskedést szított. – Zajan Sagan tengri fiai az égből leeszkedtek a földre, Mongólia területére. Amikor Bobo Muja megtudta, hogy Boho Teli szintén a földön van, és tarka bikává változott, hogy üldözze őt, akkor két testvérének azt tanácsoltak, hogy térjenek vissza az égbe, maga pedig a földön maradt. Kék, pontosabban sötétkék színű bikává változott és menekülni kezdett üldözője elől.”¹²

Diószegi, mivel jószérivel a teljes magyar nyelvterületet felgyűjtötte a távolkeletiek mellé, magyar adatokat is idézett:

„Heves megyéből (Tiszaigarról) idézzük a bikaalakban vívott táltosküzdelmet: 'A táltosoknak vót kijelölt éjszakájuk, akkor birkóztak, meg marakodtak, mint a bika. Vót nekik olyan helyük, ahol viaskodtak. Bikának változnak és úgy viaskodnak; füstös vagy fekete és fehér bika alakban.' A bodonyi palócoknál

¹¹ Mándoki 1973: 59.

¹² Diószegi 1973: 116.

is ismert az állat-(bika)alakban való viaskodás, itt azonban már a garabonciás személyéhez fűződik: 'Begyütt a verboncás a faluba, három nap nem ett, mer küzdeni vót. A verboncás küzdött a bikával.' – Itt is vót egy ember Bodonyban, foggal született. Mihál Miska vót. Régen vót. Az is ment minden este küzdeni a bikával. Mentek az emberek a bikával, azt a kis körmét verték mindig, mert megölte volna a verboncást. Azért küzdött, mert az foggal lett."¹³

Az állatküzdelem motívumáról az orosz kutatók és Diószegi Vilmos is határozottan állította, hogy lényegében az állatalakú (sámán)ösökkel való harcot jelképezi. A mítosz szintjén ez az ikerkultusz egyik megjelenési formája, ahogy V. V. Ivanov ma már klaszszikus cikkében írta: „ez a két isteni rangra emelt ikertestvér, az Ásvinà-ikrek bináris szimbolikus ellentétpárt alkot, bizonyítja az is, hogy mindegyikük kötődik valamelyik olyan állathoz, amely tagja a társadalmi rangoknak megfelelő áldozati állatok hierarchikus sorozatának. Az isteni rangú két indiai ikertestvér közül, akiknek a neve a lovat jelölő szóból származik, az egyik közvetlenül a lovakkal, a másik a bikákkal van kapcsolatban. Ezért joggal véljük, hogy ez az ikerpár megfelelt a fa alatt megjelenő rituális szimbólumoknak, vagyis az állatoknak (akik a sámánok állatsegítői).¹⁴

A magyar néphitben jól ismert mind a táltos bikává változásának motívuma, mind pedig a táltos-ló mesei szerepe. Az idézetek jól bizonyítják, hogy volt vagy lehetett előképe a Toldi történetnek, melyet esetleg ismerhettek a Mátyás udvarában még gyakorta megforduló énekmondók.

Természetesen nem kívánjuk tagadni az európai hatásokat a magyar (népi) kultúrában, de határozottan szeretnénk melléjük állítani a keleti elemeket is, amelyeket a kutatás bizonyos mértékig háttérbe szorított az utóbbi időben, vagy még élesebben fogalmazva, egész egyszerűen nem akar figyelembe venni. Pedig nem egy-egy elszigetelt motívumról van szó, hanem egyre gyarapodó adatok sorozatáról. Így például külföldi, hazafias elfogultsággal alig vádolható kutatók megtalálták a páva-dallam párhuzamait az ujjur és mongol sámán-énekekben, a *Fehérlófia*¹⁵ mesénk megfelelőjét tuvai népmesében, a tulipán és a griffes díszítőmotívumokat azokon a területeken, ahonnan őseink Ázsiából kijöttek, Attila temetésének hármaskoporsó motívumát egy burját pásztor elbeszélésében és még lehetne sorolni a párhuzamokat, melyekről egyszer, egy másik kötetben majd részletesen írunk, hogy bemutassuk a szájhagyomány alig megszakítható láncolatát.

¹³ Diószegi 1973: 109.

¹⁴ Ivanov 1984: 211.

¹⁵ Fehérlófia 2007.

Források és hivatkozott irodalom

- Andrásfalvy 1957: *Mátyás király és Toldi*, gyűjt. ANDRÁSFALVY Bertalan = *Von Prinzen, Trollen und Herren Fro: Märchen der europäischen Völker*, Münster, Gesellschaft zur Pflege des Märchengutes der Europäischen Völker, 1957, 73–78.
- Benedek 2006: BENEDEK Katalin, *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratossal folklór-gyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858*, Bp., Balassi Kiadó, 2006.
- Dede Korkut 2002: *Dede Korkut könyve – Török eredetmonda*, ford. ADORJÁN Imre, PUSKÁS László, a fordítást az eredetivel összevetette DOBROVITS Mihály, Bp., Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2002.
- Diószegi 1973: DIÓSZEGI Vilmos, *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973².
- Dobos 1981: DOBOS Ilona, *Gyémántkígyó*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- Hoppál 1981: HOPPÁL Mihály, *A Toldi mitológiai háttere*, *Új Írás*, 1981 (21.), 11., 68–101.
- Hoppál 2007: *Fehérlófia*, szerk. HOPPÁL Mihály, ford. BUDA Ferenc, KARA György, SOMFAI KARA Dávid, Bp., Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2007.
- Hoppál 2013: HOPPÁL Mihály, *A sámánság újjászületése*, Bp., Balassi Kiadó, 2013.
- Ivanov 1984: IVANOV, V. V., *A ló és a fa – kísérlet ősi indiai rituális és mitológiai jelképek megfejtésére* = IVANOV, Vjacseszlav Vszevolodovics, *Nyelv, mítosz, kultúra*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1984, 167–212.
- Küllös 1988: KÜLLÖS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1988.
- Magyar 2007: MAGYAR Zoltán, *A Szilágyság mondahagyománya*, Bp., Balassi Kiadó, 2007.
- Mándoki 1973: *Apagyilkos sámánfiak: Burját mesék és mondák*, vál. MÁNDOKI László, Bp., Európa Kiadó, 1973 (Népek Meséi, 55).
- Szendrey1924: SZENDREY Zsigmond, *Nagyszalontai gyűjtés*, Bp., Athenaeum, 1924.

Gulyás Judit
„Ama solidaritás...” –
A mese értelmezése Arany János értekező prózájában
az 1850-es és 1860-as évek fordulóján

A dolgozatban azt kívánom megvizsgálni, milyen jelentőséget tulajdonított Arany János a népmese műfajának az 1860-as évek elején közzétett bírálatai, értekezései, fordításai, illetve szerkesztői munkássága tükrében. Hogyan kapcsolódott be a meséről szóló – kialakulófélben lévő – diskurzusba, miként formálta azt, és mindez hogyan viszonyult egyik fő koncepcionális-poétikai problémájához, az eposz újraalkotásának kérdéséhez? Előbb röviden összefoglalom az Arany János meseismeretére vonatkozó, eddig ismert adatokat, majd keletkezésük időrendjében következnek értekező prózájának idevágó művei: *Széptani jegyzetek*, *Naiv eposzunk*, *Nyugot-felföldi népmondák*, *Eredeti népmesék*. Mivel folklorisztikai szempontból ezeket igen kevésbé vizsgálták, a dolgozat nem törekszik teljességre, csupán azt kívánja bemutatni, hogy a néprajzi szakirodalomban általában elszigetelten kezelt írások összekapcsolásával miként rajzolódik ki egy, a népmeséről, illetve a szájhagyományozás poétikai következményeiről szóló jelentős 19. századi koncepció.

Arany János meseismerete

Bár a 21. század felől visszapillantva úgy tűnhet, hogy a 19. századi kulturális elit tagjai számára akadálytalan volt (vagy lett volna) a népköltészeti műfajokhoz való hozzáférés, ám még a falusi-mezővárosi környezetben felnőtt, protestáns kollégiumokban iskolázódott, paraszti-félnemesi-nemesi származású értelmiségiek számára sem voltak e műfajok magától értetődően és egységesen elérhetőek. Amennyire ez ebben a pillanatban látszik, Arany János például éppúgy töredékesen ismerte csak a klasszikusnak nevezett magyar népballada-hagyományt, mint Erdélyi János¹ (vagy korábban Kölcsey Ferenc). Ugyanakkor Arany meseismerete, más, korabeli szerzőkhöz képest viszonylag jól dokumentált, és arról tanúskodik, hogy gyermek- és felnőttkorában egyaránt részese volt, aktívan vagy passzívan (elbeszélőként vagy hallgatóként) mesemondásnak.

¹ Kríza 1988; Tarjányi 2014: 528–534. Arany János kéziratosa dalgyűjteményét Kodály Zoltán vetette össze a folklórgyűjtésekből dokumentálható nagyszalontai repertoárral (Szalay–R. Bajcsay 2001: 528.), Csörsz Rumén István (2009) pedig a kollégiumi (közköltészeti) hagyománnyal.

Édesapja, Arany György a nagyszalontaiak visszaemlékezése szerint kifejezetten jó elbeszélő volt, Arany János pedig az iskolában a vele egykorú kisdíákoknak, majd később tanítványainak is mesélt alkalmanként. Arany két művéről (*Rózsa és Ibolya*, *Az özvegy-ember árvái*) veje, Szél Kálmán úgy nyilatkozott, hogy Arany azok szüzséjét Nagyszalontán és a szomszédos falvakban (Zsadány, Mezőgyán) ismerte meg, amelyeket hivatali kötelességénél fogva, továbbá ott élő ismerősei és rokonai révén látogatott. Nagyszalontán Szilágyi István rektor 1843–1844-ben az akkor két-hároméves Arany Juliskának mesélt esténként. A nagykállói származású Szilágyi korábban Arany diáktársa volt a debreceni református kollégiumban (a kollégium és a katonaság a mesemondás két jellegzetes színtere volt a 19. században).

1847 tavaszán jelent meg a *Rózsa és Ibolya* (ekkor még *Rózsa és Ibolya meséje* – *Népmese* címmel). Ez a mű egy klasszikus tündérmesei szüzsét, a mágikus menekülésről és az elfeledett menyasszonyról szóló történetet követ végig (és a típusnak ez a szöveg a legkorábbi, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű változata). A *Rózsa és Ibolya* szempontunkból egy jelentős szerzői gesztus megnyilvánulása volt: hiszen az akkor még csupán kéziratban olvasható *Toldi* rendkívüli sikere után a felkérésekre reagálva első költeményeként Arany egy mesével lépett a nyilvánosság elé. Költői debütálásának fogadtatása azonban mind egykorúan, mind később meglehetősen negatív, legjobb esetben is megengedően fanyalgó volt. A *Rózsa és Ibolya* sosem került olyan kanonikus pozícióba mint például a szintén tündérmesei szüzséből építkező *János vitéz* vagy a *Csongor és Tünde* (amelyekkel több szempontból is párhuzamba állítható), mivel a mesét az értelmezők a kezdetektől a már elkészült (és a várt) eposzhoz mérték és könnyűnek találták azt, világosan kijelölve a műfaji elvárásokat.² Arany a tündérmese mellett később más mesei műfajok szépirodalmi integrációjával is kísérletezett. A nemzetközi és a magyar mesekatalógus alapján a következő művei tartoznak ide: *A hegedű legendamese*,³ a *Jóka ördöge* a makacs asszonyról szóló történetfüzérként tréfa,⁴ *A hamis tanú* trufa, anekdota,⁵ *A fülemüle* trufa, anekdota.⁶

Ami Arany közvetlen családjának meseismeretét illeti: felesége, Ercsey Julianna és az ő édesanyja, Szakmári Erzsébet is jó elbeszélő hírében álltak. Amikor Gáspár János, tankönyvek és gyermekirodalmi antológiák szerkesztője 1850-ben meglátogatta az Arany családot, az akkor kilenc éves Arany Juliska (legalább) két mesét mondott el neki, amelyek lejegyzését kiadás céljából 1853-ban Gáspár kérte Aranyéktól, s ezeket meg is jelentette a Kovácsi Antallal közösen szerkesztett, Kolozsváron kiadott *Magyar*

² Gulyás 2010: 203–300.

³ MNK/ATU 774F, *St. Peter with the Fiddle*. Lásd Uther 2004.

⁴ MNK/ATU 1365, *The Obstinate Wife*.

⁵ MNK/ATU 1590, *The Trespasser's Defense*.

⁶ MNK 1593'/ATU 1593, *The Clothesline*. A vonatkozó szakirodalmat lásd a *Magyar Népmese Katalógus* (MNK) megfelelő típusainál.

olvasókönyvükben, „Arany Julcsa után” megjelöléssel. A második világháború után a Magyar Tudományos Akadémia pesti főépületének pincéjéből előkerült népköltési tárgyú kéziratok egy részéről az 1960-as évek elején derült ki, hogy a meséket Ercsey Julianna és Arany Juliska jegyezte le, Arany László pedig ezeket a szövegeket használta meséinek megszövegezéséhez, az 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* című kötethez.⁷ Arany János és családjának összes tagja tehát kifejezett érdeklődést mutatott a mese műfaja iránt. Arany László a mesegyűjtemény közzététele után pár évvel a Kisfaludy Társaságban *Magyar népmeséinkről* címmel tartotta meg székfoglalóját (1867), amely az egyik legátfogóbb 19. századi meseértelmezés, és 1872-től Gyulai Pál mellett ő lett a Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztője, aki a prózafolklórhoz tartozó szövegeket, így a mesék szöveggyűjtését végezte.

Összességében, ezeknek az adatoknak jó része nem fedi fel, hogy pontosan *mit* is meséltek Arany János családtagjai, barátai vagy éppen ő maga: a történetmondás, a *mese-mondás* ténye és gyakorlata viszont világos.

A mese Arany János értekező prózájában

Széptani jegyzetek

1854–1855 körül Arany János a nagykőrösi gimnázium tanáráként egy olyan, a protestáns gimnáziumokban használandó, *Magyar olvasókönyv* című szöveggyűjtemény összeállításán dolgozott, amely egy önálló fejezetben népmeséket is közölt volna. Ez a chrestomathia, bár Heckenast Gusztáv személyében kiadója is lett volna, végül nem jelent meg, a kézirat holléte egyelőre ismeretlen. Mivel a kiadott magyar népmeseszövegek száma ekkor jószerevel az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* három kötetében (1846–1848) megjelent 33 szövegre korlátozódott,⁸ vagyis igen csekély volt a felhasználható korpusz, ezért az Ercsey Julianna és Arany Julianna által az 1850-es

⁷ Kovács 1982; Domokos–Gulyás 2009.

⁸ A szintén Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék* 1855 őszén jelent meg (húsz mesét tartalmazott). Nem tudni, ismerte-e ezt Arany a *Magyar olvasókönyv* összeállítása idején. Egy sógorához írott levele szerint 1855 januárjában a kézirat jelentős része elkészült. Később azonban Arany megszakításokkal, 1857-ig folytatta a kézirat összeállítását. (Erről részletesen írtam korábban, lásd Domokos–Gulyás 2009: 16–24.) Az Erdélyi János szerkesztette kötetek mellett csupán két magyar népmesegyűjtemény jelent meg 1855-ig: Gaal György (*Mährchen der Magyaren*. Bécs 1822) és Mailáth János német nyelvű kötetei (*Magyarische Sagen und Maehrchen*. Brünn 1825; második, bővített kiadása: Stuttgart u. Tübingen, 1837). Szórványosan bukkantak fel mesék az elitkultúra nyilvánosságának színterein (pl. a *Muzáron, Élet és Literaturában* 1829-ben két állatmese és egy tündérmese). Feltehetően jelentős volt ugyanakkor a *ponyván* elérhető meseszövegek száma, sajnos erre vonatkozólag eddig csak résztanulmányok készültek el, ezenkívül

években lejegyzett, mintegy 120 lapot kitevő meseszövegek kapcsán felvetődött annak lehetősége is, hogy azokat a családtagok esetleg Arany János kérésére, e szöveggyűjteményhez jegezhették le.

Arany János az 1855-ben (vagy után) írt kéziratot munkájában, a *Széptani jegyzetekben* (amelynek feltehetően a *Magyar olvasókönyv* lett volna a példatára) külön fejezet tárgyalta a szóbeliségre erősen támaszkodó epikus műfajokat (*népmese, monda, mythos, legenda, rege*). Arany ebben a következőképpen ismertette a népmesét:

„A népmese, mind megannyi elbeszélő költemény, melyet a nép maga hoz létre, száj-ról szájra ad, változtat, idomít. Szükség tehát, hogy kerek egészet képezzen: azaz meglegyen benne a kezdet, bonyolódás és kifejlés; e nélkül mitssem ér. A népmese többnyire *sem helyhez, sem időhöz kötve nincs*, hanem szabadon csapong a képzelet országában. Legfontosabb faja az ugynevezett *jelvi* vagy *jelképes* mese, melyben homályosabb vagy világosabb lepel alatt a mesét költött népnek vallásos hite vagy természettróli nézete rejlik. Így jelenti sokszor (noha az elbeszélő nép tudtán kívül), a győztes királyfi: a napot, a 12 óriás: a 12 hónapot; a saskirály: a levegőt; a halkirály: a vizet; a medve: a földet vagy telet.

Másik faja a *dajka* vagy *állat mese*, melyben állatok jellemök szerint szerepelnek; de nem a tanulságért hozatnak fel, mint az aesopi mesében, melytől meg kell különböztetnünk. Ezek sokszor hosszú elbeszéléssé nyujtatnak, mint a német híres »Reinecke Fuchs«. A keleti népeknél, főleg az araboknál az ily mesék igen gyakoriak.

Harmadik faja a *nép furcsa elbeszélései* pld. a székelyekről, vagy mint »Csalóka Péter« Jókainál.”⁹

Arany összefoglalása, bár nem utal rá, alapvetően Henszlmann Imre 1847-ben, a Magyar Szépirodalmi Szemlében közreadott értekezésén alapul.¹⁰ A *népmese Magyarországon* című átfogó tanulmányában Henszlmann magyarországi magyar, román, szlovák népmeséket hasonlított össze, a Grimm testvérek mitológiai meseértelmezése szerint, közelebből Albert Schott interpretációja nyomán. A három, Henszlmann elkülönítette mesei kategória (amely három-négy műfaji csoportnak feleltethető meg) a *jelvi* (*symbolicus*) *mese* (a mai tündérmese, tulajdonképpeni mese, varázsmese fogalmával egyenértékű), a „*jellemezhető*” *állatmese, tanítómesé* beleértve a falucsúfolókat (rátótiádákat) is, illetve a *dévajkák* (tréfás mese, trufa, *Schwank*). Henszlmann értelmezése szerint a jelvi mesék a pogány mítoszok leszármazottai, amelyek elhomályosult formában a természeti erők, a négy alapelem (tűz, víz, föld, levegő) küzdelmét ábrázolják, központi szereplőjük pedig az életet szimbolizáló napisten.¹¹

a forrásanyag is csekély, mivel a 19. század első feléből a közgyűjteményekben fennmaradt és hozzáférhető, önálló kiadványként megjelent magyar ponyvamesék száma minimális (emellett ugyanakkor figyelembe veendő az a szintén feltáratlan mesekorpusz, amely a *kalendáriumokban* megjelent szövegekből áll össze).

⁹ Arany 1962b: 546–547.

¹⁰ Henszlmann 1847 (új kiadása: 1978).

¹¹ Gulyás 2013.

Henszlmann népmese-definíciója a Grimm testvérek meghatározásából indult ki, és négy fő elemből állt: „Népmeséknek [1] a nép azon elbeszéléseit szokták nevezni, melyek [2] sem időhöz, sem helyhez kötve, [3] egyedül a nép képzelő tehetségéből erednek, és [4] tárgyakat csudálatos idomba öltöztetik.”¹² Henszlmann ezután a grimmi definíció tételeiből kettőt rögvest cáfolt is (a mesék egy része nem képzelőerőn alapul, mert szimbolikus, másik részük pedig nem okvetlenül csodálatos),¹³ de a térbeli-időbeli kötöttség hiányára vonatkozó (és majd Aranynál is megjelenő) megállapítást érintetlenül hagyta. Arany a népmese meghatározásában eltért Henszlmanntól, mivel ő a szóbeliség, a hagyományozódás és a variálódás jegyeit sorolta előre, majd ezt követte a kompozíció, a szerkezet, a felépítés jelentőségének kiemelése.¹⁴ A mesei műfaji klasszifikáció kategóriáit Arany viszont egyértelműen Henszlmanntól vette át. Hasonlóképpen, a jelvi mesék kapcsán Arany által felhozott szimbólumok példái is Henszlmann Imre tanulmányából származnak.¹⁵

A második kategóriaként említett *dajka-* vagy *állatmese* meghatározása szintén Henszlmann nyomdokain halad, egyfelől a jellemeztetés/jellem központba állításával, másrészt az irodalmi fabula-hagyománytól való elkülönítéssel.¹⁶ Ugyanakkor éppen a kategória megnevezése nem Henszlmanntól származik, ő ugyanis körülírással élt vagy

¹² Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 249. A számok az én közbevetéseim – G. J.

¹³ „Ezen értelmezés sem első sem második részében nem állhat meg, ámbár mindkettejére nem kevés német bölcsész és gyakorlati ember, nevezetesen a második részre magok a Grimmek, a mesék fő hősei is, hivatkoznak. Nem állhat pedig meg első részében, mert, mint reményem, minden kétségen kívül leszen, hogy a népmesék felének alapját nem nyújtja a képzelő tehetség, hanem az ész s e mesék *jelképesek*; nem állhat második részében, mert a fenmaradt harmad résznel a csudálatos inkább mellékes dolog, mint lényeges.” Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 249.

¹⁴ A „kerek egész” (idomteljesség) jelentőségéről lásd Dávidházi 1994: 185–220.

¹⁵ Arany: „Igy jelenti sokszor (noha az elbeszélő nép tudtán kívül), a győztes királyfi: a napot, a 12 óriás: a 12 hónapot; a saskirály: a levegőt; a halkirály: a vizet; a medve: a földet vagy telet” vö. Henszlmann írásával: „Mind a két felhozott mesében [két szlovák népmeséről van szó – G. J.] ős idomát (Urtypus) birjuk a még fenlevő jelves (symbolicus) meséknek, s ezen ős idomból kitünik azoknak a világot jegyző jelentősége, mely a nap és elemek harcza a tél merevítő erőszaka ellen, mint ezt oláh meséihez adott jegyzeteiben világosan megmutatta Schott. Az elemek jelképei: medve a földé, sas a légé, hal a vízé, és az utószületett gróf urfi, ki itt a nap, vagy napistenség helyett áll; mert a nap az, mely a földet a téli merevségtől, a léget a hótul, a vizet a jégtől megszabadítja, azaz a medvét, sást, és halat átbüvöltségéből felmenti.” Henszlmann 1847: 101. Továbbá: „az óriások mint az év hónapjai, melyeket a napisten halva hagy el maga után” (Mailáth János *Pengő* című meséjéről szólva, ugyanabban a közlésben, ahol Henszlmann a *Rózsa és Ibolya*-ról is szólt). Henszlmann 1847: 216; Henszlmann 1978: 299.

¹⁶ „A mesék második osztálya magába foglalhatja mindazon népies elbeszéléseket, mikben a természet vagy képzelődés egyik lényének *jellemeztetése* fő elemnek tekinthető. Ez osztályba számíthatjuk a nép által költött mesét (die Fabel, Thierfabel), melyben a didaktikai cél, az irány egészben sokkal kevésbé kitünő mint a művészeti költészet ugyane nemében; sőt a két nem közti fő különbség éppen abban áll, hogy a művészenben a didaktikai cél az irány, a népiesben a jellemzés a tulnyomó.” Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 250.

német terminusokat használt (*Fabel, Thierfabel*), ráadásul az Arany János által szinonimaként említett *dajkamese* egyáltalán nem is fordult elő tanulmányában. A *dajkamese* szó használata pragmatikai szempontot is implicál, vagyis a mesemondás funkcióját is felvillantja: Arany ezt a kategóriát azon mesék körébe utalta, amelyeket tipikusan gyerekeknek szoktak elbeszélni, vagyis a rövid, ritmikus prózai, állatokat vagy egyszerűbb hétköznapi tárgyakat szerepeltető állatmesékről és formulamesékről van szó.¹⁷ (Ilyen mesék lejegyzését kérte Gáspár János 1853-ban Arany Juliskától és szüleitől.) Arany e helyt említett példái nem Henszlmann tanulmányából származnak, mert bár az állatmesék keleti kapcsolatára utalt Henszlmann, de a *Reinecke Fuchst*ot nem említette értekezésében. Arany Henszlmannhoz képest szűkítette az idevonható mesék körét azáltal, hogy elhagyta belőle a falucsúfolókat.

Arany János utolsó kategóriája a *nép furcsa elbeszélései*, amely Henszlmann harmadik kategóriájának feleltethető meg (*Schwank, furcsaság, bohózat, dévajka*), s a mai műfaji nevezéktan szerint tréfás mesének (vagy reális mesének) tekinthető. Ezt Arany a megnevezésen túl nem is definiálta, csupán példákkal illusztrálta. Henszlmann meghatározása a következő volt: „miben a népek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satircius vonása jelentkezik.”¹⁸ Arany két idevágó példája közül az egyiket, a székelyekről szóló elbeszéléseket Henszlmann a második műfaji kategóriánál, a falucsúfolók sorában említette, a másik példa, a *Csalóka Péter* viszont nem Henszlmann dolgozatából származik. Jókai Mór 1852-ben az *Országos Nagy Naptárban* jelentette meg a *Csalóka Péter* című szöveget, 1856-ban, *A magyar nép adomái* című gyűjteményében egy önálló, *Népmesék* címet viselő fejezet tartalmazza a *Csalóka Péter kalandjai* című (tréfás) mesét,¹⁹ amelyről később, 1860-ban, a magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalójában is megemlékezett („Csalóka Péter czim alatt hallottam, még nagyon kis gyermekkoromban meséltetni”).²⁰ Ha tehát Arany a *Csalóka Pétert* említi a *Széptani jegyzetekben*, akkor feltehetően Jókai 1852-es vagy 1856-os közlése nyomán tette ezt. Ennél korábbi

¹⁷ E mesékről lásd Kovács–Benedek 1987: 1990.

¹⁸ Henszlmann 1847: 81; Henszlmann 1978: 250.

¹⁹ Jókai 1856: 59–73; Jókai 1992: 656.

²⁰ Jókai számára különös jelentősége lehetett e mesehősnek és mesetípusnak. Már a *Népdalok és mondák* első kötetének megjelenését követően, 1847 tavaszán a Budapesti Naplóban hiányolta a mesék közlését az első sorban lírai darabokra összpontosító népköltészeti antológiából, s itt említette egyebek mellett a „csalóka Péterről” szóló mesét, „melyet köznépünknel minden gyerek ismer”, emellett több önéletrajzi vonatkozású feljegyzésében utalt a mesére. Domokos 2012. Az *Eppur si muove...* (1872) egyik jelenetében pedig az alcisúti Habsburg-rezidencia kertjében meséli ezt a mesét Jenőy Kálmán a kis főhercegnek.

nyoma Csalóka Péter nevű hőst felléptető meseszövegnek (legalábbis a *Magyar Népmese Katalógus* nyilvántartása szerint) a kéziratos és nyomtatott írásbeliségből egyelőre nem ismert.²¹

Amikor a *Széptani jegyzetek* íródott, az 1850-es évek közepén, Henszlmann Imre tanulmánya volt az egyetlen, magyarul megjelent dolgozat a mesék értelmezéséről, így Arany János szükségszerűen erre támaszkodott. Valószínűleg már megjelenése idején ismerte Henszlmann értekezését, a Szépirodalmi Szemlét legalábbis olvasta, ráadásul Henszlmann a jelvi mesék sorában külön reflektált Arany művére, az 1847 tavaszán megjelent *Rózsa és Ibolyára* is.²² A műfaji kategóriák elkülönítése során Arany János tehát kisebb eltérésekkel Henszlmann Imrét követte, ugyanakkor népmese-definíciója önálló, a Henszlmannétól eltérő szempontokat érvényesített, mert a szájhagyományozás, a variálódás és a kompozíció szerepét emelte ki, példái pedig vegyesen származtak az 1847-es tanulmányból, illetve egyéb közleményekből. Feltűnő, hogy míg Henszlmann szerzői műfajmegjelöléssel ellátott (*népmese* vagy *pórrege* alcímű) irodalmi műalkotásokat is a Magyarországról származó népmesék sorában tárgyalt (*Lúdas Matyi, János vitéz, Rózsa és Ibolya*), a népmese kapcsán Arany egyetlen idevágó példája sem utalt olyan műre, amely valamely szerzői életmű része lett volna, holott ezt más, a mesével együtt tárgyalt műfajok definiálása során megtette (a mondánál Tompa és Garay, a legenda esetében Garay, Tompa, Vörösmarty, Kisfaludy Károly, a rege kapcsán pedig Kisfaludy Sándor műveire utalt), sőt, e műfajoknál az összes példája és hivatkozása kizárólag csak szépirodalmi alkotásokra vonatkozott.

Arany János tehát az 1850-es évek közepén, amikor mindössze egy (vagy – a *Széptani jegyzetek* bizonytalan datálásától függően – két) magyar nyelvű népmesegyűjtemény és egyetlen, a meséről szóló tanulmány megjelenése jelezte, hogy a mese kulturális jelentőséggel bíró műfaj, amely tudományos vizsgálat tárgya lehet — a népmesét az irodalomesztétikai rendszer részeként tárgyalta.²³ Arany döntése azért figyelemreméltó, mert megelőlegezte a népmese hazai valorizációjában az 1850-es, 1860-as évek fordulóján bekövetkező fordulatot, amit gyűjtemények és reflexiók megsokasodása jelzett. 1855-ben megjelent az Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék*, majd 1857 és 1860 között Gaal György hagyatékából egy háromkötetes válogatás, amelyet Kazinczy Gábor és a kor vezető irodalomtörténésze, Toldy Ferenc rendezett sajtó alá. A két kiadványról Ipolyi Arnold tett közzé részletes ismertetést. 1861-ben Merényi László *Eredeti népmesék* címmel két kötetben publikálta gyűjtését, amelyet 1862-ben a *Dunamelléki eredeti*

²¹ Dugonics András 1820-ban a közismert „ravaszok” sorában említette Csalóka Pétert („Csalóka Péter igaz ivadékja”). Dugonics 1820: 169. A mesetípusról (MNK 1539A) lásd Vehmas–Benedek 1988: 152–154.

²² Gulyás 2010: 282–297.

²³ Korábban Bitnitz Lajos (1827: 373, 416–417.) majd Szvorényi József (1851: 106.) tárgyalták röviden retorika-tankönyveikben a „napkeleti/napnyugotti tündérmese”, illetve a „tündérrege” műfaji konvencióit, irodalmi példákkal.

népmesék majd a *Sajóvölgyi eredeti népmesék* (1863–1864) kötetei követtek, az előbbiről Arany László írt recenziót 1864-ben, a Koszorúban (majd 1865-ben ugyanitt Pap Gyula palóc meséit bírálta). 1862-ben látott napvilágot Arany László mesegyűjteménye, szintén *Eredeti népmesék* címmel, melyről Gyulai Pál írt még abban az évben elismerő kritikát, és amely szinte megjelenése pillanatától a népmesei szövegekölés etalonjaként kanonizálódott. 1864-ben Kazinczy Gábor adta ki Mailáth János meséit, amelyeket az 1820-as évek közepén még Kazinczy Ferenc fordított magyarra. 1867-ben Arany László a Kisfaludy Társaságban székfoglalóját a magyar népmesekincsről tartotta.

Naiv eposzunk

A Szépirodalmi Figyelő első három számában, 1860 novemberében folytatásokban megjelent *Naiv eposzunk* című tanulmány a szerkesztő és az értekező Arany János debütálásaként, hangsúlyos helyen, erős gesztussal irányítja a figyelmet egy olyan téma és probléma felé, amely gondolkodásának homlokterében állt. A *Naiv eposzunk* Arany értekező prózájának egyik legtöbbet elemzett darabja; az alábbiakban egyfelől azt szeretném bemutatni, milyen jelentőséget tulajdonított a népmesének Arany a korabeli magyar szájhagyományból már hiányzó, ám meggyőződése szerint egykor feltétlen létezett magyar hősepika rekonstrukciójáról szóló diskurzusban, és másfelől, hogy Arany érvrendszerében hogyan jelentkezett a szóbeliség és az írásbeliség jellege, működése és viszonya. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szájhagyományozás Arany János számára nem egyszerűen egy disszeminációs technika, hanem az elveszett és keresett hőseposz (és bármely más epikus műfaj) poétikai alkotásának, kompozíciójának és közösségi legitimitásának lényegi, konstituáló eleme, sőt, feltétele volt.

„A nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére, mindig és mindenütt bírnak a benső alkotás némi erejével, idomosságával. Forgassuk át a magyar népmesék gyűjteményeit: a történet e naiv elbeszélésekben (hacsak valamiképp meg nincs csonkítva) mindig kerek, egész: a királyfi, a mesehős teljesen epikai bonyolódások között harcol az ellenszegülő hatalmakkal, míg kivívja a győzelmet. Oly mese, amelyben az események összefüggetlenül, egymás után adatnának elő, a nép közt se hallgatót nem nyerne, se föl nem tarthatná magát az élő ajkon. A hármas vagy kilenczes szám is (jelképi jelentését mellőzve) a teljesebb alakítást mozdítja elé; a három veszély, mit a mesehősnek rendszeren leküzdenie kell, gömbölyűbbé teszi az idomot. E prózai előadású költemény, melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoea gépezetének (*machina*) felelnek meg. A népmondákban — melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötvek — nem találjuk ugyan mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben: de itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. A hagyományos népmonda is, minden

nemzetnél, csak kerek idomban tarthatja fenn magát; bár ez nem annyira *költeménye* már a népnek, mint a mese. Az utóbbit ugyanis a nép, *tudva*, mint a költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hívó kegyelettel hallgatja s adja tovább. Amaz *eposza* a népnek, ez *története*. De a történetírás is eleinte mindenütt költői idomban nyilatkozott; annál inkább szüksége volt *le nem írt*, csupán emlékezetben tartott tényeknek a gömbölyű alkatra; s innen a népmondák kerekdedése.”²⁴

Ebben a *kompozíció* meglétét tanúsító részletben Arany a szóbeliségben keletkező és terjedő narratív műfajok („a nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére”) megjelölésével kezdi gondolatmenetét. Azt, hogy *műfajokra* gondolt és nem általában a szóbeli kommunikáció részét képező elbeszélő *szövegekre*, a *hagyományos* szó jelzi: egy álomelbeszélés is narratíva, egy piacozásról vagy búcsújárásról szóló beszámoló is ölthet narratív formát, de nem hagyományozódik, nem függetlenedik az elbeszélő személyétől és nem kerül be a helyi vagy tágabb közösség elbeszélő reper-toárjába, vagy ha igen, akkor valamely narratív műfaj konvencióihoz igazítva, az egyedi tapasztalat/élmény általánosításával, eltávolítással, kikristályosodással (*crystallisation*),²⁵ melynek eredményeként a memoratból fabulat lesz.²⁶

A narratív műfajok körét azután Arany tovább szűkíti a népmesére, végül pedig példáiból nyilvánvaló, hogy valójában a mese egy (vagy legfeljebb két) műfajára gondolt, mégpedig a tündérmesére és esetleg a novellamesére – mivel ezekben szerepel egyáltalán királyfi, illetve ezeknek van olyan komplikált narratív szerkezetük, amely értelmezhetővé teszi a hármas ismétlődés szerepét a kompozíció kialakításában, minthogy a többi mesei műfaj egy vagy két epizódos csupán.²⁷ Folklorisztikai szempontból nagyon érdekes Aranyak az a meglátása, hogy az eposzi gépezethez hasonló (de nem azonos) a tündérmesében a mágikus segítők/adományozók funkciója: hiszen a természetfelettinek, a mágikusnak, a csodának a megjelenése a tündérmese műfajának magyarázatra nem szoruló sajátossága, amely a cselekmény dinamikájának szolgálatában áll, amikor tudással, eszközökkel ruházza fel a hőst.²⁸

A szövegrészlet második felében már nem a meséről, hanem a mondáról van szó, annak mai értelmében – holott a korszakban a *monda* szót nem feltétlen használták így, és maga Arany is a *népmonda* szóval inkább Erdélyi János nyomán a hagyományos szóbeli

²⁴ Arany 1962b: 265.

²⁵ Tangherlini 2008.

²⁶ Sydow 1948.

²⁷ A magyar népmese-katalógus a következő mesei műfajokat tartja számon: állatmese, tündérmese, legendamese, novellamese, rászédett ördög mese, falucsúfoló, tréfás mese, hazugságmese, formulamese.

²⁸ A 17. századi vita a keresztény (*le merveilleux chrétien*) illetve a pogány csoda (*le merveilleux païen*) elbeszélő költészetben való alkalmazásáról például befolyásolta a tündérmese 17. század végi sikerét a francia elitkultúrában. Seifert 1997.

elbeszélő (próza) műfajokat jelölte általában, így pl. a szintén a Szépirodalmi Figyelőben pár hónappal később megjelent *Nyugot-felföldi népmondák* címében, és másutt is. Itt a mese és a monda közötti megkülönböztetés pragmatikai természetű: a mese fikciós mivolta nyilvánvaló a befogadók számára, ennek alapján jön létre a paktum előadó és közönsége között (és nyilván ennek következményei a hangsúlyos fikciós szignálok a történet elején és végén), míg a mondát előadói és hallgatói nem fikciónak tartják (ennek következményei a hitelesítő elemek, a közönség számára világos térbeli és perszonális referenciák megadása).²⁹ Arany János, amikor a népmese/eposz, illetve monda/történelem/történetírás azonosításokat, illetve elkülönítést létrehozta, a fikcionalitás mellett egyetlen jegynek, mégpedig a kompozíció, a poétikai karakter, a „benső idom” meglétének szentelt kiemelt figyelmet („a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt”), ám ebben az esetben egész dolgozatának központi szempontjáról volt szó, amely erősebb lehetett számára minden más lehetőségénél, mert ennek figyelembevételével emelte ki a tündérmesét az összes többi kínálkozó epikus műfaj közül.

Szöbeliségben fennmaradt magyar hősepika nem létezvén, az egykori hősepika és az annak működéséhez elengedhetetlen mitológiai rendszer rekonstrukciójára törekvő 19. századi intellektuális-irodalmi kísérleteknek az írásos források mellett elsősorban a korabeli szájhagyományban rendelkezésre álló epikus műfajok szövegbázisát kellett használniuk. Így tett például Ipolyi Arnold, aki az 1854-ben kiadott, a magyar ősvallás rekonstrukcióját célul kitűző monográfiájában, a *Magyar Mythológiában* – amelyet Arany János is körültekintően tanulmányozott³⁰ – forrásai, a „kútfők” sorában tárgyalta és használta a néphagyomány megnyilvánulásait, „a nép élő emlékeit.”³¹

A hősepika (és részben a hitvilág) rekonstrukciójához alkalmas epikus műfajok a ballada, a (tündér)mese, a hiedelemmonda és a történeti-lokális monda voltak. A keresett hősepika összes kritériumát értelemszerűen egyik műfaj sem hordozhatta, csak részlegesen felelhettek meg ezeknek az elvárásoknak, amely szerint a hőseposz (1) a szöbeliségben hagyományozódott; (2) az emlékezést és felidézést elősegítő kötött

²⁹ Ez a mese és monda közötti elkülönítés jelent meg 1867-ben Arany László mesetanulmányában („Mesének pedig [a nép – G. J.] hívja kiválólág az oly elbeszéléseket, melyeket se az elbeszélő, se a hallgatók igaznak nem tartanak, melyek sohasem megtörtént dologként, hanem mint költemények, gyönyörködttetésül járnak szájról szájra. – Ha ellenben valamely várhoz, tóhoz s más ilyeshez kötött eseményt beszél el, melyet, mint hagyományt, hívóleg ád odább, ez neki vagy »történet« – »história« vagy általában csak annyit mond róla »úgy mondják, azt beszélik«) és került át a folklorisztikai szakirodalom alapvető tételei közé, melyet talán csak a 20. század második felében a mesemondók önreflexív és metanarratív megnyilvánulásait is vizsgáló mesegyűjtések tehetnek kérdésessé, hiszen számos mesemondó elmondása szerint a tündérmesei (hősmesei) cselekmények egykor megtörtént dolgokról szólnak.

³⁰ Szörényi 2004.

³¹ Ipolyi 1854: IV., XXI–XXVIII.

formával bír – eredetileg énekelt, zenével kísért; (3) belső műformával, kompozícióval rendelkezik; (4) szüzséje történelmi tárgyú, a múltban játszódik, és a (nemzeti) közösség eredetét vagy történetének valamely központi jelentőségű eseményét állítja a központba; (5) hőse a (nemzeti) közösség képviselőjében cselekszik. A szóbeliségben való hagyományozódás mindegyik 19. századi népköltészeti műfajra érvényes volt, ám a többi vonás együttes megléte már egyik meglévő műfajra sem lehetett jellemző.

A tündérmese (a „gyöngyös-aranyos tündérrege”) rendelkezik belső formával, kompozícióval – amint azt Propp morfológiája is alátámasztotta – ugyanakkor formáját tekintve prózai, azonkívül nem történelmi tárgyú, hiszen cselekménye egy hangsúlyozottan fiktív univerzumban játszódik, továbbá a tündérmesék hőse általában véve olyan individuum, aki semmiféle közösséget nem képvisel. A maga útját járja. Képviselői funkcióval a hős kizárólag a tündérmesék egy szűk tematikus alcsoportjában van felruházva, ezek az ún. hősmesék, amelyek a magyar folklorisztikai kutatási hagyomány szerint valószínűleg kapcsolatba hozhatók hőseposzokkal vagy azok töredékeivel, amennyiben a hős a közösség létét veszélyeztető (sokszor kozmikus kárt okozó) ellenfelet győz le – például a napot elrabló sárkányt – és a házasság zárófunkció másodlagos jelentőségű.³²

A mondának történeti/történelmi tárgya van, de prózai formája, és – ahogyan Arany is rámutatott – nincsen olyan kötött szerkezete, stabil felépítése, mint a mesének. A ballada kötött formájú, énekelt, de – legalábbis a magyar anyagban – ritkán van történelmi tárgya és közösségi képviselője, mivel kifejezetten interperszonális, családi konfliktusok köré épül, ráadásul a *Naiv eposzunk* írásának idején (1857–1860) a nemzeti nyilvánosság színterein még szinte teljesen ismeretlen volt a székelgyföldi balladák korpusza,³³ amely majd 1863-ban a Kriza János szerkesztette *Vadrózsákban* látott napvilágot, és amely revelációnak bizonyult nemcsak Arany János, de a korábban népköltészeti antológiát szerkesztő, majd észak-európai balladákat fordító (tehát a műfajt szintén viszonylag jól ismerő) Erdélyi János számára is,³⁴ még akkor is, ha Gyulai Pál közvetítése révén Arany már a kötet megjelenését megelőzően is tudomással bírhatott e korpusz jellegéről és jelentőségéről.³⁵

³² Kovács 1979.

³³ „Mostani népköltészetünk ugyan nem gazdag az ilyesekben: de amivel bírunk, az kétségtelenül magán hordja a költői alakítás bélyegét, elannyira, hogy némelyik, compositióját tekintve, mesterművekkel kiállja a versenyt. Csak a Fehér László című zsványballadára hivatkozom, melynek benső alkata, dacára a silány verselésnek, tökéletes költői compositio, vagy a közelebb Gyulai által ismertetett Ajgó Mártont hozom fel, melyet szebben műköltő sem alkothata.” Arany 1962a.

³⁴ T. Erdélyi 1982.

³⁵ Gyulai 1927; Olosz 2008.

Mi volt tehát a mese szerepe ebben a keresésben? Miért éppen a mesét emelte ki Arany a népköltészet epikus műfajai közül, amikor az külső formáját (próza) és tárgyát tekintve (cselekménye nem kötődik a nemzeti közösség történetéhez, sőt, hőse egyáltalán nem képvisel közösséget) sem egyeztethető össze az eposz műfaji kritériumaival? Arany a *Népiességünk a költészetben* című dolgozatában így írt: „A népiesség múltja. [...] Az eposz: a népnél ma alig van képviselve. A népmese és egy pár ballada. Hajdan volt-e? az irodalom nem tartott fel semmit, a mit alakban s tartalomban *népinek* elfogadhatnánk. Miért?”³⁶ A mese és (kisebb részt) a ballada Arany számára az eltűnt eposzhoz vezető metonimikus nyomokként értelmeződtek. A mese pótlék volt, a keresés tárgya helyett állt, amelyet fellelni nem lehetett, de amelyhez *közvetve* elvezethetett. A mese önmagán túli jelentőségét így nemcsak *tartalma*, motívumai, szüzséje révén, a szimbolikus mitológiai értelmezéstől nyerte el (amely elhomályosult pogány mítoszok és rítusok nyomait vélte felfedezni benne), hanem – és ez Arany János szemléletének újdonsága a meséről kialakított magyar diskurzusban – narratív *szerkezete*, felépítése, kompozíciója folytán is. A mesének emellett még egy fontos funkciója volt: a kortárs kultúrában is biztosította a *közösségi alkotás* élményének átélését, mivel a mesemondás az egykori eposz előadásának módját idézhette meg.

A *Naiv eposzunk* érvelésének egyik jellegzetes vonása az eposz és az epikus műfajok medialitásának központba állítása, a szóbeli, illetve az írásbeli létmód működésének és hatásának exponálása. Az írásbeliség két nagy terepe, a szépirodalom („költészetünk írott maradványai”) és a történetírás nem őrizte meg az egykor volt eposzt, legfeljebb szüzsét, motívumot, epizódot tartott fenn töredékesen, az egykori kompozíció nyomaival. Világos, hogy a kompozíció megléte (vagy hiánya) központi jelentőségű Arany számára, amikor egy epikus mű esztétikai értékét megítéli.³⁷ A *Naiv eposzunkat* olvasva az is kiderül, hogy Arany felfogása szerint a szóbeliség és a kompozíció megléte összefüggenek. Egy szájhagyományban fennmaradt epikus mű szükségszerűen kompozícióval bír, méghozzá létmódja, a szóbeliség mechanizmusai miatt. Mint ahogyan – Arany kedvelt metaforája szerint – a kődarabból sima, gömbölyű kavics lesz a folyó vizébe kerülve, mert az áramló víz ereje formálja, ugyanúgy, a szóbeliségben keletkezhet ugyan, de nem maradhat fenn, kompozíció nélküli epikus mű. „Ha már a naiv elbeszélés prózában is ily költőileg nyilatkozik, s e tekintetben a mi népfajunk kivételt nem képez: mennyivel inkább föltehető, hogy azon verses elbeszélés, mely egyenesen a nép közt támadt és írás segélye nélkül, szájhagyományban élt tovább, nem lehetett idomtalan tárgyhalmoz.”³⁸

³⁶ Arany 1968e: 382.

³⁷ Dávidházi 1994.

³⁸ Arany 1962a.

Az elsődlegesen szóbeli kultúrában,³⁹ ahogyan az írásbeli kultúrában is, elvileg bárki létrehozhat esztétikai értékkel rendelkező művet, az egyéni tehetség mellett azonban a mű befogadása és fennmaradása teljes mértékben a közösség aktív részvételével történhet csak.⁴⁰ Mivel a szöveg nem tárgyiasul, ezért kizárólag az emlékezetben létezik (passzívan), vagy előadás során, performatív módon (aktívan) nyilvánul meg. A lírai műfajok nem okvetlenül, de az epikus műfajok előadása feltételezi a közönség jelenlétét: bárki dalolhat magának és magában a mezőre menet vagy a tehenet fejve, de nem kezd el mesét vagy mondát elbeszélni, ha nincsen közönsége. Ahhoz, hogy a mű fenn tudjon maradni, bekerüljön a szóbeli hagyományozásba az szükséges, hogy az alkotón kívül a közösség több tagja is memorizálja és/vagy időről időre előadja a művet, ezt pedig csak akkor teszik meg, ha azt a művet relevánsnak érzik. A szóbeli kultúrában is létezhet ugyan „korát megelőző” vagy „meg nem értett génusz,” ám művei nem maradnak fenn, mivel ha a közössége nem fogadja el azokat, akkor az alkotó halála egyben a mű eltűntét is jelenti, így nincs olyan utókor, amely felfedezhetné annak értékét. Mivel az elsődlegesen szóbeli kultúrában nem áll rendelkezésre az írás az információk és a tudás tárolására, nincsen kihelyezett memória, ezért az, amit az emlékezet fenntart szelektív és mindig lényeges az adott közösségnek. Ami a közösség számára nem releváns, felesleges, az elveszik. Ahhoz hogy egy szöveg megjegyezhető és felidézhető legyen, kötött formájúnak kell lennie, egy verses vagy énekelt szöveget könnyebb memorizálni, mint egy prózait. Ily módon az emlékezés és az előadás mechanizmusai által működtetett szóbeli kultúrában a közösség a kanonizáció és a cenzúra műveleteit folyamatosan hajtja végre.⁴¹ Nem válik külön teória és praxis a mű befogadása során, maga a cselekvés, az ismétlődő (és mindig variálódó) előadás tanúsítja a befogadást/elfogadást.⁴² Az ilyen módon fenntartott, átadott, hagyományozott mű kapcsán tehát nem merül fel a „szerző” kételye műve értékét és recepcióját illetően: mivel fennmarad és hagyományozódik a szöveg, e pusztán tény bizonyítja, hogy a közösség számára értékes és fontos, ebből fakad legitimitása. A szóbeliségben tárgyiasult szöveg és így szövegazonosság nem léteztén, az előadás-függő szöveg előadásról előadásra változik, a szöveget pedig a közönség is alakítja, formálja, hiszen az előadás interaktív dialogikus viszony. A szóbeliségben tehát az alkotás a médium természete miatt szükségszerűen közösségi folyamat, ez adja a létrejött, kompozícióval bíró mű hitelét.

³⁹ Finnegan 1977; Foley 1988; Ong 2010, azzal a megszorítással, hogy legkésőbb a kora újkortól Európában nem beszélhetünk már elsődlegesen szóbeli (az írásbeliségtől érintetlen) kultúrákról, még analfabéta közösségek esetében sem. Keszeg 2008.

⁴⁰ Arany felfogása szerint ez a közösség, a *nép*, ha társadalmilag tagolt volt is, ám kulturálisan egységes (legalábbis amikor az elsődleges szóbeliségben létezett). S. Varga 2007.

⁴¹ Gerencsér 2004.

⁴² Az ismétlődő közösségi gyakorlat és az emlékezet összekapcsolódásának legitimáló mechanizmusa a szó-kásjog kapcsán is megfigyelhető. Vö. Takáts 2002.

Ezen túlmenően, a *Naiv eposzunk* létrejöttének idejére datált, Dózsa Dániel székely eposzáról írott, kéziratban maradt bírálatból⁴³ (amely a *történet/krónika* illetve *monda/hagyomány*, vagyis a szájhagyományozott, illetve az írásbeliség fenntartotta forrásokat elkülöníti és azok hitelességét eltérően minősíti) összességében az tűnik ki, hogy Arany János számára – azt hiszem, a fentebb vázolt összefüggések miatt – a szájhagyomány nem csupán használható forrásnak tűnt, hanem az írásbeliséghez, az írásos történeti munkákhoz képest kifejezetten ez volt a preferált forma, ennek volt számára nagyobb a hitelessége, forrásértéke és jelentősége, mert az a közösség számára releváns tudást tart fenn poétikailag értelmezhető konstrukció keretében.⁴⁴

Nyugot-felföldi népmondák

Ha a hivatásos olvasók számára a *Naiv eposzunk* bizonyult az egyik leginkább reflexióra készítő írásnak Arany János esszéi közül, akkor a *Nyugot-felföldi népmondák* valószínűleg a másik végpontot képviseli; recepciója igen mérsékelt, a regisztráción kívül nem váltott ki érdemi értelmezést, legalábbis a magyar folklorisztikában. Nyilván oka lehet ennek az is, hogy fordításról van szó, amelyben Arany közvetlenül csupán pár mondat erejéig nyilvánul meg.

Arany 1861 januárjában tette közzé a *Nyugot-felföldi népmondák* című írást, amely egy skót népmese gyűjteményről írott angol recenzió magyar fordítása – kommentárokkal. A *Popular Tales of the West Highlands* John Francis Campbell (of Islay) (1822–1885) gyűjteménye volt, amelynek első két kötete 1860-ban jelent meg a skót Felföldön végzett prózafolklor-gyűjtés eredményeként. Campbell szerepe meghatározó jelentőségű volt a skót, és tágabban a kelta mese gyűjtésben, részletesen dokumentált terepmunka módszere pedig európai összehasonlításban is kifejezetten újszerű volt.

Campbell gyűjtőhálózatot hozott létre az 1850-es évek végén: a helyi értelmiség gaelül beszélni, olvasni és írni jól tudó tagjait kérte fel arra, hogy útmutatásai nyomán jegyezzék le a történeteket, elsősorban nem történeti tárgyú narratívákat (ami az Osszián-kultusz nyomán várható lett volna), hanem kifejezetten meséket (*nursery tales*), olyan szövegeket, amelyeket az elitkultúra képviselői általában alantasnak (szemétnek) tartottak („in short anything that is in Gaelic and would be classed as trash by the wise”).⁴⁵ A kétnyelvű gyűjtők a mesemondás közben memorizálták a szövegeket, illetve gyorsírással jegyzeteket készítettek, otthon pedig lejegyezték a meséket, majd pedig angolra

⁴³ Arany 1968a: 7–13.

⁴⁴ Dávidházi 1994: 165–184, 335–336.

⁴⁵ John Francis Campbell levele James Robertsonhoz, Factor to the Duke of Argyll at Inveraray Castle (25 January 1859), idézi Thompson 1990: 92.

fordították. Terjedelmes bevezető tanulmányában Campbell a kelta mesék eredetére vonatkozó összehasonlító értelmezés és kultúrtörténeti nyomok feltárása mellett részletesen ismertette a gyűjtés körülményeit, gyűjtőtársait, a történetmesélés alkalmait, módját, a főbb műfajokat, adatközlőket, a helyi értelmiség illetve a parasztek viszonyát a meséléshez, valamint a gyűjtés közben szerzett saját tapasztalatait. A gyűjtőhálózat és levelezés útján történő folklórgyűjtés bevett gyakorlat volt ebben az időszakban Európában (például Ipolyi és Kriza is így állította össze népköltési gyűjteményét), ami viszont szokatlan volt, az a gyűjtés körülményeinek és a mesemondásnak ilyen részletes-gű dokumentálása a nyilvánosság előtt.

A Campbell gyűjteményéről szóló recenzió az *Athenaeum* (*Journal of English and Foreign Literature, Science and the Fine Arts*) 1860. november 24-i számában jelent meg Londonban,⁴⁶ magyar fordítása pedig két hónap múlva, két részletben (1861. január 23-án és január 30-án) a *Szépirodalmi Figyelő* „Külirodalom” rovatában.⁴⁷ Arany János már korábban, a *Szépirodalmi Figyelő* második számában, 1860. november 14-én közzétette a *Régi dán balladák* című fordítását,⁴⁸ amely szintén egy, az *Athenaeum*-ban megjelent könyvismertetés nyomán készült, és amelyben Arany a dán és általában az észak-európai balladák kapcsán a *Naiv eposzunk* gondolatmenetéhez kapcsolódva próbált magyarázatot adni arra, miért hiányoznak a történelmi tárgyú epikus műfajok (s ez esetben kiváltképpen a balladák) a magyar szájhagyományból: „Népdal-költészetünk folyvást termel: de népi balladánk forrása, úgy látszik, kiapadt”⁴⁹ – foglalta össze a helyzetet.

Az *Athenaeum* általában nem tüntette fel a recenzensek nevét, így az *Ancient Danish Ballads*, illetve a *Popular Tales of the West Highlands* ismertetése is név nélkül jelent meg. A City University (London) könyvtára őrzi azokat a szerkesztőségi kéziratokat, amelyek feltüntetik az egyes szövegek mellett a szerzők, recenzensek vezetéknévét.⁵⁰ Az iratok feldolgozásával készült mutató segítségével lehetővé vált a skót mesegyűjteményről szóló recenzió szerzőjének azonosítása is, a költő, ügyvéd, esszéista és fordító William Stigant (Stigand) (1825–1915) személyében, aki később, 1862-ben a mesegyűjtemény harmadik és negyedik kötetéről is közölt ugyanitt bírálatot.⁵¹

⁴⁶ *Popular Tales of the West Highlands*. Orally collected, with a translation, by J. F. Campbell. 2 vols. The *Athenaeum* No. 1726. (London, Saturday, November 24, 1860), 701–702.

⁴⁷ *Szépirodalmi Figyelő* I. évf. 12. sz. 183–185; 13. sz. 198–200. Arany 1968c.

⁴⁸ Arany 1968b. Az ismertetés eredetileg az alábbi munkáról készült: *Ancient Danish Ballads*, translated from the originals by R. C. Alexander Prior. I–III. London–Edinburgh, 1860.

⁴⁹ Arany 1968b: 21.

⁵⁰ *The Athenaeum Projects, Index of Reviews and Reviewers*: <https://www.city.ac.uk/library/resources/special-collection/the-athenaeum/>; <http://smcse.city.ac.uk/doc/cisr/web/athenaeum/> (Letöltés: 2016. 06. 08.); Hancock-Beaulieu–Holland 1991.

⁵¹ *Popular Tales of the West Highlands*, Orally Collected. III, IV. *Athenaeum* No. 1814 (August 2, 1862), 142–143. Az *Ancient Danish Ballads* recenzense pedig Frederick George Stephens volt, az ismertetés könyvszerzési adatai: *Athenaeum* No. 1716 (September 15, 1860), 343–345.

Az eredeti angol recenzió és a magyar közlés összehasonlítása világossá teszi, hogy Arany János a recenzió teljes szövegét túlnyomó részt szó szerinti pontossággal lefordította.⁵² Az angol szöveghez képest a magyar fordításban néhány helyen észlelhető szövegrészek elhagyása (ezek általában pár szó, de legfeljebb egy mondat terjedelműek és általában a kelta személy- és helynevekre szorítkoznak). Arany három kommentárja tipográfiaiilag elkülönül a szövegtesttől: az első az ismertetést megelőző szerkesztői bevezetés, a második egy zárójeles közbevetés a főszövegben, a harmadik pedig egy szerkesztői lábjegyzet. Mindhárom kommentár a mesegyűjtés hazai relevanciájára illetve adaptációjára vonatkozott.

A recenzió fordításának közzétételét megelőzően a Szépirodalmi Figyelőben Arany János rövid indoklása olvasható a szöveg kiválasztásának okára nézvést: „melyet közleni annál szükségesnek látunk, mert a hazai népmonda gyűjtését egyik halaszthatlan teendőnek tartjuk, s minden alkalmat megragadunk, mellyel a figyelmet e tárgyra irányozhatjuk.” A szerkesztő Arany tehát az angol bírálat megismertetését a hazai olvasóközönséggel a népmese (vagy tágabb értelemben a szájhagyományozott prózaepika) írásbeli rögzítése és jelentőségének tudatosítása érdekében tartotta fontosnak 1861-ben. Mivel Stigant recenziója Campbell gyűjteményéről éppen a mesegyűjtés módjáról, illetve a mesék kultúrtörténeti tanulságairól szól, ezért kitűnően illeszkedett ehhez a célhoz.

Arany János következő kommentárja az alábbi szövegrészhez kapcsolódik: „Az előszóban [Campbell] érdekesen ismertet meg e mesék gyűjtése módjával. Első nehézség vala felföldözni a mese leggazdagabb fészkeit, – aztán kicsalni a mesemondóktól; s ez utóbbi volt működésének legnehezebb része, mert a hegyi lakos büszke volt és tartózkodó, azt gondolván, hogy kinevetik meséit, míg néhány gaël nyelven ejtett szó bizalmassá nem tette és szívesség, rábeszélés által nem sikerült belőle kicsalni a mesét.” Arany zárójeles megjegyzése: „(Jegyezzék meg ezt magyar mesegyűjtőink!)”⁵³

Campbell hosszú előszavában részletesen is kitért arra a potenciális adatközlők számára zavarba ejtő, ambivalens viselkedésre, amelyet a kulturális elit tagjai a folklór epika, ezen belül a (tündér)mesék iránt tanúsítottak.⁵⁴ Ez a jelenség Magyarországon is megfigyelhető volt az 1820-as évektől: a kulturális elit néhány (elsősorban a kortárs német irodalmi folyamatokban tájékozott) képviselője értéket tulajdonított a mesének (például Gaal György, Mailáth János, Szemere Pál, Szalay László, Szentmiklóssy Alajos, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Petőfi, Erdélyi, Henszlmann, Pulszky Ferenc, Kazinczy Gábor), miközben a 18. század vége óta folyamatos volt a mesék és különösen a tündérmesék kárhozzátása a művelt férfhoz nem méltó, minden moráltól mentes, divatos verbális szórakozás műfajaként, amely eszerint érdemtelen arra, hogy médiumot

⁵² Stigant és Arany szövegének részletes összehasonlítása, Stigant és Campbell munkássága: Gulyás 2016.

⁵³ Arany 1968c: 66.

⁵⁴ Campbell 1860: XXII.

váltva, az írásbeliség közegeiben megjelenhessen (a ponyvát leszámítva). Amikor tehát a helyi értelmiség és papság évtizedeken át negatívan minősítette a mesemondást (Campbell tudósítása szerint egyes skót falvakban be is tiltották azt), nehezen értelmezhető fordulat volt, amikor megérkezett az idegen, a gentleman vagy a városi nadrágos ember, és az iránt érdeklődött, annak tulajdonított értéket és jelentőséget, ami a helyi elit szögéből érdektelen és értéktelen volt.⁵⁵

A bizalom elnyerése minden terepmunka kulcsfontosságú eleme, különösen egy olyan közegben, ahol a kinevetés lehetősége (és ennek implikációjaként a szégyen érzete) társul az adott kulturális praxishoz.⁵⁶ Mivel Campbell beszélt a gael nyelvet, és ezen a vidéken nőtt fel, nyelvismeretével és közös referenciákkal meg tudta teremteni azt a meghittséget, bizalmat, partneri viszonyt, amely szükséges volt ahhoz, hogy az adatközlők beszéljenek vele és meséljenek neki, részese lehessen a történetmondásnak. A nyelv ismerete nem csupán konkrétan egy másik nyelv vagy nyelvjárás ismeretét jelentheti, hanem annak a „kulturális nyelv”-nek a birtoklását is, amelyet a terepmunkát végzőnek el kell sajátítania, amikor a maga szociokulturális közegeiből kilépve, társadalmi határokat áthágva próbál mediátori szerepet betölteni. Aranynak a mesegyűjtés módja iránti figyelme azért is figyelemreméltó, mert az a kérdés, milyen módon történik meg a mese elmondása, gyűjtése, szerkesztése, közreadása, vagyis a mediális váltással összefüggő textualizáció, a 19. század végéig nem igazán képezte reflexió tárgyát.

Arany harmadik kommentárja egy olyan szöveghelyhez kapcsolódik, amely Campbell egy idős adatközlőjének visszaemlékezését idézi (a 18. század végi skót állapotokról: „Akkor-időben szabók, vargák házról-házra jártak, dolgozni ott, a hol dolguk akadt, és szüntelen járva-elve az országban temérdek mesét tanultak és hordtak széllyel, s mivel a falusi nép, téli mulatságul mindig beszél s hallgatja azokat, alig veszett el belőlök valami.” Arany szerkesztői lábjegyzete: „A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiu egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás,⁵⁷ a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népi költészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogjunk a gyűjtéshez? Még van idő, de nem lesz soká. A mint a könyv- és lapirodalom

⁵⁵ Jankó János, Orbán Balázs és Bartók Béla beszámolóit e tárgyban lásd Hála 2014: 421–425, 450–461.

⁵⁶ Arany a maga irodalmi gyakorlatában is érzékeny volt erre, pályája kezdetén többször felmerülő szempont volt számára, hogy a poétikai kísérletezés, a közönség/közösség számára nem megfelelő epikus műfajválasztás (naiv eposz, tündérmese) neveltségessé váláshoz, marginalizációhoz vezethet: „Mi volna ha az ember népies hős költeményt írna? Szokatlan ugy e? de azért talán menne? ki nevetné vele az embert?” (Természetesen itt magáról beszél, a feltételes mód és az ember általános alany az eltávolítást szolgálja.) „Félek az N. J.-né féle kritikától. Általában a szalontai kritikától félek. A hol János vitézre el mondják: »az is bolond, a ki az illyet kinyomatja«, ott Toldi nem várhat kedvező fogadtatást.” Mindkét levelet bizalmasához, Szilágyi Istvánhoz írta 1847. január 9-én, illetve április 2-án. Arany 1975: 42 és 79.

⁵⁷ A *civilisation* szó több helyütt is előfordult a recenzióban, ezt Arany mindig *polgárosodás*ként fordította.

nagyobb-nagyobb hódítást tesz a nép alsó rétegeiben, a szerint fog az élő hagyomány, a rege, a mese, sőt az eredeti *népdal* is mind gyérebb és apróbb szigetekre szorúlni, lenézés, nevetség tárgya lenni. Amazok helyét józan ismeretek, de a költészetét, féltő, bizonyos csinált, az irodalmi hangot affectáló modor foglalja el, épen úgy, mint népzenénk már is sokat veszített eredeti zamatjából. Mentsük meg, a mit lehet. A Kisfaludy-Társaság oly központ, hová minden gyűjtés befolyhat; s az angol gyűjtő eljárása némileg irányadóul szolgál, hogyan kell a népmondák nyitjára akadni. Szerk.”⁵⁸

Ebből a gondolatmenetből az tűnik ki, hogy a mese vidéki, falusi közegekben él, a parasztság sajátja. Ez ma evidenciának tűnik, pedig csak a 19. század második felében megalkotott népköltészet-koncepció tette azzá. Az 1860-as éveket megelőzően rögzített mesék Bécsben állomásozó katonák, kollégiumi diákok, vidéki nemesemberek, nemesasszonyok, suszterek, városi cselédek körében folyt mesélésről is tanúskodtak, vagyis a mesemondásnak sokkal kiterjedtebb társadalmi bázisa volt, amely később a parasztságra szűkült. A paraszti mesemondás lett a hiteles, valódi népmese, feltehetően azért, mert a parasztság kultúrája kényszerűen archaizáló (kulturális innovációktól elzárt) volt és ilyen értelemben idegen hatásoktól mentes, autochton kultúraként értelmezhető. Arany érvelése szerint az írásbeliség és a nyomtatott szövegek terjedése, a civilizáció kiterjedése veszélyezteti ezt a hagyományt: amennyiben ugyanis a földműveseknek hozzáférésük lesz ehhez, lecserélik a szájhagyományozott szövegeket és műfajokat, amellyel egyelőre kulturális önellátásuk keretében élnek, hiszen azért archiválnak egy idejétmúlt kulturális praxist, mert nincs hozzáférésük a magasabb presztízsű nyomtatott szövegekhez. Ismét megjelenik az elidegenítő attitűd: a lenézés, nevetség tárgyának lenni a megsemmisüléssel egyenértékű.

Az írásbeliség és a civilizáció kiterjedése *ebben az értelemben* tehát veszély, s az erre adott reakció a mentés. A mentés fogalma pedig azt is implikálja, hogy a veszélyeztetett entitás értékes, máskülönben érdektelen lenne veszélyeztetett mivolta és túl/továbbbélésének biztosítása is. Tehát a népmese egyfelől értéket képvisel, másfelől veszélyeztetettsége folytán menteni kell. Ez egy olyan érvelés, amely a 19. század végén kialakuló folklorisztika egyik evidenciává vált tétele lett, de a magyar társadalomban csak az 1840-es évek közepétől kapott nyilvánosságot, és vált a század utolsó harmadára széles körben elfogadottá; korábban nem volt az. A folyamatosan tartó „utolsó óra” típusú érvelés egyszerre bír agitációs és legitimációs erővel, hiszen amellet, hogy a mesék rögzítését és tanulmányozását értelmes és értékes tevékenységként fogja fel, konkrét felhívással is él a meseszövegek gyűjtését, archiválását és (remélhető) kiadását koordináló Kisfaludy Társaság mint intézmény megnevezésével annak igazgatójaként.

⁵⁸ Arany 1968c: 67.

Arany János ezen kommentárja pár év múlva még szélesebb nyilvánosságot kapott, amikor az országos hatókörű népköltési gyűjtési felhívás érvrendszerébe illesztették be. Az első magyar népköltészeti antológiát a Kisfaludy Társaság adta közre Erdélyi János gondozásában (*Népdalok és mondák*, 1846–1848, I–III), s bár Erdélyi a szabadságharc bukása után saját gyűjtéseit és gyűjtőhálózatát felhasználva adott ki közmondás- és mesegyűjteményt (1851, 1855), amelyeket a *Népdalok és mondák* folytatásának tekintett, a Kisfaludy Társaság népköltészeti szöveggyűjtést és -kiadást koordináló tevékenysége szünetelt az 1850-es években.⁵⁹ Gyulai Pál kezdeményezésére a Társaság 1860. október 25-i ülésén határozta el a tagok a népköltészeti gyűjtés folytatását, illetve azt, hogy az erre vonatkozó országos felhívást Gyulai fogalmazza meg és tárja a társaság elé. A felhívást Gyulai azonban nem tudta időben elkészíteni, és haladékot kért, Arany 1861 februárjában levélben kereste meg ez ügyben.⁶⁰ Arany János tehát a *Nyugot-felföldi népmondákhoz* fűzött szerkesztői jegyzetében 1861 januárjában a felhívás közelgő elkészülte és közzététele tudatában kívánt nyomatékokat és útmutatót adni a népköltészeti (és különösen a népmese) gyűjtéshez.

Végül csak 1863 májusában vitatta meg a Kisfaludy Társaság azt a felhívást, amely 1863 augusztusában Greguss Ágost, a Kisfaludy Társaság titkára nevével került nyilvánosság elé, bár a szöveget minden bizonnyal Gyulai Pál írta.⁶¹ A felhívás záró szakaszában olvasható (jelöletlenül) Arany János a *Nyugot-felföldi népmondákhoz* fűzött szerkesztői jegyzete, a következő hivatkozással: „Igazán mondá a minap egyik tagtársunk, hogy ami nyugoti Európában kezd kivétel lenni, az nálunk még rendes dolog.” Eltekintve néhány szónyi eltéréstől (így például hogy Arany 1861-es kommentárjában *Anglia* szerepelt, itt pedig kiterjesztve *nyugoti Európa*, Aranynál *minden falu*, itt megszorítással *minden félrebb eső falu*, végül pedig *népzenénk* helyett *népmesénk*) a felhívás (a Campbell példamutató módszerére vonatkozó utolsó fél mondat kivételével) teljes egészében tartalmazta Arany kommentárját mint erős záró érvet, majd praktikusán azzal zárult, hogy a gyűjtők díjazásának módjáról (helyesebben annak hiányáról) szólt.

A Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívására beérkezett szövegekből azután 1872-ben jelent meg az első kötet a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában, amelynek szerkesztője Gyulai Pál és (a prózafolklóré, így a meséké) Arany László lett. Szerkesztői előszavukat (anélkül, hogy hivatkoztak volna rá), szintén Arany János e kommentárjának

⁵⁹ Domokos 2015: 269–274.

⁶⁰ „S való biz a! Hát a Kisfaludy-Társaság mit vétett? Az a felhívás a népdalok ügyében nem volna még kész?” Arany János Gyulai Pálhoz, 1861. február 13. előtt. Gyulai 1961: 439.

⁶¹ Gyulai 1961b: 617–620. A szöveg dátumozása: 1863. július 30. A felhívás egy korábbi (tartalmilag szinte teljesen megegyező) változatát Greguss véleményezésre Erdélyi Jánosnak küldte el 1863. július 2-án, ezt a szöveget és Erdélyi megjegyzéseit lásd Erdélyi 1962: 314–318 és 319.

rövidített változatával zárták, a gyűjtés és a mentés sürgető voltára hívva fel a figyelmet, akárcsak 1941-ben Ortutay Gyula, amikor az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény megindulásakor szorgalmazta a folklórgyűjtés kiterjesztését.⁶²

A *Nyugot-felföldi népmondák* című szövegnek a mesemondás illetve a mesegyűjtés jelentőségének és módjának tudatosítása mellett van egy további, kevésbé hangsúlyozott, ám figyelemre méltó aspektusa. A Szépirodalmi Figyelőben közzétett közlemény második része ugyanis befejezésként egy teljes szöveget tartalmaz Campbell gyűjteményéből,⁶³ egy mesét, amely arról szól, egy Farquhar nevű marhapásztor hogyan tett szert egy fehér kígyó elfogyasztása révén különleges képességekre, hogyan tudta meggyógyítani a királyt, hogyan nyerte el a király leányát és rengeteg földet (szigetet). Stigant a szöveget az Athenaeumban Campbell gyűjteményéből idézte mutatványként. Arany János ezt a szöveget is nagy hűséggel fordította, és az, *ahogyan* fordította, nagyon tanulságos, mert eltért a Gaal György, illetve Erdélyi János gondozta korábbi magyar népmese-gyűjtemények elbeszélő stílusától.⁶⁴ (A mesemondás fordulatainak hiteles írásbeli visszaadása az egyik fő kérdése lesz majd a Merényi-féle mesegyűjteményről írott bírálatának.)

Ily módon tehát a skót balladák mellé Arany Jánostól egy skót mese fordítása is társul, talán nem függetlenül a skót költészet és az Osszián-kultusz hatásától sem.⁶⁵ A külföldi népmesék magyar fordításának közzététele Arany szerkesztői koncepciójának része lehetett, hiszen a Szépirodalmi Figyelőben Gyulai Pál egy spanyol népmesegyűjteményről írott bírálatát mutatványként szintén mesefordítással zárta 1862-ben,⁶⁶ Kazinczy Gábor pedig 1863–1864 folyamán a Koszorúban tett közzé szerb, szamojéd és finn népmesefordításokat.⁶⁷

⁶² Ortutay 1941.

⁶³ Campbell 1860: II. 361–364. XLVII. *Fearachur Leigh. From Sutherland.* (A mesegyűjtés adatait tartalmazó táblázatban: *Stories about Serpents, etc. Various sources*)

⁶⁴ Összehasonlító szövegrészletek: Gulyás 2016: 537–538. Gaal és Erdélyi meséinek (szerinte) nem eléggé népies és nem eléggé naiv stílusát 1862-ben Gyulai Pál kritizálta, lásd 75. lábjegyzet.

⁶⁵ Hász-Fehér 2004; Ruttkay 2016. Vö. a *Zandírham*-ról írott bírálat következő soraiival: „A monda évszázadok során történelmi meggyőződésé, nemzeti hitté változott: innen az eposz roppant hatása és népszerűsége. — Hogy újabb példát említsek, Ossiannak minden bűbája elvesz, mihelyt fölteszszük, hogy az Macpherson koholmánya; hogy Ossian meg hős atyja Fingal, hős fia Oscar, légi káprázat s a bardok éneke felhős Caledoniában, ha zengett is valaha, elzengett örökre, viszhang nélkül, nyomtalanul. A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás! Ily fontos lévén, hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokásai s erkölcsében, hanem történelmi s hagyományos emlékeiben is gyökerezze: nem ok nélkül törekedett szerzőnk megadni hőskölteményének azt, a mit én *eposzi hitelnek* szoktam nevezni.” Arany 1968a: 11.

⁶⁶ Gyulai 1961a: 79–80., 637–638. Gyulai több, verses „népmesét” is közzétett a Szépirodalmi Figyelőben, ezeket Arany János az anyanyelvi gyerekirodalom megteremtése érdekében is kifejezetten támogatta, akárcsak Gáspár János tevékenységét. Domokos 2015: 241–264.

⁶⁷ Domokos 2015: 166–172, 461–462.

Eredeti népmesék

Arany János a Merényi László *Eredeti népmesék* című, kétkötetes népmese-gyűjteményéről szóló bírálatát 1861 novemberében négy részletben tette közzé a Szépirodalmi Figyelő „Belirodalom” rovatában. A mesegyűjtemény 1861 kora őszén jelenhetett meg, a Szépirodalmi Figyelő szeptember 19-i számában⁶⁸ az „Új könyvek” rovatban már szerepelt a mű bibliográfiai leírása,⁶⁹ majd folyamatosan a folyóirat további számaiban, bár a cím után az „ára?” kifejezés ismételt felbukkanása arra utalhat, a szerkesztőségnek ekkor még nem volt példány a birtokában. A hiány helyén az 1861. október 10-i számban már konkrét adat állt (2 ft), és Domokos Mariann Merényi László folklorisztikai munkásságára vonatkozó kutatásaiból azt is tudjuk, hogy az *Eredeti népmesék* egy példányát Merényi Arany Jánosnak dedikálta, és hogy e dedikált kötetben több mint száz ceruzás jelölés illetve széljegyzet található, amelyek megegyeznek az Arany-féle bírálatban kiemelt szöveghelyekkel.⁷⁰ Arany János tehát, amikor terjedelmes bírálatának első részét a november 6-i számban közzétette, igen hamar és igen alaposan reflektált egy népmese-gyűjtemény megjelenésének tényére – márpedig ez 1861-ben a magyar kultúrában korántsem volt magától értetődő reakció.

Arany ezen szövege ugyanis – még mielőtt érvelésével és hatásával foglalkoznánk – korai példája a magyar népmese-gyűjteményekre vonatkozó reflexióknak. A mese az elit-kultúra színtereire, a nyomtatott nyilvánosság médiumába meglehetősen későn, és más népköltészeti (szóbeliségben hagyományozódó, esztétikai értékkel felruházottnak tekintett) műfajokhoz képest nehezen került be, a népköltészeti szövegek közlésekben, gyűjteményekben és az azokra vonatkozó értelmező diskurzusban egyaránt másodlagos szerepet játszott. Ennek megfelelően Arany bírálatának megjelenéséig mindösszesen hat magyar népmese-gyűjtemény volt ismert, és mint láttuk, egyetlen értekezés született a magyar népmesékről. Szórványos ismertetéseken túl⁷¹ a mesegyűjteményekre vonatkozó recenzió műfaját tulajdonképpen Ipolyi Arnold honosította meg, aki az 1850-es évek közepétől előbb Erdélyi János, majd Gaal György mesegyűjteményéről írt alapos bírálatokat.

⁶⁸ Szépirodalmi Figyelő 1861. I. évf. 46. sz. 736.

⁶⁹ További megjelenése az „Új könyvek” rovatban: 47. sz. (1861. szeptember 26.) 752., 48. sz. (október 3.) 768., 49. sz. (október 10.) 784., 52. sz. (október 31.) 832. Ezzel egyidejűleg a Hölgyfutárban és az Anyák lapjában mutatvány-szövegek láttak napvilágot Merényi mesegyűjtéséből. Lásd Sándor 1977; Domokos 2015: 199–203. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Vasárnapi Ujság már 1861 tavaszán (vagyis még a megjelenés előtt) közölt mutatványt Merényi gyűjteményéből, a *Kilinkó* c. mesét (Vasárnapi Ujság 8. évf. 9. sz. 1861. március 3.), a következő szerkesztői kommentár kíséretében: „Merényinek »Eredeti népmesék« című érdekes munkájából, mely Heckenast G. kiadóhivatalában maholnap meg fog jelenni. Ajánljuk olvasóink figyelmébe.”

⁷⁰ Domokos 2015: 197.

⁷¹ Szerényi 1823; Szalay 1830; N. N. 1825, 1838.

A mese triviális műfaj volt, s az azzal való foglalkozás is annak minősült, ezért Ipolyi vagy Arany bírálatai a népmese legitimációjaként is érthetők: akármilyen konkrét kritikát is fogalmaznak meg tételesen egy-egy gyűjtemény kapcsán, maga a megírás és a megjelenés ténye azon az előfeltevésen, sőt, kifejtett érven alapul, hogy a mese kulturális jelentőséggel bír és érvényes téma.

Mivel tehát Arany János népmese-gyűjteményéről írott bírálat a egy viszonylag új diszkurzív műfaji hagyományhoz kapcsolódott, kiindulásként érdemes lehet azt is szemügyre venni, miként kapcsolódott az előzményekhez.

Ipolyi Arnold egy évvel a *Magyar Mythologia* megjelenése (1854) utáni évben, a Magyar Sajtóban tette közzé az 1855 őszi *Magyar népmesék* címmel megjelent, Erdélyi János szerkesztette gyűjteményről szóló ismertetését. Az Arany-bírálat terjedelmének mintegy felét kitevő írás első fele programbeszéd a mesegyűjtés és mesekiadás jelentőségének tudatosítása érdekében – mivel ez a jelentőség az 1850-es évek derekán sem volt magától értetődő. A Grimm testvérek mese- és mondagyűjteményeit behatóan ismerő, Jacob Grimm ősvallás-rekonstrukcióját pedig útmutatásként követő Ipolyi összehasonlító európai szemléletmódja szerint éppen a nemzeti hagyományként azonosított népköltészet az, amely egy nemzetközi kulturális kontextusban eredeti (autonóm) innovációként értelmeződhet. Ez szemléletbeli fordulat volt a mese megítélésének hazai történetében is: a közönségesen jelenvaló trivialisitást értékes egzotikumként volt képes láttatni, amikor rekontextualizálta azt egy eltérő kulturális közeg értékpreferenciáit közvetítve. Ipolyi Erdélyi János kezdeményező szerepét emelte ki a népköltészeti szövegkiadás és -értelmezés terén (*Népdalok és mondák*), valamint e kezdeményezés sikertelen voltát, amennyiben az követőkre nem talált. Majd egyenként mutatta be az Erdélyi kiadta meséket és sorolta fel a szövegek általa ismert variánsait az európai és magyar népmese-gyűjteményekből valamint népkönyvekből, mivel egy ilyen apparátus hiányzott a kötetből, holott felfogása szerint elengedhetetlen lett volna a mesék tudományos vizsgálatához.⁷² A bírálat végezetül az Erdélyi közölte szövegek hitelességét és a narráció módját érintette – ami majd Arany János mesegyűjtemény-bírálatában az egyik legfőbb és a legterjedelmesebb szövegrészt eredményező szempont lett hat év múlva. Ipolyi egyfelől nagyra értékelte Erdélyi szöveggondozói munkáját a szövegek hitelessége szempontjából,

⁷² A jegyzetanyag beillesztése a Grimm testvérek újítása volt a *Kinder- és Hausmärchen* első kiadásában, és a továbbiakban a népmese-gyűjteményeket (mivel azok felfogásuk szerint nem pusztán szórakoztató irodalomnak tekinthetők) ilyen jegyzeteknek kellett volna kísérsüük. Amikor 1872-ben Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében elindult a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, ott már ilyen jegyzetapparátus társult a szövegekhez és ez lett a tudományos igényű népmesekiadási gyakorlat normája évtizedekig.

másfelől ugyanakkor úgy vélte: a hiteles szövegjegyzés nem mehet a narráció rovására. Vagyis a dokumentációs cél nem sértheti a meseszövegek esztétikumát; ezt a két szempontot össze kell egyeztetni, és ez nem sikerült Erdélyinek.⁷³

„Mi a közlött mesék előadását, alakját, nyelvbeli szerkezetét illeti, látni, hogy a szerző nemcsak a népies valódi helyes hangot eltalálni törekedett, de hogy nagyobbára az előtte álló feljegyzést szorosán és változatlanul követte. Mit a mily lelkiismeretes hűséggel szem előtt tarthatni ohajtok, hogy mégis nem oly kizárólag, hogy annak darabos töredékes voltát ott mindenütt megtartandónak vélem, hol az elbeszélést homályossá, sokszor kelletlenné teszi. Ily darabosnak találok például különösen a IV. számot,⁷⁴ mert a kinek ebben tapasztalása van, jól tudja, hogy a népies elbeszélőhez nehézkes töredezett előadásánál hallgatósága nem egyszer intéz a mese folyamában felvilágosítást követelő kérdést, hol egyetmást nem értett, mit azután az elbeszélő folytonos ismétlései pótolnak, de mit a kiadásban a könnyű elbeszélő műforma által kell eleve elkerülni.”

Ipolyinál is felmerült tehát a mediális váltás kérdése, amely Arany érvelésében majd központi szerepet kap: a szóbeliségben elhangzó szöveg, amely a hallgatósággal együtt formálódik, olyan elemeket tartalmazhat, amelyek a lineárisan olvasott és az olvasó által megszabott tempójú, megszakítható és visszakereshető befogadás során redundánsnak bizonyulnak, és amelyeket ezért az írott szövegből Ipolyi elhagyni javasolt. Ez egy teljesen más jellegű hitelesség-felfogás volt, mint amelyet a 19. század végén intézményesülő folklorisztika kidolgozott.

Három év múlva Ipolyi az *Új Magyar Muzeum* hasábjain tett közzé kritikát Gaal György népmese-gyűjteményéről.⁷⁵ Gaal 1822-ben 17 szöveget jelentetett meg németül Bécsben, a *Mährchen der Magyaren* című kötetben; a magyar nyelvű kézírathagyatékából Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc három kötetben összesen 53 mesét adott ki. Az első két kötet 1857-ben látott napvilágot (ezekről szólt Ipolyi bírálata), a harmadik 1860-ban. Ipolyi az Erdélyi-gyűjteményről írott recenziója folytatásának tekintette ezt a bírálatot, érvelésének menete is ahhoz kapcsolódott, illetve ahhoz hasonló felépítésű volt. Az első rész a mese kulturális jelentőségéről, illetve a felismerés honi hiányáról szólt ismételten: „Napról napra lessük, mikor fognak már valahára népmeséink és mondáink a köznép ajkáról felszedve, a gyermekszobák és fonóházak küszöbét átlépve, irodalmunk sajtójává válni!? Úgy látszik mind hasztalan!” Ipolyi kárhoztatta a szórványos és igénytelen népmese-közléseket („szedett-vedett holmi, melyen az ismeretnek semmi látszata”),

⁷³ Hasonlóan vélekedett Gyulai Pál is 1862-ben: „Erdélyi gyűjteményében már jobb az elbeszélés [ti. Gaal és Mailáth meséihez képest – G. J.], élénkebb folyékonyabb, magyarosb, de még sem eléggé egyszerű. Aztán hiányzik belőle valami, mit bajos megmagyarázni: a könnyed haladás, a keresetlen naivitás varázsa, a természetes fordulatok, a csak oda vetett, de annál jellemzőbb rajz, a hangulat bizonyos zavartalan egysége, a nyelv pongyola bája, szeszélye, festőisége, s önkénytelen sajátossága.” Gyulai 1862.

⁷⁴ *Az elátkozott király kisasszony* c. mesére utal Ipolyi.

⁷⁵ Ipolyi 1858.

majd az összehasonlítás (és talán a versenyszellemtől is motivált nemzeti önérték felkeltése) érdekében követendő példaként említette („pirulás ide pirulás oda”) a német mesegyűjtemények mellett az erdélyi szász, a felvidéki szlovák és a bánáti román mese- és mondagyűjteményeket (Haltrich, Müller, Schott, Rimauski munkáit), amelyek a meseértelmezés Grimm-i paradigmája nyomán jöttek létre. A mese iránti közönyt a magyar kultúrában már nemcsak intellektuális, de morális szempontból is hibáztatta („sajnosnak s megrovandónak tartom, és nyilván főbenjáró dolognak itélem azon egykedvűséget és léhaságot, melylyel ezen szellemi érdekek iránt viseltetünk”).⁷⁶ A bírálat második részében Ipolyi a már ismert módon jegyzetekkel látta el a kiadott meséket. A bírálatot újabb sürgetéssel zárja: „S azért is, még egyszer s ismét legyen mondvá, hogy a szak-avatott tüzetes gyűjtés csakugyan idején volna véglen, nehogy már is későn érkezzék maholnap!”

Ipolyi Arnold megszólalásának, mesegyűjteményekről szóló bírálatának van egy talán rejtettebb kontextusa is, amelyre csupán utalt e bírálatokban: az a körülmény, hogy ő maga is rendelkezett kézíratos mesegyűjteménnyel, sőt, ekkor, az 1850-es évek második felében, ő volt az, aki (jelenlegi ismereteink szerint) a legnagyobb hazai népmesekorpusszal bírt.⁷⁷ Ezt ősvallási monográfiája megírásához, a szájhagyomány forrásainak összeállításával, gyűjtőhálózata révén hozta létre, így az Arany által is használt *Magyar Mythologia* folytonos utalásokat és példákat tartalmazott mesékre vonatkozólag is.

Arany János ilyen előzmények után tette közzé bírálatát, amelyet a 19. század vége óta a folklórisztikai szakirodalom olyan etalonnak tekint, amely rögzítette a mesegyűjtés és mesekiadás normáit, és a stilizált szöveglejegyzésekhez képest előrelépést jelent a hiteles szöveglejegyzés felé, másfelől diszkriminálta az ezeket a normákat megsértő gyűjtőt, ez esetben Merényi Lászlót.⁷⁸

A bírálat a szájhagyományozás és az írásbeliség mechanizmusainak szembeállításával indul, ezúttal kifejezetten a szóbeli kultúra közösségi jellegének implikációira összpontosítva. A *szolidaritás*, amely a recenzió bevezető részének központi fogalma, a *Naiiv eposzunk* érveléséhez kapcsolja ezt a szöveget. „Ama solidaritás, mely hajdan az elbeszélő és hallgatói, az énekmondó és közönsége, a mester és tanítvány közt fenállt vala,

⁷⁶ A mese iránti érdektelenség és a mese mint könyvpiaci termék eladhatatlansága kapcsán éppen az egyik szöveggondozó, egyben az *Új Magyar Múzeum* szerkesztője, Toldy Ferenc fűzött megjegyzést Ipolyi cikkéhez: „Téljes, ha a közönségnek is úgy fog tetszeni. Sajtó alatt van ugyan egy harmadik kötet, de buzgó kiadónk, Pfeifer Ferdinánd úr, eddigi veszteségei után e különben nem nagy vállalatnál, nem kívánhatjuk, hogy még tovább vigye azt, ha a hazai előmenetelt s a népi elmekincsek becsét szájokban hordozó hazafiak vásárlás és ajánlgatás által nem tesznek valamit az ügyben. T. F.” Toldynak erre vonatkozólag évtizedes tapasztalata lehetett, hiszen ő volt az aki Mailáth János Kazinczy Ferenc fordította meséinek próbált kiadót keríteni az 1820-as évek végén, sikertelenül. Gulyás 2006: 511–515.

⁷⁷ Ipolyi 2006; Domokos 2015: 137–160.

⁷⁸ A szakirodalom és a minősítések összegzése és kritikája: Gulyás 2010: 35–36; Domokos 2015: 192–193.

meglazúlt, csaknem elenyészett s egy más viszonynak engede helyet, annak, mely az egyedül activ író s egészen passiv olvasója között van. [...] Segítette pedig az összes nép a költőt nemcsak az által, hogy mondákban, apróbb énekekben fölkinccselte számára mindazon anyagot, melyekhez a nép érzése kiválóbban ragaszkodik – melyeken az legörömestebb jártatja vala képzeletét, melyekre nézve tehát az énekszerző biztos lehetett, hogy elevenen érdeklik hallgatóit – hanem azon ellenőrzés által is, melyet a nép e költemények elfogadása, továbbadása közben gyakorolt. Míg napjainkban akármilyen silányság útát lelhet a sajtóba, vagy legalább írott betű segélyével fönmaradhat, mint örökös hiba: ama folyók partjain, tábori tüzeknél, sátor vagy isten szabad ege alatt hallgató nép visszaútasítá, ami nem életre való: s ha mit elfogadott, kellett abban lenni valami derekasnak, méltónak, hogy emlékezetbe vésse, tovább adja, firól-fira örökítse.”⁷⁹

Az interaktív szóbeli előadás tehát az egész érintett közösséget involválja, összefogja. A költő (előadó) és közönsége közötti visszacsatolás azonnali és közvetlen. Mivel az alkotás performatív módon nyilvánulhat meg és így osztható meg, ez előfeltételezi előadó és közönsége fizikai közelségét, az együttléte. A recepció egyidejűsége és közvetlensége eltünteti a szerző és közönsége közötti térbeli és időbeli távolságot, a közönség pedig befolyásolni, alakítani tudja az előadást, ily módon közös alkotás jön létre. Ugyanezért viszont nincsen szükség a harmadik szereplőre, a közvetítőre, a kritikusra, az értelmezőre, hiszen az előadás aktusa és annak befogadása maga is értelmezés gyanánt működik. Arany a hagyományozás ellenőrző funkciója kapcsán tulajdonképpen a közösség preventív cenzúráját írta le.⁸⁰ A szóbeli létmód folyamánként a közösség azt tartja fent emlékezetében, ami számára jelentéssel és jelentőséggel bír. Az alkotás tehát a szóbeli kultúrában minden tekintetben együttléten alapuló közösségi folyamat és cselekedet. Ez ideáltipikus szituáció lehetett Arany számára. A *Toldi* első sorai is ezt a helyzetet idézik meg: „Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon, / Messziről lobogva tenger pusztaságon.” A pásztortűz körüli esti mesemondás, történetmesélés az egyik legjellegzetesebb narrációs helyzet volt; az izolált férfiközösségben a napi munka végeztével, a csönd

⁷⁹ Arany 1968d: 326.

⁸⁰ Jakobson-Bogatirev 1969. Takáts József ezt az összefüggést Arany szokásjogi habitusából (vagy pedig a Savigny-féle jogkeletkezési elmélet adaptációjából) vezette le. Takáts 2002: 312. Arany összes, fentebb bemutatott írása azt tanúsítja, milyen, a korban szokatlan érzékenységet tanúsított a szövegek szóbeli/írásbeli létmódjának következményei iránt, és milyen világosan és plasztikusan (és, azt hiszem, nosztalgikusan) írta le a szóbeliség mechanizmusait – akkor, amikor főállású szerkesztőként és a Kisfaludy Társaság igazgatójaként a nagyvárosba kerülve mások írásbeli szövegeit gondozta, szerkesztette, fordította, ismertette és adminisztrálta.

és a félhomály biztosította a fikció iránti zavartalan figyelmet. Már az egyik legelső magyar mesegyűjtemény jegyzeteiben megjelenik mint magyar sajátosság, a pásztortűz körüli mesemondás,⁸¹ amely idővel szinte toposzá vált.⁸²

A szájhagyományozás közösségi jellege iránti vágy (hiszen a szolidaritás ellenpontja a magány és a részvétlenség) tűnik ki azokból a sorokból, amelyek e szóbeli kultúra elsorvadásáról szólnak, és ezen a ponton jelenik meg a mese mint e közösségi alkotásmód még élő megnyilvánulása a kortárs társadalomban: „E szolidaritás a költő és hallgatói közt ma már csak a nép alsóbb rétegeiben áll fenn, s kötött alakú elbeszélésben nálunk csupán egy-két balladaszerű költeményre szorítkozik. De folyvást él, szemünk láttára működik az elbeszélés ama prózai nemében, melyet összefoglaló nevezettel népmesének vagy egyszerűen mesének szoktunk mondani. Az, a mi e mesék keletkezése, élő ajkon továbbadása, hely, idő, körülmény szerinti módosulásai, majd csonkább, majd teljesebb idomban megjelenté körül véghez megy, rokon fogalmat nyújt ahhoz, mely szerint a régi eposz származott, terjed s folyton virágzik vala, azon különbséggel, hogy a kötött forma biztosabb támaszt adott az emlékezetnek s így a költemény nem volt a sokszor ügyetlenebb elbeszélő csonkításainak kitéve annyira, mint a népmese. De másrésztől semmi sem gátolta, hogy a kinek eleve több képzelet, nagyobb elbeszélő, alakító tehetség adatott, ne módosítsa, teljesebb, épőbb szerkezetűvé ne tegye az elődétől nyert hagyományt; s így a fejlődés folyamata (processus) egészben az ár és apály változatos játékát tünteté föl.”⁸³

Ezen érvelés szerint a *mesemondás* tanulmányozása az *eposz* egykori közösségi alkotásmódjának megértéséhez vezethet el. Emellett a szóbeliségből fakadó szükségszerű variabilitás kiemelésével az egyéniség alkotó szerepét és lehetőségeit is felvillantotta Arany – ismét csak megelőlegezve egy, a mesekutatásban az 1930-as/1940-es években jelentkező szempontot. Mindez együttesen indokolta tehát a mese jelentőségét, és ennek értelmében a mese és a mesélés dokumentálásának relevanciáját.

E bevezető után tért rá Arany Merényi László mesegyűjteményének értékelésére. Ennek kapcsán először is, számtalanszor idézett és hivatkozott bekezdéseiben, a „jó mesegyűjtő” ismérveit foglalta össze, amelyek közül a legfontosabb, hogy a mesegyűjtőnek kiemelkedő mesemondó kompetenciával kell rendelkeznie. Ez teszi lehetővé számára azt, hogy a mesegyűjtés során elhangzott variáns esetleges problémáit korigálni tudja. E felfogás mentén vizsgálja és korigálja Arany is Merényi szövegeit bírálatában. Ez egy teljesen más textualizáció-értelmezés, mint az, amely majd a folklórisztika tudományá válásával jön létre a 19. század végén, és amelynek alapvető normája, hogy a gyűjtő feladata

⁸¹ „Die Märchen, die in anderen Landern blos in den Spinn- und Kinderstuben bis auf uns're zeit erhalten worden, sind in Ungarn vorzüglich auf der Vorhut, bei Wache- und Hirtenfeuern, in den nächtlichen Feldarbeiten dem Untergang entzogen worden.” Mailáth 1825: 279.

⁸² A pásztorkok mesemondására vonatkozó néprajzi szakirodalom tanulságairól lásd Gulyás 2010: 257–262.

⁸³ Arany 1968d: 327.

az egy adott alkalommal elhangzó variáns lehetőség szerint legpontosabb dokumentálása. A dokumentálás összekapcsolása esztétikai jellegű szövegmódosítással nem megengedhető beavatkozás, az ilyen művelet megfosztja a szöveget hitelességétől.⁸⁴

A Merényi-közreadta mesékre vonatkozó elemzés tételes vizsgálata önálló tanulmányt érdemelne. Itt most csupán ezen elemzés néhány vonását emelem ki. Az egyik ezek közül, hogy a bírálatból teljesen világos, hogy Arany János meseismerete gazdag és árnyalt volt. Ez a tudása egyrészt a publikált meseszövegek ismeretéből fakadt (melyekre több ízben hivatkozott), másrészt viszont közvetlen élményekből származhatott. Több, általa ismert mesei szüzsét is felidézett a recenzióban, és visszatérő fordulatok utaltak a mesemondás/hallgatás tapasztalatára („sokszor hallottam mesében”, „előttem is ösmert”, „magam is emlékszem nemcsak egyes mesékre”, „fülemben hangzik” stb.). Másfelől a Henszlmann Imre által kialakított műfaji kategóriák rendszerét (amelyet a *Széptani jegyzetekben* maga is követett) kibővítette (pl. hiedelemese, csalímese, hangutánzó mese) és új, árnyaltabb klasszifikáció kidolgozását javasolta. Felhívta a figyelmet a mesekezdő- és záró formulák jelentőségére csakúgy, mint a mnemotechnikai funkcióval bíró ismétlésekre és fokozásokra. Az elemzés fő szempontja pedig az volt, hogy beszél-e, vagy inkább, helyesen beszél-e a gyűjtő a mese nyelvét. Ennek kapcsán szintén önálló vizsgálatot érdemelne a Merényi-bírálat összevetése Arany László népmese-gyűjteményével, amely 1862 kora nyarán jelent meg, és amely Arany Jánosné Ercsey Julianna és Arany Juliska meseszövegei nyomán a *cselekmény* menetét illetően a kéziratokat követte, ugyanakkor a *narráció* tekintetében erőteljesen módosította azokat.⁸⁵ Hasonlóképpen érdemes lenne összevetni Arany János bírálatát Arany László *Magyar népmeséinkről* című tanulmányával is, mert számos párhuzamot lehet felfedezni a két szöveg között.⁸⁶

⁸⁴ Más kérdés, hogy a norma és a gyakorlat nem álltak összhangban, ennek egyik legjellegzetesebb esete Benedek Elek meséinek diszkreditálása majd „rehabilitálása” a magyar néprajztudományban. Gulyás 2011.

⁸⁵ Egy példa: Arany János Merényi jól sikerült megoldásai között (melyek „a népi élet, nyelv, előadási mód ismeretéről tanuskodnak”) sorolja fel a következő frázist: „egész birodalmából összegyűjtötte a házasulandó grófokat, hercegeket, bárókat, hírneves vitézeket, urakat, úrfiakat, válogatott cigánylegényeket és hosszúsüveges, kankós tótokat”. Ez a fordulat megjelenik Arany László *Ráadó és Anyicska* című kiadott meséjében, de hiányzik az annak alapjául szolgáló kéziratból, amelyet Arany Jánosné jegyzett le, tehát utólagos betoldás.

⁸⁶ Ilyen összehasonlítások a hagyományközösségi paradigma érvényesülése illetve a verstan terén: Korompay 2002. Arany László tanulmányának koncepciójáról: Domokos 2010.

Források

- Arany 1962a: ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai Művek, 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 265–274.
- Arany 1962b: ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes Művei, X: Prózai Művek, 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 532–565.
- Arany 1968a: *Dózsa Dániel: Zandírhám* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 7–13.
- Arany 1968b: ARANY János, *Régi dán balladák* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 20–25.
- Arany 1968c: ARANY János, *Nyugat-felföldi népmondák* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 65–73.
- Arany 1968d: ARANY János, *Eredeti népmesék* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 326–342.
- Arany 1968e: ARANY János, *Népiességünk a költészetben* = ARANY János *Összes Művei, XI: Prózai Művek, 2*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 380–382.
- Arany 1975: ARANY János *Összes Művei, XV: Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975.
- Arany L. 1867: ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, Budapesti Szemle, 8. köt., 1867, 25–27. sz., 40–66, 200–228.
- Bitnitz 1827: BITNITZ Lajos, *A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya*, Pest, 1827.
- Campbell 1860: CAMPBELL, John Francis, *Popular Tales of the West Highlands*, Orally collected, with a translation, I–II, Edinburgh, 1860.

- Dugonics 1820: DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások*, II, Szeged, 1820.
- Erdélyi 1962: ERDÉLYI János *Levelezése*, 2, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3)
- Gyulai 1862: GYULAI Pál, *Eredeti népmesék: Összegyűjt.* ARANY László, Budapesti Szemle, 15. kötet, 1862, 50. sz., 386–392.
- Gyulai 1961a: GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Komlós Aladár, Bp., 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 5).
- Gyulai 1961b: GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 4).
- Henszlmann 1847: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847 (1.) II. félév, 6. sz. (aug. 8.) 81–86, 7. sz. (aug. 15.) 100–106, 8. sz. (aug. 22.) 117–122, 9. sz. (aug. 29.) 133–141, 10. sz. (szept. 5.) 152–156, 11. sz. (szept. 12.) 164–172, 12. sz. (szept. 19.) 181–188, 13. sz. (szept. 26.) 200–207, 14. sz. (okt. 3.) 213–220, 15. sz. (okt. 10.) 228–236, 21. sz. (nov. 21.) 321–324, 22. sz. (nov. 28.) 346–349, 23. sz. (dec. 5.) 361–366, 24. sz. (dec. 14.) 379–380.
- Henszlmann 1978: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon = Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény, I: 1840–1900*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, Bp., 1978, 246–321.
- Ipolyi 1854: IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, 1854.
- Ipolyi 1855: IPOLYI Arnold, *Erdélyi János: Magyar népmesék*, Magyar Sajtó, 1855, I., 82. sz.
- Ipolyi 1858: IPOLYI Arnold, *A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyűjteménye*, Új Magyar Múzeum, 1858(8.), 413–424.
- Ipolyi 2006: *Tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratossal folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, s. a. r. BENEDEK Katalin, Bp., 2006 (Magyar Népköltészet Tára, 6).
- Jókai 1856: JÓKAI Mór, *A magyar nép adomái*, Pest, 1856.

- Jókai 1992: JÓKAI Mór *Összes Művei, Adomák 1: Az önkényuralom adomái, I, 1850–1858*, s. a. r. SÁNDOR István, Bp., 1992.
- Magyar Népmesekatalógus, I–X, főszerk. Kovács Ágnes, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1982–2001. (MNK)
- Mailáth 1825: MAILÁTH, Johann Grafen von, *Magyarische Sagen und Maehrchen*, Brünn, 1825.
- N. N. 1825: N. N., *Johann Grafen Mailath Magyarische Sagen und Märchen*, Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 1825, 468–471.
- N. N. 1838: N. N., *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen von Johann Grafen Mailath*, Literaturblatt, No. 12. (30, November 1838), 481.
- Szalay 1830: SZALAY László, *Észrevételek a' Muzarion' III. és IV. kötetéről*. Pesten, 1830.
- Szerényi 1823: SZERÉNYI Vilmos [SZENTMIKLÓSSY Alajos], *Külföldi Literatura: Märchen der Magyaren, bearbeitet, und herausgegeben von Georg von Gaal*, Tudományos Gyűjtemény, 1823(1.), 118–120.
- Szvorényi 1851: SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a' remekírók' fejtegetése- 's a' szép-írásművek' kidolgozásában*, Eger, 1851.
- Uther 2004: UThER, Hans-Jörg, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction, II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales, III: Appendices*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2004 (Folklore Fellows Communications, No. 284–286). (ATU)

Hivatkozott irodalom

- Csörsz 2009: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., 2009, 180–201.
- Dávidházi 1994: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., 1994.

- Domokos–Gulyás 2009: DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról*, Ethno-lore, 2009(26.), 11–77.
- Domokos 2010: DOMOKOS Mariann, *Közelítések Arany László népmeseszöveg-koncepciójához = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2010, 297–312.
- Domokos 2013: DOMOKOS Mariann, *Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében = Jókai & Jókai*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., 2013, 117–164.
- Domokos 2015: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Bp., 2015.
- T. Erdélyi 1982: T. ERDÉLYI Ilona, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, szerk. KRÍZA Ildikó, Bp., 1982, 165–194.
- Finnegan 1977: FINNEGAN, Ruth, *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context*, Cambridge, 1977.
- Foley 1988: FOLEY, John Miles, *The Theory of Oral Composition: History and Methodology*, Bloomington, 1988.
- Gerencsér 2004: GERENCSÉR Péter, „...nehéz aranyhím terbeli ruháját”: A Toldi kanonizációja 1856-ig, ItK, 2004 (108.), 348–376.
- Gulyás 2006: GULYÁS Judit „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai”: A Muzarion, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) = *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp.–Pécs, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, 7), 497–547.
- Gulyás 2010: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt mért ne népmesét? A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában”, Bp., 2010.
- Gulyás 2011: GULYÁS Judit, *Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita = A népköltészet terített asztalánál*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., 2011, 25–46.

- Gulyás 2013: GULYÁS Judit, *A magyar mesekutatás kezdetei: Henszlmann Imre komparatív-tipológiai és szimbolikus-mitológiai mesetanulmányának koncepciója*, Ethno-lore, 2013 (30.), 37–68.
- Gulyás 2016: GULYÁS Judit, *Egy skót népmese gyűjtemény magyar recepciója: Arany János: Nyugot-felföldi népmondák*, Ethnographia, 2016 (127.), 520–542.
- Hála 2014: HÁLA József, *Tudósok, kutatók, gyűjtők: Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. Bp., 2014.
- Hancock-Beaulieu–Holland 1991: HANCOCK-BEAULIEU, Micheline, HOLLAND, Susan, *Indexing The Athenaeum: Aims and Difficulties*, The Indexer, 1991(17), 167–172.
- Hász-Fehér 2004: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otlília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, 2004, 208–220.
- Jakobson–Bogatirev 1969: JAKOBSON, Roman, BOGATIREV, Piotr, *A folklór sajátos alkotásmódja* = JAKOBSON Roman, *Hang – jel – vers*, szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György, Bp., 1969, 329–346.
- Kaivola-Bregenhøj 1996: KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki, *Narrative and Narrating: Variation in Juho Oksanen’s Storytelling*, Helsinki, 1996.
- Keszeg 2008: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, 2008.
- Korompay 2002: *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., 2002.
- Kovács–Benedek 1987: *A magyar állatmesék katalógusa. AaTh 1–299*, szerk. Kovács Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., 1987 (MNK, 1).
- Kovács–Benedek 1990: *A magyar formulamesék katalógusa. AaTh 2000–2399*, szerk. Kovács Ágnes, BENEDEK Katalin, Bp., 1990 (MNK, 9).
- Kovács 1979: KOVÁCS Ágnes, *A hősmese: A népmese műfajai és a népmesekatalógus, I*, Ethnographia, 1979(90.) 457–479.

- Kovács 1982: KOVÁCS Ágnes, *Arany Juliska és Arany László meséi = Arany János tanulmányok*, szerk. NOVÁK László, Nagykőrös, 1982 (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei, 2), 495–530.
- Kríza 1988: KRÍZA Ildikó, *A népballada kutatás története = Magyar néprajz, V: Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., 1988, 267–277.
- Olosz 2008: OLOSZ Katalin, *Arany János Koszorújának három erdélyi munkatársa*, Székelyföld, 2008(12.), 6. sz., 41–56.
- Ong 2010: ONG, Walter J., *Szöbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása*, Bp., 2010.
- Ortutay 1941: ORTUTAY Gyula, *A szerkesztő előszava = BANÓ István, Baranyai népmesék*. Bp., 1941, (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 2), 1–4.
- Ruttkay 2016: RUTTKAY Veronika, *Burns, Arany, Lévay – avagy népiesség és/mint fordítás*, ItK, 2016(120.), 3–30.
- Sándor 1977: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870: Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához*, szerk. SÁNDOR István, Bp., 1977.
- Seifert, 1997: SEIFERT, Lewis C., *Marvelous Realities: Reading the Merveilleux in the Seventeenth-Century French Fairy Tale = Out of the Woods: The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France*, ed. N. L. CANEPA, Detroit, 1997.
- Sydow 1948: SYDOW, Carl Wilhelm von, *Kategorien der Prosa-Volksdichtung = Selected Papers on Folklore*. Copenhagen, 1948, 60–88.
- Szalay–R. Bajcsay 2001: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., 2001.
- Szörényi 2004: SZÖRÉNYI László, *Arany János Csaba-trilógiája és Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája = Sz. L., „Álmaim is voltak, voltak...”: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., 2004, 216–225.
- Takáts 2002: TAKÁTS József, *Arany János szokásjogi gondolkodása*, ItK, 2002(106.), 295–313.

- Tangherlini 2008: TANGHERLINI, Timothy R., „Where was I?": *Personal Experience Narrative, Crystallization and Some Thoughts on Tradition Memory*, *Cultural Analysis*, 2008(7.), 41–65.
- Tarjányi 2014: TARJÁNYI Eszter, *Kritikát író költő, avagy verset író kritikus: A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólánny története*, *ItK*, 2014(118.), 526–539.
- Thompson 1991: THOMPSON, Francis, *John Francis Campbell*, *Folklore*, 1991(101.) 88–96.
- S. Varga 2007: S. VARGA Pál, „Népies-nemzeti”, „nemzeti klasszicizmus” – a nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete = *A magyar irodalom története, II: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 2007, 445–460.
- Vehmas–Benedek 1988: *Magyar népmesekatalógus 7/B: A magyar népmeség trufa- és anekdotakatalógusa*, összeáll. BENEDEK Katalin, Marja VEHMAS, Bp., MTA Néprajzi kutatócsoport, 1988.

Imrényi András
A mondat „jelleme”¹ –
Arany János szórendi írásai a 19. századi és a mai
magyar nyelvészet tükrében

Bevezetés

A tanulmány célja Arany János legfontosabb szórendi felfedezésének, a pozitív és a negatív „jellemű” (azaz, jellegű) mondatok megkülönböztetésének értékelése a 19. századi és a mai magyar nyelvészet szemszögéből. Bár az Arany-életmű elenyésző részét képviselik a szórendi fejtegetések, a magyar szórend kutatástörténetében ez a néhány oldal mégis maradandó helyet érdemel. Arany egy olyan jelenségre hívta fel a figyelmet, amelynek létezését (ilyen pontossággal) mindaddig senki nem dokumentálta, és amelynek magyarázata azóta is nyelvtudományi viták tárgyát képezi.

A tanulmány gyűjtőpontjában Arany János kéziratban maradt, félbehagyott, csak halála után publikált szórendi cikkének vége, az ott szereplő példaanyag áll, annak is a legutolsó mondatai:

- (1) a. Könnyen megalkudtunk, de nehezen fizetett meg. Nagynehezen megfizetett.
b. Jól megcsinálta. Rosszul csinálta meg. Sokára, rosszul, megcsinálta.
c. Többnyire megtalálja. Csak néha találja meg. Néha mégis meglesi.²

A *könnyen – nehezen*; *jól – rosszul*; *többnyire – csak néha* párok szemléltetik a pozitív és a negatív jellem különbségét, úgy, ahogyan azt Arany már 1873-as, a *Magyar Nyelvőrben* megjelent írásában feltárta.³ A párok első tagja után az ige egyenes szórendben (igekötő + ige), második tagja után fordított szórendben (ige + igekötő) következik. A példasorok harmadik része jelzi a továbbgondolás szükségességét: ha a *nehezen* negatív jellemű, és ezáltal fordított szórendű mondatot határoz meg, akkor a *nagynehezen* miért nem? Nem tudni, hogy Arany fejében készen volt-e ezen példák magyarázata, vagy éppen azért szakadt félbe a tanulmány, mert a problémára nem volt kidolgozott válasza. Mindenestre az adatok így, elemzés híján is jelentősek.

¹ A kutatást az OTKA K100717 számú projektje támogatta.

² Arany 1889: 367.

³ Arany 1873.

Amellett érvelek majd, hogy a fenti példaanyag kulcsfontosságú Arany szórenddel kapcsolatos nézeteinek rekonstrukciója (ha feltételezzük, hogy a fejében már megvolt az elemzés) vagy továbbgondolása számára. Fényt vetnek ugyanis arra, hogy a mondatok pozitív, illetve negatív „jellemé” nem objektív tényezőkön múlik, hanem elválaszthatatlan attól, ahogyan a beszélő „megkonstruálja”⁴ az ábrázolt szituációt, azaz egy bizonyos nézőpontból, egy bizonyos módon látja és látatja azt. A konstruálásnak a mai nyelvészeti irányzatok közül a kognitív nyelvészet tulajdonít központi jelentőséget.⁵ A javaslat szerint ezen irányzat keretében végezhető el Arany gondolatainak szerves továbbfejlesztése, megalapozottabb kifejtése.

A tanulmány most következő, második alfejezete a 19. század tudománytörténeti kontextusában tárgyalja Arany szórendi felfedezését, a pozitív és a negatív jellemű mondatok megkülönböztetését. Ezután a harmadik rész a mai magyar nyelvészet nézőpontját érvényesíti, és összeveti a jelenségek generatív, illetve kognitív nyelvészeti megközelítését. Végül a negyedik rész összefoglalja az eredményeket.

Arany János szórendi felfedezése a 19. századi magyar nyelvészet kontextusában

A magyar szórend kutatástörténete három szakaszra osztható. Az első korszakot – amelyet a 16. századi humanistáktól számíthatunk – a latin mintájú, szófajsziintaktikai megközelítések jellemzik,⁶ a magyar szórend kulcsának megfejtése nélkül. A második korszak kezdetét Fogarasi János felfedezése jelöli ki, amely végre a lényegre tapint, amikor rámutat a szórend és a hangsúly összefüggésére.⁷ A korszak során a nyelvészet – amely ekkor még erőteljesen preskriptív, nyelvművelő szemléletű – mindinkább szervezett formát ölt, az Akadémia tevékenységének, majd a Magyar Nyelvőr című folyóirat megalapításának köszönhetően. Sokáig elmarad azonban a magyar szórendi vizsgálatok nemzetköziesedése, amelyre csak az 1970-es években, a generatív nyelvészet magyarországi megjelenésével kerül majd sor. Ekkor veszi kezdetét az újabb, ma is tartó korszak, amelynek fő újdonsága a nemzetközi tudományos diskurzusba bekapcsolás, intenzív, fokozottan intézményesedett, elméleti igényű kutatások kibontakozása.

⁴ Vö. Langacker 2008: 198.

⁵ Vö. Langacker 1987, 2008; Geeraerts–Cuyckens 2007. Az irányzat magyar nyelvű ismertetéséhez vö. Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2013.

⁶ Vö. Hegedűs 1985: 6, idézi Nagyházi 2011: 11.

⁷ Fogarasi 1838.

Arany János szórendi írásai a második korszakhoz tartoznak. E korszak csúcsteljesítménye Brassai Sámuel átfogó mondatelmélete,⁸ amely azonban a maga korában jórészt visszhangtalan maradt. Arany sem Brassai elméletéhez kapcsolódik, hanem egy olyan leíró problémára reflektál, amely Fogarasi János felfedezése óta foglalkoztatta a kortársakat. Ez a probléma az ige előtti hangsúlyos kifejezéssel, és ezzel összefüggésben az (előragagnak is nevezett) igeikötő szórendi viselkedésével kapcsolatos. A tanulmányunk ebben a részében Fogarasi Jánostól indulok el, majd rátérek Arany rendszerezésére, végül pedig utalok annak közvetlen utóéletére is.

A később Fogarasi-törvény néven elhíresült szabály a következőképpen hangzik: „Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igeire kell ügyelni. [...] [A] főszabály ez: A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [...] lévő ige, a többi szók előbb utóbb állhatnak, s akármely renddel következhetnek, p.o. *Tegnap a játszószínen voltam*, vagy *A játszószínen voltam tegnap*; a hangsúly ezen fekszik *a játszószínen*, az ige *voltam* tüstént követi, *tegnap* akárhol állhat [...]”⁹

Mint a részletezésből kiderül, az igeikötőt (előragot) Fogarasi a „többi szók” közé veszi fel, így az egyszerű főszabályból az igeikötős igeik fordított szórendje is levezethető.

„Ezen fő szabályból több alsóbb osztályú szabályok folynak, mellyek a következők: 1) Ha az igenek előraja (*meg-, el-, be-, ki-* stb.) is vagyon, olly szorosan áll az említett főszabály első része (ti. hogy a hangsúlyos szót tüstént az ige követi), hogy az ige előragát is elereszti maga elől, s utól teszi [...]. Például: *Tegnap a színházat látogattam meg*, vagy *A színházat látogattam meg tegnap*. [...] 2) Ha pedig a hangsúly magán az előragos igeen fekszik, a főszabályt úgy kell érteni, mintha a hangsúly az előragon feküdnék, s ezt követi tüstént az ige [...], p.o. *Tegnap a színházat meglátogattam*.”¹⁰

Ha azonban az igeikötő a többi szók közé sorolódik, akkor az elmélet számára matematikusak azok az esetek, amikor a hangsúlyos szó után az igeikötő a megszokott helyén, közvetlenül az ige előtt áll. Ezeket Fogarasi kivételekként kénytelen számon tartani. „Ha a mondatban *mind, minden* szók állanak ragaikkal (p.o. *mindíg, mindjárt* stb.) vagy összetételeikkel (p.o. *mindenféle*), és az ezekhez tartozó szókkal együtt, s ezeken fekszik a hangsúly, az ige követi ugyan őket, de előragát is megtartja maga előtt, p.o. *Taval minden játszószínt meglátogattam*, nem jó volna: *Minden játszószínt látogattam meg*.”¹¹

⁸ Brassai 2011 [1860–1863].

⁹ Fogarasi 1838: 243.

¹⁰ Uo.

¹¹ Fogarasi 1838: 289.

Évtizedekkel később, a Magyar Nyelvőr megindulásával új lendületet kaptak a szórendi kutatások. Az első szám bevezetőjében Szarvas Gábor hangsúlyos célként tűzte ki „a szó- és mondatrend részletekbe ható megvitatását”.¹² A viták nem kis részben a hangsúly és a szórend közötti viszony tisztázására, a Fogarasi-féle kivételek magyarázatára irányultak, s e kérdéshez szolt hozzá Arany is.

A tisztánlátást megnehezítette a nagyfokú nyelvhasználati ingadozás, amelyet a korszakra különösen jellemző kétnyelvűség, a felnőttként elmagyarosodók magas száma is erősíthetett. Másrészt Arany egy megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Fogarasi felfedezése nemcsak inspirálta, hanem meg is kötötte a szórendről való korabeli gondolkodást. Mint azt az *oly nagyot levágott a kolbászból, oly sokszor felhozta neki* példák kapcsán megjegyzi: „A kételkedő, kinek nyelvérzékében e forma nem él, vagy kinek *a priori* megállapított szabályaiba ütközik, mindig azt mondhatná, nem jól van, nem szabályos, hanem így kell: *oly nagyot vágott le, oly sokszor hozta fel* stb., mert, szerinte, az *oly nagy, oly sok* hangsúlya az igeikötő hátravetését parancsolja”.¹³

Arany célja: szembeállni az *a priori* megállapított szabályokkal, és a nyelvhasználati tényekből kiindulva kidolgozni a hangsúlyos szó utáni szórendi változatok magyarázatát. Kiindulópontja: az állító és a tagadó mondatok különbsége. Mint megfigyeli, igeikötős ige esetén, segédige hiányában a szórend a következőképpen alakul:¹⁴

1. Állítva:	2. Tagadva:
<i>Leírom.</i>	<i>Nem írom le.</i>

Segédige használatakor az állító mondat mai terminussal kifejezve megszakított szórendet tartalmaz, míg a tagadó szerkezetben a *nem*-et a segédige követi, ez után pedig a „határozatlan módú”, azaz infinitívuszi formában megjelenő igeikötős ige következik.¹⁵

3. Állítva:	4. Tagadva:
<i>Le fogom írni.</i>	<i>Nem fogom leírni.</i>

E négy típusból Arany egy sémát szerkeszt, amelynek fő szempontja az, hogy az igeikötő és az ige mikor tartozik szorosan össze, és mikor válnak el egymástól.¹⁶

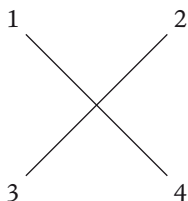
¹² Szarvas 1872: 2.

¹³ Arany 1873: 7–8.

¹⁴ Uo., 8.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo., 9.

Ez a rendszerezés természetesen megállja a helyét – bár az állító és a tagadó mondatok megkülönböztetése szempontjából nem Arany kritériuma tűnik a legfontosabbnak (ti. elválnak-e egymástól az igekötő és az ige). A nyelvi rendszerben inkább annak van jelentősége, hogy az igekötő közvetlenül megelőzi-e a ragozott igét (legyen az akár ige, akár segédige), vagy nem. Állító mondatban az igekötő közvetlenül a személyragos igealak előtt áll (*leírom, le fogom írni*), míg a tagadó mondat mintázata ettől eltér. Ez azonban a négy típus megkülönböztetésének jogosságát nem érinti.

Az elemzés igazi újdonsága azonban csak ezután következik. „Azt vettem észre”, írja Arany, „hogyan az állító mondatok rendszerét (1., 3.) követi minden olyan mondat, mely pozitív, a tagadókét (2., 4.), mely negatív jelleműnek mondható, úgy hogy e részben ellentétesek: sokszor – ritkán; leginkább – legkevésbé; is – sem; jobban – nem annyira; könnyen – nehezen; nagyon – kissé; bőven – szűken stb. a végtelenig”.¹⁷ Néhány példa:

1. (Plusz.)

Sokszor megszólította.

Jobban megérdemled.

2. (Minus.)

Ritkán szólította meg.

Nem annyira érdemled meg.

3. (Plusz.)

Sokszor meg akartam szólítani.

Tőled is meg fogom kérdezni.

4. (Minus.)

Ritkán tudtam megszólítani.

Tőled sem fogom megkérdezni.

Mint Arany megjegyzi, „ha a nyelv e 4 rendbeli schémától eltér, azt nyomatékosan végezt teszi”.¹⁸ Ezzel magyarázhatók az olyan példák, mint *Nem elfért volna az másutt is?*, vagy akár a parancs értékű felszólító mondat egyenes szórendje (*Megállj hé!*). A kortársak nyelvhasználatában megfigyelt nyelvi hibák pedig rendszerint az állító és a tagadó szerkezetek felcsereléséből, összekeveréséből adódnak (pl. *a keresztények kedélye felizgatva van; ez több jelenségből tűnik ki*).¹⁹

¹⁷ Uo., 9–10.

¹⁸ Uo., 10.

¹⁹ Uo., 10–11.

Arany második, kéziratban és töredékesen maradt szórendi cikkében az első tanulmány fogadtatásáról is szót ejt. Finom önjelöléssel jelzi csalódottságát, hogy újra össze kell foglalnia észrevételeit, „mert nem hízelelhetek magamnak azzal, hogy e pár éve közölt cikkekére valaki még emlékezne, s olvasmányaimban, a napi sajtón stb. legkisebb nyomát sem sejttem, hogy az írók figyelemre méltatták volna”.²⁰ Mint a bevezetőben jeleztem, a második tanulmány legfontosabb része az elemzés nélkül maradt példaanyag, ennek tanulságaira azonban majd a következő alfejezetben fogok kitérni.

Arany János elemzésének egyik hiányossága, hogy túlságosan intuitív módon használja a „pozitív” és a „negatív” jelzőt, például nem tisztázza, hogy miben áll egy negatív jellemű mondatot meghatározó szó (pl. *ritkán*, *nehezen*) negativitása. Másrészt az állítás és a tagadás szerkezeteinek szembeállításával kissé önkényesen ragadja ki az egyenes és a fordított szórend különbségének egyik funkcionális hátterét. Nem válik világossá, hogy miért a tagadó mondat szerkezetét követik a felszólító mondatok (*Állj meg!*) vagy éppen a kiegészítendő kérdések (*Mikor szólítottad meg?*). Furcsa volna ezeket tagadónak tekinteni, noha az állító funkciótól – ha abba a kijelentő értéket is beleértjük – szintén különböznek. Mindezek mellett Arany felfedezésével és az adatok rendszerezési módjával egyaránt egy folytatható, alapjában véve érvényes leírással járult hozzá a magyar szórendi kutatásokhoz.

A 19. század végétől az 1960-as évekig tartó (összességében kevés új szórendi felfedezést hozó) magyar leíró nyelvészeti kutatások mégsem Arany, hanem egy kortársa, Kicska Emil nyomán haladtak a Fogarasi-törvény kivételeinek magyarázatában.

Kicska „az értelem műveleteivel” hozta összefüggésbe az egyenes, illetve a fordított szórend használatát az egyes határozófajták után. Megoldása tehát (ma így mondanánk) kognitív alapozást feltételez, bár akkoriban a gondolkodás műveleteit leginkább „logikainak” nevezték. A *gyökerestül kitép, tetőtől-talpig megvizsgál* stb. szerkezetek ige előtti elemeinek összefoglaló funkciót tulajdonít. Ezek használatakor „nem rekesztek ki semmit, de valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen”. Ezzel szemben a *ritkán szólította meg, legkevésbé fogta pártját* típusú fordulatok esetében „kirekesztés az értelem művelete”.²¹

A javaslat előnye Aranyéval szemben, hogy megfoghatóbbá teszi a „pozitív jellem” mibenlétét. Az összefoglalás, és még inkább az idézett szövegrészben szereplő „hozzáfoglalás” fogalma különösen jól illik az *is*-t tartalmazó kifejezésekre és (a Fogaraitól is idézett) általános névmásokra. Kevésbé tűnik viszont szerencsésnek a kirekesztés terminusa. Az azonosító funkciójú, szintén fordított szórendű szerkezetek leírására ugyan

²⁰ Arany 1889: 364.

²¹ Kicska 1891: 297.

alkalmas („Ezét húztam ki – akkor kirekesztem a másik vagy a többi beteget”),²² a *ritkán* és társai megragadására azonban a korlátozás, megszorítás fogalma látszik célszerűbbnek. A *sem-es*, fordított szórendet megkívánó (és kétségkívül „negatív jellemű”) kifejezések pedig nem kirekesztő, hanem hozzáfoglaló értelműek lennének Kicska definíciója szerint – csak éppen egy tagadáshoz foglalnak hozzá újabb elemeket. Kicska tehát bizonyos szempontból továbblépést hozott, de a fordított szórend magyarázatára javasolt terminusa, a kirekesztés nem jelent megnyugtató megoldást.

Ennek ellenére Simonyi Zsigmond közvetítésével²³ Kicska magyarázata öröklődött tovább a magyar leíró nyelvészetben, és ez került be a korszakot betetőző nagy akadémiai leíró nyelvtan szórendi fejezetébe is.²⁴ Nem sokkal később a magyar nyelvudomány kánonja kettévált: a generatív nyelvészet megjelenésével egy teljesen más alapokon nyugvó iskola kezdett bele minden korábbinál intenzívebben a szórend kutatásába. A 20. század végének és a 21. század elejének magyar nyelvészetére az elméletek pluralizmusa jellemző: párhuzamosan folynak kutatások egymástól gyökeresen különböző irányzatok keretében. A következő részben azt kísérel meg bemutatni, hogy az Arany által feltárt jelenségekhez mennyire másképp közelít a generatív nyelvészet egy prominens képviselője, illetve a funkcionális kognitív nyelvészet.

Min múlik a mondat jelleme? A mai magyar nyelvészet válaszai

Egy generatív megközelítés és kritikája

É. Kiss Karalin 2006-os tanulmányában részletesen foglalkozik a hagyományosan (Kicska nyomán) összefoglalónak, illetve kirekesztőnek nevezett kifejezések szórendjével.²⁵ A cikk első felében bemutatja az érintett elemek generatív szintaktikai elemzését: az adott elméleten belül a kirekesztő kifejezések mondatszerkezeti helye az ún. fókuszpozíció, míg az összefoglaló kifejezések ún. adjunktumként csatolódnak ahhoz a kifejezéshez, amelyet módosítanak.²⁶ A tanulmány lényegi kérdése azonban az, hogy a kirekesztő kifejezések miért kerülnek fókuszpozícióba, azaz (elmélet-semlegesen megfogalmazva) miért következik utánuk fordított szórendben az igekötős ige.

²² Kicska 1891: 294.

²³ Simonyi 1905.

²⁴ Deme 1962.

²⁵ É. Kiss 2006.

²⁶ Vö. É. Kiss 2006: 444–445.

É. Kiss tézise, hogy „[az] összefoglaló és a kirekesztő kifejezések szórendi viselkedésének megértéséhez a határozott számnevet tartalmazó kifejezések kínálnak kulcsot. Ezek összefoglaló és kirekesztő szórenddel is állhatnak, és a kétféle szórend sajátos jelentéskülönbséggel jár együtt”.²⁷ A példák:

- (2) a. János két doboz cigarettát elszívott naponta.
b. János két doboz cigerattát szívott el naponta.
- (3) a. János 15 palacsintát megeszik.
b. János 15 palacsintát eszik meg.

É. Kiss a mondatok jelentéskülönbségét az igazságfeltételes szemantika keretében értelmezi, amely szerint a mondatok jelentése (vagy legalábbis bizonyos típusú mondatok jelentésének egy kitüntetett aspektusa) azonosítható azokkal a feltételekkel, amelyek esetén a mondat igaz állítást fejez ki.²⁸ A (2a) mondat akkor is igaz, ha János két doboznál több cigarettát szívott el naponta, a (3a) pedig akkor is, ha 15-nél több palacsintát eszik meg. Ezzel szemben a kirekesztő szórendű mondatok akkor fejeznek ki igaz állítást, ha János pontosan két doboz cigarettát szívott el (2b), illetve pontosan 15 palacsintát evett meg (3b). Azaz, mint É. Kiss megállapítja: „Egy *n* határozott számnévi módosító jelentése a természetes nyelvben: 'legalább *n*; *n* vagy több' – kivéve, ha a számneves kifejezés fókuszpozícióban áll, ahol jelentése: 'pontosan *n*'”.²⁹

A későbbiekben ezt az általánosítást É. Kiss kiterjeszti a határozatlan számneves kifejezésekre is. Megítélése szerint *A tüntetésen sok diák megjelent* mondat akkor is igaz lehet, ha az összes diák megjelent, azaz a 'legalább *n*; *n* vagy több' értelmezés itt is érvényesül.³⁰

A negatív értelmű módosítók, például a *kevés diák* esetében azonban ki kell zárni a 'legalább *n*; *n* vagy több' értelmezést, mivel ez szemantikai ellentmondáshoz vezetne. Mint É. Kiss írja: „Kísérreljük meg a *kevés diák* kifejezést is [*A tüntetésen kevés diák jelent meg* mondatban] a *sok diák*-hoz hasonlóan értelmezni! A *kevés diák* és a *sok diák* felfogható ugyanazon skála alsó és felső tartományába eső értékeknek. Ekkor a skálát kétpólusúnak, középtől pozitív és negatív irányba terjedőnek tekintjük. Nem egyirányú, növekvő skálának látjuk tehát, mint amilyen például a pozitív egész számok skálája, mely 1-től csak egy irányba, felfelé terjed. E kétpólusú skálán a *kevés diák* kifejezés

²⁷ É. Kiss 2006: 447.

²⁸ Vö. Davidson 1967. É. Kiss cikke az „igazságfeltételes szemantika” kifejezést nem használja, és elméleti kidolgozóira sem hivatkozik, inkább csak adotttnak veszi, hogy a kijelentő mondatok jelentését ezen elmélet segítségével lehet leírni. Az *igaz* és származékai a cikkben több mint harmincszor fordulnak elő.

²⁹ É. Kiss 2006: 449.

³⁰ Uo., 450–451.

a diákok olyan részhalmazát jelöli, mely a skála alsó, negatív tartományába esik. Ha e kifejezés nem fókuszpozícióban állna, [...] akkor [...] 'kevés vagy több diák'-ot jelentene, azaz értéke kiterjeszhető volna a skálán felfelé. A *kevés diák* jelölte részhalmaz felsőbb értékekkel való helyettesítésekor viszont előbb-utóbb belecúsznánk a skála felső, pozitív felébe, a *sok diák* jelölte részhalmazok tartományába! Ez nyilvánvalóan ellenkező a beszélő szándékával.”³¹

A pozitív tartományba való átcsúszás megakadályozását a fókuszpozíció biztosítja. A fókusz ugyanis É. Kiss szerint a kimerítő azonosítás funkciójával rendelkezik: kimerítően – azaz teljesen, hiánytalanul – azonosítja egy halmaznak azt a valódi részhalmazát, amelyre a mondatban kifejezett állítás igaz.³² Például a *JÁNOST hívtam meg* mondatban a *JÁNOST* foglalja el a fókuszpozíciót. A beszélő Jánost azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, akit meghívott: 'Jánost hívtam meg és mást nem'. Fókuszpozícióban álló számnevek esetén a 'legalább *n*' jelentés kiegészül a 'legfeljebb *n*'-nel, ami a 'pontosan *n*' jelentést eredményezi.³³

É. Kiss igazságfeltételes szemantikai megközelítése a jelentés egy objektivista (a humán nézőpont helyett „God’s eye” perspektívát alkalmazó³⁴) felfogásán alapul. A jelentés a nyelvi jel és a világ kapcsolatában értelmeződik. Az alapkérdés, hogy egy mondat milyen objektív feltételek mellett fejez ki igaz állítást – függetlenül attól, hogy a beszélő milyen nézőpontot, feldolgozási módot választ a tapasztalatai megosztásához. Ez a kiindulópont azonban aligha célravezető, ha figyelembe vesszük Arany hátramaradt írásának alább megismételt példamondatait:

- (4) a. Csak néha találja meg.
b. Néha mégis megleli.

É. Kiss elemzéséből kiindulva a *csak néha* (és ugyanígy a *ritkán*, vö. a *Ritkán találja meg* példát) azért áll fókuszpozícióban – azért előzi meg közvetlenül a fordított szórendű igét –, mert így akadályozható meg, hogy átcsússzunk a skála pozitív tartományába. A (4b)-ben szereplő *néha* viszont nincs fókuszpozícióban. Vajon ez azzal a veszéllyel jár, hogy bárki is a 'néha vagy többször' jelentést fogja választani, és így végső soron a *néha megleli* a 'gyakran megleli' vagy akár a 'mindig megleli' értelmezést is megengedi? Úgy tűnik, ilyesfajta veszély nem fenyeget. A (4a) és (4b) mondatok jelentése igazságfeltételes szemantikai szempontból lényegében azonos: a *csak néha* (illetőleg a *ritkán*) és a *néha*

³¹ Uo., 451–452.

³² Vö. É. Kiss 1998: 22.

³³ É. Kiss 2006: 451–452.

³⁴ Vö. Lakoff 1987: 247.

egyaránt alacsony gyakorisági fokra utal. A szórendi különbség funkcionális hátterét tehát valami másban kell keresni. Ugyanott, ahol annak okát is, hogy miért kétpólusú a skála – mert ez É. Kiss elemzésében valójában nem kap magyarázatot.

A funkcionális kognitív megközelítés

A funkcionális kognitív nyelvészet a jelentés konceptualista értelmezését követi.³⁵ A jelentés ebből a nézőpontból elválaszthatatlan attól, ahogyan a konceptualizálók (a diskurzus résztvevői) mentálisan feldolgozzák és megosztják egymással tapasztalataikat. Mint Tomasello írja, a nyelvi szimbólumok „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg”.³⁶ Arra a lehetőségre, hogy ugyanazt a világbeli dolgot, eseményt stb. különböző módokon vagyunk képesek megfigyelni, értelmezni, értékelni, a kognitív nyelvészet a **konstruálás** fogalmával utal.³⁷ A konstruálás a nyelvi jelentésképzés elválaszthatatlan része: a nyelvi szimbólumok nem „valamit” jelentenek, hanem „valamit valahogyan” tesznek megfigyelhetővé és értelmezhetővé.

A konstruálásnak különféle dimenziói vannak.³⁸ Az egyik ezek közül, hogy ugyanazt a tapasztalati jelenetet ábrázolhatjuk sematikusabban vagy kidolgozottabban – azaz pontosabb, részletezettebb módon – is. Például a *Valaki elutazott* → *Mari elutazott* → *Mari elutazott Rómába* → *Mari tegnap repülővel elutazott Rómába* mondatok a **kidolgozottság** egyre magasabb fokán állnak. Egy másik dimenzió, hogy ugyanazt a jelenetet (eseményt, helyzetet) különböző **nézőpontokból** lehet megfigyelni (például a *János felhívta Marit* és a *Marit felhívta János*, vagy *Az út a hegyről a völgybe vezet* és *Az út a völgyből a hegyre vezet* mondatok eltérő nézőpontból ábrázolnak egy-egy objektíve azonos eseményt, illetve térbeli konfigurációt).

Térjünk ezek után vissza Arany hátrahagyott cikkének példaanyagához, és kíséreljük meg a konstruálás jelensége felől megközelíteni az adatokat.

- (5) a. Könnyen megalkudtunk, de nehezen fizetett meg. Nagynehezen megfizetett.
b. Jól megcsinálta. Rosszul csinálta meg. Sokára, rosszul, megcsinálta.
c. Többnyire megtalálja. Csak néha találja meg. Néha mégis megleli.

³⁵ Vö. Langacker 2007: 431.

³⁶ Tomasello 2002 [1999]: 137.

³⁷ Langacker 2008: 55.

³⁸ Langacker 2008: 55–85; Tolcsvai Nagy 2013: 133.

A *Nehezen fizetett meg* és a *Nagynehezen megfizetett* jelentéskülönbsége nem a két mondat igazságfeltételein alapul. Mindkét mondat egy olyan helyzetben hangozhat el, olyan helyzetben fejez ki igaz állítást, amelyben a megfizetés megtörtént, ugyanakkor nehézségek árán. A beszélő azonban kétféle konstruálási mód közül választhat: vagy arra irányítja a figyelmet, hogy az elvárásoktól, az **ideális normától** eltérő módon történt meg az esemény (*Nehezen fizetett meg*), vagy arra, hogy a nehézségeket sikerült legyőzni, és a megfizetés mégiscsak eredményesen megvalósult (*Nagynehezen megfizetett*). Az (5b) második és harmadik mondata közötti jelentéskülönbség hasonlóan értelmezhető. Itt a *sokára, rosszul* és a *megcsinálta* közé egy *de* kötőszót tehetnénk, így ez a példa két tagmondat kapcsolatából is származtatható: *Sokára, rosszul [csinálta meg], [de] megcsinálta*. Az (5c) példasorban a *Csak néha találja meg* egy alacsony gyakorisági fok negatív beszélői értékelését tükrözi, míg a *Néha mégis megleli* ugyan szintén alacsony gyakorisági fokú megvalósulást jelöl, de immár pozitív beszélői értékelés mellett.

Az tehát, hogy É. Kiss skálája kétpólusú, így például a *ritkán* és a *gyakran* a skála két különböző tartományához tartoznak, nem a gyakorisági fokok objektív sorba rendezésének, hanem a beszélői értékelésnek mint a konstruálás egyik dimenziójának a függvénye. A *néha* alacsony gyakorisági fokot jelöl, mégis „pozitív jellemű”, mivel (*csak* nélküli) használatával a beszélő az esemény eredményes megtörténtét helyezi előtérbe, s ennek megfelelően az állító mondat sémáját alkalmazza.

Mindez eddig egy előzetes magyarázat, amelyet az alábbiakban részletesebben is kifejték. Előbb a szlavista Péter Mihálynak az ideális norma fogalmán és a mondat aspektusán alapuló magyarázatát ismertetem, majd áttérek a saját elemzéseimre. Péter Mihály ugyan szlavistaként nem a kognitív nyelvészet (mint elsősorban angolszász háttérű, az 1980-as években megszülető nyelvtudományi irányzat) képviselője, de a nyelvészeti funkcionalizmus korábbi műhelyeinek, különösen a Prágai Iskolának a követőjeként ahhoz hasonló nézőpontot érvényesít.

Mint Péter Mihály írja, „[a] társadalmi érvényű értékelések mindenkor bizonyos normákra, a valóság idealizált modelljének megfelelő elképzélésekre, követelményekre vonatkoztatnak. Normán ebben az esetben nem valamely értékelő skála középpontja, hanem pozitív pólusa értendő [...]. Jó az, ami az »ideális világmodell« adott normájának megfelel, ami pedig eltér ettől a normától, az *rossz*».³⁹

Felfogása szerint „[a] perfektív igék aspektuális alapjelentése a cselekvésnek osztatlan teljességében, totalitásában történő szemléletét fejezi ki”.⁴⁰ A perfektív ige totális jelentésében bizonyos értékelő jegyek is benne foglaltatnak, amelyek „a szóban forgó cselekvés mindenkori társadalmi érvényű, ideális normájára vonatkoznak. Pl. napjainkban a *jól főz*

³⁹ Péter 2008: 2.

⁴⁰ Uo., 3.

cselekvés totalitása tartalmazza az [ízletesen], [változatosan], [gazdaságosan], [az egészséges táplálkozás követelményeinek megfelelően] stb. értékelő jegyeket”.⁴¹ Innen már csak egy lépés az alábbi példák magyarázata.

- (6) a. Zsuzsi könnyen megoldotta a számtanpéldát.
b. Zsuzsi nehezen oldotta meg a számtanpéldát.
c. *Zsuzsi nehezen megoldotta a számtanpéldát.
d. Zsuzsi nagy nehezen megoldotta a számtanpéldát.

Mint Péter Mihály írja, „[a] feladatot megoldó cselekvés totalitásában benne foglaltatnak az adott cselekvés »ideális normájának« értékelő szemái, köztük a [könnyen] széma, amely [6a]-ban explicit módon is megjelenik s ezáltal intenzívebbé teszi az értékelést. [...] Ezzel szemben [6b]-ben a *nehezen* határozó részlegesen ellentmond a totalitás értékelő komponensének, ezért a határvetett igekötős ige nem jelöli a cselekvés totalitását”.⁴² A (6c) mondat azért nem elfogadható (mint azt a * szimbólum jelzi), mert „a határozó és az ige jelölt totalitása, illetve annak értékelő komponense között szemantikai ellentmondás áll fenn”. Ugyanakkor (6d) elfogadható, mivel „némiképp enyhíti az ellentmondást: a *nagy nehezen* mögé odaértünk egy implicit engedményt (*de mégis...*)”.⁴³

Péter Mihály elemzésének legfőbb erénye a szemantikai egyezés elvének felhasználása. Mint Apreszjanra⁴⁴ hivatkozva írja, „[s]zemantikai egyezésről, illetve kapcsolódásról akkor beszélhetünk, ha az adott szintaktikai szerkezet szavai közös szemákkal rendelkeznek.”⁴⁵ Az elv nemcsak a (6a) és a (6b) típusú mondatok szórendi különbségének funkcionális hátterét világítja meg, hanem azt is, hogy az alábbi példákban miért egyenes szórenddel találkozunk.

- (7) a. Mari ügyetlenül odakozmálta a húst.
b. A szabó csúnyán elszabta a nadrágot.
c. Feri meggondolatlanul kifecsegte a titkot.⁴⁶

Kontextus nélkül azt gondolhatnánk, hogy az *ügyetlenül*, *csúnyán*, *meggondolatlanul* szavak negatív jellemű mondatot határoznak meg. Azonban, mint Péter Mihály megjegyzi, „[a]z *odakozmál*, *elszab*, *kifecseg* igék negatív totalitásával (»antinormájával«)

⁴¹ Uo., 5.

⁴² Uo., 5–6.

⁴³ Uo., 6.

⁴⁴ Apreszjan 1974: 13.

⁴⁵ Péter 2008: 5.

⁴⁶ Uo., 6.

szemantikailag egyeznek a szintén negatív értékelésű határozók, amelyek, akárcsak a pozitív példák esetében, erősítik az értékelést”.⁴⁷

Ugyanakkor, miközben a szemantikai egyezés elvének felhasználása feltétlenül produktív, kevésbé tűnik szerencsésnek a fordított szórend magyarázatát az aspektuális megkülönböztetésekre építeni.

- (8) a. Ki olvassa a Háború és békét?
b. Ki olvassa el a Háború és békét?

A (8a) és a (8b) mondatok aspektusa eltér: az előbbi folyamatos, az utóbbi perfektív szemléletű. Ebből adódik, hogy a (8a)-t a jelen időre lehet vonatkoztatni (‘Ki az, aki benne van a regény olvasásának folyamatában?’), míg a (8b) csakis a jövőre nézve értelmezhető. A perfektív igék a cselekvés időbeli határoltóságát implikálják, ami egy külső nézőpontot feltételez: a perfektíven megkonstruált eseményben nem lehet ‘benne lenni’, hanem csak kívülről lehet szemlélni azt. Egy befejezett aspektusú igének ezért a szó szoros értelmében nincs jelen ideje, hanem csak múlt és jövő ideje. A folyamatos aspektus ezzel szemben megengedi az eseménynek egy belső nézőpontból való feldolgozását.⁴⁸ A (8b) kiegészítendő kérdés a perfektív aspektusa ellenére fordított szórendet mutat, ami arra utal, hogy az aspektusból nem lehet levezetni az igekötős ige szórendjét.

Saját kutatásaimban ezért egy más irányból indultam el, de a javaslatom szorosan érintkezik Péter Mihálynak a szemantikai egyezés elvén alapuló megoldásával.

Kiindulópontom az a megfigyelés, hogy a magyar igei állítmány funkcionális értelemben nem mondatrész, hanem **sematikus mondat**. Fizikai-formai szempontból a ragozott ige legtöbbször csak része a mondatnak, funkcióját tekintve azonban nem úgy viszonyul a teljes mondatához, mint rész az egészhez, hanem inkább úgy, mint sematikus egész egy kidolgozottabb, komplexebb egészhez.⁴⁹ A magyar igék mondatértékűségére már Brassai igen érzékletes példákkal világított rá.

„[Az ige] maga magában képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek meg urok nélkül. *Esik, havazik, villámlik, dörög, kiabálnak, muzsikálnak, egyél, szaladj* sat. mindnyájan magukra egészen megmondják a mit a mondó akar. A halló pedig nem szükség hogy kiegészítse, valamit hozzátegyen, mással felcserélje, hanem rögtön és teljesen az a képzet támad benne, a mit a mondó szándéklott ébreszteni. Mikor azt mondja nekem valaki: *esik*, az eső egész jelensége, az ég beborúlta, a cseppek hullása, a föld megnedvesedése, egész teljességében oly élénkséggben megjelen képzelődésben látatlanul is, hogy egy Vörösmarty vagy Arany költői leírása

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ E különbség kognitív nyelvészeti magyarázatához vö. Janda 2004.

⁴⁹ Imrényi 2013: 62; Imrényi 2015.

se tehetné különben. E szóban: *kiabálnak*, a tátott szájak, a levegő s ez által a halló idegei megrezentése, maga a hang, mind bé vannak foglalva, és így cselekvény, alany és tárgy összeolvadva keltik egyetlen szóban a kívánt képet.”⁵⁰

Ha azonban elfogadjuk, hogy az igei állítványok, például a személyragozott igekötős igék sematikus mondatok, akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy milyen mondatok. Egy igei állítvány bővítvények, módosító elemek nélkül a következő mondat típusok kifejezésére alkalmas, megfelelő támogató kontextusban:

- (9) a. pozitív kijelentő mondat: *Elutazott.*
- b. eldöntendő kérdés: *Elutazott?*
- c. felszólító mondat: *Utazz el!*
- d. korholást, szemrehányást kifejező mondat: *Utaztál volna el!*

Tételezzük fel, hogy a fentiek közül a (9a) képviseli az **alapbeállítást**, azaz a legalapvetőbb funkciót és formai megvalósulást. Ebben az igekötős ige olyan pozitív kijelentő mondat, amelynek funkciója egy folyamat időbeli megvalósulásának állítása.

Langacker javaslata szerint egy nyelvi rendszeren, paradigmán belül a legegyszerűbb fogalmi szerkezetű tag képviseli az alapbeállítást (*baseline*), amely kiindulópontot jelent más, összetettebb jelentésű rendszertagok feldolgozásához. E rendszertagok az alapbeállításhoz képest valamilyen funkcionális eltérést mutatnak, amelyet a formai oldalon (általában) jelölni kell.⁵¹ Egy egyszerű példa az alapbeállításra a főnevek körében az egyes szám, amely kiindulópontot jelent a többes szám összetettebb fogalmi szerkezetének feldolgozásához, és ez utóbbit – az angolban, a magyarban és számos más nyelvben – egy külön morféma jelöli. A mondatok esetében pedig a kijelentő értéket és a pozitív polaritást – valamint ezek együttállását, a pozitív kijelentő funkciót – lehet alapbeállításként értelmezni.⁵² Az ettől eltérő funkciókat a magyarban különféle morfológiai, lexikai, szórendi és/vagy prozódiai megoldások fejezik ki – például a (9b) alatti eldöntendő kérdést az emelkedő-eső dallamminta, a (9c)-ben szereplő felszólító mondatot pedig a fordított szórend és a felszólító módjel különbözteti meg a (9a)-tól.

A kijelentő mondat alapbeállítás jellege szorosan összefügg azzal, hogy számos szövegtípusban ez a mondatfajta a leggyakoribb,⁵³ illetve azzal is, hogy a hallgatótól csak elemi figyelmi-értelmezői műveletet (gyakran pusztán tudomásulvételt) igényel, míg a további beszédcselekvés-típusok a társas megismerés és cselekvés összetettebb mintázataiba illeszkednek.⁵⁴ A pozitív pólus, azaz az állító funkció alapbeállítás mivolta pedig

⁵⁰ Brassai 2011 [1860–1863]: 102.

⁵¹ Vö. Langacker 2012: 11–12.

⁵² Vö. Goldberg 2006: 177; Langacker 2012: 15, 38.

⁵³ Givón 2001: 287.

⁵⁴ Croft 1994: 473; Langacker 2012: 14.

az észlelés törvényszerűségeiből következik. Észlelni csak azt tudjuk, ami a látóterünkben **van**, nem pedig azt, ami **nincs** – egy negatív szituáció sohasem lehet észlelet, szenzomotoros tapasztalat, hanem csak az elvárások és az észlelet összehasonlításából származó értelmezés.⁵⁵ Mivel a testünkhöz, érzékszerveinkhez kötött észlelésünk lényegi szerepet játszik egész kognitív működésünkben és így társas nyelvi tevékenységünkben is, a pozitív beállítódás a nyelvi rendszerben is érvényesül. A tagadó mondat fogalmi szempontból összetettebb, mint az állító, és ennek megfelelően egy külön nyelvi elem, a tagadószó használatát igényli.

A pozitív kijelentő funkciójú, egy folyamat időbeli megvalósulását állító mondatértékű igei állítmányt (pl. *Elutazott. Leírom. Megoldotta. Megérdemled.*) **protoállításnak** nevezem.

A protoállításból kiindulva az összetettebb szerkezetek létrehozásának egyik módja, hogy kidolgozzuk, azaz pontosabban, részletesebben kifejezzük az ábrázolt esemény különféle szereplőit és körülményeit. Például az *Elutazott* csak sematikus utal az elutazó személyre: az E/3. személyragozás jelzi, hogy nem a beszédpartnernek valamilyenképp van szó. Ugyanígy a mozgás iránya is csak igen sematikus jelölést kap az *el-* igekötő révén. A folyamat további körülményei közül még az időt jelöli a morfológiai szerkezet (vö. az időjel szerepét), az egyéb körülmények pedig az ELUTAZÁS tudáskeretén⁵⁶ keresztül, azaz az elutazási eseményekkel kapcsolatos enciklopédikus tudásunkból érhetők el (pl. ide tartozik, hogy az elutazás rendszerint valamilyen közlekedési eszközt igényel).

Az *Elutazott* protoállítás kidolgozását az alábbi példák szemléltetik.

(10) Elutazott. → Mari elutazott. → Mari elutazott Rómába. → Mari tegnap repüléssel elutazott Rómába.

Mindezen mondatok a közlési funkciójuk típusa szempontjából nem különböznek: mindegyik egy elutazási esemény időbeli megvalósulását állítja. Eltérésük kizárólag abban áll, hogy a beszélő más-más kidolgozottsági fokon konstruálja meg az ábrázolt eseményt. A kidolgozottság mértéke azzal függ össze, hogy az adott beszédhelyzetben az ábrázolt folyamat szereplői és körülményei közül melyik releváns, illetve kontextuálisan hozzáférhető. Az *Elutazott* protoállítás önmagában is megfelelő megnyilatkozás, ha a beszédpartnernek közös aktivált tudásának része, hogy kiről van szó, az úticél pedig ismert vagy nem releváns. Ha a diskurzuselőzményből minden szereplő/körülmény

⁵⁵ Szilágyi 1996: 110.

⁵⁶ A tudáskeret az ún. keretszemantikai kutatások központi fogalma, vö. Fillmore 1982.

ismert, akkor a kidolgozottabb mondatot a protoállítás képviselheti (A: *Mari elutazott Rómába?* B: *Igen, elutazott*). A kidolgozottság foka és a kontextusra való hagyatkozás mértéke fordítottan arányos.⁵⁷

Ezek után térhetünk rá arra a kérdésre, hogy mi lehet a fordított szórend funkcionális háttere. Figyelmünket most fordítsuk kizárólag azokra az esetekre, amikor a fordított szórend használata összefügg egy, az igét közvetlenül megelőző hangsúlyos kifejezés jelenlétével. Ezt az elemet az alábbi példákban nagybetűs írásmód jelöli.

- (11) a. tagadó mondat: *Mari NEM utazott el Rómába.*
b. kiegészítendő kérdés: *KI utazott el Rómába?*
c. kizáró azonosítás: *MARI utazott el Rómába (nem más).*
d. megszorítás, korlátozás: *Mari RITKÁN utazik el Rómába.*

A „nyelvi anyag” szempontjából a fenti példák is tartalmazzák azokat az elemeket (az igekötőt és a kijelentő módú személyragozott igét), amelyek alapbeállítás szerint, egyenes szórendben egy protoállítást fejeznek ki. Az igekötős igét azonban olyan kifejezés előzi meg mindegyikben, amelynek a jelentése (és ezáltal a teljes mintázaté is) összeegyeztethetetlen a protoállítás funkcióval, azaz az ábrázolt esemény időbeli megvalósulásának állításával. Másképp megfogalmazva, egyik mondat sem az *Elutazott* protoállítás pusztá kidolgozásának (részletesebb kifejtésének) az eredménye.

A (11a) nem állítja, hanem tagadja az esemény megvalósulását. A (11b) funkciója nem az elutazás megtörténtének állítása, hanem rákérdezés az elutazó személy kilétére. A (11c) beszélője nem állítja, hanem előfeltételezi, hogy történt egy elutazási esemény, és Marit azonosítja mint azt az egyedüli releváns személyt, aki elutazott. Végül a (11d) beszélője a gyakoriság szempontjából korlátozza az elutazási esemény megvalósulását, kifejezve, hogy az ezzel kapcsolatos elvárások nem teljesülnek.

Az ige előtti kifejezés jelentése mindegyik esetben inkompatibilis az igekötős ige alapbeállítás szerinti protoállítás funkciójával. A fordított szórend magyarázatának háttere tehát valóban az, amit Péter Mihály Apreszjan nyomán a szemantikai egyezés elvének nevez. Azonban a szemantikai egyezés elvét az érintett jelenség kapcsán nem annyira az aspektussal, mint inkább a mondat közlési funkciójával érdemes összefüggésbe hozni. Az *elutazott* protoállítás közlési funkciója egy folyamat időbeli megvalósulásának állítása. A (11)-ben szereplő ige előtti elemek **felülírják** a protoállítás funkciót (megakadályozzák annak a teljes mondat szintjén való érvényesülését), amit formai oldalon az alapbeállítás szerinti egyenes szórend felülírása, azaz a fordított szórend jelöl.⁵⁸

⁵⁷ A relevancia és a kontextuális hozzáférhetőség szerepéhez vö. Goldberg 2006: 190; Imrényi 2013: 59.

⁵⁸ Vö. Imrényi 2013: 317–318.

Térjünk vissza Arany példáira! A *Nagynehezen megfizetett* tekinthető a *Megfizetett* protoállítás kidolgozása eredményének, amelyben a beszélő pontosítja a megfizetés egyik körülményét. A *Néha megtalálja* szintén értelmezhető úgy, mint a *Megtalálja* protoállításnak megfelelő, attól csak a kidolgozottság fokában különböző mondat. Ezzel szemben a *Nehezen fizetett meg* és a *Csak néha találja meg* példákat nem lehet a *Megfizetett/Megtalálja* protoállítások pusztá kidolgozásaként érteni, mivel közlési funkciójuk teljesen más. Mindezt jól mutatja, hogy míg a *nagynehezen-t*, illetve a *néha* határozót tartalmazó mondatok megfelelő kontextusban redukálhatók a protoállításra (l. (12), (13)), addig a *nehezen-t* vagy *csak néha-t* tartalmazók nem (l. (14), (15)). A pragmatikai szempontból elfogadhatatlan megnyilatkozásokat # szimbólum jelzi.

(12) A: Nagynehezen megfizetett?
B: Igen, megfizetett.	(14) A: Nehezen fizetett meg?
B: # Igen, megfizetett.
(13) A: Néha megtalálja?
B: Igen, megtalálja.	(15) A: Csak néha találja meg?
B: # Igen, megtalálja.

A tesztet a (7)-es példákra is alkalmazhatjuk. A *Mari ügyetlenül odakozmálta a húst* az *odakozmálta* kidolgozásának az eredménye, így a mondatot a protoállításra lehet redukálni (A: *Mari ügyetlenül odakozmálta a húst?* B: *Igen, odakozmálta*). Ezzel szemben A *szakács ügyetlenül fogta meg a lábost* mondat nem a *megfogta (a lábost)* kidolgozása eredménye (A: *A szakács ügyetlenül fogta meg a lábost?* B: # *Igen, megfogta*), mivel az ÜGYETLENÜL széma összeegyeztethetetlen a MEGFOGÁS (ez esetben A LÁBOS MEGFOGÁSA) megtörténének állításával, az esemény tudáskeretéhez tartozó ideális normával.

Összefoglalásul, ebben a részben Arany János megfigyeléseinek továbbgondolásához, illetve tágabb értelemben a fordított szórend magyarázatához a kognitív nyelvészet nézőpontját alkalmaztam. Az egyenes és a fordított szórend különbségének szemantikai hátterét a javaslat szerint nem a mondat igazságfeltételei jelentik, hanem a konstruálás módjai közötti választás. A *Nehezen fizetett meg* és a *Nagynehezen megfizetett*, vagy éppen a *Csak néha találja meg* és a *Néha mégis megleli* példák objektív igazságfeltételei azonosak, ám a beszélő egyik esetben az elvárásoktól való eltérést, míg a másik esetben az esemény sikeres megtörténtét helyezi előtérbe.

Péter Mihály elemzésében előremutató volt a szemantikai egyezés elvének alkalmazása, kevésbé tűnt ugyanakkor termékenynek a fordított szórendnek az aspektusra épülő magyarázata. Saját javaslatom kiindulópontja, hogy a magyar igei állítmányok alapbeállítás szerint sematikus pozitív kijelentő mondatok (protoállítások). A fordított szórendet kiváltó tagadó, kérdő, azonosító vagy megszorító funkciójú elemek közös tulajdonsága,

hogy olyan mondatokat határoznak meg, amelyek funkciója nem az ábrázolt folyamat időbeli megvalósulásának állítása. Az igekötős igéhez kötődő alapbeállítás szerinti funkció felülírását az alapbeállítás szerinti egyenes szórend felülírása fejezi ki.

Összefoglalás

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa Arany János szórendi írásainak egyik fő eredményét, a pozitív, illetve negatív jellemű mondatok megkülönböztetését, és értelmezze azt a 19. század kontextusában, valamint a mai magyar nyelvészet szemszögéből.

A 19. századi kontextus szempontjából kiemelkedően fontos előzmény volt Fogarasi hangsúlyszabálya. Arany fellépett e szabály „túlkapásai” (az *oly nagyot levágott a kolbászból* szórend stigmatizálása) ellen, és átfogó rendszert alkotott, melynek alapja az állító és a tagadó mondatok megkülönböztetése volt. Elsőként dokumentálta részletesen a pozitív, illetve negatív jelentésű határozók (pl. *sokszor – ritkán*) szórendi viselkedésbeli különbségét. A közvetlen utókor azonban nem az ő nyomdokain haladt tovább, hanem Kicska Emilnek az összefoglaló és a kirekesztő kifejezéseket szembeállító javaslatát vitte tovább.

A mai magyar nyelvészetben Arany felfedezéseinek továbbgondolása, modern tudományos magyarázata továbbra is aktuális kérdés. Nincs egységesen elfogadott elmélet, hanem ehelyett versengő irányzatok léteznek egymás mellett. É. Kiss Katalin generatív magyarázata a mondatok igazságfeltételein, illetve a magyar mondat szerkezetben feltételezett fókuszpozíció értelmezési elvén alapul. A *nagynehezen* és a *nehezen* vagy éppen a *néha* és a *ritkán* különbségét azonban érdemesebb a mondat igazságfeltételei helyett a konstruálás módja (mégpedig a beszélőnek az ábrázolt szituációval kapcsolatos értékelése) felől megközelíteni. Az ige előtti hangsúlyos kifejezések utáni fordított szórend funkcionális háttérét a javaslat szerint az adja, hogy ezen kifejezések jelentése konfliktusban áll az igei állítmány protoállításként (egy folyamat időbeli megvalósulását állító sematikus pozitív kijelentő mondatként) való értelmezésével.

Források

- Arany 1873: ARANY János, *A szórend*, Magyar Nyelvőr, 1873(2.), 7–11.
- Arany 1889: ARANY János, *Még egyszer a szórend = ARANY János Hátrahagyott iratai és levelezése, II: ARANY János Hátrahagyott prózai dolgozatai*, Bp., 1889, 363–367.
- Brassai 2011 [1860–1863]: BRASSAI Sámuel, *A magyar mondat (I. és II. értekezés) = BRASSAI S., A magyar mondat*, vál. ELEKFI László, KIEFER Ferenc, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2011, 11–187.
- Fogarasi 1838: FOGARASI János, *Euréka*, Athenaeum, 1838(3.), 193–198, 241–249, 289–297.
- Kicska 1891: KICSKA Emil, *Hangsúly és szórend*, Magyar Nyelvőr, 1891(20.), 292–298.
- Simonyi 1905: SIMONYI Zsigmond, *A magyar nyelv*, Bp., Athenaeum, 1905.
- Szarvas 1872: SZARVAS Gábor, *Mit akarunk?*, Magyar Nyelvőr, 1872(1.) 1–4.

Hivatkozott irodalom

- Apreszjan1974: APRESZJAN, Ju. D., *Лексическая семантика*. Наука, Москва, 1974.
- Croft 1994: CROFT, William, *Speech Act Classification, Language Typology and Cognition = Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*, ed. Savas L. TSOHATZIDIS, London–New York, Routledge, 1994, 460–477.
- Davidson 1967: DAVIDSON, Donald, *Truth and Meaning*, Synthese, 1967(17.), 304–323.
- Deme 1962: DEME László, *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet = A mai magyar nyelv rendszere, II*, szerk. TOMPA József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 458–522.
- Fillmore, 1982: FILLMORE, Charles, *Frame Semantics = Linguistics in the Morning Calm*, ed. The Linguistic Society of Korea, Seoul, Hanshin, 1982, 111–137.
- Geeraerts–Cuyckens 2007: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, ed. Dirk GEE-RAERTS, Hubert CUYCKENS, Oxford, Oxford University Press, 2007.

- Givón 2001: GIVÓN, Talmy, *Syntax: An Introduction*, Amsterdam, John Benjamins, 2001.
- Golberg 2006: GOLBERG, Adele, *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Hegedűs 1985: HEGEDŰS Rita, *A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében*, Bölcsészdoktori értekezés, Bp., ELTE, 1985.
- Imrényi 2013: IMRÉNYI András, *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2013 (Nyelvtudományi Értekezések, 164).
- Imrényi 2015: IMRÉNYI András, *Önhasonlóság a magyar elemi mondatban*, Magyar Nyelvőr, 2015(139.), 309–321.
- Janda 2004: JANDA, Laura A., *A Metaphor in Search of a Source Domain: The Categories of Slavic Aspect*, *Cognitive Linguistics*, 2004(15.), 471–527.
- É. Kiss 1998: É. KISS Katalin, *Mondattan* = É. KISS Katalin, KIEFER Ferenc, SIPTÁR Péter, *Új magyar nyelvtan*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 1–184.
- É. Kiss 2006: É. KISS Katalin, *Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata*, *Magyar Nyelv*, 2006(102.), 442–459.
- Kövecses–Benczes 2010: KÖVECSES Zoltán, BENCZES Réka, *Kognitív nyelvészet*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010.
- Lakoff 1987: LAKOFF, George, *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago, The University of Chicago Press, 1987.
- Langacker 1987: LANGACKER, Ronald W., *Foundations of Cognitive Grammar, 1: Theoretical Prerequisites*, Stanford, Stanford University Press, 1987.
- Langacker 2008: LANGACKER, Ronald W., *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Langacker 2007: LANGACKER, Ronald W., *Cognitive Grammar = The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, ed. Dirk GEERAERTS, Hubert CUYCKENS, Oxford, Oxford University Press, 2007, 421–462.

- Langacker 2012: LANGACKER, Ronald W., *Substrate, System, and Expression: Aspects of the Functional Organization of English Finite Clauses = Cognitive Linguistics between Universality and Variation*, ed. Mario BRDAR, Ida RAFFAELLI, Milena ŽIC FUCHS, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 3–52.
- Nagyházi 2011: NAGYHÁZI Bernadette, *Az egyszerű mondat szórendjének egy lehetséges tanítási modellje a magyar mint idegen nyelv oktatásában*, Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2011.
- Péter 2008: PÉTER Mihály, *A magyar aspektusról – más aspektusból*, Magyar Nyelv, 2008(104.), 1–11.
- Szilágyi 1996: SZILÁGYI N. Sándor, *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács, 1996.
- Tolcsvai Nagy 2013: TOLCSVAI NAGY Gábor, *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*, Bp., Osiris, 2013.
- Tomasello 2002 [1999]: TOMASELLO, Michael, *Gondolkodás és kultúra*, ford. GERVAIN Judit, Bp., Osiris, 2002.

Gábori Kovács József

Arany János és az akadémiai jutalomtételek¹

Arany János 1865–1877 között titoknoki, majd főtitkári minőségben szervezte a Magyar Tudományos Akadémia munkáját. A két tisztség lényegében megegyezett; a titoknok megnevezést 1870-ben főtitkárként változtatták. A költő 1865. január 26-i megválasztását követően hivatalát már másnap átvette,² míg főtitkárként az 1870. január 17-i elnökválasztó egyes ülésben nevezték ki.³ Arany ez idő tájt az Akadémia mindenkori elnöke és másodelnöke után a harmadik legfontosabb pozíciót töltötte be; az ő hatáskörébe tartozott a hivatal ügyeinek intézése. Ennek megfelelően maga alakította ki a titoknokságának sokfelé ágazó munkakörét, ő jegyezte be az egyes üléseken megtartott előadásokat, szerkesztette az Akadémia folyóiratait, intézte a kiadványok ügyeit, bontotta fel a napi postát, s a legtöbb iratra ő fogalmazta meg a választ, amelyet az elnök vagy ő maga írt alá. Az Akadémia éves tevékenységét ismertető beszámolókat is a titoknok készítette. Arany tehát csaknem másfél évtizeden keresztül látott el fontos tudományos szervezési feladatokat, köztük az akadémiai, illetve az Akadémia kezelésében lévő pályázatokkal kapcsolatos ügyintézését is.⁴

A jutalomtételek körüli titoknoki feladatokról *Arany János és az Akadémia* című művében Gergely Pál hosszabban is írt,⁵ ám mivel az ő célja a néhány évvel korábban előkerült titoknoki iratok ismertetése volt, Arany díjakkal kapcsolatos tevékenysége a könyvben csak kisebb hangsúlyt kapott. A jutalomtételekkel kapcsolatos feladatokról

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének posztdoktori ösztöndíjasa; a tanulmány írásának idején az MTA posztdoktori kutatói programja támogatásában részesült.

² Voinovich 1938: 178; Gergely 1957: 11; Gergely 1964: 602; Keresztury 1987: 396. Arany akadémiai tagságának legfontosabb adatai: Fekete 1975: 10.

³ Gergely 1964: 605.

⁴ Uo., 602–604. Arany akadémiai feladatairól: Keresztury 1987: 468–480; Voinovich 1938: 179–183, 205–214.

⁵ Gergely 1957: 18–20, 34, 53. Gergely a hivatali iratok kritikai kiadásában Arany titoknoki tevékenységének ismertetése során több helyen is kitér a pályázatokkal kapcsolatos feladatokra. (Gergely 1964: 604–605.) Arany titoknoki feladatairól lásd még: Voinovich 1938: 181–182. Az Aranyt megelőző titoknok, Szalay László pályázatokkal kapcsolatos általános feladatairól Szalay titkári tevékenységének bemutatója is csak röviden ejt szót: Soós 2015: 429–430. Szalay egyes díjakat érintő szabálymódosításokkal és új jutalomtételek alapításával járó feladatait azonban részletesen ismerteti a tanulmány: Soós 2015: 433–435.

Fekete Gézáné is ejtett szót az akadémiai díjakkal foglalkozó munkáiban,⁶ ám ő minden esetben a főtitkári hivatal ide vonatkozó munkarendjét ismertette, holott e hivatal az Akadémia 1870-es átszervezését megelőzően nem létezett.⁷

Arany neve ugyanakkor nem csupán ügyintézőként merült fel az akadémiai pályatételekkel kapcsolatban, hiszen a bíráló bizottságok több alkalommal is az ő munkáit találták díjazásra érdemesnek. A jutalomtételek átalakításával, illetve a pályázati kérdések megállapításával kapcsolatos ügyekben pedig tanácsadóként is közreműködhetett a titoknok. Mindemellett Arany az Akadémia több bizottságának is tagja volt, aminek köszönhetően számos alkalommal kérték fel bírálatok írására is. A költő jutalomtételekkel kapcsolatos tevékenysége tehát egyrészt a titoknok feladatainak sokrétűsége, másrészt pedig Arany társadalmi szerepköreinek – titoknok, költő, irodalomtudós, korábbi lapszerkesztő stb. – sokfélesége miatt több szempontból is vizsgálható. Jelen tanulmány azonban az e szerepkörökből adódó feladatok közül csak a titoknok jutalomtételekkel kapcsolatos tennivalóinak ismertetésére vállalkozhat.

Az akadémiai jutalmak rendszere

Az Akadémia jutalomtételekkel kapcsolatos feladatai *A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai*ban kerültek meghatározásra. A szabályzat 4. §-a szerint az Akadémia a jutalomtételekkel a tudományos, szépirodalmi és drámai munkásság „élesztésére és táplálására igyekszik hatni”, és a kormány által hasonló céllal kiírt pályázatokra érkezett műveket is az Akadémia bírálja el.⁸ Arra pedig, hogy a szépirodalmi tér mellett mely tudományterületeken kerülhetett sor akadémiai díjak alapítására, az Akadémia osztályszerkezetéből következtethetünk. Az intézményben 1825–1869 között még hat szakosztály – Nyelv- és Széptudományi, Philosophiai, Törvénytudományi, Történelmi majd 1864-től Történettudományi, Matematikai valamint Természettudományi – működött,⁹ melyeket 1870-ben a Nyelv- és Széptudományi, a Bölcsészeti, Társadalmi és Történelmi tudományok, valamint a Matematikai és Természettudományok

⁶ Fekete 1988: 7–8; Fekete 2000: 9.

⁷ *A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai* 1869-ben még a titoknok által elvégzendő feladatokról és titoknoki hivatalról rendelkezik (AkAlm 1869: 110–111), míg a főtitkár poszt, és ezzel együtt a főtitkári hivatal először az 1870-es Alapszabályzatban kerül említésre, miközben a főtitkár és hivatala által elvégzendő feladatok sora is némiképp megváltozott. (AkAlm 1870: 119–120).

⁸ AkAlm 1865: 123–124.

⁹ AkAlm 1865: 125. Fekete 1975: 558.

Osztályává vontak össze.¹⁰ Az Akadémia felépítése ezt követően 1945-ig változatlan maradt.¹¹ Az intézmény tehát lényegében minden tudományterületen és tudományágban alapíthatott díjakat.

A ténylegesen kiírandó jutalmakról az Akadémia *Almanach*jában minden évben megjelenő és a legújabb változtatásokat is tartalmazó *Magyar Tudományos Akadémia Ügyrendjének* negyedik fejezete rendelkezik.¹² A díjak két alaptípusa a jutalomdíjak és a pályakérdések. A jutalomdíjak elnyeréséért az adott díjra vonatkozó szabályzat pontjainak megfelelő művek versenyezhettek, míg a pályakérdések esetében konkrét, az adott pályázati ciklusra kitűzött kérdésekre kellett feleletet adni.¹³

Az Arany titoknokságának kezdetekor hatályban lévő *Ügyrend* 12 jutalmat sorolt fel, ám a lista idővel bővült. Az egyes jutalomtételek ismertetésekor legfontosabb adataik mellett a titoknoki feladatok meghatározása szempontjából fontosnak ítélt tudnivalókat is megadom.

A legfontosabb akadémiai díjak az 1831-ben kezdeményezett¹⁴ és 200 arannyal járó akadémiai Nagyjutalom, illetve az 50 aranyat hozó másod, vagyis Marczibányi-jutalom. Utóbbit az Akadémia a legrégebbi alapítócsalád tőkéjének kamataiból, 1846-tól adta ki.¹⁵ E két díj elnyerésére minden évben más-más osztály ajánlott a saját köréhez tartozó, a legutóbb eltelt hat év valamelyikében megjelent munkát. A Nyelv- és Széptudományi Osztály ugyanakkor külön-külön jutalmazta a nyelvtudományi illetve a széptudományi műveket. Az adott évben a díjat megítélő osztályok rögtön az akadémiai nagygyűlés után kijelölték, hogy a szóban forgó két jutalmat a következő nagygyűlésen melyik szakban és milyen időközben megjelent munkák nyerhetik el. E publikációk szerzőit pedig kötelesek voltak felszólítani, hogy műveiket egy előre megadott határidőig az akadémiai titoknoknak küldjék be, és röviden foglalják össze, hogy munkájuk szerintük milyen kiváló vonásokkal bír.¹⁶

¹⁰ Fekete 1975: 558. AkAlm 1865: 137–139.

¹¹ Gergely 1964: 601.

¹² Például: AkAlm 1865: 161–171. AkAlm 1867: 213–224.

¹³ Fekete 1988: 7.

¹⁴ Az Akadémiai nagyjutalom történetéről: Fekete 1988: 32–38. Szalisznyó 2015: 42.

¹⁵ Arany 1964: 612 (a 18. dokumentum jegyzete). A Marczibányi-alapítvány történetéről: Fekete 1988: 13–17, 33–34.

¹⁶ A nagyjutalomról és a Marczibányi-jutalomról: AkAlm 1865: 161–162. A nagyjutalom korábbi történetéről: Arany 2015: 647 (a 2144. dokumentum jegyzetei).

A Sámuel Alajos által 1856-ban adományozott ezer aranyforint kamataiból a Nyelvtudományi Osztály adta ki a 15 arannyal járó¹⁷ Sámuel-díjat az elmúlt évben megjelent és más pályadíjat nem nyert legjobb nyelvészeti értekezésnek.¹⁸ A díjat először 1860-ban osztották ki.¹⁹

A Marczibányi-alapítványból két évente – Arany titoknoksága idején először 1866-ban – 40 arany jutalmat tűztek ki egy, a magyar nyelvtudomány köréből választott kérdés megoldására.²⁰ E feladatokat nevezték Marczibányi-jutalomkérdéseknek. A pályatételek meghatározásakor, a díj megítélésekor, a nagygyűlésen, és a pályázattal kapcsolatos minden ülésen jelen lehetett a Marczibányi-család valamelyik tagja, akit ezekre az eseményekre külön is meg kellett hívni.²¹ A Vitéz József által 1816-ban kezdeményezett alapítvány kamataiból²² Vitéz-jutalomkérdések néven minden második évben – Arany titoknoksága alatt először 1865-ben – 40 arany jutalom mellett a történeti vagy a természettudományi szakor érintő pályakérdést adott ki az Akadémia.²³ A Gorove-jutalomkérdéseket a Gorove László akadémiai tag által 1839-ben tett alapítványból²⁴ Arany titoknoksága alatt 1865-től kezdődően minden második évben 30 arany jutalom elnyerésére tűzték ki. A pályatételeket felváltva adta ki az Akadémia az erkölcsstudomány, a széptan és a magyar művelődéstörténet témaköreiből.²⁵ Az 1873. májusi nagygyűlés határozata alapján a pályakérdéseket a pályázat sikere érdekében azontúl 4 évente hirdették ki 60 arany díj mellett.²⁶ A Marczibányi-, Vitéz- és Gorove-jutalomkérdések esetében is a jutalmat csak akkor kaphatta meg a legjobbnak tartott pályamunka, ha azt a bírálók megjelenésre is alkalmasnak tartották.

A Magyar Hölgyek díját „[n]egyvennyolcz hazafiúi lelkü nő” alapította 1860-ban. A hölgyek tíz évre évenként 144 aranyat szántak egy, évente négy tudományos ismeretterjesztő kézikönyv készítését célzó pályázat kiírására. A Magyar Hölgyek díjával kapcsolatos ügyek intézését és a nyertes munkák kiadását az Akadémia vállalta, és a díjak összegét is 300 forintra emelte. Emellett ez az intézmény határozta meg a megírandó munkák tárgyát, terjedelmét és formai feltételeit is. A beérkező műveket három-három osztálytag bírálta el, és a jutalmat csak akkor adhatták ki, ha a legjobbnak ítélt mű

¹⁷ Lásd Arany 1964: 612 (a 18. dokumentum jegyzetei).

¹⁸ AkAlm 1865: 162.

¹⁹ A díj történetéről: Fekete 1988: 165–166.

²⁰ A jutalom összegét 30 aranyra teszi: Fekete 1988: 17.

²¹ AkAlm 1865: 163.

²² Arany 1964: 612 (a 18. dokumentum jegyzetei).

²³ AkAlm 1865: 163. A jutalom összegét 30 aranyra teszi: Fekete 1988: 14, 17.

²⁴ Az alapítás körülményeit lásd: Arany 1964: 611.

²⁵ AkAlm 1865: 163–164. A jutalom történetét lásd Fekete 1988: 103–104.

²⁶ A pályázat szabályainak változására lásd: Fekete 1988: 104. AkÉrt 1870: 68–69. AkÉrt 1870: 81. AkÉrt 1873: 141.

az alapítók céljának minden tekintetben megfelelt.²⁷ A kevés sikert hozó pályázati kiírás miatt 1868-ban pontosabban szabályozták a pályaművek elvárt terjedelmét és a terjesztés körülményeit is, míg az elnyerhető pályadíjat az Akadémia 500 forintra emelte.²⁸

A Gróf Teleki József-féle drámai jutalmat 1865-től évente adták ki Teleki alapítványának kamataiból.²⁹ A száz arany díjért két évente szomorú-, illetve vígjátékok kelhettek versenyre. Arany titoknoksága alatt a tragédiákat először 1865–66-ból, míg a komédiákat 1867–68-ból díjazták. A pályamunkákat egy akadémiai tiszteleti tag elnöke alatt két akadémiai és két nemzeti színházi tagból álló bizottság bírálta el. A jutalmat a legjobb mű minden esetben megkapta.³⁰

A Karátsyoni Guidó által 1858-ban tett alapítvány kamataiból³¹ kiírt Gróf Karátsyoni-féle, 200 arannyal járó drámai jutalmat ugyancsak két évente – Arany titoknoksága alatt először 1865-ben – tűzték ki, felváltva komoly drámai művek, illetve vígjátékok jutalmazására. A pályaműveket a Nyelvtudományi Osztály által választott öt akadémiai tag bírálta, akik a jutalmat közös értekezleten, szótöbbséggel ítélték oda. A végső eredménnyel egyetértő bíráló bizottsági tagok egyike készítette el az indoklást tartalmazó bírálatot is. A jutalmat a legjobb mű csak abban az esetben kaphatta meg, ha a bírálók „színi, drámai és formai” tekintetben is alkalmasnak találták a jutalomra. Ha a jutalomdíj nem került kiosztásra, azt a következő pályadíjhoz csatolták. A jutalom ez esetben a következő ciklusban már 400 aranyat tett ki.³² Mivel a pályázat egymás után többször is sikertelen maradt, az *Akadémiai Almanach* 1871-ben arról számolt be, hogy a jutalom összegét a Nyelv- és Széptudományi Osztály javaslata alapján a dramaturgia körébe tartozó elméleti vagy irodalomtörténeti feladatok pályázás vagy megbízás útján történő kivitelezésére kell fordítani.³³ A díjat azonban még ezek után sem lehetett kiadni, így az 1877-es nagygyűlés úgy határozott, hogy a jutalmat a tárgyévét megelőző 5 év valamelyikében megjelent, drámai, színi és nyelvi tekintetben is kiváló, akadémiai díjat nem nyert színmű, dramaturgiai munka, vagy klasszikus drámai mű fordítása utólag is megkaphatja.³⁴

²⁷ AkAlm 1865: 164.

²⁸ AkAlm 1868: 152. AkÉrt 1869: 80–82. Arany János *Jegyzőkönyve*. [1867. január 18.], Arany 1964: 196. Arany János: *Indítványok*. 1867. december. Arany 1964: 249–250. Arany János *Jegyzőkönyve*. [1869. április 9.] Arany 1964: 322–323. A jutalom történetét ismerteti Fekete 2000: 13–15.

²⁹ Arany 1964: 612 (a18. dokumentum jegyzetei).

³⁰ AkAlm 1865: 164–165. A díj történetéről: Fekete 1988: 145–148.

³¹ Arany 1964: 612 (a 18. dokumentum jegyzetei).

³² AkAlm 1865: 165–166.

³³ AkAlm 1870: 160. AkAlm 1871: 178. A jutalom részletes története: Fekete 1988: 193–195.

³⁴ Fekete 1988: 194. AkÉrt, 1877: 141.

Az „[é]poszi Nádasdy Tamás-díj”-at gr. Nádasdy Ferenc alapította elhunyt Tamás fivére emlékére 1857-ben. A jutalom száz aranyból állt, melyet minden páratlan – Arany titoknoksága idején először az 1865. – évben írtak ki a legjobb, témáját a magyar történelemből vagy mondakörből merített elbeszélő költemény díjazására. A nyertes pályamunkának rendkívül szigorú szabályoknak kellett megfelelnie, „dús” cselekménnyel, forráshűséggel, érdekes „feltalálással”, hű korfestéssel, korrekt kompozícióval, költői tárgyalással, választékos nyelvezettel, szigorú, tiszta, szabályos verseléssel kellett íródnia. Ha ilyen pályaművet nem nyújtottak be, a díjat nem adták ki, hanem újra kihirdették. A bírálók kilétéről, illetve az elbírálás folyamatáról az Akadémia Ügyrendje nem nyújtott tájékoztatást.³⁵ 1874-ben a kiírást úgy módosították, hogy a beküldött munka tárgya „lehet történeti, mondai vagy a jelen életből vett”, míg a forráshűség kikerült a követelmények közül.³⁶

A Fáy András nevét viselő alapítványt a hazai első pesti takarékpénztár hozta létre. Az alapítvány kamatait magyar nyelven írt, az európai tudományos munkák színvonalán álló szaktudományos művek – kivéve szépirodalmi és szépművészeti munkák – jutalmazására kellett fordítani. A díjjal emellett olyan hazai, „a szaktudományok, vagy a technika valamely ágában” tett felfedezéseket és találmányokat is jutalmazhattak, melyek külföldön is figyelmet kelthettek, illetve egy-egy előre meghatározott pályafeladat megoldása is érdemes lehetett a jutalomra. A díjat csak abszolút becsű mű nyerhette el. A pályafeladat tudományágát a takarékpénztár választmánya jelölte ki, míg a pályázattal kapcsolatos egyéb feladatokat – a pályakérdés meghatározását és a jutalom odaítélését is – az Akadémia látta el.³⁷ Az első kiírást 1866-ban,³⁸ 1500 forinttal tették, majd a jutalom 3000 forintra növekedett. A szabályzat 1875-ös módosítása szerint, ha a jutalom nem adható ki, új pályázatot kell kiírni, vagy az Akadémia által legjobbnak tartott művet a pályadíj összegéből írói tiszteletdíjjal kell jutalmazni. A tiszteletdíj összegét, mely a jutalom felénél nem lehet magasabb, az Akadémia határozhatja meg. A fennmaradó összeget a pályázati határidő alatt megjelent, és az Akadémia által legjobbnak ítélandó szaktudományos munka jutalmazására kell fordítani.³⁹

A Fekesházy-alapítványt 1866-tól a Magyar Királyi Helytartó Tanács,⁴⁰ majd 1868-tól a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelte.⁴¹ Ezen intézmények az említett alapítvány révén és az Akadémia javaslata alapján ötévente 500 forint jutalmat

³⁵ AkAlm 1865: 166–167.

³⁶ AkAlm 1874: 53–54. Az idézet: AkAlm 1874: 53. A jutalom történetére: Fekete 1988: 183–184. A pályázati kiírás szövegét hosszabban elemzi: Kálmán C. 1984: 446.

³⁷ AkAlm 1865: 167–169.

³⁸ Fekete Gézáne szerint 1865-ben. Fekete 2000: 45.

³⁹ AkAlm 1876: 219. A jutalom történetéről még: Fekete 2000: 44–45.

⁴⁰ Arany János: *Lapoknak*. 1866. május 28. Arany 1964: 163–164.

⁴¹ A kezelő változásáról: AkAlm 1868: 158.

adtak egy, a magyaron kívül Magyarországon honos bármely nyelven a magyar nyelv és irodalom nem magyarok általi megismertetésére rendelt, nyomtatásban megjelent tan-, kézi- vagy olvasókönyv jutalmazására. A díjat először 1867-ben osztották ki. Az alapítvány szabályzata szerint abban az esetben, ha az Akadémia nem talált jutalomra érdemes könyvet, a Helytartótanács pályázatot hirdethetett ennek megírására.⁴²

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1860-ban tett alapítványt statisztikai és nemzetgazdasági célokra, főként pályakérdések kitzűzésére. A Társaság 1879-ig évente 300 forintot, ezt követően pedig 500 forintot bocsátott az Akadémia rendelkezésére, amelynek felhasználásáról az Akadémia a nagygyűlésen határozhatott.⁴³

A Sztrokay-jutalom alapítólevele 1864. január 1-jén kelt, de az *Akadémiai Almanach* a díjat csak 1867-től említi. Molnár Jánosné, született Sztrokay Lujza édesapja, Sztrokay Antal – a Törvénytudományi Osztály rendes tagja – emlékére tett alapítványt, melynek kamataiból az Akadémia két évente 100 arannyal jutalmazta az előző két évben megjelent, legjobb jog- és államtudományi művet vagy az ugyanerre az időszakra kitzűzött pályatételre beérkezett legkitűnőbb munkát. A jutalmat csak önálló belbecsrel bíró műnek adhatták ki.⁴⁴

A Dóra-alapítványi jutalmat Dóra Szilárd, bécsi nagykereskedő alapította. Az alapítványt az 1867. május 27-én tartott összes ülésben jelentették be, és a tőke kamataiból három évente 50 arany pályadíjat tűztek ki egy, a kereskedelem körébe vágó tudományos értekezésre. Ha az Akadémia a beérkezett műveket nem találta méltónak a jutalomra, a kamatokat tőkésíthette, vagy az alapítvány céljára a kamatokkal szabadon rendelkezhetett. Az első pályakérdést 1869-ben tűzték ki.⁴⁵

Az Oltványi alapítványi jutalmat az Oltványi Pál földéaki lelkész által az Akadémia rendelkezésére bocsátott 1200 forint kamataiból tűzték ki négy évente, egy, a magyar katolikus egyház „történetéből vett tudományos feladatra”. Az első pályakérdést 1874-ben adták ki, 1876. január 31-i határidővel, és a díjat csak valóban tudományos értékű munka kaphatta. Ha ilyet nem találtak, a jutalmat a következő évihez csatolták.⁴⁶

Szilágyi István pestvárosi képviselő 1862-ben kelt végrendeletében 2000 forintot hagyományozott az Akadémiának, hogy ennek kamataiból jutalmazzák tíz évente az elmúlt időszakban megjelent legjobb, Magyarországról írt történeti munka szerzőjét. A díjat 1874-ben osztották ki először, az 1864–1873-as időszakban megjelent munkák

⁴² AkAlm 1865: 169. A jutalom történetéről még: Fekete 2000: 40–42.

⁴³ Arany 1964: 613 (a 18. dokumentum jegyzetei). AkAlm 1879: 140. AkAlm 1881: 107. Az alapítvány történetéről még: Fekete 2000: 25–26.

⁴⁴ AkAlm 1867: 221–223. Fekete 2000: 55–56.

⁴⁵ AkAlm 1870: 165–166. AkÉrt 1869: 13. AkÉrt 1869: 79. A jutalom történetéről még: Fekete 2000: 33.

⁴⁶ AkAlm 1874: 58–59. Fekete 2000: 63–64.

közül válogatva. A jutalmat a II. osztály értekezletén ítélték oda titkos szavazással, akár az Akadémia más jutalmát már elnyert műveknek is. A díjat megosztani nem lehetett, és a viszonylag legjobb műnek minden esetben ki kellett adni.⁴⁷

A Bézsán alapítványi jutalmat a Bézsán József végrendeletében az Akadémia részére hagyományozott és 1874-ben befizetett 40 000 forint kamataiból osztották ki. Az 1200 forinttal járó díjat háromévente felváltva egy természet-, egy bölcsészet- és egy társadalomtudományi pályakérdés megoldásáért ítélték oda. A kérdések kijelölése és a jutalmak kiosztása az Akadémia feladata volt; a jutalomkérdéseket az Akadémia II. és III. osztálya felváltva tűzte ki, először az 1875. évi nagygyűlésen, 1877. december 31-i határidővel a III. osztály. A jutalmat csak általános becsű munka kaphatta. Sikertelen pályázati kiírás esetén a kérdést nem adhatták fel még egyszer.⁴⁸

A jutalom- és pályatételek mellett az Akadémia ösztöndíjakat is kezelt. Mivel az ezekkel kapcsolatos ügyintézés is a titoknok feladatai közé tartozott, ezekről is szót kell ejtenünk. Az Edl és Holczer ösztöndíj-alapítványokat 1868-ban dr. Edl Kálmán kezdeményezte az Akadémiánál végrendeletileg saját és fivére, Holczer Miklós nevére. Az Edl-ösztöndíj nevében egy orvosi, míg a Holczer-ösztöndíj révén egy polytechnikumi növendék juthatott évente 300 forinthez. Az Edl-ösztöndíjasnak tanulmányai 4. és 5. évét Bécsben, míg a Holczer-ösztöndíjasnak Zürichben kellett végeznie. A pályázati anyagokat a főtitkári hivatalba kellett küldeni, majd azokat egy erre a célra kinevezett bizottság bírálta el, a jutalmazottat pedig a főtitkár értesítette. Az első pályázatokat 1870. július 25-i határidővel hirdették ki.⁴⁹

Egy-egy konkrét feladat megoldására magánszemélyek is tűztek ki pályakérdéseket az Akadémia révén. Pór Antal nagyszombati gimnáziumi tanár például a Magyar Hölgyek alapítványából *Róma története* című munkájával nyert jutalmát⁵⁰ egy egyiptológiai pályakérdés feladására ajánlotta fel.⁵¹ Az ehhez hasonló pályázatok megindításával és kezelésével kapcsolatos ügyintézés szintén a titoknok feladatait szaporította.

⁴⁷ AkAlm 1875: 273. A jutalom történetéről lásd még Fekete 2000: 38.

⁴⁸ AkAlm 1876: 224–225; Fekete 2000: 67–68.

⁴⁹ AkAlm 1877: 223–224. Az alapítás évére lásd: Arany János *Jegyzőkönyve*. [1869. február 10.], Arany 1964: 315–317. Az alapításra lásd még: AkÉrt 1869: 66–68. Az első kiírásra: AkÉrt 1870: 200.

⁵⁰ Pór Antal díjához lásd: Arany János Osterlamm Károlynak, 1871. november 22. Arany 1964: 433. AkÉrt 1869: 78.

⁵¹ Arany János Pór Antalnak, 1869. június. Arany 1964: 342–343. Az egyiptológiai pályakérdés sorsáról lásd: AkÉrt 1869: 78, 126. AkÉrt 1872: 155. Arany 1964: 638. Arany János Pór Antalnak. 1872. június 7. Arany 1964: 456–457.

A pályamunkák megítélését a hetente egyszer tartott osztályülések valamelyikén végezték,⁵² ahol a beérkezett művek megvizsgálására ideiglenes bizottságokat neveztek ki.⁵³ A bizottságok tagjai külön-külön bírálták el a pályairatokat, végül közösen döntöttek el, mely munkák érdemesek jutalomra vagy dicséretre. A bizottság egyik, a többséggel azonos véleményen lévő tagja közös véleményt készített, melyet a titoknokhoz juttattak el, aki azt bemutatta a havonta tartott összes ülések valamelyikén. A jutalmazásokat már ott tárgyalták meg, és a díjat nem nyert pályaművek jelíges leveleit is itt semmisítették meg.⁵⁴ A következő évi pályakérdéseket is az osztályülésekben választották ki.⁵⁵ A jutalmak odaítélése és az új pályatételek megállapítása végül a nagygyűlésen történt meg, a díjak kiosztása, valamint az új feladatok kihirdetése pedig a nagygyűlés után tartott évi ünnepélyes közülésben.⁵⁶ A Nagyjutalom – és ezzel együtt természetesen a Marczibányi-jutalom – megítélésére szintén a nagygyűlésen került sor,⁵⁷ igaz, az egyes osztályok korábban már titkos szavazással döntöttek e díjak sorsáról.⁵⁸

Arany János titoknok jutalomtételekkel kapcsolatos feladatai

A pályázatokkal kapcsolatos titoknoki feladatok egy részére az *Akadémiai Almanach*ban évente – a vizsgált időszakban változtatások nélkül – közreadott *Általános pályázati szabályzatból*⁵⁹ és *A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályaiból* következtethetünk,⁶⁰ más részükre pedig Aranynak az MTA Könyvtárának kéziratárában található hivatali irataiból. Minden pályázati ciklus elején Arany feladata volt az év folyamán kitűzendő díjak összeírása.⁶¹ Ezt követte a pályázás szabályainak lejegyzése,⁶² az akadémiai szak-

⁵² AkAlm, 1865: 143.

⁵³ AkAlm 1865: 132.

⁵⁴ A jutalmazások összes ülésbeli megtárgyalásáról: AkAlm 1865: 132. A jelíges levelek megsemmisítéséről: Arany János: *Pályázati Jelentés*. 1865. március 21. Arany 1964: 27. 38–39.

⁵⁵ Az MTA Alapszabályai értelmében a jutalomügyi előkészületek az osztályüléseken történtek: AkAlm 1865: 131. Lásd még *A Magyar Tud. Akadémia XXVI-ik nagygyűléséhez Jelentése a nyelv- és széptud. osztálynak a Nádasy- Tamás eposzi díj kitűzése iránt*. 1865. december 6. MTA KIK Kt RAL 1865 817 1435.

⁵⁶ Vö.: AkAlm 1865: 132–133. AkAlm 1865: 145.

⁵⁷ AkAlm 1865: 145.

⁵⁸ Vö. AkÉrt 1869: 12.

⁵⁹ AkAlm 1865: 169–171.

⁶⁰ AkAlm 1865: 126–127.

⁶¹ *Jutalmak ügye*. MTA KIK Kt RAL 1865 817 21. Arany János: *Jutalomtételek*. [1867] Arany 1964: 188–189.

⁶² Arany János: *Pályázási szabályok*. 1865. december 9. Arany 1964: 115–116.

osztályok tagjainak körlevél⁶³ vagy az osztályok jegyzőinek,⁶⁴ a bizottságok előadóinak,⁶⁵ ill. az egyes pályaművek elbírálására kijelölt bíráló bizottságok elnökeinek levél útján történő figyelmeztetése az egyes pályázatokkal kapcsolatos tennivalókra,⁶⁶ majd a jutalomkérdések kijelölésére kinevezett állandó bizottságok által kitűzött pályatételek összefoglalása.⁶⁷ A kérdések kiválasztásának módjáról csak kevés információval rendelkezünk, az akadémiai ülések jegyzőkönyvei ugyanis csak magukat a pályatételeket ismertetik.⁶⁸ A Vitézi-alapítvány 1867-es pályakérdését azonban az az évi nagygyűlés jegyzőkönyve a következő szavakkal vezeti be: „Az ajánlott pályakérdések közül következő nyerte el az osztály szótöbbségét.”⁶⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a lehetséges jutalomtételek közül szavazással döntöttek a tagok. Nem ismerjük a választható kérdések összegyűjtésének, illetve a szavazásnak a módját sem. A Hölgyalapítvány pályatételeinek sorát viszont már 1859-ben meghatározták egy kisgyűlésen, és ezek közül azután szükség esetén csak felolvasták az újakat.⁷⁰ A Dóra-alapítványból kitűzendő kérdés formulázását a II. osztály 1871-ben a Statisztikai és Nemzetgazdasági Bizottságnak adta ki, ám arról, hogy a Bizottság milyen módon választotta ki a pályakérdést, közelebbi információval nem rendelkezünk.⁷¹ A Fáy-alapítványi jutalomkérdést 1865-ben a Takarékpénztár Igazgató Választmánya jelölte ki, a „jutalom hirdetés szerkesztésével” pedig a Statisztikai Bizottságot bízta meg.⁷² A Bizottság szerint viszont a Takarékpénztár Igazgató Választmánya túllépett hatáskörén, mikor nemcsak a tudományszakot jelölte ki, hanem a kérdést is. A Bizottság ezért felkérte az Akadémiát, hogy figyelmeztesse az alapítványi

⁶³ Lásd például Arany János: *Körlevél A Nyelv- és Széptudományi Osztály tiszt. és rendes tagjaihoz*. 1865. november 21. Arany 1964: 89–90; Arany János: *Körlevél a Történettudományi Osztály tiszt. és rendes, és a Nyelv- és széptud. Osztály tiszt. és rendes tagjaihoz*. 1865. november 23. Arany 1964: 90.

⁶⁴ Például Arany János Hunfalvy Pálnak, 1867. január 21. Arany 1964: 197. Arany János Kemény Zsigmondnak, 1867. március 8. Arany 1964: 217. Arany János Kautz Gyulának, 1870. január 4. Arany 1964: 355.

⁶⁵ Például Arany János Keleti Károlynak, 1869. január. Arany 1964: 310.

⁶⁶ Például Arany János Kemény Zsigmondnak. 1867. március 8. Arany 1964: 217; Arany János Kemény Zsigmondnak, 1869. január 7. Arany 1964: 306. Kemény ekkor a Teleki jutalom megbírálására kijelölt bizottság elnöke volt.

⁶⁷ Például Arany János. *A M. T. Akadémiához Jelentése a Nyelv és Széptud. Osztálynak a Marczibányi jutalomkérdések tárgyában*. 1865. december 6–7. MTA KIK Kt RAL 1865 817 1186 (+1); Arany János. *A Magyar T. Akadémiához Jelentése a Nyelv- és Széptud. Osztálynak a Gorove-jutalom kitzése iránt*. MTA KIK Kt RAL 1865 817 1197.

⁶⁸ Például AkÉrt 1871: 223, 304.

⁶⁹ AkÉrt 1867: 42.

⁷⁰ AkÉrt 1867: 42.

⁷¹ AkÉrt 1871: 165.

⁷² 1865. április 24-i összes ülés. *Az 1865-évből tartott akadémiai kisgyűlések jegyzőkönyvei*. MTA KIK Kt RAL K 1435. 63–64.

szabályzat idevágó pontjára a Takarékpénztár Igazgatóságát.⁷³ A titoknok pedig értesítette a Takarékpénztár Igazgató Választmányát, hogy az Akadémia Statisztikai Bizottsága kitűzte a jutalomtételt.⁷⁴ 1873-ban a Fáy-jutalomkérdéseket már valóban az Akadémia határozta meg. A feladat kiválasztásának módját azonban nem ismerjük. Az Akadémia által elfogadott pályatételről ugyanakkor a főtítkárnak még a Takarékpénztár Igazgató Választmányát is értesítenie kellett. A kihirdetésre csak a Választmány jóváhagyása után kerülhetett sor.⁷⁵

Arany pályadíjakkal kapcsolatos feladataira visszatérve: szükség esetén az alapítványi jutalmak kitűzésére kiküldött állandó bizottságok elnökei is ő emlékeztette, hogy a bizottság tagjainak összehívása szükségessé vált.⁷⁶ A Teleki-pályadíj szabályzatának megfelelően rendszerint ő írt a Nemzeti Színház intendánsának, hogy nevezzen ki két színész tagot a bíráló bizottságba,⁷⁷ és a Marczibányi-jutalom szabályzatának megfelelően is ő kérte meg Marczibányi Antalt, hogy a jutalomtételek megállapításakor képviselje a családot.⁷⁸

Az *Akadémia Alapszabályainak* 18. §-a értelmében az intézmény minden ülésén a titoknok terjesztette elő a többi tárgy között a jutalomtétélekkel kapcsolatos ügyeket is,⁷⁹ és a jegyzőkönyvekben a többi tárggyal együtt a díjakra vonatkozó határozatokat is rögzítette. Az Akadémiai Értesítő szerkesztőjeként az ülések pályázatokkal kapcsolatos határozatairól e folyóiratban is számot adott, és ő írta meg a hírlapokban megjelentendő tudósításokat is.⁸⁰ E legutóbb említett feladatkörnek megfelelően Arany minden év elején hírlapi úton értesítette a pályázni kívánókat az egyes pályatételekről, illetve azok határidejéről,⁸¹ míg e hirdetések megjelenését később a lapok is tudatták a titoknokkal.⁸² Ha a megjelent tudósítások szövegébe valami hiba csúszott, Arany intézkedett a helyesbítések ügyében.⁸³ A pályázati határidők közeledtével emlékeztetőt adatott ki a lapok

⁷³ 1865. május 8-i kis ülés. Az 1865-évből tartott akadémiai kisgyűlések jegyzőkönyvei. MTA KIK Kt RAL K 1435. 76–78.

⁷⁴ Arany János a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Igazgató Választmányához, 1865. május 8. MTA KIK Kt RAL 1865 817 98.

⁷⁵ AkÉrt 1873: 151–152.

⁷⁶ Például: Arany János Eötvös Józsefnek, 1865. március 7. Arany 1964: 36. Arany János Kubinyi Ferencnek. 1866. május. MTA KIK Kt RAL 1866 917 122.

⁷⁷ 1866-ban például: Arany János Radnótfáy Sámuelnek, 1866. január 9. MTA KIK Kt RAL 1866 917 13.

⁷⁸ Arany János Marczibányi Antalnak, 1865. december 5. Arany 1964: 99–100; Gergely 1957: 55.

⁷⁹ AkAlm 1865: 126. AkÉrt 1867: 60. AkÉrt 1867: 131–132.

⁸⁰ AkAlm 1865: 126–127.

⁸¹ Gergely 1964: 604. Ilyen hirdetések piszkozata: Arany János: *Magyar Tudományos Akadémia: Pályázat-hirdetés*. 1865. május 8. MTA KIK Kt RAL 1865 817 99. Arany János: *Magyar Tudományos Akadémia I.* 1866. január 8. MTA KIK Kt RAL 1866 917 10.

⁸² Illésy György Arany Jánosnak [Elvesztet]. [1868. január 16. és 24. között.], Arany 2015: 507.

⁸³ Arany János Jókai Mórnak, 1868. január 15. Arany 2015: 134–135.

ban a pályázatok beadási határidejéről és feltételeiről,⁸⁴ máskor a pályázati kiírásra beérkezett művek lajstromát tetette közzé.⁸⁵ Még az adott évkörben minden publikált művet figyelembe vevő díjak – a nagyjuttalom, a Marczibányi-juttalom – esetében is figyelmeztette a szóba jöhető szerzőket, hogy esélyeik növelése érdekében műveiket, azok kiváló vonásainak rövid bemutatásával együtt küldjék be az Akadémiának.⁸⁶ A pályázati felhívás szövegéből kiderül, hogy ezeket az összefoglalókat is a titoknoknak kellett címezni, így vélhetően a velük kapcsolatos további tennivalókat is Arany végezte.⁸⁷ Erre utal Warga János akadémiai levelező tag Aranyhoz írott levele is, melyben kérvényezi, hogy *A bölcsészettan történetének alapvonalai* című művének javított, második kiadását vegyék figyelembe a philosophiai Nagy- illetve Marczibányi-juttalom kiosztásakor.⁸⁸

Az alapítványi jutalmak kezelőit is Arany értesítette az akadémiai bizottságok által kitűzött pályátelelekről, és ő kért engedélyt a szokásos pályázati feltételekben időnként szükségessé váló változtatások megtételére is. 1871. november 27-én például a Fáy alapítványt kezelő Hazai Első Takarékpénztár Választmányától kérvényezte a rövidnek tűnő, 1871. december 31-i határidő egy évvel történő meghosszabbítását.⁸⁹

A *Pályázati szabályzat* 140. pontja szerint a pályázóknak műveiket a titoknokhoz kellett küldeni, ám az előre kitűzött határnapon túl postára adott pályaműveket nem lehetett elfogadni.⁹⁰ Arany ennek megfelelően nem csupán a késve feladott munkákat utasította vissza, hanem azokat is, melyek késve érkeztek, és postára adási idejüket nem lehetett pontosan meghatározni.⁹¹ Ha azonban a határidőn túl megkapott művekről bebizonyosodott, hogy még a megadott időpont előtt kerültek postára, Arany a soron következő osztályülésben, pótlólag bemutatta azokat.⁹² A betartandó formai szabályokról a szabályzat 141–144. pontjai rendelkeztek: a pályaműnek idegen kézzel, tisztán írva és kötve, lapszámozva kellett lennie, a szerző adatait tartalmazó lepecsételt levélen és a pályázati anyagon pedig ugyanaz a jellege kellett, hogy szerepeljen. Álnév alatt tilos volt pályázni.

⁸⁴ Például Arany János: *Emlékeztetés Teleki és Karácsonyi pálya drámák iránt* 1865, 1865. november 16. MTA KIK Kt RAL 1865 817 256. Arany János: *[Lapoknak]*. 1866. november 5. Arany 1964: 179.

⁸⁵ Például *A Nádasdy-juttalomra 1865 május utolsó vasárnapjáig mint kitűzött határidőig beérkezett pályaművek jegyzéke*. [1865. május vége–jún. eleje] Arany 1964: 55–56. Lásd még Gergely 1957: 18–19.

⁸⁶ Arany János: *[Hírlapoknak]*. 1867. május 24. Arany 1964: 228–229; Arany János: *Törv. tud. nagy juttalom hirdetése*. 1866. április 16. MTA KIK Kt RAL 1866 917 106. Lásd még Gergely 1957: 35.

⁸⁷ Arany János: *Törv. tud. nagy juttalom hirdetése*. 1866. április 16. MTA KIK Kt RAL 1866 917 106.

⁸⁸ Warga János Arany Jánosnak, 1866. augusztus 20. MTA KIK Kt RAL 1866 917 1034.

⁸⁹ Arany János A Hazai Első Pesti Takarékpénztár Igazg. Választmányának. 1871. november 27. Arany 1964: 434.

⁹⁰ AkAlm 1865, 169.

⁹¹ Vö. Arany János: *Magyar Tudományos Akadémia*. 1865. június 10. MTA KIK Kt RAL 1865 817 137. AkÉrt 1868: 1–3, 18.

⁹² Lásd például: AkÉrt 1867: 143. AkÉrt 1868: 18.

A formai szabályok elhanyagolása elejtette a pályázót a jutalomtól.⁹³ Mivel a pályázati anyagok a titoknokhoz kerültek, és miután egyébként is ő bontotta fel a napi postát és iktatta az érkezett leveleket,⁹⁴ az ő feladata volt annak ellenőrzése is, hogy a beérkezett művek megfelelnek-e a formai feltételeknek. A megfelelő módon benyújtott munkákat így ő gyűjtötte és írta össze,⁹⁵ valamint iktatta.⁹⁶ Ha valamely pályamű nem a formai előírásnak megfelelő külső borítékban érkezett, Arany a felbontás után a munkát hivatali pecsétjével zárta vissza.⁹⁷ A postán elkallódott pályázati anyagok felkutatása is a feladatköréhez tartozott,⁹⁸ ahogyan a jelige nélkül beérkezett művek azonosítása is. A titoknok ekkor először természetesen a küldeményt nézte át, majd a lapokban figyelmeztette a beküldőt, hogy pályázati anyagát jelige nélkül adta postára. Ha a jeligés pótküldemény megérkezett, azt az akadémiai összes ülésben bemutatta.⁹⁹ Ha valamelyik szerző jeligés pályázatnál aláírta művét, Arany levélben értesítette, hogy a munkát a szabályoknak megfelelően nem fogadhatják be.¹⁰⁰ A pályázati anyag sorsáról érdeklődőknek pedig rendkívül udvariasan válaszolt.¹⁰¹ Az elutasított pályaműveket szerzőik a titoknoktól kérhették vissza.¹⁰²

Arany 1865 decemberében, lánya betegága mellől, Nagyszalontáról Csengery Antal akadémiai jegyzőnek küldött leveleiből részletesen is megismerhetjük a beérkezett pályázati anyagok sorsát az osztályüléseken történő bemutatásukig. A levélben a titoknok arra kéri Csengeryt, utasítsa Takács István akadémiai expeditort, hogy a Teleki- vagy Karátsonyi-féle pályaműveknek látszó csomagokra jegyezze fel a beérkezés dátumát, hogy Arany majd e dátumok alapján sorozhassa őket.¹⁰³ Mikor nyilvánvalóvá vált Arany számára, hogy a következő osztályülésig nem fog hazaérni Pestre, arra kérte Csengeryt, hogy a titoknoki irodában álló festett szekrényt, „hol a folyó tárgyak szoktak állni”

⁹³ AkAlm 1865: 170.

⁹⁴ AkAlm 1865: 126–127. Gergely 1964: 603.

⁹⁵ Például Arany János: *A Nádasdy-jutalomra: 1865 május utolsó vasárnapjáig mint kitűzött határidőig beérkezett pályaművek jegyzéke*. Arany 1964: 55–56. *A gr. Teleki drámai pályázatra 1865. dec. 31-éig beérkezett pályaművek*. [é. n.] MTA KIK Kt RAL 1866 917 1065. Arany János: *Az 1866-67-i gr. Teleki József-féle drámai pályázatra következő pályaművek érkeztek*. [é. n.] Arany 1964: 195.

⁹⁶ Gergely 1964: 604.

⁹⁷ Vö. Arany János. [*Fáy-alapítvány*]. [1867. december 29.] Arany 1964: 188.

⁹⁸ Lásd Arany János Biczó Imrénének [1875. június]. Arany 1964: 535–536.

⁹⁹ Arany János Komáromy Ferencnek, 1875. június 5. Arany 1964: 537.

¹⁰⁰ Magyary Ferencnek 1868 elején írt Arany, mert a jeligés pályázatnál aláírta *Pupos kalap* című vígjátéka kísérő levelét, így a művet a szabályoknak megfelelően ki kellett zárniuk a versenyző pályaművek közül. Arany János Magyary Ferencnek, 1868. január 8. MTA KIK Kt RAL 1400/18/1868. Gergely 1957: 35–36.

¹⁰¹ Arany János B. I-hez, 1865. május 15. MTA KIK Kt RAL 1865 817 216.

¹⁰² 1865. április 24-i összes ülés. *Az 1865-évi akadémiai kisgyűlések jegyzőkönyvei*. MTA KIK Kt RAL K 1435. 65–66.

¹⁰³ Arany János Csengery Antalnak. [1865. december 21.] Arany 2014: 665.

nyissa ki: „E szekrényben, az ablak felőli oldalon, tehát a kinyitónak jobbra, lefelé számítva a 3-ik rekeszben vannak a *Teleki* és *Karácsonyi* pályadrámák, belül rajtok jeligés levélkéik, külön-külön borítékban, s egy elkezdett laistrom, melyre az addig érkezettek bejegyzvék. Légy szíves, az azóta érkezetteket, s a folytatólag beérkezendőket azon listára bevezetni, a darabokat és jeligés leveleiket számozni, elrakni – s ha a fatum úgy akarná, hogy *keddre* se mehessen haza, az ülésben *bejelenteni*.”¹⁰⁴

A levelekre tehát feljegyezték a titoknoki hivatalba érkezés napját, és Arany már ekkor, a beérkezés sorrendjének megfelelően összeírta az egyes pályatételekre érkezett anyagokat. A küldeményeket természetesen iktatta is, habár a levelekben erről nem esett szó, vélhetően azért, mert ezt a feladatot a titoknok ekkor is maga akarta elvégezni.

A formai szempontból megfelelő pályaművek további sorsáról az *Általános pályázati szabályzat* 150. pontja rendelkezett: „Mindennemű pályamunkák beküldési határnapja után a következő heti ülésben, mely ennél fogva mindannyiszor egyszersmind összes ülés lesz, a titoknok a pályamunkákat bemutatja; s miután azok formáság tekintetében elfogadtattak, s jeligés leveleik közös boríték alá lepecsételtettek, azonnal átadatnak az illető osztályoknak, melyek legott összeülnek, kebelökből bírálókat választanak, s ezeket a legközelebbi akadémiai összes ülésnek jóváhagyás végett bejelentik.”¹⁰⁵ A lepecsételést az összes ülést rendszerint vezető akadémiai elnök vagy másodelnök pecsétjével történt.¹⁰⁶ A pályázati bizottságok által kijelölt bírálókat a munka elvégzésére az *Akadémia Alapszabályainak* értelmében az Akadémia mindennemű ülései határozatainak végrehajtásáért felelős titoknok kérte fel, és a megfelelő anyagokat is ő juttatta el hozzájuk, rendszerint postai úton.¹⁰⁷ Az Akadémia 1870-es átszervezése után azonban a bírálók felkérését már az *Akadémiai Alapszabály* 50. §-a és az *Ügyrend* 7. pontja alapján az osztályok levelezését vinni hivatott osztálytitkárok intézték, míg Arany csupán felügyelte a tevékenységüket.¹⁰⁸ A titoknok ugyanakkor szükséges esetben sürgette is a bírálókat elkészítését és a jelentések beküldését.¹⁰⁹ Az *Általános pályázati szabályzat* 149. pontja szerint a bírálóknak és a szerzőknek tilos volt levelezni vagy más módon érintkezni. Ha ez mégis megtörtént, a bírálónak lepecsételt levélben jelentenie kellett ezt az összes ülésnek.

¹⁰⁴ Arany János Csengery Antalnak, 1865. december 24. Arany 2014: 665–667. Az idézet: Uo., 666–667.

¹⁰⁵ AkAlm 1865: 170. Lásd még: Arany János: Magyar Tudományos Akademia. *Pesti Napló* 1865. június 15. 136. sz. 2.

¹⁰⁶ Vö. AkÉrt 1871: 189.

¹⁰⁷ AkAlm 1865: 126–127. Lásd még Arany János Gyulai Pálnak, 1868. február 26. Arany 1964: 258–259. Arany János Horváth Cyrillnek, 1865. február 21. Arany 2014: 569. Arany János Toldy Ferencnek. [1869. október 6.] Arany 2015: 224.

¹⁰⁸ AkAlm 1870: 119. AkAlm 1870: 7, 129–130. Gergely 1964: 605.

¹⁰⁹ Arany János Toldy Ferencnek, 1865. március 30. MTA KIK Kt RAL 1865 817 58. Arany János Gyulai Pálnak, 1868. február 26. Arany 1964: 258–259. Gergely 1957: 53.

A levelet a jutalom odaítélésekor nyitották fel.¹¹⁰ Arany titoknoksága első évében éppen barátja, Szász Károly ismerte fel az egyik hozzá bírálatra küldött Nádasdy-pályaműben egyik ismerőse munkáját. Ezt a tényt azonban ő nem az összes ülésnek, hanem Aranynak jelezte, és rögtön le is mondott bírálói tisztéről.¹¹¹ A visszalépett bírálók helyett is Arany kérte fel az újonnan kijelölteket,¹¹² akik között maga Arany is többször kapott feladatot.¹¹³ 1866-ban például a Teleki-pályaműveket megítélő bizottságba nevezték ki a nem sokkal korábban lemondott Kemény Zsigmond helyére. A beérkezett 15 pályaműből a költő 14-et biztosan megbírált, értékelései azonban nem maradtak fenn.¹¹⁴

A bírálatok elkészítésének és előterjesztésének módjáról az *Általános pályázati szabályzat* 151. pontja rendelkezett. E szerint a bírálóknak a jutalomra, mellékjutalomra, dicséretre méltónak tartott pályamunkákat részletesen kellett bírálniuk, majd a bírálatot az osztály elé kellett terjeszteniük. A megfelelőnek tartott művekről írott véleményeket a szerzőkkel is közölhették.¹¹⁵ A hivatali iratok vizsgálata után megállapítható, hogy a bírálatok beérkezése után a titoknok juttatta el azokat a megfelelő osztályokhoz,¹¹⁶ illetve egyesületekhez.¹¹⁷ Az értékelések összesítését már az osztályok végezték el, és ez alapján jelentést is ők tettek a nagygyűlésen.¹¹⁸

A közülés előtt Arany feladata volt a díjakat odaítélő bizottságok tagjainak összeírása.¹¹⁹ A nagygyűlés közeledtével szintén ő küldte el a nagyjutalmat éppen akkor kiosztó osztálynak a versenyző munkák listáját és kérte fel az osztályt, hogy határozza meg a bírálási rendet, hogy Arany a beérkezett munkákat szétküldhesse a kijelölt ítéseknek.¹²⁰ A nagygyűlésen a titoknok az éves költségvetés előterjesztésekor a jutalomtételek-

¹¹⁰ AkAlm 1865: 170.

¹¹¹ Szász Károly Arany Jánosnak, 1865. augusztus 21. Arany 2014: 625–626. Arany János Szász Károlynak, 1865. augusztus 26. Arany 2014: 626–627. Szász Károly Arany Jánosnak, 1865. augusztus 29. Arany 2014: 631.

¹¹² Arany János Bérczy Károlynak, 1865. szeptember 2. MTA KIK Kt RAL 1865 817 220.

¹¹³ Voinovich 1938: 181.

¹¹⁴ Lásd: Arany János Toldy Ferencnek, 1866. március 12. Arany 1964: 149–150, illetve a dokumentum jegyzeteit: Arany 1964: 627.

¹¹⁵ AkAlm 1865: 170–171.

¹¹⁶ [A Természettudományi Osztályhoz]. 1865. december 6. MTA KIK Kt RAL 1865 817 282. [A Philosophiai Osztályhoz]. 1865. december 6. MTA KIK Kt RAL 1865 817 284. Arany János: A Nyelvtudományi Osztálynak. 1865. december 6. Arany 1964: 101.

¹¹⁷ Arany János Pólya Józsefnek, 1867. június 21. Arany 1964: 231–232.

¹¹⁸ [A Természettudományi Osztályhoz]. 1865. december 6. MTA KIK Kt RAL 1865 817 282. [A Philosophiai Osztályhoz]. 1865. december 6. MTA KIK Kt RAL 1865 817 284.

¹¹⁹ Például a Hölgy-alapítványi bizottság tagjainak listáját: MTA KIK Kt RAL 1866 917 212.

¹²⁰ Például Arany János A Magyar Tudom. Akadémia Philosophiai Osztályának. MTA KIK Kt RAL 1866 917 216. Arany János: Az 1859–64. philosophiai nagy, illetőleg Marczibányi jutalmakra beküldött munkák jegyzéke. MTA KIK Kt RAL 1866 917 242.

kel járó kiadásokról is számot adott,¹²¹ és a díjak odaítélése után szintén az ő feladata volt a jelentések megírása.¹²² A pályázati eredményekről röviden az éves titoknoki jelentésben is megemlékezett,¹²³ majd a már kinyomtatott jelentései alapján felkérte a hírlapokat, hogy adják közre az eldöntött pályázatok eredményeit, illetve az új jutalomtételeket.¹²⁴

Szükséges esetben Arany értesítette a pályázat kezelőit a jutalmak megítéléséről, és egyúttal figyelmeztette is a kezelőt a további teendők megtételére.¹²⁵ Az *Általános pályázati szabályzat* 146. pontja szerint a jutalmat nem nyert kéziratok – és egyébként a díjazottak is – az akadémiai levéltárba kerültek.¹²⁶ Mivel ezeket addig a titoknok őrizte, az átküldés is az ő feladatai közé tartozhatott. Erre azonban a késve visszaküldött pályázati anyagok miatt néha csak jóval az elbírálás folyamata után kerülhetett sor. Tóth Lőrinc például csak 1871-ben küldte vissza az 1855-ben kapott kéziratokat.¹²⁷

A jutalmi érmek szétküldését a nyertes pályázók számára,¹²⁸ és a díjakkal együtt járó pénzjutalmakkal kapcsolatos levelezést is a titoknok intézte.¹²⁹ A történettudományi nagyjutalmat 1858-ban elnyert, de már 1852-ben elhunyt Jászay Pál testvérei például 1868-ban a díjat a maguk számára kérték kiadatni, viszont az Akadémiai *Ügyrend*ből nem derült ki, hogy megkaphatják-e azt. A jutalmat végül kiadták nekik.¹³⁰ A díjazáshoz szükséges összegekért is a költő írt az alapítványok kezelőinek.¹³¹ Ha a pályázatok nyertesei jutalmukat visszaajánlották az Akadémiának, az ezzel kapcsolatos levelezést is Arany intézte.¹³² Ilyen esetekben a titoknoknak köszönő levelet kellett írnia a visszaajánló szá-

¹²¹ Az 1876-os költségvetésben: Arany János: [Költségvetés]. [é. n.] Arany 1964: 542–545.

¹²² Például *Összesítő jelentések az 1865. december 7–10. között tartott XXVI. akadémiai nagygyűlésen eldöntött pályázatokról*. 1865. december 7–9. Arany 1964: 107–115.

¹²³ Például *Titoknoki jelentés az Akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról*, 1865. december 10. Arany 1964: 116–139. (Különösen: 124–125.)

¹²⁴ Például Arany János: [Lapoknak]. 1865. december 18. Arany 1964: 142. A Teleki-jutalom eredményéről: Arany János: [Lapoknak] *Magyar Tudományos Akadémia*. 1866. március 19. MTA KIK Kt RAL 1866 917 80.

¹²⁵ Arany János Pauler Tivadarnak, 1872. május 30. Arany 1964: 456.

¹²⁶ AkAlm 1865: 170.

¹²⁷ Tóth Lőrinc a Magyar Tudományos Akadémiának, 1871. november 6. MTA KIK Kt RAL 1033/1871.

¹²⁸ Például Arany János Bardócz Lajosnak, 1865. március 15. MTA KIK Kt RAL 1865 817 49. Arany János Dóczy Lajosnak, 1872. május 11. AJÖM XIV, 441; Gergely 1964: 604.

¹²⁹ Például Arany János Kriza Jánosnak és Brassai Sámuelnek, 1866. március 14. Arany 1964: 151. Arany János Ismeretlennek. [1865. márc. 15.] Arany 2015: 507.

¹³⁰ Lásd Arany János Eötvös Józsefnek, 1868. július 2. Arany 1964: 292. Illetve a levéljegyzeteit: Arany 1964: 635.

¹³¹ Vö. Arany János Nádasdy Ferencnek, 1869. április 13. Arany 1964: 337–338.

¹³² Pór Antal nagyszombati gimnáziumi rendes tanár például a Hölgyek Alapítványából nyert 300 ft pályadíjat ajánlotta vissza: Arany János Pór Antalnak, 1869. június. Arany 1964: 342–343.

mára, és értesítenie kellett az adott alapítvány kezelőjét is.¹³³ Ezt követően a visszakapott összegből fedezett pályatétel kiírása – ha erről szó volt – már vélhetően a fentebb ismertetett módon történt.

Az *Általános pályázati szabályzat* 154. pontja értelmében, ha más rendelkezés nem történt,¹³⁴ a jutalmat nyert pályamunkákat az Akadémia adta ki.¹³⁵ Valószínűleg a kiadás érdekében engedélyezte a szabályzat 153. pontja a díjazottaknak, hogy műveiket a kiadás előtt átdolgozzák.¹³⁶ Az *Akadémiai Alapszabályzat* 18. §-a értelmében az intézmény könyvkiadására felügyelő Arany¹³⁷ az átdolgozás érdekében másolatot készített a bírálatokról a bírálók nevének elhagyásával a jutalmazottak számára.¹³⁸ A bírálók védelmét szolgálhatta a pályázati szabályzat 156. pontja is, amely úgy rendelkezett, hogy a pályaművekről csak az osztályok összesített véleményét adják közre, a közülésben pedig az ítéletekből csak kivonatos jelentéseket olvassanak fel.¹³⁹ E véleményeket és jelentéseket a bíráló bizottság egyik tagja készítette és ismertette.¹⁴⁰ Egyes esetekben Arany a nem díjazott szerzőknek is engedélyezte műveik lemásoltatását.¹⁴¹

Vélhetően szintén az *Akadémiai Alapszabályzat* 18. §-ának volt köszönhető, hogy Arany a díjnyertes művek sorsát még megjelenés után is figyelemmel kísérte. Szarvas Gábor gimnáziumi tanárt, valamint Csanády Gusztáv gazdasági tanintézeti tanárt például felkérte, hogy nyertes munkáikat a bírálatok javaslatai alapján módosítsák. Ezekben az ügyekben a további levelezést is Arany intézte.¹⁴² Csanády visszakapott pályaművét például továbbküldte Szabó Józsefnek, a III. osztály titkárának „további osztálybeli eljárás” – vélhetően az ellenőrzés – valamint a „nyomtatási költségnek az 1876-i költségvetési javaslatba leendő felvétele végett.”¹⁴³ A díjazott munkák nyomtatásával és a tiszteletpéldányokkal kapcsolatban rendszerint szintén a titoknok levelezett

¹³³ Vö. a Mednyánszky Dénes írói tiszteletdíjának visszaadását leíró jegyzőkönyvvel: AkÉrt 1870: 207.

¹³⁴ A „ha más rendelkezés nem történt” kitétel először: AkAlm 1870: 167.

¹³⁵ AkAlm 1865: 171.

¹³⁶ AkAlm 1865: 171.

¹³⁷ AkAlm 1865: 126–127.

¹³⁸ Vö. Arany János Szabó Józsefhez, 1865. április 4. MTA KIK Kt RAL 1865 817 63. Arany János Csanády Gusztávnak, 1875. június 11. MTA KIK Kt RAL 562/1875. Csanády Gusztáv Arany Jánosnak, 1875. június 16. MTA KIK Kt RAL 577/1875.

¹³⁹ AkAlm 1865: 171.

¹⁴⁰ Például AkÉrt 1873: 89–102.

¹⁴¹ Arany János Laky Demeterhez, 1866. február 26. MTA KIK Kt RAL 1866 917 69.

¹⁴² Arany János Szarvas Gábornak, 1869. június 28. RAL 422/1400/1869. Szarvas Gábor Arany Jánosnak, 1869. október 6. MTA KIK Kt RAL 1297/1870. Arany János Csanády Gusztávnak, 1875. június 11. MTA KIK Kt RAL 562/1875. Csanády Gusztáv Arany Jánosnak, 1875. június 16. MTA KIK Kt RAL 577/1875.

¹⁴³ Arany János Szabó Józsefnek, 1875. augusztus 16. MTA KIK Kt RAL 792/1875.

a nyomtatást végző Athenaeum-társulattal.¹⁴⁴ 1870-ben például felszólította a kiadót, hogy többi kiadványa között a Hölgly-díjas és a Vitéz-pályadíjas műveket is hirdesse, különben egyrészt a lapok az Akadémiát fogják támadni a hirdetések elmaradása miatt, másrészt pedig az Akadémiát anyagi kár is érheti. Az Athenaeummal kötött szerződés szerint ugyanis az Akadémia a megjelenés után tíz évvel köteles volt megvenni az el nem kelt példányokat.¹⁴⁵

A *Pályázati szabályzat* 155. pontja értelmében, ha az Akadémiát pályázat alapítása végett megkeresik, „a szükség és a körülmények szerint határozza el annak el vagy el nem fogadását”, valamint a jutalom szabályait és feltételeit is.¹⁴⁶ Ebből következően az újonnan megindított díjakkal kapcsolatos ügyintézés is részben a leveleket felbontó Arany feladata lett. Az új jutalomtételek létrehozása körüli feladatok bemutatása érdekében a Dóra Szilárd (Dora Constantin) bécsi lakos által 1867-ben tett alapítvánnyal kapcsolatos tenivalókat ismertetem részletesen.¹⁴⁷

Dóra 1867. április 24-én kelt alapító levelét Lónyay Menyhért alelnök az Akadémia 1867. május 27-i összes ülésében mutatta be. Az Akadémia levélben kívánta köszönetet kifejezni az adományozóknak, és a levél fogalmazását a titoknokra bízta.¹⁴⁸ Az említett összes ülés ugyanakkor az alapítvány kérdését a *Pályázati szabályzat* 155. pontjának megfelelően az alapítványok megvizsgálására kirendelt állandó bizottsághoz utasította. Arany azonban csak azt követően mutatta be a felajánlást a bizottság ülésén 1869. január 25-én, hogy az alapítvány összege befizetésre került az akadémiai pénztárba. A bizottság megvizsgálta az alapítványt és elfogadását ajánlotta, a pályakérdés megválasztását és szövegezését pedig a Statisztikai és Nemzetgazdasági Bizottsághoz vélte utasítandónak, az alapítvánnyal kapcsolatos tudnivalók megszövegezését az *Ügyrend* számára pedig a titoknokra bízta. Az 1869. január 25-i összes ülésen Arany azt javasolta, hogy az első három évre a jutalomkérdést már a következő nagygyűlésen tűzzék ki, és a pályakérdés megszövegezését a bizottság javaslatának megfelelően a Statisztikai és Nemzetgazdasági Bizottsághoz utalta.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Például Arany János Osterlamm Károlynak, 1871. november 22. Arany 1964: 433.

¹⁴⁵ Arany János Az Athenaeum-nyomdai és irod. társ. igazgatóságának. 1870. március 14. Arany 1964: 360–361.

¹⁴⁶ AkAlm 1865: 171.

¹⁴⁷ Arany János Keleti Károlynak, 1869. január. Arany 1964: 310. Arany János: *Jegyzőkönyve az alapítványok megvizsgálására kirendelt állandó bizottság 1869 január 25-én tartott ülésének*. [1869. január 25.] Arany 1964: 311–312.

¹⁴⁸ Arany János Dora Constantinnak, 1867. május 11. Arany 1964: 224.

¹⁴⁹ AkÉrt, 1867: 164. *Jegyzőkönyve az alapítványok megvizsgálására kirendelt állandó bizottság 1869. január 25-én tartott ülésének*. Arany 1964: 311–312. AkÉrt 1869: 13.

A már meglévő alapítványok által kitűzött jutalomtételek pályázati feltételeinek változtatása esetén is a titokokra hárult az ügyintézés. A Magyar Hölgyek-alapítványa pályázati kiírásainak kevés sikere miatt az alapítvány tárgyában kinevezett akadémiai állandó bizottság javasolta 1866-ban a pályázati szabályok módosítását. Az ügy jegyzőkönyvét Arany jegyezte le,¹⁵⁰ és a változtatás indoklásához szükséges dokumentációt is ő gyűjtötte össze.¹⁵¹ A Vitéz-jutalmat 1867-től hosszabb határidőre kívánták kitűzni,¹⁵² és a Karátsonyi drámai pályázatok sikertelensége miatt is a pályázati feltételek megváltoztatását látták jónak. Az utóbbi jutalom feltételeinek módosításával kapcsolatos dokumentációból azonban nem derül fény Arany szerepére.¹⁵³ A titoknok ugyanakkor tagja lett az akadémiai nagyjutalom kiadási feltételeinek módosítására kiküldött bizottságnak. E testület munkája és az 1867. január 30-án tartott nagygyűlés határozata alapján került be az 1868-as *Ügyrendbe* az a kitétel, mely szerint az először egy gyűjteményben megjelent nagyobb és kitűnő munkák pályázhatnak a Nagyjutalomra, ha külön kiadásban is megjelentek.¹⁵⁴

Arany nagy hangsúlyt fektetett a díjakkal kapcsolatos tévedések eloszlatására, és a pályázati ügyekkel kapcsolatos felvilágosításra is. Az Akadémia nagyjutalmára 1873-ban pályázni kívánó Módi Györgyöt például arról értesítette, hogy ennél a díjnál csak már megjelent munkák versenyezhetnek.¹⁵⁵ A pályaművét visszakérő Sárvány Eleket figyelmeztette, hogy a beérkezett anyagok az Akadémia kéziratárába kerülnek, így nem küldhetők vissza.¹⁵⁶ Győry Vilmos érdeklődésére pedig kifejtette, hogy az Edl-ösztöndíjért harmadéves orvosnövendék is folyamodhat.¹⁵⁷

Elképzelhető mindemellett, hogy egyes esetekben a titoknok is komoly befolyással bírt a pályázati feladat kijelölésére, sőt akár az akadémiai nagyjutalom kiosztására is. Ezt a díjat ugyanis 1868-ban az Arany által már korábban is támogatott,¹⁵⁸ betegeskedő

¹⁵⁰ Arany János: *[Jegyzőkönyve]*. [1866. november 30.] Arany 1964: 186–187.

¹⁵¹ Arany János Tóth Lőrincnek, 1867. január 12. Arany 1964: 193. A változtatásokat lásd fentebb.

¹⁵² Arany János: *Indítványok*. 1867. december. Arany 1964: 249–250.

¹⁵³ Eötvös József Karácsonyi Guidónak, 1870. május 31. Arany 1964: 379. AkÉrt 1870: 151–153, 156–157, 199.

¹⁵⁴ Az Almanachban először 1868-ban jelent meg: AkAlm 1868: 150. A bizottság munkájáról: Arany János a Magyar Tudományos Akadémiának. 1867. Arany 1964: 237–238.

¹⁵⁵ Arany János Módi Györgynek, 1873. május 6. Arany 1964: 475–476.

¹⁵⁶ Arany János Sárvány Eleknek. 1866. április 18. MTA KIK Kt RAL 1866 917 311.

¹⁵⁷ Győry Vilmos Arany Jánosnak. [Elveszett]. [1875. június 5. előtt]. Arany 2015.: 333. Arany János Győry Vilmosnak. [1875. június 5.] Arany 2015: 334.

¹⁵⁸ „Tomba, Arany és Eötvös közbenjárására, az Írói Segélyegylettől anyagi segítséget kapott s így Feketehegyen keresett gyógyulást.” Sáfrán 1999: 79.

barát, Tompa Mihály kapta meg.¹⁵⁹ A Tompa érdekében tett esetleges lépésekről azonban nem rendelkezünk adatokkal.

A pályázatokkal kapcsolatos ügyek intézésében azonban Arany nem maradt teljesen magára. Márki József az 1865-ös *Pharsalia*-fordításpályázatra küldött munkáját – amit az Általános pályázati szabályzatnak megfelelően Arany már az Akadémia Levéltárába küldött – visszakérő levelét a titoknok a következő megjegyzéssel tetette az Irattárba: „a méltóságos elnök úr [Eötvös József – G. K. J.] adta át, mint már bevégezett s az irattárba való ügyet.”¹⁶⁰ Nem lehet tudni ugyanakkor, hogy az Akadémiának címzett levél hogyan kerülhetett Eötvöshöz, hiszen a napi posta felbontása a titoknok feladatai közé tartozott.¹⁶¹ Arany munkájának elvégzéséhez ugyanakkor láthatóan időnként az akadémiai elnök is segítséget nyújtott. Emellett az *Akadémia Alapszabályai* értelmében a közvetlenül a titoknok alá rendelt titoknoki hivatal révén Aranynak jelentős segédzsemet állt rendelkezésére.¹⁶² E hivatal munkatársainak névsorát az *Akadémiai Almanach* évente közölte,¹⁶³ de bővebb információkat a hivatal szervezetről a hivatali iratokból nyerhetünk. Az 1865-ben rendezett hivatal egy javítnoki és egy írnoki osztályból állt, összesen öt munkatárssal és egy hivatali szolgálival. A javítnoki osztály a nyomdai revíziót teljesítő és a javítnoki könyveket író Sasku Károly főjavítnok mellett a folyóiratok és könyvek korigálását végző javítókból – Potemkin Ödön, Mészáros Péter – állt. Az írnoki osztályban pedig a könyvraktár kezelését és a könyvek szétküldését végző Takács István kiadó és Ring Adorján írnok tevékenykedett.¹⁶⁴ A hivatal munkatársai azonban túl voltak terhelve; Takácsot említett feladatai annyira lefoglalták, hogy az iktató és kiadó munkák egy részét Arany végezte helyette. Ring Adorján írnokot pedig a titoknoki hivatal mellett a pénztárnok, az ügyész, az Akadémiai Könyvtár és a bizottságok is igénybe vették, sőt néha régi kódexeket és kéziratokat is kellett másolnia. 1869-ben ráadásul elhunyt Sasku főjavítnok, akinek helyét anyagi okok miatt nem tölthették be. Feladatait ezért a javítnokok – Mészáros és a nevét ekkor már Egervárra magyarosító Potemkin – valamint Takács végezték. Az Akadémia 1870-es átszervezése után az új *Alapszabály* a főtitkár mellé egy segédet is rendelt;¹⁶⁵ Arany erre a posztra Takácsot léptette elő, míg az ő könyvekkel kapcsolatos addigi feladataira a titoknok írnoki pozícióban Szentés Károlyt

¹⁵⁹ A Tompának adott jutalom történetéről röviden lásd: Gergely 1957: 37. Gergely 1964: 604. Voinovich 1938: 218. A jutalom indoklását lásd: AkÉrt 1868: 91.

¹⁶⁰ Márki József a Magyar Tudományos Akadémiának, 1866. június 10. MTA KIK Kt RAL 1866 917 1047.

¹⁶¹ Lásd fentebb.

¹⁶² AkAlm 1865: 126–127.

¹⁶³ Az 1865-ös névsor: AkAlm 1865: 213–214.

¹⁶⁴ Arany János az akadémiai iroda rendezésére kinevezett bizottságnak, 1870. március 27. Arany 1964: 361–362. A hivatali szolgálára lásd: Arany János a cs. k. Adóbiztos Hivatalnak, 1866. június 19. MTA KIK Kt RAL 1866 917 149.

¹⁶⁵ AkAlm 1870: 119.

alkalmazta, akinek hivatalos kinevezésére csak 1872. január 1-jén került sor.¹⁶⁶ Az iroda két osztályát és a könyvraktárat ezt követően Takács felügyelte, a főjavítnoki pozíció pedig a költségvetés szűkössége miatt továbbra is betöltetlen maradt. A főjavítnok feladatait a javítnokok látták el, fizetésén pedig Szentessel osztoztak. 1870-től Ring írnok feladatai is megszaporodtak, ezentúl az osztálytitkári másolatokat is neki kellett elkészítenie, valamint a postai és egyéb apró költségek számadását is vezetnie.¹⁶⁷

Az 1870-es átszervezés után viszont az Akadémia osztályai kaptak egy-egy osztálytitkárt Gyulai Pál, Rónay Jácint és Szabó József személyében, míg a főtítkári segéd 1870. január 29-től hivatalosan is Takács lett.¹⁶⁸ Az osztálytitkárok jelentősen csökkentették az Aranyra nehezedő terheket, hiszen ezt követően ők lettek az osztályok előadói, az osztályelnök megbízottjaiként gondoskodtak az osztályértekezletek összehívásáról, szerkesztették ezek jegyzőkönyveit, melyeket a főtítkárhoz küldtek, hogy ő a szükséges számban leírassa azokat. Az osztálytitkárok hajtották végre az osztályülések határozatait, gondoskodtak tudományos előadásokról az osztályülésekre, emellett ők szerkesztették az osztályok tudósításait, értesítőit és egyéb kiadványait is. Iktató könyvet vittek a főtítkárral hozzájuk áttett hivatalos iratokról és beadványokról, valamint kiadó könyvet az általuk kiadott irományokról és az osztálybeli levelezésről. Az egyenesen az osztályhoz érkezett beadványokat pedig közölték a főtítkári hivatallal, hogy ott ikrathassák azokat.¹⁶⁹ Mindez a jutalomtételek vonatkozásában azt jelentette, hogy ezentúl Arany csak az összes üléseken mutatta be a beérkezett pályázati anyagokat.¹⁷⁰ Az osztályüléseken ugyanezt a munkát már az osztálytitkárok végezték,¹⁷¹ és a pályamunkákat is ők küldték szét bírálatra, majd a már elkészült bírálatokat is ők foglalták össze.¹⁷² A legjobbnak ítélt pályamunkák listáját ezután már a jelige feltüntetésével az összes ülés és a nagygyűlés elé szintén az osztálytitkárok, vagy az osztályelnökök terjesztették,¹⁷³ míg az összesített

¹⁶⁶ AkAlm 1873: 324. Szentest az 1874-es Almanach másodírnokként említi: AkAlm 1874: 116.

¹⁶⁷ Arany János az akadémiai irod rendezésére kinevezett bizottságnak, 1870. március 27. Arany 1964: 361–362. A személyzet tagjaira és feladataikra lásd még: Gergely 1957: 50–51. A Sasku halála utáni átszervezésre lásd még: Arany János Eötvös Józsefnek. [1870. január 24.] Arany 2015: 231–232.

¹⁶⁸ Az osztálytitkárokról: AkAlm 1870: 7, 119, 129–130. Lásd még: Gergely 1957: 50–51. Az osztálytitkárok és a főtítkári segéd személyéről: AkAlm 1875: 217. Rónayt 1871. október 9-től Fraknói (Frankl) Vilmos helyettesíti, (AkÉrt 1871: 245) majd 1873. május 21-től hivatalosan is Fraknói lesz az osztálytitkár, (AkAlm 1874: 115) míg Potemkin helyett 1874. június 15-től Berecz Károly a javítnok. (AkAlm 1875: 330.) Az *Akadémiai Almanach*ban 1870-ben főtítkári segéd minőségben említett Takács (AkAlm 1870: 217), 1870-ben kiadói tisztséget is viselt, majd 1871-től a főtítkári segéd pozíció mellett főjavítnoki posztot töltött be. (AkAlm 1871: 237.)

¹⁶⁹ Az osztálytitkárok feladatairól: AkAlm 1870: 7, 119, 129–130.

¹⁷⁰ AkÉrt 1871: 1–2.

¹⁷¹ AkÉrt 1870: 55.

¹⁷² AkÉrt 1870: 105–109.

¹⁷³ AkÉrt 1870: 105–109, 159–165. AkÉrt 1874: 129.

bírálatokat a bíráló bizottságok előadói.¹⁷⁴ Az utólagos jutalmazással járó díjak esetében pedig a szóba jöhető munkák listáját már nem a főtitkár készítette el, hanem a főtitkári hivatal az illetékes akadémiai osztályoktól kérte azt, a jutalomra leginkább méltó műveknek a bírálatok alapján történt kiemelésével együtt.¹⁷⁵

A titoknokot akadályoztatása esetén az *Akadémia Alapszabályzatának* 19. §-a értelmében a jegyző helyettesítette, aki ekkor a levéltárra is felügyelt.¹⁷⁶ A Szalay László halála és Arany hivatalba lépése közötti időszakban például az akkori jegyző, Csengery Antal látta el a titoknoki feladatokat,¹⁷⁷ aki később Aranyt is helyettesítette távollétében.¹⁷⁸ Csengery azonban 1866 novemberében közéleti elfoglaltságára hivatkozva leköszönt,¹⁷⁹ ami miatt egy ideig Arany látta el a jegyzői feladatokat is,¹⁸⁰ majd 1867. január 30-tól Rónay Jácint töltötte be ezt a posztot egészen 1870-ig, amikor a jegyzői pozíció megszűnt,¹⁸¹ és Rónay saját osztályának titkára lett.¹⁸² Eötvös József akadémiai elnök időközben könnyíteni kívánt Arany helyzetén, és minden gépies funkciót a jegyzőnek kívánt átadatni. Arany azonban a hivatali ügyek természetének ismeretében nem remélte, hogy ez megvalósul,¹⁸³ és ebben nem is tévedett.

Arany 1876-ban le kívánt mondani az Akadémiánál betöltött pozíciójáról, ám az intézmény nem értett egyet a költő szándékával, és helyzete megkönnyítésére Gyulai Pált hivatali helyettesének nevezte ki.¹⁸⁴ Arany 1877-es újabb lemondását követően, az Akadémia egy évre fölmentette, majd az erre vonatkozó határozatát 1878-ban egy évvel meghosszabbította. Az intézmény a költő távozásába végül 1879-ben egyezett bele,

¹⁷⁴ AkÉrt 1875: 47.

¹⁷⁵ Az osztálytitkárok szerepét a bírálati anyagok szétküldésében 1870 után lásd még fentebb. A főtitkári hivatal és az osztályok munkamegosztásáról a jutalomtételek kapcsán: Fekete 1988: 7–8.

¹⁷⁶ AkAlm 1865: 127.

¹⁷⁷ Voinovich 1938: 178.

¹⁷⁸ Például: Arany János Csengery Antalnak. [1865. december 21.] Arany 2014: 665. Arany János Csengery Antalnak, 1865. december 24. Arany 2014: 665–667.

¹⁷⁹ Lásd Arany 2015: 570. (A 2066. dokumentum jegyzetei.)

¹⁸⁰ Arany János Lónyay Menyhérthez, [1867.] március 20. Arany 2015: 82–85. Lásd még e levél jegyzeteit: Arany 2015: 604–605. Arany János Tompa Mihálynak, 1866. november 14. Arany 2015: 47–49. Lásd még e levél jegyzeteit: Arany 2015: 570–571.

¹⁸¹ Az új *Akadémiai Alapszabály* már nem említi az akadémiai jegyzői pozíciót (AkAlm 1870: 109–121), és a tisztség az akadémiai tisztviselők felsorolásában sem szerepel. (AkAlm 1870: 217–218.)

¹⁸² AkAlm 1870: 119–120, 217. Voinovich 1938: 207. Csengery lemondásáról és Rónay kinevezéséről még: Arany 2015: 570. (A 2066. dokumentum jegyzetei.) AkAlm 1867: 268. AkAlm 1868: 210.

¹⁸³ Arany János Lónyay Menyhérthez, [1867.] március 20. Arany 2015: 82–85. Voinovich 1938: 206.

¹⁸⁴ Arany János. *Folyó ügyek a szünidő alatt*. Arany 1964: 565. Lásd még a dokumentum jegyzeteit: Arany 1964: 657. Keresztury 1987: 460.

ugyanakkor fölkérte akadémiai lakása megtartására, valamint a tiszteletbeli akadémiai főtitkári cím elfogadására. Ugyanekkor igazgatósági tagnak is megválasztották, és ezt a címet haláláig viselte.¹⁸⁵ A főtitkári posztot ezután Fraknói Vilmos töltötte be.¹⁸⁶

Források

Arany 1964: ARANY János *Összes Művei, XIV: Hivatali iratok 2., Akadémiai évek (1859–1877)*, szerk., jegyz. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.

Arany 2014: ARANY János *Összes Művei, XVIII: Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014.

Arany János 2015: ARANY János *Összes Művei, XIX: Arany János levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015.

AkAlm: *Magyar Tudom. Akadémiai Almanach csillagászati és közönséges naptárral*, Pesten, Eggenberger Ferdinánd m. akad. könyvtárusnál

AkÉrt: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*

MTA KIK Kt RAL: *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár*

Hivatkozott irodalom

Fekete 1975: FEKETE Géznáné, *A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–1973*, Bp., 1975.

Fekete 1988: FEKETE Géznáné, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, Bp., 1988.

¹⁸⁵ Arany lemondásairól: Voinovich 1938: 248–250. Keresztury 1987: 461.

¹⁸⁶ Voinovich 1938: 250. AkAlm 1879: 198. AkAlm 1880: 175. AkAlm 1881: 168. AkAlm 1882: 174.

- Fekete 2000: FEKETE Géznáné, *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2: 1859–1900*, Bp., 2000.
- Gergely 1957: GERGELY Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., 1957.
- Gergely 1964: GERGELY Pál, *Bevezetés = ARANY János Összes Művei, XIV: Hivatali iratok 2: Akadémiai évek (1859–77)*, szerk. jegyz. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 601–609.
- Kálmán C. 1984: KÁLMÁN C. György, *Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867)*, ItK, 1984(88.), 4., 440–457.
- Keresztury 1987: KERESZTURY Dezső, *„Csak hangköre más”: Arany János 1857–1882*, Bp., 1987.
- Sáfrán 1999: SÁFRÁN Györgyi, *A levelező Arany János: Levélváltás felső-magyarországi íróbarátaival*, Miskolc, 1999.
- Soós 2015: Soós István, Szalay László, *a Magyar Tudós Társaság titkára*, Történelmi Szemle, 2015(57.), 3., 411–440.
- Szalisznyó 2015: SZALISZNYÓ Lilla, *A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni: A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847)*, Korall, 2015(16.), 4., 29–53.
- Szily 1893: SZILY Kálmán, *Arany János mint főtitkár*, AkÉrt, 1893, 330–337.
- Voinovich 1938: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1860–1882*, Bp., 1938.

Sárai Szabó Katalin

Az irodalmi Deák-párt és a „protestáns etika”

A kapcsolati háló

A Cuczor–Fogarasi-féle értelmező szótár 1864-ben megjelent kötete az értelmiség szócikknél többek között a következő magyarázattal szolgál: „értelmes férfiak öszvege”.¹ Ez a rövid és igen általános meghatározás érzékelteti, hogy a 19. század közepén, az értelmiség fogalom még nem jelentette a társadalom külön definiálható csoportját, illetve az igen tágan is értelmezhető „értelmen” túl, semmiféle specifikációt nem tartalmazott. Így azok a férfiak, akiket a szótár értelmiségiként „definiált”, a társadalom bármely szegmensében fellelhetők lehettek, de sem szakmákhoz, sem társadalmi szerepekhez, sem státuszhoz nem kötődtek.

Cuczor Gergely bencés pap, illetve Fogarasi János jogtudós 1844-ben kapott megbízást a Tudományos Akadémiától egy értelmező szótár összeállítására, feltehetően ettől kezdve gyűjtötték a kifejezéseket és írtak hozzá magyarázatokat, tehát éppen vizsgált korszakunkra es(het)ett a definíció rögzítése. Jelen tanulmányomban nincs rá mód, hogy az értelmiség fogalomtörténetével foglalkozzam, illetve a különböző értelmiség-elméleteket számba vegyem, mégis Arany János és baráti körének, illetve az úgynevezett „Deák-párt”-nak a tanulmányozásakor érdemes hangsúlyozni, hogy a fogalom 19. század közepén tetten érhető hiánya azt az állapotot rögzíti, amikor az értelmiségi funkciókat ellátó, polgári műveltséggel rendelkező szereplők még nem szerveződtek önálló értelmiségi réteggé: „a szerepkörök és státuszok általában is távol vannak egymástól.” Ezért lehetnek olyan személyes pályák, amelyekben egyszerre több szerepkör is feltűnik. „Ezek a »polihisztorok« társadalmilag hiteles személyek, akik a rendszerbeli átmeneti állapotot megtestesítik, ugyanis a modernizáció csak később differenciál és oszt ki az új munkamegosztás folyamatában egy-egy rétegre társadalmilag sajátos szerepeket.”² A 19. század második felében zajló értelmiségi professzionalizáció folyamatában jelentős szerepet betöltő „hiteles személyek” egyik körét, az irodalomtörténet hagyományosan „irodalmi Deák-párt”-ként emlegeti. Az elnevezés Salamon Ferenc történész-irodalmártól ered, aki 1889-ben kiadott válogatott tanulmányainak bevezetőjében emlékezett vissza az 50-es évek viszonyaira. A jeles csoporthoz sorolta Arany Jánost, Tompa Mihályt, Lévay Józsefet, Erdélyi Jánost, Szász Károlyt, Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt,

¹ Cuczor–Fogarasi 1864: 539.

² Veliky 1999: 51.

Pákh Albertet és Gyulai Pált.³ Valójában a „minőségi irodalom képviselőinek a körét”⁴ különítette így el „a nemzeti ügy emlegetésével visszaélő akarnokok és kontárok hangoskodó tábortól”.⁵ A társaság összetartó erejét abban látta, hogy „Mindenkinek azt vallhatta és írhatta, ami tetszett. Csak a rokon gondolkodás s elvi barátság tartotta össze.”⁶ Szajbély Mihály olvasatában ez annyit jelent, hogy a kör tagjai a nemzeti narratíva egyes elemei között interpenetrációs kapcsolatot képzeltek el, és az intézmények helyett a spontaneitástól a szervezettség felé haladó társas életet tekintették a közvéleményformálás lehetséges eszközeként.⁷ Erre utal, hogy az alakuló folyóiratok is összetartó erőként jelentkeztek a kör tagjainál. A Szépirodalmi Lapok szerkesztőjének, Pákh Albertnek a lakása volt összejöveteleik helyszíne (ebben az időben Gyulai Pál is nála lakott). Miután a lap megszűnt, 1853-tól a formálódó Deák-párt tagjainak a gyülekezőhelye Csengery Antal otthona lett. Csengery Kemény Zsigmonddal együtt a Pesti Naplót szerkesztette, majd a Budapesti Szemlét, de ezt később átadta Gyulainak. Arany lapjai (a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú), ugyanezt a szerepet töltötték be.

A Deák-párt tagjainak fellépése az 50-es évek második felétől azonban már meghatározó volt az intézményrendszer megújításában, megformálásában is. Az Akadémia 1858-as újjáalakításában Toldy Ferenc ellenében felértékelődött Deák szerepe,⁸ ennek következtében megnövekedett a hozzá közel állók befolyása is. 1858-ban választották levelező taggá többek között Gyulait, Aranyt, Tompát, Szász Károlyt. Csengery lett a jegyző. A jegyzőség az egész testület munkájának összehangolását jelentette és azt, hogy a tisztséget betöltő személy a tudományos élet minden információjának a birtokába jutott. A Kisfaludy Társaság újjászervezése is hasonlóan alakult, új alapszabályát 1860-ban hagyták jóvá. Csengery azonnal értesítette Aranyt, és leveléből egyértelműen kitűnik, hogy nem voltak afelől kétségei, hogy az újjáalakuló Kisfaludy Társaságban – hasonlóképpen az Akadémiához – a Deák-párt tagjainak és személy szerint neki is döntő szerepe lesz. Az új megválasztott 9 tag között találjuk Csengeryt, Greguss Ágostot,

³ Salamon 1889: VI–VII.

⁴ Szajbély 2005: 205.

⁵ Uo.

⁶ Salamon 1889: VI.

⁷ Szajbély 2005: 213–214.

⁸ „A tegnapi akadémiai közgyűlésen Téged is levelező taggá választottak [...] Engem első helyen proponált a historiai osztály, legifjabb tag létemre. A választás szintén tegnap történt meg. Deák Ferencz intező szellemét mind a jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod. Minden úgy ment, a hogy' ő akarta, – kivéve a természettudományi szakban. Brassai bácsi megbukott, Győri egyedül van a mathematicai osztályban s nem lehetett rá venni, hogy Brassait, ki őt oly érzékenyen megsértette, proponálja. Helyette Taubnert proponálta, s ezt Deák megbuktatta. Megbuktatták – igen helyesen – Kubinyi Ágoston jelöltjét, báró Prónay Gábort is. ... A jegyzői választás ma lesz. Toldy látván a nagy többséget, mely engem felkarolt, kijelenté a conferentián, hogy legörömelebb engem óhajt társául.” Csengery Antal Gyulai Pálhoz. Pest, 1858. december 16. Gyulai 1961: 359. (305. sz. levél.)

Gyulait, Keményt, Salamont, Szász Károlyt és Tóth Kálmánt. Aranyt is ekkor hívták föl Nagykőrösre az igazgatói posztra.⁹ Az erőviszonyok illetően megváltozása lényeges volt az értelmiségi ethosznak mint csoportformáló erőnek az alakításában is. Ebből a szempontból természetesen nem szűkíthetjük le a személyeket a Salamon által felsorolt névsorra. Ha szélesítjük a kapcsolati hálót, és a személyes mikrohálózatokat is vizsgáljuk, ezeken keresztül a politikai, tudományos, irodalmi, hivatali mezők számos szereplőjével bővül a kör. A kapcsolati háló egyre szerteágazóbb voltában az is szerepet játszott, hogy az egyes aktorok egyszerre vagy egymást követően, több szerepkörben is felléptek, több társadalmi mezőben jelen voltak, és ezzel mikrohálózatuk is állandóan bővült.

Jelen vizsgálódás az egész hálózat feltérképezésére nem vállalkozhat, ezért elsősorban a Salamon által Deák-pártnak definiált körre szorítkozik, de a személyes, intézményes szálakon kapcsolódó egyes (kissé önkényesen választott) szereplők felbukkannak példaként a tanulmányban.

Protestáns identitás

Salamon „névsorára” tekintve azonnal feltűnhet, hogy a felsorolt aktorok mind protestánsok. Természetesen, ha bővítjük a kört, akkor a felekezeti összetétel jóval összetettebb (gondoljunk a katolikus Eötvös Józsefre, vagy barátjára, Szalay Lászlóra), mégis a protestáns felülreprezentáltság az 1850-es, 60-as években egyértelműnek tűnik. A kortársak is úgy érzékelték még az 1870-es, 80-as években is, hogy az irodalmi, tudományos elitet reprezentáló intézmény, az akadémiai tagság egyik feltétele, hogy az illető református legyen. Ezt a közfelfogást próbálta eloszlatni Szász Károly egy 1877-es cikkében, amelyben az aktuális tagválasztással kapcsolatos vádakra reflektált: „Annyiszor hánytorgatott és pedig nem csak az ultramontán sajtó s nem csak az élczlapok, hanem a komolyan számbavehető lapok által is, hogy az akadémiába bejuthatásnak legbiztosabb módja

⁹ Szajbély 2005: 290–291. „Jőjj Pestre közénk. Tudod ez iránt nem csak az én nézetemet, hanem a Deákét és Keményét is. Bajaid nagy része onnan volt eddig mert olyan dolgokkal foglalkoztál, melyek nem Neked valók. Az irodalmi térre vagy Te hivatva. Ha a szerkesztésnek is meg vannak a terhei, vannak, vagyunk elegenden, kik azokat Veled szívesen megosztjuk. S az a kívülről jövő inger, melyet említél, kétségtelenül jól fog hatni kedélyedre is. Azonban feljöveteledre, mint irod, „basis” kell. Én úgy hiszem, ezt is fogunk nyerni. A Kisfaludy-társaság dolgai, noha lassanként, rendbe jönnek. A kikkel eddig e tárgyban legbizalmasab embe-reim közül szóltam, mindnyájan osztottak nézetemben, s úgy hiszem ezen urak – akik pedig többséget képeznek – ott sem hagynak el engem indítványaimban, a hol szavazatukat eldöntőleg fogom igénybe venni. Még eddig azért nem mozoghattam e részben úgy, a mint kellene, mivel nem valék tagja a Társaságnak. A mostani tagok első dolga lesz bennünket vagy tizönket előbb beválasztani, s aztán a szervezést ránk bízni [...] Az én szándokom Toldy másodelnökké léptetni elő, hogy a fizetéses igazgatói állomást megszerezzük számadra. S aztán más alapokon – nagyobb hatáskörrel – rendezzük majd a társaságot is.” Csengery Antal Arany Jánosnak. Pest, 1860. július 16. Arany 2004: 410–411.

kálvinistának lenni... Sem az egész akadémiában, sem a három osztály közül egyikben is, a kálvinisták nincsenek többségben... például, az idéni összes akadémiái választások közt (ha jól tudom, mert bizony nem igen szoktam a tudomány embereinek vallása után kérdezősködni, ha csak esetleg meg nem tudom) talán csak az egy Beöthy Zsolt kálvinista, egy lutheránus a többi mind katolikus [...] Igaz, hogy az akadémia mindkét elnöke s főtíkára esetleg kálvinista. De gr. Lónyay, Csengery és Arany, nem elég emberek-e állásaikra, ha kálvinisták nem volnának is? Mint a mikor mind a két elnök s a titoknok (gr. Dessewfy [Emil], b. Eötvös, Szalay László) katolikus volt, növelte-e vagy kisebbítette-e érdemes voltukat, hogy egyikök sem volt kálvinista?"¹⁰ Cikkében arra hivatkozott, hogy nem lényeges a felekezeti hovatartozás, aminek azért ellentmond egy 1879-es Szilády Áronnak szóló levele. Ebben a Kisfaludy Társaság tagválasztására invitálja barátját. A következő levélrészlet tükrözi, hogy a háttérben zajló szokásos választási manőverek során a felekezethez tartozás mégiscsak lényeges szempont volt. Olyannyira, hogy külön figyelmet kellett fordítaniuk arra, hogy a közvélemény számára is elfogadható eredmények szülessenek. A levél előzménye az volt, hogy Lukács Móríc lemondott az elnöki, Greguss Ágost pedig a titkári tisztségéről. „Mi többen, természetesen Gyulait akarjuk elnöknek s Beöthyt titkárnak. Gyulai ellenében némelyek tán Ipolyit akarják felállítani. Beöthy ellenében Vadnayt [Károly] s Győry Vilmost emlegetik.¹¹ Másod elnöknek, [...] az én nézetem az, hogy a világ kedvéért egy kathol. embert kellene, de nem papot; én ezért Zichy Antalt kommandálom (Más nincs). – Némelyek engem, némelyek Gregusst akarják. [...] Ezeket azért bocsátottam előre, hogy kérjelek, mivel a héten úgy is fel szándékozol jőni, jőj úgy hogy szerdán mindenesetre részt vehess a szavazásban.”¹²

Tanulmányomban azt a kérdést próbálom körüljárni, hogy vajon miben nyilvánult meg ennek az igen befolyásos körnek a „protestáns mivolta”, vagyis a már említett, a 19. század közepén alakuló értelmiségi hivatás és munka ethoszban fellelhetünk-e olyan jellemzőket, amelyeket protestánsként definiál(hat)unk, illetve a protestáns etikából eredeztethetünk.

Már a kérdésfelvetéskor felmerül a probléma, nevezetesen, hogy mit tartunk releváns megközelítésnek? Vajon azt, hogy számba vesszük az egyes szereplők felekezeti hovatartozását, illetve megkíséreljük megállapítani, hogy vallásosak voltak-e, és ha igen, miképpen nyilvánult meg a vallásosságuk? Vagy valami tágabb, az egész közegre ható, az egyes személyekre vonatkoztatva azonban valójában nehezen tetten érhető, protestáns vagy a protestantizmust meghatározó szellemi törekvéseket próbáljuk meg feltárni, amelyek befolyásolhatták szereplőink gondolkodásmódját, életvitelét, társadalmi szerepvállalását (stb.)? Ezek után is megmarad persze a kérdés, hogy vajon egy ilyen irányú vizsgálódást

¹⁰ Szász 1877.

¹¹ Győry Vilmos evangélikus, Beöthy Zsolt és Vadnay Károly pedig reformátusok voltak.

¹² Szász Károly levele Szilády Áronhoz. Bp., 1879. február 19. MTA KIK Kt. Ms 4445/202.

követően kijelenthetjük-e, hogy a családban, a társadalomban általuk képviselt vagy betöltött szerepek attitűdjei protestánsok, illetve a protestánsokra jellemzőek-e valóban? Előre kell bocsátanom, hogy a feltett kérdésekre a tanulmány végén sem tudok megnyugtató, végső válaszokat adni, csak néhány – de talán nem érdektelen – szempontot fogok a problémával kapcsolatban felvetni.

Ha első körben számba vesszük, hogy Salamon névsorából kit milyen felekezetűnek kereszteltek, akkor azt látjuk, hogy Pákh Alberten kívül – aki evangélikus volt (Pákh Mihály evangélikus superintendens fia) – a többiek a református egyház tagjai voltak. Ha a szélesebb baráti, szakmai kört nézzük (például akikkel rendszeres levelezésben álltak), néhány evangélikuson és unitáriuson (így Kriza János unitárius püspökön és Brassai Sámuelen) kívül, úgy tűnik, szintén a reformátusok voltak többségben. A szélesebb körben említtem Szilágyi Sándort, Szabó Károlyt, Szemere Miklóst, Kazinczy Gábort, Szilády Áront (református lelkész), Tanárky Gedeont, Mentovich Ferencet (ő eredetileg katolikus volt, de áttért reformátusnak), vagy Ballagi Mórt (Bloch Móríc zsidó családban született, később áttért evangélikusnak, majd református lett). Neveltetésüket, szocializációjukat – kivételt jelentenek természetesen azok, akik később tértek át – döntően befolyásolta az őket körülvevő református értékrendű, életvitelű mikrovilág. Imre László Arannyal kapcsolatban például hangsúlyozta, hogy a nyílt, nyilvános hitvallás helyett az erkölcsi elvekre, körelességetikára és a puritán életelvekre helyezte a hangsúlyt egész életében. Annak a világnak ugyanis, amelyben felnőtt, „szinte minden elemét meghatározza a református hittel összefüggő érzelmi egyszerűség és bizonyosság, kényes erkölcsi tisztaság, pompától, fényűzéstől idegenkedő puritánság, erős nemzeti kötődés, a magyar nyelv és múlt iránti felelősségérzet.”¹³

Közülük többen is papi családból származtak, például Pákh Albert, Salamon Ferenc (a dévai esperes fia), Szabó Károly (református lelképásztor fia), Tanárky Gedeon (nagyapja lelkész volt, apja lelkészből lett orvos), Tóth Lőrinc (apja református lelkész volt). Teológiát végzett vagy tanult Gyulai Pál, Csengery Antal, Tompa Mihály, Szász Károly, Szilády Áron, Erdélyi János. Pályaválasztásuk során a lelkészséget, mint alternatívát (sokszor, mint „menekülési útvonalat”) is számon tartották: „Én most a pályaválasztás kérdésénél állok, melly naponként bonyolultabb előttem s naponként aggaszt s határozatlanabbá tesz, mint valaha. E két vagy három év alatt el kell sorsomnak válnia. Ez alatt egy drámát vagy regényt írok, s ha tetszéssel fogadja a közönség enyém a világ, s meg élhetek akár hol, ha nem akkor egy faluba vonulok, s mint száz meg száz falusi pap szántás vetés és pálinka főzés közt leélem napjaim.”¹⁴

¹³ Imre 2010: 10–11.

¹⁴ Gyulai Pál Szász Károlyhoz. Kolozsvár, 1847. április 29. Gyulai 1961: 24. Szász Károly így írt erről naplójában: „Én pap akarok lenni. Különös! Eltemetni magamat, vágyaimat egy rongyos falu kalangyái, ekevasai, s legfőlebb egy rozszant egyház falai és végre miveletlen, előitéletes emberek közé! – Még alig találtam embert, kinek élet célomat meg mondva azt így ne értelmezte s tehát balul és ferdén ne fogta volna fel.

Ha a felekezeti hovatartozás számbavételén túllépve, ennek értelmezhetősége felé haladunk, le kell szögeznünk, hogy a protestantizmust, illetve az egyes felekezeteket nem tekinthetjük változatlan, homogén entitásoknak.¹⁵ Max Weber protestáns etikáról szóló művében elsősorban a lutheri és kálvini eredetű protestantizmus megkülönböztetésére helyezte a hangsúlyt. Ernst Troeltsch tovább finomította a képet és azt állította, hogy nemcsak a reformáció két ága közötti megkülönböztetés lényeges, hanem el kell különíteni a reformáció első időszakát a 18–19. század fordulójára kiformálódó neoprotestantizmustól, amelyet szintén gyűjtőfogalomként használt.¹⁶ Troeltsch a kultúra egyes, különálló területeinek példáján keresztül vizsgálta a protestantizmus társadalmi hatásait. Arra a következtetésre jutott, hogy azok a modernitáshoz kapcsolható elemek, amelyeket a protestantizmushoz szoktak kötni, általában nem abból gyökereznek: „protestantizmusban helyet talált minden olyan, a modern világhoz közeledő törekvés, amely képessé tette arra, hogy [...] össze tudjon olvadni az új jelenségekkel, hogy azután sokkal erősebb ötvözeteket alkothasson azzal, mint amire [...] a katolicizmus a maga módján képes lehetett.”¹⁷ Ennek a folyamatnak az eredményeképpen jöhetett létre egy olyan vallásosság, amely lényegileg rokon volt az öt körülvevő és meghatározó, új, feltörekvő világgal.¹⁸

Pedig a pont, hova vágyaim néznek egészen más. Igen is uraim pap akarok lenni! Egy éj és nappali száraz munkától le nem kötött hivatalnok, egy császár – vagy királyi táblának való szolgálattól el nem nyomott, kedvletei, vágyaival ellentétben álló foglalkozások által el nem kedvetlenített, előtte semmi beccsel nem bíró tudományok porától el nem lepett – hanem szabad, maga vágyai kedveletei szerint tudományos vagy legalább tanuló és minden esetre mivelte és főképp nem magas vágyaiban kielégített boldog ember kívánok lenni” Szász Károly naplója. 1843. október 25. 52. OSZK Kt. Oct. Hung. 1080.

¹⁵ Mint ahogy nem tekinthetünk el – bár jóval nehezebb nyomon követni – az egyén gondolkodásának, értékrendjének sajátosságaitól és folyamatos változásától sem. Szász Károly fiatalkori naplójában például egészen elvetette az egyházat, szinte a panteizmus hívének tűnik, mégis később lelkész, illetve püspök lett. Gyulaival kapcsolatban nem érdektelen Angyal Dávidot idézni (itt köszönöm meg Bolgár Dánielnek, hogy felhívta erre a részletre a figyelmemet), ami ékes bizonyítéka az egyházas, illetve egyházon kívüli protestáns szemléletnek: „1885 elején állami szolgálatba léptem, elhatároztam, hogy nem halasztom tovább a keresztény hitre térést [...] Gyulai egy szóval sem biztatott az áttérésre, de helyeselte szándékomat, mikor erről értesítettem. A kálvinizmushoz sok kapocs fűzött gyermekkorom óta, és kivált amióta Gyulaiban tisztelni tanultam a Kálvin hitével együtt járó erényeket. De Gyulai hite nem volt az, ami egyházasnak nevezhető. Az a különbség, mely a papi hivatás fennkölségét és az incselkedő ördögök ellen nehezen védekező emberi gyarlóságoktól elválasztja, szatirikus hajlamának tág teret nyitott [...] Nem törődött azzal, hogy a kereszténység melyik felekezetébe akarok lépni.” Gyulai szólt a katolikus Pauler Gyula történéssznek Angyal szándékáról. Angyal végül katolikusnak keresztelkedett és Pauler lett a keresztapja. Angyal 1871: 84–85.

¹⁶ Hatos 1995: 74.

¹⁷ Troeltsch 2003: 545.

¹⁸ Uo.

Közismert, hogy Weber magából a protestantizusból eredeztette a világi hivatáson belüli köteleességérzet megbecsülését, ami maga után vonta „a mindennapi világi munka vallásos jelentőségének képzetét [...] A »hivatás« fogalmába tehát minden protestáns irányzat központi hittétele fejeződik ki, mely nem ismeri el az evilági erkölcsiség túllicitálását szerzetesi aszkézis révén, hanem kizárólag az evilági köteleességek teljesítésével törődik úgy, ahogyan ez megadatik az egyén egész életre szóló munkájában. E munka éppen ezért lesz »hivatássá« [...] a világi hivatásvégzés úgy jelenik meg, mint a felebaráti szeretet kifejezése.”¹⁹ Weber felfogásának egyik alapvető tétele szerint „a reformáció a kolostorokból a világi élethivatás területére vitte át a racionális keresztény aszkézist és életvezetési módszert.”²⁰ Vizsgálódásunk szempontjából lényeges Nagy J. Endre megállapítása, miszerint a reformkori „értelmiség” egyik érdekessége az volt, hogy a katolikusok is a protestáns etikát a „világon belüli aszketikus típust” képviselték, Isten eszközei akartak lenni a világban. Életük értelmét, hivatását egy sajátos küldetésben látták: az ország politikai, rendszerbeli, gazdasági és kulturális felemelkedésének szolgálatában.²¹ Nagy J. Endre Eötvös és elvbarátai azon megnyilatkozásaira hivatkozott, amelyekben szolgálatként értelmezték a politikai tevékenységet. Eötvös *A XIX. század eszméinek befolyása az államra* című művét idézte, amelyben a szerző leszögezte, hogy az erkölcsi biztosítékot az állam csak a vallásból kölcsönözheti, illetve kijelentette, hogy „egész polgárisodásunk keresztényi.”²² Gyulai Eötvösről szóló méltatásában szintén kitért erre a műre, és kiemelte belőle a kereszt(y)én(y) polgárosodás szerepéről írottakat. „[Eötvös] Kifejti [...] a keresztény polgárosodás elveit, melyek még valósításra várnak. Összhangzásba hozni az állam rendezését a keresztény polgárosodás elveivel: íme a munka alapelve [...] vizsgálja az egyéni és közszabadság biztosítékait; nyomozza a haladás törvényeit, s befolyásukat az állam szerkezetére [...]. Nem ok nélkül irodalmunk büszkesége e mű, s külföldön méltán említik egy sorban Stuart Mill hasonartalmú munkájával.”²³

Témánk szempontjából figyelmet kell fordítanunk a 19. században terjedő protestáns teológiai irányokra is, amelyek komoly hatást gyakorolhattak a vizsgált kör szellemi életére. A 18–19. század teológiáját Koncz Sándor kritikai teológiaként aposztrofálta, amelynek lényegi eleme filozófiai meghatározottsága volt, nevezetesen ahogyan változott a század filozófiája, aszerint alakult a kor teológiája is. Így vált a kanti filozófia a teológiai racionalizmus alapjává, a német idealizmus Schleiermacher teológiájában jelent meg, a hegeli rendszer pedig a modern vagy liberális teológiának vált meghatározójává.²⁴

¹⁹ Weber 1982: 96, 98–99.

²⁰ Uo., 166.

²¹ Nagy J. 2009: 223–224.

²² Idézi Nagy J. 2009: 224.

²³ Gyulai 1902a: 35–36.

²⁴ Koncz 1942: 24.

Magyarországon a racionális teológiát a 18. század utolsó évtizedeire és a 19. század első felére lehet datálni, a 40-es, 50-es évektől bontakozott ki a liberális teológia. Természetesen egyik sem volt egyeduralkodó, párhuzamosan léteztek egymás mellett más irányzatok is, de azt a szellemi elitet, amelyet jelen tanulmányban vizsgálunk, elsősorban a felvilágosodás, a reformkor eszméi határozták meg, így legközelebb hozzájuk az a liberális racionalizmus állt, amelyet a „felvilágosodás vallásos intellektualizmusa”-ként aposztrofálnak. Erre az irányra jellemző, hogy „A vallás [...] nem annyira a kijelentett igazságon épül fel, hanem inkább az értelmes gondolkodás, a spekulatív apriorizmus következtetéseivel igazolt bebizonyíthatóságon. A vallásos ismeretet a gondolkozási elemek adják, aminek tarkaságát a kritika rendezzi, vallásos színezetét pedig a lelkiismereti megalapozottság nyújtja.”²⁵ A racionalizmus megjelenését a teológiában Immanuel Kant hatásának tekintik, Koncz Sándor úgy fogalmazott: „Kant filozófiája a felvilágosodás gondolatainak teológiai igazolása.”²⁶ A Kant utáni racionalizmus dogmaellenessége minden tekintély-hitet elvetett, legfőbb elve az ész jogának biztosítása volt, Jézusnak csak ember voltát fogadta el, a csodákat elutasította, a *Bibliát* ugyanolyan könyvként kezelte, mint a többi, és igazi tudománynak tekintette a bibliakritikának felfogott exegézist. A vallást pedig morális magatartásnak tartotta. Ezek az elvek határozták meg azután a liberális teológiát is. A racionális teológia a tudományos mezőn kívül is népszerű volt, az ún. vulgáris racionalizmus az egyházi közéletbe elsődlegesen a prédikáció-irodalmon keresztül jutott be.²⁷

Tompa Mihály például ezt az irányt képviselte. Amikor 1859-ben megjelentek egyházi beszédei, Arany igen elismerően nyilatkozott róluk egyik levelében: „Ha te azt hiszed, hogy van buzgóbb híved, mint Arany Julcsa, óriásilag csalatkozol. Valakitől megkapta olvasni predikációdat, s azóta nincs regény, melyért elhagyná, eszi a szó a teljes értelmében. És ez nagy érdeme azon beszédeknek. Hol engem, hol anyját fülel le, hallgassuk mily szép az; s olvassa teljes elragadtatással. Nem a czirádát keresi pedig (az nincs is), hanem a mi a szívhez, lélekhez szól. Hidd el, Miskám, jó pap vagy, mert ily romlatlan lélek táplálkodik beszédeidből. Ez nagyobb dicséret, mint a Szászé.”²⁸ Szász Károly a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban írt kritikát barátja kötetéről, melyben egyfelől méltatta Tompa prédikációit, másfelől azonban hiányolta belőlük a bibliai szövegek exegezisét. Írásában azonban nemcsak a megjelent kötetéről van szó, hanem kitért Tompa teológiai irányultságára is, illetve megjegyzéseket fűzött a korszak prédikációs irodalmával kapcsolatban. „Nem kételkedem mondani, hogy Tompa rationalista, mert kiindulási pontja mindig a földön van, sőt – minthogy a szem camera obscurájában

²⁵ Uo., 30.

²⁶ Uo., 30.

²⁷ Uo., 33.

²⁸ Arany János Tompa Mihálynak. [Nagykörös, 1859. július 16.] Arany 2004: 313.

mindaz le van rajzolva, amit kívülünk látunk, – sőt önmagában. Neki az adatokat a tények szolgáltatók, s ő azokat, – mint ama mütakács: a pók saját szövőszékén dolgozza fel: szívében és elméjében [...] mert az ész és szív vallását egyesíti, sőt a legfinomabb természetimádást is olvaszt belé.”²⁹ Negatívumként említette, hogy a 24 egyházi beszéd között egy sincs, amely az „üdvintézményt, a keresztyén vallás e sarkalatát, e belső lényegét egyenesen, inthesi tárgyalná. Van itt nagypénteki beszéd, de az arról szól, hogy a nagy vállalatok miért járnak nagy küzdelmekkel; van húsvéti [...] [amelyben Tompa] az üresen maradt koporsó s rajta ülő fényes angyaltól elbirja fordítani a szemét, hogy kételkedő Tamásoknak alkalomszerű magyarázatot adjon arról, hogy a tudás és a hit igen jól megférnek egymás mellett.”³⁰

Magyarországon a romantikus (Schleiermacher) teológiának, amely a vallás racionális felfogását visszautasítva, azt az érzés és az erkölcsiség irányába tolta el, nem voltak igazi képviselői, a romanticizmus a patetikus hitszónoklatokban érvényesült elsősorban.³¹ Szász Károly a már említett Tompa-bírálatában, igen indulatosan kelt ki az ilyen stílusban elmondott prédikációk ellen: „És szabad legyen itt alkalmat venni magamnak még egy más uralkodó betegségéről is szólanom egyházi beszédiródmunknak: ez a dagály, phrasis csinálás; a minél üresebb, nevetségesebb, s undorítóbb valami nem lehet. Rosszabb cifrázkodás ez, uraim, asszonyaink piperéinél; nevetségesebb erőlködés a magát bikává fúni akaró békáénál, s undorítóbb a kárminnal kifestett arcu halottonál.”³² A liberalizmus, amelynek képviselőjeként tartják számon Szász Károlyt is, a racionalizmus talaján, a tiszta tudomány érvényesítését jelentette a teológiában, valójában a teológiát vallástudományként értelmezte.³³ A magyar liberálisok (az előző két irányzattal ellenkezőleg) Magyarországon is szigorúan elkülönülő teológiai csoportot alkottak, mozgalomként működtek és jókora pezsgést hoztak a honi egyházi életben. Folyóiratokat, könyveket, könyvsorozatokat jelentettek meg, egyesületeket, szervezeteket alapítottak. Az első hangadók Fáy András, Péterfi Albert, Török Pál, Székács József voltak, a későbbiek között említhetjük Kovács Albertet, Ballagi Mórt, Szász Károlyt, Fördös Lajost, Szeremley Sámuel, az erdélyiek között Kovács Ödönt, Szász Domokost (Szász Károly testvére, később erdélyi püspök), Bartók Györgyöt (Ravas László apósa).³⁴ Makkai Sándor szerint a liberalizmus megkísérelte bekapcsolni az egyetemes kultúréletbe a teológiát és az egyházat, és ennek érdekében megpróbált közvetítő szerepet vállalni a keresztyénség és a kultúra között. Ezt nevezte a német liberális teológus, Albrecht Ritschl (Troeltsch mestere) kultúrprotestantizmusnak: „Az ember evilági

²⁹ Szász 1859: 620.

³⁰ Uo., 637.

³¹ Koncz 1942: 60.

³² Szász 1859: 639.

³³ Makkai 1938: 41.

³⁴ Koncz 1942: 74–75.

gyakorlati tevékenykedése valósítja meg a keresztény kulturális ideállal azonosként értett Isten országát, s ebben pillanthatjuk meg a kultúrprotestáns magatartás egyik lényeges jegyének kifejeződését.”³⁵

Kantianizmus a magyarországi református kollégiumokban

A 19. század vége, 20. század eleje óta Kantot szokás a protestantizmus 18. századi filozófusának tekinteni. „A kantianizmus vilásképe az autonóm egyénre épül, aki más hasonló egyének közösségében él. [...] Alapja az autonóm polgár, az önmagára támaszkodó, a »kiskorúságból kilábalt«, önálló, embertársaival együttérző, önmagáért és a közösségért felelősséget vállaló ember. Az ember, aki nem idegen a világban, hanem otthon van benne: mind a megismerésben, mind a történelmi-társadalmi tevékenykedésben önmaga által teremtett világgal áll szemben, ezért a világgal felelősséget érez, mert sajátjának érzi; felelősen alakítja, formálja.”³⁶ „Noha mindkét nagy egyházban hangsúlyosan jelentkeztek az ilyen szellemiséget hordozó reformirányzatok, a kezdeményezés, az ösztönzés érezhetően a megreformált vallás, azaz a protestantizmus felől érkezett; s a századvég és századforduló óta Kantot nagyon is szokás – több-kevesebb joggal – a protestantizmus filozófusának nevezni.”³⁷ Bartók György neokantiánus teológus (erdélyi református püspök) 1924-ben megjelent cikkében hangsúlyozta, hogy oda-vissza hatásról beszélhetünk Kant és a protestantizmus esetében.³⁸ Kant a pietizmuson keresztül, már gyermekkorában megismerte a protestantizmus életelvét és ez alakította, illetve ez jutott érvényre későbbi világ- és életszemléletében. „A törvény előtt való feltétlen meghódolás, a kötelesség alkut nem ismerő teljesítése, az észnek és érzésnek szabályozása az akarat által, az akarat csodálatos energiája, az érzület előkelősége és az életmód puritán egyszerűsége, a gondolkodás kialakulása és egy következetes és szerves rendszer keretében, az ellágyulás és mystika kerülése, az életcél korai felismerése s áldozatos szolgálása egész életen át, egytől-egyig olyan vonások, amelyek egyformán jellemzik úgy Kálvin, mint Kant személyiségét. Kant az erkölcsiség Kálvinja és Kálvin a vallási érzület Kantja.”³⁹ Max Weber 1904-ben és 1905-ben megjelent *Protestáns etikájában*, a *Talmuddal* kapcsolatban megjegyezte, hogy „ha kötelességszerűen tesszük a jót, az jobb [...] mint az a jó tett, amire a törvény nem kötelez – más szóval: a szeretetlen kötelességteljesítés etikailag magasabb rendű, mint az érzelmi jótékonykodás. Ezt az elvet lényegében éppúgy elfogadná

³⁵ Idézi Fehér M. 2002: 104.

³⁶ Fehér M. 2002: 111.

³⁷ Uo., 103.

³⁸ Bartók 1924: 277.

³⁹ Uo., 280.

a puritán etika, mint ahogy – a skót származású és erős pietista nevelést kapott – Kant is közel került hozzá (akinek mellelleg több megfogalmazása közvetlenül kapcsolódott az aszketikus protestantizmus gondolataihoz [...])⁴⁰

Az általunk vizsgált kapcsolati háló tagjai közül többen is hallhattak Kantról, illetve ismerhették követőit. Kemény Zsigmond, Szász Károly, Salamon Ferenc, Mentovich Ferenc (később a materializmus híve) Nagyenyeden a Bethlen Kollégiumban folytatták tanulmányaikat. Gyulai Pál, Csengery Antal a kolozsvári kollégiumban, Csengery később Debrecenben, Tompa Mihály és Erdélyi János Sárospatakon. Ezekben a református iskolákban igen korán, az 1790-es évektől kezdve több kantianus tanár is működött.⁴¹ Köteles Sámuel (1770–1831) például a nagyenyedi kollégium filozófia professzora volt 1818-tól. (Az Akadémia 1830-ban választotta rendes tagjává). 1796–1798 között Jénában tanult, ahol Fichte és Krug előadásait is hallgatta. Ő volt Kant első magyarítója Erdélyben. Tanítványai közé tartozott Kemény Zsigmond és Barabás Miklós, tanártársa volt legidősebb Szász Károly (1798–1953), Szász Károly apja.⁴² Köteles írásaira elsősorban Kant és Fichte filozófiája volt hatással, 1817-ben kiadott morálfilozófiai kézikönyve, *Az erköltsi filozófiának eleji*, is az ő műveiken alapult. Ebben két erkölcsi törvényről beszélt: „A belső törvényadás célja tehát az emberiség erkölcsi kifejlődése, az „erkölcsi ország” tökéletességre jutása, a külső pedig a polgári társadalom tökéletessége, a törvényesség és a jogok tökéletes birtoklása és megtartása.”⁴³ Bár Fichte filozófiáját egészében elvetette, a fichte teóriák hatása alatt a társadalmi viszonyokat etikai keretben rendezte el, előre jelezve az egyes szakmai etikák születését. „Önmagunkkal, mint erkölcsi valósággal, mint parancsoló kötelességeink a következők: a megismerő tehetség művelése az erkölcsi célra, elméleti tehetségeink harmonikus fejlesztése a lelki egészség érdekében, önmagunk lelki és fizikai formálása olyanképpen, hogy minél több célra alkalmasak legyünk – ide tartoznak a sportolás és a rendszeres munka iránti kötelességek is. Nem dolgozni annyit jelent, mint nem élni [...] A lusta és tunya élet a rossz és a vétek alapja, mert ezen életformában a test és lélek nem művelődik, s nem fejlődik. Magunk és a polgári társadalom nemesítését és boldogítását munka által érzük el. A boldogság képzetét az erkölcsi megnyugvás, az önmagunkkal való megelégedés (mely a munkát kíséri) és saját sorsunkkal való megelégedés jelentik.

⁴⁰ Weber 1982: 257.

⁴¹ Mészáros 2000: 107.

⁴² 1831-ben Legid. Szász Károly tartott emlékbeszédet a nagyenyedi diákoknak: *A derék ember és ritka érdemű tanító képe: egy beszéd, mellyel Köteles Sámuelnek a N. Enyedi Fő-oskolánál a bölcselkedés k. r. tanítójának [...] becses emlékezetét tanítványai szívében megújította* címmel.

⁴³ Soós 2007: 658.

A morális élet megengedi az élet ártatlan örömeit, amilyen az életmódban s ruházatban való fényesség (ha a „természet hatáiraiban van”, azaz nem extrém fényűzés) vagy a játékok – melyek a lélek és a test felvidítésát, pihenését szolgálják munka után.”⁴⁴

Elvetette azt az elképzelést, miszerint a jó és a rossz közötti különbséget csak a nevelés vagy a szokás határozná meg, az önnevelésnek különösen nagy fontosságot tulajdonított.⁴⁵ Sárospatakon kritizálták Kantot, Sipos Pál – 1805–1810 között tanított a kollégiumban – az idealista filozófus Fichte tanait hirdette. 1818-tól volt itt a teológiai dogmatika tanára Somosy János (1834-től volt az MTA levelezőtagja), akit Koncz Sándor a racionalisták sorában említett. Erdélyi János 1824-től tanult a pataki kollégiumban és szoros barátságot kötött a nála jóval idősebb Somosyval. Tompa Mihály 1832-ben került Sárospatakra. Szemere Miklós és Kazinczy Gábor – akik később közeli barátságot ápoltak Lévay Józseffel, Tompa Mihállyal, Szász Károllyal, Gyulai Pállal, Arannyal és Barabás Miklóssal – ugyancsak a Sárospataki Kollégium diákjai voltak. Aranyék barátságban álltak Szigethy Wargha Jánossal – ő is nagykőrösi tanár volt és szintén Somosy tanítvány. Wargha 1832-ben Berlinben tanult, itt „különösen Hegelt hallgatta legkitünőbb szorgalommal”.⁴⁶ Tanulótársával, Szemere Bertalannal alapították a Sárospataki Nyelvművelő Társulatot. Szemere írónoka az 1848-as forradalom alatt Lévay József volt.

Debrecenben sem volt ildomos Kant híveként tanítani, Aranyi Istvánt, aki 1822-től a gyakorlati teológiát tanította, Koncz Sándor ennek ellenére Kant szellemének követői közé sorolta.⁴⁷

Az említett kollégiumok, iskolák voltak a kapcsolati háló kialakításának első helyszínei. Hasonló szerepet töltött be Nagykőrös, amely többeknek szolgált menedékkül az 50-es években, így többek között Arany, Szász, Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Mentovich Ferenc, Szigethy Wargha tanítottak itt egy időben. Abban, hogy ezt a magas színvonalú tanári kart összeverbuválják, Tanárky Gedeon nagy szerepet vállalt, ő volt ekkor az egyházi gondnok. Nagykőrösrre a távolabb lakó barátok is rendszeresen elzarándokoltak, Tompa itt kereste fel először személyesen Aranyt, akihez Pestről is sokan jártak. „A tavasz folytán sok pesti vendég fordult meg nálunk: Kemény először, aztán Csengery két ízben is, Gyulai sokszor, Salamon; pünkösdkor Toldy Ferencz és a két Hunfalvi etc.”⁴⁸

⁴⁴ Uo., 663–664.

⁴⁵ Uo., 660.

⁴⁶ Galgóczy 1875: 5.

⁴⁷ Koncz 1942: 41–42.

⁴⁸ Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1857. július 1. Ercsey 1883: 125.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kialakuló szoros baráti viszonyok és szakmai kapcsolatok egymásba fonódása volt az alapja a kör összetartozás-tudatának. Itt jegyzem meg, hogy Köteles Sámuel, aki említett művében külön kiemelte a barátságok jelentőségét, a baráti viszonyok moralitását abban látta, hogy a felek minél inkább törekedjenek megközelíteni a barátság ideálját.⁴⁹

Professzionizmus és „protestáns munkaetika”

A személyes találkozásokon túl – amelyek a távolság, illetve anyagi helyzetük miatt sokszor ütközött akadályokba – a levelezés volt a kapcsolattartás leggyakoribb eszköze. „Egyikünk nkőrösi tanár, másikunk hanvai pap, firkászok, poéták académikusok vagyunk s nincs annyi módunk hogy egymást meglátogathassuk. Nevetséges de igaz!”⁵⁰. Egyfelől irodalom- és tudományszervezés folyt a levelek segítségével, másfelől legszemélyesebb gondolataikat is ezen a médiumon keresztül osztották meg. Tekinthejtük levelezésüket azon fórumnak is, ahol megfogalmazódtak a munkavégzésre vonatkozó normáik. Szembetűnő, hogy gyakran találkozunk az időbeosztásról, az elvégzett munka mennyiségéről szóló beszámolókkal, ezek egyrészt az egymással való összehasonlítást, másrészt az önkontrollt is lehetővé tették. A professzionizálódó irodalmi és tudományos munka (a hivatás, amelynek eszméjét a maskulin identitással is azonosították)⁵¹ nemcsak annak pénzértékével, hanem a ráfordított munka mennyiségével is összefüggött. Az idő, a hasznos idő, a munkaidő mint új tényező központi szerepet kapott. Weber is hangsúlyozta a protestáns életvezetéssel kapcsolatban, hogy az „időfecsérlés” számít az első és elvileg legsúlyosabb bűnnek.⁵² A romantikus művésztitűddel szemben – amely az alkotásban fontos szerepet szánt az ihletnek, illetve az alkotás folyamatában elfogadhatónak, sőt elvárhatónak tartotta a „tétlenség”-et, a szemlélődést, a különböző művészi allűröket – a hivatalszerűen felfogott munkavégzés jellemezte a csoport tagjait. Arany is rendszeresen panaszkodott Tompának, hogy képtelen betegsége, vagy hangulatváltozásai miatt sokat vagy eleget dolgozni, ami nem fért bele a kör által képviselt normába. Később a lélekölő hivatali munka sokasága jelentett problémát számára, hiszen ez szintén akadályozta az alkotásban. (Ez legtöbbjük számára nehézséget jelentett.) „Szeretnék menekülni ettől a nem nekem való hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet, magam szabadjában használni. Szidnak, hogy keveset irtam: de barátom, annyi és mindig oly

⁴⁹ Soós 2007: 666.

⁵⁰ Tompa Mihály Arany Jánosnak. [Hanva, 1859. május 31.] Arany 2004: 301.

⁵¹ Davidoff–Hall 2011: 176.

⁵² Weber 1982: 235.

terhes hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professzorság, szerkesztés – titoknokság! Mind egy egész embert kiván; napról napra elfoglal, nyűgöz, bosszant, lelket öl. Mi marad aztán poétáskodni? S hol marad a lelki nyugalom?”⁵³

Abban a kötelességszerűen végzett munkában, amelynek az egyén önkifejezésén túl az irodalom (a szélesebb értelemben vett irodalomról beszélünk, amely a tudományt, politikát, stb. is magába foglalta) s ezzel a nemzet, azon belül is elsősorban az alakuló értelmiségi réteg műveltségének magasabb színvonalra emelését kellett szolgálnia,⁵⁴ az alkotás „termelékenységének” igen lényeges szerep jutott.⁵⁵ Másfelől a megélhetés gondja, a család anyagi biztonságának megteremtése, amely a korszak férfieszményének egyik jellemzője volt, nevezetesen, hogy családban betöltött szerepét, mint házastárs, és mint apa tökéletesen töltse be, sokirányú és állandó tevékenységet követelt. Miután az értelmiségi – főként az irodalmi – pályák jövedelmezősége alacsony volt,⁵⁶ az auktoroknak állandóan újabb és újabb pénzforrások után kellett nézniük. Ennek következtében legtöbbjük igen mobilis volt minden tekintetben: „Tudományból itt senki meg nem él még, ha az egyszersmind nem kenyértudomány; s így az akadémikus is kénytelen még néhány mellékshivaltat – mi azonban fő idejét veszi igénybe – viselni, mi a tudományos működésre nem hat előmozdítólag.”⁵⁷

Gyakran találkozunk elkeseredett vagy szarkasztikus hanggal is, hiszen nem mindenki alkatának felelt meg ez a fajta munkaetika. „És nem nevezsz-e: hogy én mégis verseket firkálok? értsd meg: kénytelen vagyok! nem a Geniusz ösztönöz belőlről... oh majd mit mondat magának ez a Génusz! – hanem tartozom. Először restelem ezeket az ingyen lapokat évekig istennevében kapni; Azután Pákhtól vagy inkább Heckenasttól

⁵³ Arany János Tompa Mihálynak. Pest, 1866. december 8. Arany 2015: 55

⁵⁴ „Nem ily viszonyok közt emelkedhet ki a nagy történetíró, midőn az élet bajaival kell az embernek küzdeni. [...] Napszámossai lehetünk ily viszonyokban az irodalomnak és nem valami nagyot alkotók. De talán jönnek jobb idők s én valóban studiumaimnak élhetek. Addig csak egy kis tényező szerepét igénylem az irodalomban. Én is betöltök egy helyet, szaporítom azok számát, kiknek föladata nem dicsőség utáni törekvés – mint más boldogabb nemzeteknél –, hanem ha csak egy eszmével is járulni fajunk nemesítéséhez, míveléséhez, emeléséhez és megtartásához. Ilyennek tekintem én a föladatot, mit a sors reám mért; így ítélem meg a pályát, melyre állított.” Csengery Antal atyjának. Csengery 1928: 426–427. (11. sz. levél)

⁵⁵ „Barátom, csodállak én tégedet. Körösről, úgy irád utolsó leveledben, hogy nem tudsz dolgozni, s ime egymás után jelenik meg tőled a sok bírálat s más nemű dolgozat. S kit előbb csak költőnek ismertünk, mint kritikus toppant elő hirtelen. Minr[v]aként Jupiter agyából. Engemet (:az az röst s beteg testemet s lelke- met:) e’ rövid portéka is elfárasztott. – Hogy a’ manóban bírtok ti folytonosan dolgozni!” Szemere Miklós Arany Jánosnak. [Lasztóc] 1861. október 8. Arany 2004: 590.

⁵⁶ „Hosszú töprengés után végre elhatároztam magamat, fölvenni a tanári állomás nem igen kedves igáját. Barátom! hidd el, én meguntam Pestet; nyomta lelkemet az, hogy kenyérkereső kapa gyanánt kell használnom az irodalmat, mely körül csak ihletéssel szeretnék forgolódni; [...] nyugtalanított mindenk fölött az, hogy életemet, jövődömet bizonytalan proletáriusi álláshoz láttam kötve az irodalom ily viszonyai közt.” Lévai József levele Gyulai Pálhoz. Pest, 1852. június 18. Gyulai 1961: 135–136.

⁵⁷ Arany János Duka Tivadarnak. Pest, 1872. február 29. Arany 2015: 271.

pénzt vettem fel amikor Pesten voltam. Le kell dolgozni, adósa senkinek nem szeretek lenni. Aztán az a fene Szathmáry Károly a feleségemet vette körül *akkor* hogy irasson velem a *Vészkönyvbé*; aztán Eötvös irt a Vahot Sándorné ügyében, sat. sat. sat. ebből származik az én poétáskodásom [...] Aztán ennek a szegény asszonynak [feleségének – S. Sz. K.] szeretem, hogy járjanak a lapok, néha bele-belenéz, mustrákat, divatképeket sat. kap; pénzt nem adhatok ki a zsebemből, így segíték hát a dolgon; egy egy sovány vers meghozza neki ezt a szintűgy sovány örömet. Végre Egressy is belém csimbalyodott; mit csinálsz vele? Csak ki ne hagyná aztán: millyet írjak? mint a schuszternek: hogy vágott orru, hegyes orrú legyen a saru; mert én azt nem szeretem, nem is tudok hozzá.”⁵⁸ A megrendelés, a határidő⁵⁹ szorítása szintén újfajta hozzáállást, óriási önfegyelmet követelt. Szász Károly például kitűnően alkalmazkodott ezekhez az új viszonyokhoz. Arany egyik fő munkatársának számított a Koszorúnál, ugyanis ő volt az, akire mindig lehetett számítani: „E szorúlt helyzet – kisebb nagyobb mértékben – mai napig tart. Szász K. egy jó tulajdonát vevém segédül e helyzetben: azt hogy ő akármiről ír néhány óra alatt cikket. Ha egy szerkesztő úgy áll, hogy minden következő számnál megőszül, hogy honnan vegyen elegendő kéziratot – csak tűrhetőt is – a mi legalább magyarul van: az ily szerkesztő nem lehet háládatlan oly dolgozótárs irányában mint Sz[ász]. K[ároly].”⁶⁰

A Deák-kör tagjainak többsége a tanári, szerkesztői, hivatali, politikai, egyesek a lelkészi tevékenységet váltogatta – ez sokszor jelentett egyben lakhelyváltoztatást is –, illetve párhuzamosan több feladatot próbáltak ellátni.

Az új pályáivék új kihívások sokaságát jelentették az egyén számára, amelyeknek próbáltak megfelelni.⁶¹ Szász Károly ehhez is adaptálódott, ha pályáivét nézzük, azt látjuk, hogy dolgozott tanárként, lelkészként, tanfelügyelőként, minisztériumi osztálytanácsosként, országgyűlési képviselőként, püspökként; a Kisfaludy Társaság tagja, alelnöke, az Akadémia tagja, másodelnöke volt, mindeközben írt, fordított, kötetei, cikkei jelentek meg. Működött Nagykőrösön, Kézdivásárhelyen, Kunszentmiklóson, Szabadszálláson, Pesten. A rendkívül aktív munkavégzéséhez a háttérrel családja jelentette, ő pedig családfői szerepében is maximálisan helytállt. Ahogy a legtöbb családban szokásos volt

⁵⁸ Tompa Mihály Arany Jánosnak. [Hanva, 1860. február 1.] Arany 2004: 373.

⁵⁹ T. Szabó 2011.

⁶⁰ Arany János Gyulai Pálnak. Pest, 1861. augusztus 28.. Arany 2004: 576.

⁶¹ „Én már megszoktam az én gépies lélekzsibbasztó foglalkozásomat; az erd[élyi]. Muzem könyvtárával, melynek összeszerzésében is van némi érdemem, csak nem összenőttem; állásomat sok oknál fogva nem is cserélném egyik pesti közkönyvtár őrségével sem; de mégis nagyon érzem, hogy a naponkénti 6 óra terhe mellett korántsem dolgozhatok annyit, a mennyire kedvem és tehetségem volna. De már ez az én sorsom s az igazhívó muhamedán fatalismusával megnyugszom benne. Örvendek ha családom mindennapi szükségére a mulhatatlant megszerezhetem s így legalább ezen erkölcsi kötelességemnek eleget tehetek”. Szabó Károly Arany Jánosnak. Kolozsvár, 1865. augusztus 26. Arany 2014: 627–629.

a nagy gyerekszám, Szász Károly is öt gyermeket tartott el. Szabó Károly szintén munkájában és családjában látta megelégedésének zálogát: „Részemről munkás és megelégedett életet élek. A munkásság és családom teszi megelégedetté.”⁶²

Ennek a széles körben mozgó, többféle hivatást űző, állandó mobilitásban lévő férfi-generációnak a tagjai legfőképpen olyan feleséget választottak maguknak, akik minden helyzethez tudtak alkalmazkodni és megfelelő háttérrel tudtak biztosítani férjük karrierépítéséhez. Tanárky Gedeon felesége Báthory Gábor nagykőrösi lelkész lánya, Báthory Gábor püspök unokája, Báthory Mária volt. Az államtitkárról való megemlékezésében így jellemezte őt Tóth Lőrinc: „nő, ki föl birt emelkedni arra a magaslatra, hogy férje kötelességeit, melyeket a közpálya reá mért, teljesen megértse s méltányolja, őt attól, a mi lelkének hivatása volt, soha vissza ne tartsa, s amellet abban a megnyugvásban részesítse, hogy a férj s atya hiányát a házi tűzhelynél, a gyermekek nevelésénél s az anyagi eszközök okos, takarékos felhasználásában bölcsen s erélyesen helyettesítse.”⁶³ A nőkkel szemben az elvárás tehát az volt, hogy legyenek takarékos, jó háziasszonyok, határozott elképzelésekkel, puritán ételszemlélettel, hogy a sokgyermekes családok életét minden körülmények között meg tudják szervezni, össze tudják tartani, rugalmasan alkalmazkodjanak akár a vidéki akár a fővárosi élethez. Emellett rendelkezzenek a korban megszerzhető női műveltséggel.⁶⁴

Gyulai Pál Csengery Antalról tartott emlékbeszédet 1881-ben az Akadémián, s ebben pályafutását az ész és szív legnemesebb küzdelmeinek pályájaként jellemezte. Hangsúlyozta, hogy Csengeryt kötelességérzete és meggyőződése irányította; nem a becsvágy vagy a szenvedély hajtotta. Karrierjének – Gyulai szerint – nem voltak „kimagasló pontjai, regényes részletei, de mint egész, épen komoly egyszerűségében szép, s nem szembeszökő, de több nemü eredményeiben annál áldásosabb.”⁶⁵ Szalay László és Eötvös József társaságában lépett föl először, majd Kemény Zsigmondnak volt „hű társa” végül Deáknak lett „legmeghittebb embere”, de egyiknek sem volt vetélytársa. Műveltségével, eszmegazdaságával, beható elméjével inkább közvetítő szerepet játszott az emberek és a pártok között.⁶⁶ Gyulai ebben a beszédben lényeges kijelentést tett a polgári ideál mibenlétéről: „Az ő dicsősége [...] az egyszerű polgár dicsősége, a ki a magyar közélet minden mozzanata iránt érdeklődik, s alkalom szerint minden időben, minden téren nagy sikerrel teljesíti kötelességét [...]. Senki sem értette, érezte jobban nála a megújult magyar állam múlhatatlan szükségéit és kényes bonyodalmaikat, s mint egyszerű polgár, senki sem szolgálta szóval, tettel és oly sok oldalról, mint ő. Valóban Csengery a modern

⁶² Csengery Antal atyjához. Pest, 1851. szeptember 6. Csengery 1928: 18. sz. levél 442.

⁶³ Tóth 1888: 18–19.

⁶⁴ Sárai Szabó 2016a.

⁶⁵ Gyulai 1902b: 194.

⁶⁶ Uo., 195.

magyar polgárnak mintegy eszményeképp tűnik föl, s ez pályájának legfőbb dicsősége.”⁶⁷ „Egész életében hazafiság ösztönözte, a kötelességérzet vezette, a becsület emelte, a munkásság éltette, s az öntudat jutalmazta. Egyszerű, komoly és erélyes természet [...] Valódi férfiú, a ki betölti helyét.”⁶⁸ Buzgón dolgozott a közintézetekért, sokféle területen szerzett jártasságot. Foglalkozott az erkölcsi tudományokkal, elmélyült a természettudományokban, érdekelték a művészetek azon túl, hogy nemcsak az elméleti kérdések felé fordult, hanem a gyakorlati problémákra is figyelmet fordított, mint a köz- és magánjog, a bel- és külügyi kérdések, nemzetgazdaság, pénzügy, vasúthálózat, közoktatás, sorolta Gyulai Pál. Tehát a korszakban elvárt sokoldalú műveltséggel rendelkezett, amelynek legnagyobb részét – ahogyan kortársai is – önképzés útján sajátította el, és aminek szintén a kitartás, munkabírás, elszántság voltak az előfeltételei. Korszakunkban nagy szerepet játszott a gyermekkorban elsajátított önművelésre, önálló tanulásra való képesség elsajátítása, gyakorlása. Az önművelés fontosságát legtöbbször már otthonról, a családi körből is magukkal hozták, illetve a kollégiumok diáktársaságaiban nyílt rá lehetőségek. Később ez tette lehetővé nagyfokú szakmai mobilitásukat is.⁶⁹

A nagyon széles skálán mozgó tevékenységkörhöz tervezésre, időbeosztásra volt szükségük. „Miután annyiszor hallottam barátaimtól s idegenektől a kérdést: hol veszem az időt annyi mindenre, talán nem lesz szerénytelenség, ha erre itt egész egyszerűen megfelelek. Az idő beosztása, minden óra felhasználása, s mindig teljes odaadás annak, amin éppen dolgozom: íme a titok megfajtása. Reggel újságot olvasok; délelőtt 9-től 2 óráig a hivatalé, a nap többi része, olykor este 11-ig, tovább semmi esetre, az irodalomé, s irodalmi társaságoké, ülések s bizottságok; a téli szakban hetenként háromszor színház, majdnem egyetlen szórakozásom s mindenek fölött élvezem. Lefekvés után egy-két óra, az ágyban, olvasás.”⁷⁰

Az emlékbeszédekben, visszaemlékezésekben az erények között méltatták a becsületességet, az önmérsékletet és a megbízhatóságot. Csengery Antal Deákról való megemlékezésében kiemelte például, hogy bár természetétől fogva szenvedélyes ember volt, a köztanácskozásokban, amelyeknek méltóságát mindig megőrizte, bámulatos erővel tudott uralkodni magán és szenvedélyein.⁷¹

Férfiasnak aposztrofálták a család és a barátok iránt érzett felelősséget: „boldog és gyöngéd férj, szeretett gondos atya, hű és önfeláldozó barát volt”⁷² – írta Eötvös Józsefről Gyulai.

⁶⁷ Uo., 199.

⁶⁸ Uo., 223.

⁶⁹ Sárjai Szabó 2016b.

⁷⁰ Szász 1882: 826.

⁷¹ Csengery 1877: 35.

⁷² Gyulai 1092a: 23.

Weber *A protestáns etikájában*, Benjamin Franklin „etikusan színezett” normáit idézte, nevezetesen a becsületességet, a pontosságot, a szorgalmat és a mértékletességet, ezeknek Weber egyben „utilitarisztikus élet” is tulajdonított. Franklin az emberek egymás közötti viszonyában elengedhetetlennek tartotta a becsületességet, az igazságosságot és az őszinteséget, ezeket a boldog élet feltételeként jelenítette meg.⁷³ A társuláshoz, a közös munkálkodáshoz, azoknak a nemzetjobbító céloknak az eléréséhez, amelyek a kapcsolati háló tagjait is motiválták, elengedhetetlen volt bizonyos elvek betartása a szakmai együttműködésben és a barátságban egyaránt. Kapcsolataik kialakulása – amint erről már volt szó – sok esetben gyermek-, illetve fiatalokra esett, a kollégiumokban, a diáktársaságokban kezdődött, erősítette a közös 48-as múlt, tapasztalat.⁷⁴ Az 50-es években a nagykörösi, a pesti körök erős, egymást támogató csoporttá váltak, gondoljunk Arany vagy Gyulai Pestre hozatalára, a már említett akadémiai, Kisfaludy Társaságbeli tagválasztásokra, a pályázati díjak odaítélésére, az Írói Segélyegylet megalakítására,⁷⁵ a folyóirat-alapításokra. 1867 után tovább erősödött ez a tendencia, hiszen többen közülük minisztériumokba, egyetemekre kerültek, az intézményrendszerben töltötték be magas pozíciókat. Az elköteleződés, a szolgálat-tudat ezekben a helyzetekben is tovább élt,⁷⁶ de a kapcsolati háló ekkor már egyértelműen az előmenetelt segítette.⁷⁷

Mindemellett a barátság érzelmi, lelki támogatást is nyújtott,⁷⁸ egymás magánéletét, személyes problémáit figyelemmel kísérték, amiben tudták segítették egymást a mindennapok apró-cseprő ügyeiben is (a borbeszerzéstől a könyvmegrendelésen keresztül a ruhavásárlásig). Barátságaikat gyakran „megpecsételték” keresztkomasággal is, ez még

⁷³ Weber 1982: 49.

⁷⁴ Gyulai, Szász és Mentovich például 1848-ban közös verseskötetet adtak ki, legfőbbjük a szabadságharc bukása után bujdosni vagy emigrációba kényszerült, tervezett pályájukon módosítaniuk kellett.

⁷⁵ T. Szabó 2008: 285–339.

⁷⁶ „Hivatali elfoglaltságom teljesen megfelelt lelkeim irányának s alkalmat nyújtott nekem a közoktatás ügyének szolgálni s a közművelődés legfőbb érdekeit – csekély tehetséggel bár, de a nemzet jövőjébe vetett erős hittől táplált buzgósággal előmozdítani.” Szász Károlyt idézi: Székely 1908: 6.

⁷⁷ Szász Károly Szilágyi Sándornak írta a következő sorokat, miután közbenjárt, hogy kinevezzék a Magyar Királyi Tudományegyetemi Könyvtár igazgatójává: „Irsz arról hogy mit s hogyan tettem ez ügyben. Semmit édes Sándorkám, s nem másképp, mint a mit s hogyan minden más becsületes ember tett volna, a ki egy felől szíven hordja egy közintézet ügyét s ahhoz a legjobb erőt akarja megnyerni segíteni; – más felől a ki látva, hogy tiz esztendeje titkárkodol, már ősz fejjel a minsztériumban [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium] s még tízig elkínlódhatol itt, előmenetel nélkül, lelkiismeretes dolognak vélte ezen egyet fordítani.” Szász Károly Szilágyi Sándornak. Halas, 1879. október 13. OSZK Kt. Levelestár. 13. sz. levél

⁷⁸ „Magyarországból magammal hozott legszentebb emlékeim közé tartozik a te barátságod, s azt el nem veszíteni de az egész életre kiérdemelni legőszintébb ohajtásom egyike. Ne engedje az ég édes Jánosom! hogy semmi tekintetben barátid segélyére szorulj – de ha a sors a körülmények úgy hoznák magokkal hogy arra szükséged lenne – én az elsők közé tartoznám, kik érted és kedves családodért tesznek valamit, itt nem volnék hanyag, a halogató Mentovich itt elélyt fogna kifejtetni.” Mentovich Ferenc Arany Jánosnak. Marosvásárhely, 1858. április 18. Arany 2004: 183.

szorosabbra fűzhetette közöttük a kapcsolatot és hozzájárult ahhoz, hogy szélesebb családi barátságok is létrejöjjenek: ez szolgálta a következő nemzedék, hasonló kapcsolati hálójának az alapját is. Aranyék a Csengery családdal, Tompáékkal, Szabó Károllyal is kereszt-szülői kapcsolatba kerültek. Csengery Vilmosnak Eötvös lett a keresztapja: „Vilmosnak egy másik igen jó barátom, báró Eötvös József lesz keresztapja. Holnapután kereszteljük, Eötvös maga kérte ki. Egyik igen jó barátom, kivel mindennap vagyok.”⁷⁹

Szakmai vitáik gyakran a nyilvánosság előtt zajlottak, de ezek legtöbbször elcsendesedtek, megoldódtak. Így volt ez olyan személyiségeknél is, mint Tompa, akivel főként betegségének súlyosbodása idején, nem lehetett könnyű a barátságot fenntartani.⁸⁰

Összegzés

A Deák-párt és a szélesebb kapcsolati háló teremtette meg az alapját annak az együttműködésnek, mondhatjuk közös identitásnak, amely nagyban hozzájárult a 19. század közepétől professzionalizálódó értelmiségi-hivatalnoki ethosz kialakulásához, szélesebb értelemben a magyar polgárosodáshoz.

Az 1850-es és 1870-es évek között a normaalkító elit tagjai – akik között úgy tűnik felülreprezentált volt a protestánsok aránya – hasonló értékrendet képviseltek. Kötelességként tekintettek – az elsősorban a közjó előmozdításáért végzett – hivatásukra, illetve a polgári férfiszerepeket (a családban, munkában, közéletben, [férfi]társaságokban) is közös alapértékek mentén értelmezték. Miután ebből a körből került ki a politikai, a tudományos, az irodalmi intézményrendszer vezető rétege, a szakértelmiségivé válás folyamatában is meghatározó szerepe volt a rájuk jellemző attitűdöknek. A honorácioréteg hagyományait, az (elv)baráti, családi kapcsolati hálón nyugvó intézményi működést megpróbálták összeegyeztetni a szakmai érdekeken, a racionális, gyakorlati, profitorientált célok szolgálatában álló, új típusú társas együttműködéssel.

⁷⁹ Csengery Antal Atyjának. Pest, 1853. szeptember 6. Csengery 1928: 442. (18. sz. levél)

⁸⁰ Halála előtt legbensőbb barátaira bízta költeményeinek kiadását, ami praktikus, de egyben szimbolikus gesztusnak is számított: „Jó barátaim: Arany, Gyulai, Lévai, Szász Károly szivesek lesznek az öszve állítást és szerkesztést rendezni. Könyvem leendő címje: Tompa Mihály költeményei. A correcturát ügyes kéz vigye s' barátaim nézzék át; mert a volt kiadásban ezer meg ezer sajtó hiba és lap össze-vissza hányása van. [...] Isten velünk!” Tompa Mihály Arany Jánosnak, Gyulai Pálnak, Szász Károlynak, [Hanva, 1868. február 10. I. levél] Arany 2015: 152.

Források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [OSZK Kt]

Szász Károly naplója. Oct. Hung. 1080

Szász Károly levelei Szilágyi Sándorhoz. Levelestár.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára [MTA KIK Kt.]

Szász Károly levelei Szilády Áronhoz. Ms 4445-4447.

Angyal 1871: ANGYAL Dávid, *Emlékezések*, London, Szepsi Csombor Kör, 1871.

Arany 2004: ARANY János *Összes Művei, XVII: Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó, 2004.

Arany 2014: ARANY János *Összes Művei, XVIII: Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014.

Arany 2015: ARANY János *Összes Művei, XIX: Arany János levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015.

Csengery 1928: CSENGERY Antal *hátrahagyott iratai és feljegyzései*, bev. Br. WCLASSICS Gyula, közzétette CSENGERY Lóránt, Bp., 1928.

Csengery 1877: CSENGERY Antal, *Deák Ferencz emlékezete*, Bp., Franklin Társulat, 1877.

Ercsey 1883: ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth Mór, 1883.

Galgóczy 1875: GALGÓCZY Károly, *Emlékbeszéd Szigethi Wargha János lev. tag felett = Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, III*, szerk. FRAKNÓI Vilmos Bp., M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1875.

Gyulai 1902a: GYULAI Pál, *Báró Eötvös József = Gy. P., Emlékbeszédek, I*, Bp., Franklin-Társulat, 1902, 49–85.

- Gyulai 1902b: GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Csengery Antal fölött* = GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*, I, Bp., Franklin-Társulat, 1902, 191–225.
- Gyulai 1961: GYULAI Pál *levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.
- Salamon 1889: SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*, I, Bp., Franklin Társulat, 1889.
- Szász 1877: SZÁSZ Károly, *Az akadémiai választások*, Ellenőr, 1877(IX.), 175., Reggeli kiadás.
- Szász 1882: SZÁSZ Károly, *Levél a Vasárnapi Újság szerkesztőjéhez*, Vasárnapi Újság, 1882(XXIX.), 52., 825–827.
- Székely 1908: SZÉKELY György, *Szász Károly, mint paedagogus: Emlékbeszéd Szász Károlyról*, Bp., [Stark Ny.] 1908.
- Szüry 1898: SZÜRY Dénes, *Szász Károly*, Vasárnapi Újság, 1898(45.), 18., 293–295.
- Tóth 1888: TÓTH Lőrincz, *Emlékbeszéd Tanárky Gedeon a M. Tud. Akadémia levelező tagja felett*, Bp., M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1888.

Hivatkozott irodalom

- Bartók 1924: BARTÓK György, *Kant és a protestantizmus*, Protestáns Szemle, 1924(XXX.), 277–284.
- Czuczor–Fogarasi 1864: CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, II, Pest, 1864.
- Davidoff–Hall 2011: DAVIDOFF, Leonore, HALL, Catherine, *Családi sorsok: angol középosztálybeli férfiak és nők, 1780–1850 = Férfikutatások*, szerk. HADAS Miklós, 2011, 174–180. TÁMOP online-szöveggyűjtemény: http://ieas.unideb.hu/admin/file_4609.pdf. (Letöltés: 2014. november 22.)
- Fehér M. 2002: FEHÉR M. István, *Polgári kultúra, polgári műveltség, polgári filozófia: Kant és a neokantizmus világszemlélete*, II, Protestáns Szemle, LXIV, 2002(XI. Új), 2. sz., 103–114.

- Hatos 1995: HATOS Pál, *Történelem és teológia kereszteződésében: Ernst Troeltsch reneszánsza*, *Protestáns Szemle*, LVII., 1995(IV.), 1., 74–77.
- Imre 2010: IMRE László, *Református hit, hitvallás és hagyomány a magyar irodalomban = I. L. Új protestáns kulturális önszemlélet felé: Cikkek, tanulmányok*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, 2010, 9–17.
- Koncz 1942: KONCZ Sándor, *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, Csuka Nyomda, 1942.
- Makkai 1938: MAKKAI Sándor, *Az egyház missziói munkája*, Bp., Révai Kiadó, 1938.
- Mészáros 2000: MÉSZÁROS András, *A filozófia Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2000.
- Nagy 2009: NAGY J. Endre, *Értelmiségi vallásosság = Szellem és etika: A „100 éves Protestáns Etika” c. konferencia előadásai*, szerk. MOLNÁR Attila Károly, Bp., Századvég Kiadó, 2009, 215–240.
- Sárai Szabó 2016a: SÁRAI SZABÓ Katalin, „*Van határa a két nemnek*”: Férfi és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben = *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál „Író-nőink” c. írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2016, 97–117. http://reciti.hu/wp-content/uploads/noirok_vn.pdf
- Sárai Szabó 2016b: SÁRAI SZABÓ Katalin, „*Az igény a tudásra, magam kiművelésére, s általuk egyfajta karrier elérésére nagyon erős volt bennem*” *Az önművelés szerepe a 19. század első felében: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi sárospataki konferenciája*, 2016. (Megjelenés alatt.)
- Soós 2007: Soós Amália, *Köteles Sámuel morálfilozófiájáról és a kötelességetika hiányosságairól*, *Református Szemle*, 2007(100.), 3., 657–667.
- T. Szabó 2008: T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása = T. Sz. L., A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korunk, 2008, 285–339.

- T. Szabó 2011: T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi határidő megjelenése és a modern időbeliség új tapasztalata Gyulai Pálnál és kortársainál = Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*, szerk. BERSZÁN István, GÁBOR Csilla, BALIGH F. András, Bp.,–Kolozsvár, Argumentum, 2011, 243–253.
- Szajbély 2005: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005.
- Szász 1859: SZÁSZ Károly, *Egyházi beszédek*, 2, Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1859(II.), 24., 637–641.
- Troeltsch 2003: TROELTSCH, Ernst, *A protestantizmus társadalmi hatásai = A vallástörténet klasszikusai: Szöveggyűjtemény*, szerk. SIMON Róbert, Bp., Osiris Kiadó, 2003, 544–567.
- Veliky 1999: VELIKY János, *A felbomló és átalakuló rendiség gazdasági-szociális rendszerei: Értelmiségi szerepkörök = Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században)*, szerk. VELIKY János, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 51–52.
- Weber 1982: WEBER, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Válogatott szociológiai írások*, Bp., Gondolat, 1982.

Baráth Béla Levente – Keczán Mariann
A Debreceni Református Kollégium mint Arany János
kitüntetett emlékezethelye

Tanulmányunk Arany János irodalmi kultuszának debreceni vonatkozásait, elsősorban a Debreceni Református Kollégiumban formálódó Arany-tisztelet gyakorlatát és kisugárzó hatását kívánja bemutatni. Három Arany-ünnep (1882, 1917, 1932) szélső pontjait kijelölve szorosabban ötven év áttekintésére vállalkozunk.

A debreceni Arany János-tisztelet kialakulása a Református Kollégiumban

Világ(os)ító Arany-portré.

A „botos és kalapos” Arany-arkkép a kollégiumi hagyományban

Egy város kulturális identitását elsődlegesen múltjához való viszonya határozza meg. Térképe jó esetben organikusan változik, az emlékezet helyei köré rakódnak, települnek az új épületek, s velük együtt az az attitűd, ami a hagyományra való reflektálás szükségét ébren tartja, vagy éppen eltörölni kívánja. Debrecen szellemiségét, a Kazinczy óta sokat bíraltat, a vastagnyakúsággal, maradisággal, „szalonnaszagú”-sággal bélyegzettet többen védtek, ápolták az elmúlt időkben. Zoltai Lajos¹, szerkesztőként Krúdy Gyula és Ady Endre barátja, a helyi múzeumi gondolat ápolója, s az első „múzeumőr” várostörténeti tanulmányai mellett olyan utcautaszterter hagyott hátra, amelyben levéltárosi elhivatottságát is megcsillogtatta. Útmutatást, vezérfonalat adott a város múltja iránt

¹ Zoltai Lajos (1861–1939) „egyike volt az utolsó magyar múzeológus-polihisztoroknak” – írta Módy György, a Déri Múzeum egykori igazgatója. Zoltai Lajos városi segédlevéltárnokként (1887–1907) helytörténeti alapkutatókat végzett, ismeretterjesztő cikkeit a Debreczen, a Debreceni Hírlap, a Debreceni Ellenőr, és a Debreceni Reggeli Újság hasábjain tette közzé. A Debreceni Képes Kalendárium szerkesztője, majd a Régi Okiratok és Levelek Tára főmunkatársa volt, s 1905-től a múzeumi gondolat helyi megvalósításán dolgozott. 1897-től a Csokonai Körben tevékenykedett. Írásainak java része a helyi lapokban elszórtan, illetve kéziratban olvasható. Megjelent művei: *Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határán és külső birtokai területén a XI–XV. században* (1925), *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából* (1935), *Debrecen vizei* (1935), *Debreceni halmok, begyek...* (1938). Róla: Sőregi 1942; Módy 1989.

érdeklődőknek. Kiss Tamás² lelkész, költő és tanár városvédő tanulmányai mellett lencsevégre is kapta a pusztulásra ítélt házakat, a fakapuk mögött bóbiskoló udvarokat. Különös, hogy az épített örökség identitásképző szerepét mindkettlen hangsúlyozzák nem kisebb példa, mint a Kollégium tövében, az egykori Hüvelyes utca sarkán álló Kölcsey-ház ürügyén. Előbbi az azonosítását végzi el, utóbbi lebontása miatt emeli fel a hangját, s országos hírű verse (*Kölcsey háza*), valamint fotói a mesterséges kultúraformálás megrendítő lenyomatát őrzik.

Zoltai Lajos és Kiss Tamás a Debreceni Református Kollégium diákjaiként indultak, mindkettlen lelkészi diplomát is szereztek, ám az utókor helytörténeti, irodalom-szervezői, valamint írói tevékenységüket értékeli nagyra. A helyi Arany-tisztelethez is hozzájárultak alkotásaikkal. Az idős Arany Jánost ábrázoló Ellinger Ede-fotó Ráth Mór által sokszorosított változatát sajátos – a költő helyi kultuszára utaló – összefüggésben helyezték el a kegyelet és a hódolat bizonyítékai közé.

Zoltai Lajos, a Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulata (MIÖT) lapjának, a kéziratot Heti Közlönynek a munkatársaként az 1882. november 26-i Arany-emplékszám címlapjára nagy műgonddal másolta le a „botos és kalapos” fotográfia – még inkább az erről készült metszet³ – mellkép-részletét. Köztudott, hogy ez az utolsó Arany-portré, amelyet a költő halála előtt két évvel maga választott az Ellinger-sorozatból az akadémiai albumba, mert találóan: nem nyugodtan, hanem – útra készen – ábrázolta. Erről írja később – a Pesti Napló 1917. február 18-i számában – Kosztolányi Dezső: „A beesett, csontos arcot rövidre nyírt ősz szakáll keretezi, a hosszú haj csapzottan simul előre, a halántékra, a bajusz magyar, az orr egyszerű, de finom, az egyik kéz botot, a másik kalapot tart. Még a szemüvegzsínort is észrevenni, mely a lehajtott galléron, az ingmellen lelóg, a mellényig.

² Kiss Tamás (1912–2003) lelkész, tanár, költő és irodalomtörténész. Kistíjzálláson született, majd 1934-ben került Debrecenbe. Korai publicisztikáját a Nagyknység közölte, s már a debreceni református teológia hallgatója volt, amikor *Az alvó testvér* című versét a Nyugat közzé tette. A teológiai kurzus mellett esztétikai és filozófiai tanulmányokat végzett, majd segédlelkészként Álmosdon, Kisújszálláson, Csökmön, Váncsodon, s vallástanárként Nagyváradon és Debrecenben szolgált. Kiss Tamás mint irodalomtörténész felkutatta szülővárosa irodalmi múltját: foglalkozott Nagy Imre költészetével, tanulmányt írt Arany Jánosról, doktori disszertációt Móricz Zsigmond kistíjzállási éveiről. Debrecenben az Ady Társaság tagjaként látta felvonulni a Nyugat színe-javát. Hallotta Kosztolányi Dezsőt, majd a népi írókat, s több mint félszáz levél tanúsítja barátságát Weöres Sándorral és Takáts Gyulával. 1934-ben megjelent első, Kovács Imrével közös verseskötete, a *Szembe a széllel*, ugyanekkor mutatta be Babits Mihály a Nyugatban. 1935-ben részt vett a nemzedéki folyóiratnak szánt Tiszántúli Figyelő megalapításában és szerkesztésében, publikált a Válaszban, a Kelet Népében és a Napkeletben. Tíz verseskötete mellett tanulmányköteteket (*A lírai mű megközelítése* –1969, *Így élt Móricz Zsigmond* – 1979) és regényt (*Hajnál basad* –1955) is írt. *Az Amiről a pusztára mesél* (1977) és *A Bagolyvár és lakói* (1983) című ismeretterjesztő köteteit pedig diákoknak szánta. Az Alföld című folyóirat szerkesztőbizottságának csaknem egy évtizeden (1955–1963) át tagja volt, s párhuzamosan (1947–1973) pedagógusként is tevékenykedett.

³ Barabás Miklós metszete Ellinger Ede fényképe alapján.

Egy óriás életből egy csöpp bensőség”.⁴ Zoltai rajzáról eltűnik a bot és a kalap, marad a zsinór és az ősz halántékú, szenvedéstől szántott homlok, a révedő tekintetű, imágóvá dermedt, rendezett Arany-arc. Feltűnő – nyilván az egyszerű technika is okozza –, hogy az eredetihez képest szigorúbb, meggyötörtebb vonások jellemzik a másolatot, ám nemcsak ezen merenghet el a jelenkori szemlélő, hanem azon is, amire a korábbi változaton töprengő Kosztolányi is felfigyelt. „Mindenekelőtt a szeme érdekelt⁵ – írja –, ez a „tomp ködösen-kereső szem”. Zoltai rajzán kalap és bot nélkül is nyilvánvaló Arany másol – de legalábbis köztes – léte, hiszen félre, s nem a kép olvasójára tekint: jelenlétében hordozza hiányát. Mint az útra kelők általában; ismerős és idegen.

A sokszorosított arckép, az Ellinger-fotóról készült korabeli metszet teljes, Arany versével kiegészített változata Kiss Tamás dolgozószobájának is díszje volt. Egyediségét az üveglap és a papírkép közé simuló relikvia, Arany János kalapszalagjának darabkája adja. Bizonyos, hogy nagyszalontai kirándulás emlékét őrzi, s egyúttal felidézi Kányádi Sándor esetét is, aki a múzeumi lépcsőn felfelé ugrálva végül annyira nekibátorodott, hogy a fogason lógó kalapot felpróbálta, hátha „találna”. Ám az „nagy volt, szörnyen nagy és örök”, s csak a remény maradt, hogy egyszer majd „belenövök” (*Arany János kalapja*). A humoros vers és az ereklyével megtoldott arckép ugyanazt a valószínű üzenetet, minden alkotó abbéli reményét fejezi ki, hogy odamérheti magát a „rokonnépeknek” tekintett költőöshöz. A szembesülés nemcsak a képre tekintés gesztusában, hanem egyfajta szellemi kutakodásban, a saját és az előd élethelyzetének összevetésében, a róla való gondolkodásban is testet ölthet. Kiss Tamás – Kisújszállás szülöttként – 1937-ben alapos forrásfeldolgozás után nagy erudícióval közelít Aranyhoz. A *praeceptor Arany* című tanulmányában⁶ a Kisújszállásra vonatkozó adatokat a debreceni diákokéval is kiegészíti. A *Bolond Istók tünődésében*⁷ pedig keserű (ön)íroniával oldja versebe saját Arany-élményét. Vallomását a természetszeretet és a függetlenségvágy, az otthonkeresés és a mulandóság ígérete járja át, hogy aztán a fiatalkori „bekukkanás” szabadságát az élet delén a „bolondistóki módra” való felröppenésben váltsa végső valóra. Ironikus apoteózisának víziójában a debreceni múlt, jelen és jövő sűrűsödik, a régi példa pedig nemcsak Arany János-i, hanem a garabonciás Csokonai alakját is felidézi. Kiss Tamás pályáját szemlélve észlelhetünk az elődre rímelő momentumokat: a *Biblia* és a zsoltaérok családi körben, a kálvinista hagyomány iskolában való megismerése, a saját talentum fürkészése a művészetekben (zenében, rajzolásban és írásban), az értékorientált (emberi tartásban, helytállásban, tisztességben és lelkiismereti szabadságban megnyilvánuló) életszemlélet, valamint a hajlott korban megromlott látás.

⁴ Kosztolányi 1976: 137.

⁵ Uo.

⁶ Kiss 1975: 62–75.

⁷ Kiss 1997: 151–155.

Nyilvánvaló, hogy ugyanannak az Arany-portrének a közösségi – a Heti Közlöny címlapján – és az egyéni térben – pl. Kiss Tamás költő dolgozószobájában – való elhelyezése más-más belátásra és gyakorlatra vezet. Az sem mellékes, hogy az egyedisége miből adódik, sőt, hogy mikor – a közösségi tiszteletet milyen stádiumában – került a kitüntetett helyre. Merthogy a két kiválasztott relikvia időben meglehetősen távol esik egymástól.

Zoltai Arany-portréja például nem függetleníthető attól a kontextustól, amiben létrejött, ami felett egyfajta medalionként függ. A Heti Közlöny 1882. november 26-i emlékszámának címlapján az *Arany János emlékezetére* című Benedek János emlékvers követi, ami mintegy ráfelel a képi üzenetre: „Meghalt a költő, ajka *néma* lett”. Hiány, gyász, „*néma* bánat”, „*szótlan*, fájó szenvedés” maradt utána, ám a letaglózottságból új remény ébred: tenni kell, a nyomába lépni. „De lelke bennünk föl, ha napként támad, / S örök nyomot érző szívünkbe vés / S mit ő adott rá örökké vigyázunk: Akkor leend méltó hozzája gyászunk. / Szent szelleme honom húnyt dalnokának / Szeretni híven fajt, hazát taníts! / Téged keressen népe e hazának / Ints, lelkesíts, sújts, ostorozz, javíts! / Ha dús eszméid, dús lombot hozának / Fénylőn övedzi homlokunk a dics, / S nem lesz okunk holtként siratni téged: / Honoddal együtt nem lesz soha véged!”⁸ Erdélyi Imre, a szerkesztőtárs beszámolójából⁹ az is kiderül, hogy a vers a kollégiumi gyászünnepélyen (november 25-én), az Imateremben hangzott el, ahol „feketével voltak bevonva [...] a szószerk és a padok”, s „nagy számú és válogatott közönség sereglett össze, leróni a kegyelet adóját a nagy költő előtt”. Révész Bálint püspökön és királyi tanácsoson, a tanári karon, néhány katonatiszten és a diákságon kívül „a hölgyvilág köréből is sokan igyekeztek bejutni a zsúfolásig telt” Oratóriumba. Az alkalom fókuszában Géresi Kálmán emlékbeszéde és Benedek János felolvasása állt. Erdélyi beszámolója szerint mindkettő avatott – Arany János életművét jól ismerő és értő –, tudós szerző munkája méltó a költő emlékéhez. Ugyanakkor kissé epésen jegyzi meg, hogy az utólag érkezők talán feszélyezve érezhették magukat az egyórás nyitóbeszéd alatt, mert vélhetőleg nem érthették annak minden részletét. „Kitűnő munka, csakhogy nem egészen hölgyek számára való, mert csak az élvezhető teljes mértékben, a ki (sic!) az irodalmi képzettség oly niveauján áll, hogy úgy Arany János költészetét, mint általában szépirodalmat ismeri.”¹⁰ Ha alapos ismeretnek híján is voltak néhányan, a vezérgondolatát – a debreceni diákból lett költő szellemi apoteózisát – mindenesetre felfoghatták.

⁸ TtREL II. 24. a –28. Heti Közlöny, XXV. évf., 6. szám.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

Arany mint példa.

Az Arany-tisztelet formálódása a Debreceni Református Kollégiumban

A kollégiumi hagyományban meggyökeresedő Arany-tiszteletet vizsgálva kézenfekvőnek kínálkozik az a megállapítás, hogy itteni rövid – a Gyulai Pálnak írott *Önéletrajzában* (1855) és a *Bolond Istók* második énekében (1873) megörökített – diáksága a legfőbb indítéka annak, hogy a figyelem idejekorán – a debreceni diákság részéről is – felé fordulhatott. A kollégium tanulói – Arany kései társai – maguk közül valónak érezheték, s pályája – kiváltképp a „semmitől felbukkanó”, hírnevet adó *Toldival* a középpontban – követendő példaként állhatott előttük.

Arany debreceni alapról indult, még ha erről maga óvatosan és szűkszavúan, bűnbánóan vagy éppen lesújtóan nyilatkozik is: debreceni tógátus diákból lett a nemzet költője, akinek még életében – másutt – szobrot¹¹ állítottak. Ha nem oly büszke erre az időszakra, annak oka vélhetően nem az itteni „poetica classis”-ről alkotott – az *Irányokban* összegzett – véleményében keresendő. Nem annak a „népszerű iskolának” nevezett, a mesterségbeli tudást a poézis felé emelő kurzusnak a tapasztalatában és gyakorlatában, amiben ő is részesült. S hovatovább, ha nem számítjuk a fikciós keretben emlegetett versmáglyáját, ami vélhetően pontosabb belátást nyújtana az akkori viszonyulását illetően, akkor is van nyoma annak, hogy olykor közelebb hajolt a debreceni forráshoz. Nemcsak az *Alkalmatosságra írott verse*, hanem a *Széchenyi emlékezete* című alkalmi ódája is bizonyíték erre. Személyesebb, elemibb a távolságtartása. Az ifjúkori kényszerűség – a vagyontalanság és a kiszolgáltatottság – tapasztalata, valamint a pályaelhagyás, a vállalt kiugrás kudarcra árnyékolja tekintetét, amikor a Kollégiumra gondol. Debrecenti idéző lírája, költői vallomása – a *Bolond Istók* második éneke egyes részei, *A tudós macskája*, vagy a *Képmutogató* című verse – ennek az ellenkezőjét, az idegenségérzettel szemben a megélt „otthonosságot” hangsúlyozzák. Az ellentmondás a boldogságkereső, talentumát kutató ember érzékenységét és lelkiismereti határait mutatja.

Nem Aranynek a városhoz fűződő ambivalens viszonya volt elsősorban az a kapcsolódási pont, amivel halála után a kollégiumi diákok találkoztak. Nem véletlenül, hiszen olyan magyar irodalom órákon iskoláztak, amelyek Arany Jánost mint a nemzet költőjét állították eléjük. A tanárok 1873-tól kitartó munkával ellensúlyozták a kollégiumban az *Entwurf* bénító hatását. Az akadémiai bölcsészeti képzés megszűnése

¹¹ Praznovszky 1998: 43–44. Arany János tiszteletének sajátossága, hogy nem halála után alakult ki. Szülővárosa még 1856-ban festette meg Barabás Miklóssal a portróját, majd 1860-ban kertet nevezett el róla és „nemzeti ereklyeként” szülőháza megjelölését tervezte. Ez ellen „maga Jókai is szót emelt [...], mondván élő embernek nem illik szobrot, azaz emléket állítani.” A nagyszalontaiak a szülőház megvételére befolyt összeget a Kisfaludy Társaságnak ajánlották fel, hogy az új, Arany Alapítványban – a nemzeti irodalmat ebből támogatva, s – elkülönítve kezelje. A szoborállítás gondolata azonban mégis megvalósult: „1862-ben Izsó Miklós, Eötvös József kezdeményezésére, elkészítette a költő mellszobrát”.

után a nyolcosztályos gimnáziumi oktatás felső két osztályában, valamint az 1857-ben újraélesztett Magyar Irodalmi Önképzőköri Társulatban érzékenyítették a gimnáziumi és az akadémiai tanulókat a megtartó erejű népnemzeti hagyományra. E törekvés sikerét mutatja, hogy 1882-ben a kollégium két kultikus alkalomra is befogadó közönséget kínált. Huszár Adolf Petőfi-szobrának másolatát – amit a díszterem előtti lépcsőházban állítottak fel – legalább olyan feszült várakozás és érdeklődés kísérte, mint az Arany emlékünnepe. Előbbihez a diákok pénzgyűjtéssel, utóbbihoz szellemileg¹² járultak hozzá, ugyanis az önképzőkörben Arany emlékét idéző alkalmi óda írására adták a fejüket. Jóllehet a debreceni Arany-tisztelet három – 1882. november 25-én, 1917. március 3-án és 1932. december 6–7-én tartott – emlékünnepe is színvonalas műsorral készültek, a nyitó alkalom mégis a reveláció erejével hathatott. Az Arany halála utáni első közösségi alkalom nagyszabású nemzeti gyászünnepe külsőségeiben és tartalmában egyaránt: a feketével bevont, zsúfolt imatermet a nemzet második himnusza, a *Szózat* első ízben¹³ töltötte be. Az emlékbeszédet – a külsős hölgyvendégek által nem, vagy alig érthetőt – a népnemzeti hagyomány legfőbb ápolója, a gimnáziumi és akadémiai magyar irodalmi katedra birtokosa, Géresi Kálmán tartotta.

Beszédében a debreceni alapról elrugaszkodó Aranyra fókuszál, s a nemzet költőjét búcsúztatja. Azt, aki „a lángelme” volt, akinek élete nem végső pusztulással, hanem apoteózissal zárult. Géresi a halhatatlanság hermeneutikai vizsgálatát a kultikus beszédmódot prioritizáló, ám a kritikus nyelvhasználatot sem nélkülöző viszonyulással alapozza meg.

„Ahol az emberi teremtő erőt – írja – az Istenség szomszédságában és oly magasan érezzük magunk fölött, hogy az emberi mérték kezünkől kihull, ahol nem az ítélet, hanem a bámulat és a hála jut eszünkbe, ott kezdődik a lángelme birodalma. [...] Az ilyen, valódi lángelméket akármelyik nemzet ujjain elszámíthatja, és csak a maga dicsősége iránti kötelességét teljesíti, midőn ezeket ünnepli, örök

¹² Balogh 1883: 10. „Arany János halála alkalmával az özvegynek távirat útján részvétiratot intézett a tanárkar; emlékszobrára gyűjtött maga kebelében 38 frtot: s a haza nagy költője emlékére, vezetve azon kegyeletes érzet által is, hogy Arany János egykor e Kollégium növendéke volt, gyászünnepelet rendezett, mely alkalomra a városi és egyházi hatóságok, testületek és a közönség meghívott, az imaterem feketével vonatott be, 500 ünnepélyi műsorrend nyomtatott alkalmi ódára pályázat tüzetett, a kollégiumi épületére az ez évben készített nagy fekete lobogó kitűzetett. A gyászünnepelet Nov. 25-én dél előtt X órakor a tanárok, tanulók, városi községe és a hölgyek jelenlétében meghatólag megtartott: rendsora következő volt: 1. Gyásznének a kollégiumi énekkar által, 2. Emlékbeszéd Géresi Kálmán tanártól, 3. Búsdal az énekkar által. 4. A felsőbb tanulók önképző társasága által jutalmazott alkalmi óda felolvasása szerző Benedek János 2. éves joghallgatótól, 5. *Szózat* az énekkar által.”

¹³ Erdélyi 1882: 63. „Dicséretet érdemel az énekkar buzgalmaért, s itt kifejezzük azon óhajunkat, vajha minden ünnepély programjában [sic!], hol énekkarunk működik, – ott állana két nemzeti dalunk egyike, vagy a *Szózat*, vagy a Hymnus.”

mestereivé fogadja, és Istennek megköszöni, hogy az ő keblében öltöztette őket emberi testbe. Arany János [...] a magyar nemzetnek ilyen elsörendű csillaga. Nevének említése a nemzet dicsősége, maga a gyász melyet mulandó részének elveszte fölött érezünk és kimutatunk, önkéntelen apotheosisává változik halhatatlan része fölött.”¹⁴

Eszerint a gyásznak megvilágosító ereje van. Köztes állapot, s különösen az az emlékezők számára, akik múlt–jelen–jövő konstellációjában megérteni, maguk számára lefordítani kívánják mindazt, ami az embert és művét meghatározta. Géresi szerint a hit jegyében végzett alkotó tevékenység, a közösségi szolgálat – a saját talentum felismerése után az „erély, bölcsesség, eredetit alkotni tudás, a szívben rejlő és tettekben nyilvánuló szeretet, önfeláldozás”¹⁵ nemzet javára való fordítása – Arany végső üzeneteként is felfogható. Példája reményt ad, tette sarkall. Ahogyan a Zoltai Lajos által másolt arcképen, a Benedek János írta versben, úgy a Géresi mondotta beszédben is Arany szelleme kapcsán ez a szenvedésen túlmutató remény válik hangsúlyossá.

„Valami elnyomhatatlan büszkeség töri keresztül a gyászt és a gyászon át mintha az örökkévaló dicsőség fényébe pillantanánk. Mert éreztük már életében, most halálakor még világosabban, hogy fajunk és az emberiség legtokéletesebb típusainak egyike volt, érezzük, hogy vele és általa mennyivel jobban szeretjük nyelvünket és irodalmunkat, mennyivel jobban bízunk hazánk és fajunk jövődjében, és mennyivel dicsőségesebb magunkat magyarnak mondani miolta ő is az övének [= mienk].”¹⁶

Géresi számba veszi a „lángelme”, a „fejedelmi nagyság” felnövekedéséhez és kiteljesedéséhez járuló elemeket. Említi a *kort*: „Arany ifjúsága a magyar nemzet legboldogabb éveire” esett, arra a két évtizedre, amikor ismét elevenebbé vált a nemzet jövőjébe vetett hit. Aztán korai *érdeklődését* a művészetek (szobrászat, festészet, zene) iránt és *döntését* „a nemzeti nyelv és műveltség ügyét” szolgáló színjátszás mellett: „semmi különös oka nem volt tanulói pályáját félbehagyni, jó tanuló volt, asztala egyik főisk. tanárnál; de mint mondja szobrász vagy festő akart lenni. Így történt, hogy az 1836. év Február havában az iskolától megválva, az akkor Debreczenben játszó Fánecsy Lajos-féle szintársasághoz ment színésznek”.¹⁷

¹⁴ Géresi 1883: 3.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 5.

Géresi e választás levéltári nyomának rögzítésével kezdi Arany debreceni – ekkor még kevésbé közismert – pályaszakaszának a vizsgálatát. S folytatja a felkutatott színházi előadások lajstromával. Megejtő a pontossága még akkor is, ha a csak a kitüntetett rövid időszakot szemlézi. Nem emeli ki a két debreceni pályaszakaszt, s nem adatozza a kisújszállási praeceptorság előtti évet: kihagyja a első beiratkozás-kori névelírást, a mulasztás miatti büntetést, a rosszabb iskolai eredményeket, a nehéz anyagi helyzetet – azt, hogy Arany rászorult az ingyen bizonyítványra –, sőt még a támogató tanárokat sem említi név szerint. Pedig, ha Erdélyi Józsefet, aki a lánya tanításával bízta meg Arany Jánost, vagy a „Csak Shakespeare-t Domine, csak Shakespeare-t” útravaló üzenettel, áldással és ingyen testimóniummal a pályáját egyengető, etikát, majd rajzot tanító Sárvári Pált, a *Bolond Istók* „agg Simeon”-ját néven nevezi, vagy akár néhány vonással alakjukat megrajzolja, már akkor plasztikusabbá tehetné volna a kollégiumi kötődését.

Géresi beszédében az iskolára mint Arany „tanulói pályá”-jának egy állomására tekintett, s ehhez képest a színjátszás melletti elköteleződés, az egyéni választás még-iscsak fajsúlyosabbnak bizonyult. Géresi hangsúlyozza, hogy jöllehet a színészi pálya rövid volt, az iskola abbamaradt, ám ez Arany esetében mégsem járt együtt az adott szinten való megrekedéssel, ugyanis Szalontára hazatérve üres óráiban sem hanyagolta el önmaga művelését: értő figyelemmel olvasott, a klasszikusok („Homer, Arisztophanes, Virgil, Horacz”) szellemét és műveinek szépségét részleteiben is megismerte. „Aranyról elmondhatjuk – jegyzi meg a méltató – hogy nincs az az egyetem, mely – nem mint költőt, hanem mint tudományos férfit – olyan alaposan kiképezhetné volna, mint a saját szorgalma.”¹⁸ Ehhez társult még „érzékeny” és „vallásos” lelkülete, a mások által is emlegetett szerénysége és „józan” gondolkodása. Ha Géresi tartózkodik is a debreceni alapra való túlzott reflektálástól, azt mégis nyilvánvalóvá teszi, hogy Arany szellemének fejlődésére bizonyíthatóan – két ízben is – hatással volt a város, hiszen a diákévekből való kikölkkenést és a szabadságharc bukását egyaránt lelkiismereti krízisként, „Isten ujjá intése”-ként élte meg.¹⁹ Vagyis – húzza alá immár Géresi – Arany János számára Debrecen hitének megerősödését hozta. Ezzel együtt válik érthetővé az, hogy alakját nem mint a nehézségekkel küszködő ifjú emberét állítja elének, hanem mint azét, akiben ott munkál a reményteljes nemzet dicsősége. Ha Arany János a nemzeti szellem reprezentánsa, akkor művei a tanulmányozandó példák tárházát kínálják. Géresi beszédében – jöllehet a *Bolond Istók* 1. énekének első debreceni közlését mint közvetlen szellemi érintést is megemlíti, mégis – a nemzeti narratíva erejére és etikai tartalmára fókuszál. Arany általa rajzolt pályaképéből a nemzeti önismeretet fenntartó és megerősítő egyén erkölcsi felelőssége hangsúlyozódik. Ekként válhat példává az ifjúság számára Arany az a törekvése, ami a nemzeti eposz megteremtésére, a balladai hagyomány és a nemzeti

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 10.

nyelv megújítására irányult, s egyszersmind a személyes életben is garantálta e törekvés hitelét. Arany hatását érintve kiemeli, hogy a *Toldi*, és a *Toldi estéje* negyedszázados ismertsége alatt egyre fokozódó sikert ért el: ezek a művek „felemelkedtek” a művelt közönséghez és „leszállottak” a gyermekek közé, s „olyanok mint a folyóvíz, melyhez az egyházi atya a szentírást [sic!] hasonlította, a melyet az elefánt is megúszik, de amelyet a bárány is meglábolhat”.²⁰

Érdeemes egy pillantást vetnünk Géresi hallgatóságára, hiszen Erdélyi Imre beszámolójának sugallata szerint az előadó számíthatott a kollégiumi diákok előismeretére. Két kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Először is az, hogy mikor szervesült a kollégiumi magyar irodalomtanításban Arany János műveinek módszeres oktatása? Másodszor pedig az, hogy volt-e olyan diákcsoport, amelyik már korábban kitüntette figyelmével az életművet?

A Csokonaiig indázó, s 1857-ben újjáalakult Magyar Irodalmi Önképző Társulat tevékenységét, valamint az iskolai értesítőket érdemes e tekintetben megvizsgálnunk. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzött önképzőkori iratok, különösen a kézíratos Heti Közlöny 1857 és 1890 közötti lapszámait élénk figyelemről árulkodnak. Az önképzősök érdeklődése az 1860-as évektől követhető nyomon. Bihari Péter a *Széchenyi emlékezetének* széprani ismertetéséről írott tanulmányát 1860. november 25. és 1861. január 6. között folytatásban közli a diáklap. 1862 végén Szana Tamás *Néhány szó a dalról* című értekezésében Arany János vonatkozó tanulmányának (*A magyar népdal az irodalomban*) olvasására biztatja társait, megállapítva, hogy „a magyar műdal Arannyal érte el művelődése tetőpontját”.²¹ A tudományos művek felolvasása mellett általánosabb a szavalati – beszédművelési – gyakorlat, azzal együtt, hogy az előadás sikerét szinte mindig az előzetes elmélyülés garantálja: „Gyönyörű művet Aranynak »Az egri leány«[-t] élvezettel hallók elszavalatni az ifjú tagtárs Baráth Ferenc által. Látszik, hogy tanulmányozta e művet, a hatás szép és jó volt”²² – olvasható a Heti Közlönyben. Csaknem két évtized múlva, az 1881. március 27-i lapszámtól folytatólagosan közölt áttekintésében (*A szavalati szakosztály legközelebbi 10 és fél éves múltja*) Gessner Imre azt írja, hogy az 1870/71. évtől Petőfi után Arany János verseiből válogattak a leggyakrabban az önképző társulat tagjai: egy évtized alatt nyolcvanegy alkalommal hangzott el verse, s a népszerűségi listán *A walesi bárdok* vezetett a *Rachel siralma*, a *Fülemile* és a *Koldus honvéd* előtt.

A Reformátusok Debreceni Főiskolájának, valamint Főgimnáziumának Értesítőiből kiderül, hogy az Arany halála előtti évtizedben három alapítvány is támogatta költészetének megismerését és népszerűsítését. A debreceni polgári kaszinó által alapított

²⁰ Uo., 13.

²¹ TiREL II. 24. a –15. Heti Közlöny, 1862. télhó 19. (Melléklet)

²² TiREL II. 24. a –15. Heti Közlöny, 1862. télutó 12. (Melléklet)

és kezelt Kazinczy alapítvány az 1870/71-es tanévben a *Buda halálát* elemző széptani tanulmány készítésére 12 aranyat ajánlott fel és osztott ki a legjobbaknak; a következő tanévben a Kendeffy- és Ercsey Klára-féle alapítványból három gimnáziumi évfolyamnak jutalomkönyvként – többek között – három *Toldit*, illetve *Toldi estjét* vettek. Az 1880/81-es tanévben pedig a Péczely alapítvány írt ki pályázatot a Toldi-monda tudományos igényű feldolgozására („Adassék elő a Toldy-monda jelen irodalom történeti állása s méltányoltassanak ezen mondának különböző kidolgozásai aesthetikai tekintetben”²³), ám a díjat nem adta át a színvonalas mű szerzőjének, mert nem volt „akadémiai”, vagyis főiskolai tanuló. A végzős gimnazista pályaműve mégis megjelent, mégpedig kitüntetett helyen, az önképző társulat lapjában, 1881. március 20-tól folytatásokban közölve.

Tüdős János *Néhány szó a Toldi trilógiáról* című írása a hiány felől közelített Arany művéhez. A szerző kritizálta Ilosvait, aki egyszerűen nem látta meg „a régi időkől fennmaradt mondá”-ban rejlő lehetőséget, ezért tőle „még krónikának is ügyetlen históriá”-nál többre nem futotta. Arany – a nemzeti szellem ébredésének korában nem egyedüli alkotóként – kereste és találta meg az anyagban a vágyott nemzeti eposz elemeit. A *Naiv eposzunkról* írott tanulmány alapján Tüdős János meggyőződéssel állítja, hogy „nincs, ki Aranynál erősebben hangsúlyozná azt, hogy a nemzet költészetének fejlődésére mily nagy fontosságúak a nép költészetében vagy emlékében fennmaradt mondák, amelyekből az idővel magasra emelkedő műköltészet, mint koronás, lombos tölgy a termékeny talajból éltető nedvet újra, meg újra szívhat”.²⁴ Szerinte a felismerést követő művészi kivitelben áll Arany nagy titka, aki nem vegyül, hanem felemel: „a legfelsőbb költői szépségeket [...] a népnek is élvezhető alakban”²⁵ tudja előadni. A receptje pedig egyszerű: „általánosan ismert, tudóst, főurat és polgárt egyenlően érdeklő mondán alapuló tárgyat népi, tehát tősgyökeres magyar alakban és nyelven, naiv hangon, de teljes művészi öntudattal énekel meg”.²⁶

A fiatal Tüdős János, magvas, lényeglátó tanulmánya nemcsak az önképzőkori tevékenység tudományos munkát előkészítő szerepére enged következtetni, hanem arra is, hogy ez a tanórán kívüli – az érdeklődő diákok erkölcsi és hazafias nevelését, valamint önművelését segítő – művelődési forma a 1880-as években a virágkorát élte.

Eltérő vélemények vannak arról, hogy mennyire befolyásolta az önképzőkori gondolkodás irányát a felügyelő tanár, ám az bizonyos, hogy az értékképződés szempontjából nem hanyagolható el a személye, illetve elkötelezettsége. 1873 után, amikor

²³ Kassay 1881: 23.

²⁴ TtREL II. 24 a – 27. Heti Közlöny, XXIII. évf., 18. szám

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

a kollégium bölcsészeti kurzusa átalakult,²⁷ az irodalmi tanszék vezetését – a gimnáziumban és az akadémián egyaránt tanító – Géresi Kálmánra bízta. Az ő szellemi fejlődésére gyermekkorától fogva – rokonsága révén is – az a Lugossy József volt hatással, aki a 40-es években – Péczelyvel együtt – a kollégiumi diákok irodalmi művelődésének irányt adott. A széles látókörű Lugossy nemcsak „könyvtárnok”, hanem az önképzőkori tevékenység támogatója, 1851-től pedig – másfél évtizeden át – a magyar nyelv és irodalom tanára is volt. Érdeme, hogy az *Entwurf* utáni bizonytalan korban segítette annak az önképzőkörnek az újraindulását, ahonnan „egyházi és világi irodalmunknak számos jeles képviselője került ki”.²⁸ Köztük volt Géresi Kálmán is, aki Lugossy utódként 1874 és 1896 között mintegy 22 éven át munkálta a kollégiumi tehetséggondozást. A gimnáziumban magyar irodalmat és görög nyelvet, az akadémia teológiai és jogi karán történelmet és irodalomtörténetet tanított, s felügyelte – talán vonzotta is – azokat a diákokat, akik az önművelés szervezett – vitákra és az egyéni irodalmi ambíciók fejlesztésére alkalmas adó – útjára kíváncsiak. S. Szabó József kutatása szerint Géresi tanári pályája alatt csak „négy évben tartott (1875–1877, 1878–1879, 1883) az akadémián magyar irodalom és műveltségtörténeti előadást”,²⁹ s mellette – többek között – gimnáziumi tanárkollégája, Gulyás István segítette pótolni (1894–1895) a felsőfokú oktatásból „hiányzó rendszeres irodalmi képzést”.³⁰ Figyelemre méltó, hogy a MIÖT virágkora az 1880-as esztendőben, tehát Géresi „felemás katedrá”-jának (S. Szabó József) idején volt. Ekkoriban a gimnáziumi és akadémiai hallgatókat befogadó csoport taglétszáma olykor a másfél százat is elérte. Ebben a közegben hozta hajtásait a költő halálával lökést kapó Arany-tisztelet. A Heti Közlöny 1883 októberében nemcsak Arany halálára emlékezik, hanem folytatásokban közli a 4. éves teológus, Kiss Ferenc két dolgozatát: előbb *A magyar költészet fejlődésének átnézete Kazinczytól Aranyig* című tanulmányát, majd 1884 februárjában az *Arany János lírájáról* írott, pályadíjas értekezését.

1888. november 12-én 68 taggal és Dóczy Imre tanár felügyeletével önálló gimnáziumi önképzőkör alakult. A gimnazisták számára továbbra is nyitva maradt a MIÖT ajtaja, ám tevékenységük – kiváltképp az Arany-tiszteletet illetően – amannál jóval elevenebbnek bizonyult a következő két évtizedben. Ennek alapja valószínűleg az volt, hogy ekkorra már kitüntetett figyelemben részesült a *Toldi*. A gimnáziumi értesítők tanúsága szerint 1885-ben már tanították Arany János *Toldiját* a IV. osztályos magyar nyelvi órákon: nemcsak a prózai és a költői irály, azaz stilisztikai különbségek „fejtegetéséhez” vették

²⁷ S. Szabó 1939: 454. „Az 1873-iki rendezés az akadémiát az addigi irodalmi előadásoktól megfosztotta. A gimn. két felső osztályát bölcsészetiinek vették, ennél fogva az irodalmi tanszéket a gimnáziumba helyezték és erre Géresi Kálmánt választották meg. Ő azonban az akadémiában is tanított s annak professzorai között is helyet nyert.”

²⁸ S. Szabó 1939: 453.

²⁹ Uo., 455.

³⁰ Uo.

alapul, hanem az élőszóbeli előadás gyakorlásához is. 1891-ben a III. osztályosok olvasmányai között volt *A gyermek és a szívárvány*, valamint a *Szibinyányi Jank* című Arany vers, s V. osztályban már a balladáit is tanulmányozták. A gimnazisták többsége ekkor, V. osztályban ismerte meg és mélyült el az Arany János-i balladák – *Bor vitéz*, *V. László*, *A walesi bárdok*, *Ágnes asszony*, *Zách Klára*, *Szondi két apródja*, *Tetemre hívás*, *Török Bálint*, *Pálbeli Szép Antal* – világában. A következő évben a *Kádár Katát* is felveszik a listára, majd azt, ami kevésbé alkalmas tanításra, kihúzzák a sorból. A memoriterek hossza is változik az idők – a csaknem félévszázados Arany-tanítás³¹ – során: kezdetben csak kisebb költeményeket és a *Toldi* egyes részeit, majd 1900-ban már a teljes *Toldit* (!), később 6, illetve 4, az 1908/09-es tanévben újra 9, majd az 1913/14-es tanévben ismét 4 éneket kérnek kívülről a soron következő magyartanárok. Nemcsak a tanulmányi segédlet változik – Névy László iránytana, azaz *Stilisztikája* helyett Kulcsár Ernő *Magyar stilisztikája* és Riedl Frigyes tankönyvei segítik a megértést –, hanem újabb, az Arany-életmű kitüntetett szerepét tudatosító könyv nélküli szöveg (Gyulai Pál: *Emlékbeszéd Arany János fölött*) is a gimnazisták, nevezetesen a hatodikosok elé kerül. Az írásbeli dolgozatok címei arról árulkodnak, hogy a köztosztályokban sem lankadhatott a figyelem Aranyt illetően. 1895-ben *A Benczék Arany „Toldi” trilógiájában*³² címmel méltatást vártak a végzősöktől, a századfordulón pedig már elmélyült ismereteket vizsgáltak: az 1900/01-es tanév hatodikosai a *Korfestés a Keveházában*, vagy *A csudásság Arany „Szent László”-jában* témák közül választhattak; az 1902/03-as tanév ötödikesei és nyolcadikosai is buzgólkodhattak: előbbieket a *Szondi s két apródjáról írt balladák összehasonlításá-n*, vagy a *Szegénynek drága kincs a hit, Túrni és remélni megtanít* Arany-idézet kifejtésén, utóbbiak pedig *A költőnek egy, csak egy hazája van* citátumon törhették a fejüket. Az egyes költemények szerkezeti, stilisztikai és összehasonlító elemzésén kívül eszme- és irodalomtörténeti jellegű címeket is találunk. Az 1907/08-as tanévben szinte mindegyik típusra találunk példát. Az ötödikesek görögpótló irodalmi dolgozatának címe – *Homérosz Eumaiosza és Arany Bencéje* – komparatív vizsgálatot jelez, a hatodikosoké – *Arany V. László c. balladájának szerkezete és stílusa* – szerkezetit és stilisztikait, a nyolcadikosoké és az érettségizőké – *A nemzeti érzés Arany János balladáiban és Az irodalom befolyása a magyar nemzeti érzés kialakulására és ébrentartására* – pedig eszme- és irodalomtörténetit. Fél évszázad alatt több tucat témafelvetés mutatja, hogy Arany *Toldiját*, balladáit, s a sokat idézett alkalmi ódáját, a *Széchenyi emlékezetét* a diákok behatóan ismerték, életművét el tudták helyezni a magyar és a világirodalomban, s könyv nélküli szövegeivel erősítették nyelvi

³¹ A Főgimnáziumi Értesítők alapján 1885-től a rendszerváltásig, azaz 1944/45-ig követhető nyomon az egyes – főként a IV. és V., majd a VII. – osztályokra összpontosuló Arany-tanítás.

³² Dóczy 1896: 84.

és nemzeti öntudatukat. Mindeközben az ifjúsági és a tanári kézikönyvtár folyamatosan – primer és szekunder kötetekkel – egyaránt gyarapodott, kellő alapot adva az 1888-ban önállósodó³³ gimnáziumi önképzőkör munkájához.

Az önképzőkori Arany-tiszteletnek számos bizonyítékát őrzik a gimnáziumi érte-
sítőik. Részint pályadíjak serkentik a művészetéről való gondolkodást, részint pedig
az emlékünnepek, zarándoklattal felérő iskolai kirándulások. A kör vezetősége, vélhe-
tően a Szegedi Sándor-féle alapból, 1895-ben – Kulcsár Ernő felügyelete alatt – 15 forin-
tot ajánlott fel *Arany János Katalinjának esztétikai elemzésé-re*, 1900-ban, 1901-ben
és 1902-ben – Gulyás István felügyelete alatt – 30-30 koronát *A magyar eposz története,*
fejlődése Arany Jánosig, A humor Arany János Nagydai cigányok c. költeményében, vala-
mint *Az 50-es évek hangulata Arany balladáiban* című irodalomtörténeti és esztétikai dol-
gozatok megírására, egy évtizeddel később, 1913-ban pedig – Bessenyei Lajos felügyelete
alatt – *A népies iskola útegyengetői* című téma kifejtésére próbálta buzdítani az ifjúságot.

Zarándoklattal felérő kirándulásra két ízben is vállalkozott a gimnáziumi önkép-
zőkör. 1902. május 24-én és 25-én – többek között Sinka Sándor igazgató, Gulyás Ist-
ván, Kecskeméthy M. Lajos és Mácsai Sándor vezetésével – 120 kollégiumi, főgimná-
ziumi és tanítóképzős növendék utazott Nagyszalontára, hogy lerója „a nagy nemzeti
költő iránt a kegyelet adóját”. Színvonalas műsorral készültek az Arany-ünnepre: Sinka
Sándor megnyitó beszéde után Madai Gyula alkalmi ódát szavalt, majd Mácsai Sándor
átiratában Arany-dalokat tolmácsolt az énekkar, aztán Gulyás István Arany magyarsá-
gáról beszélt, komoly és víg szavaltat melodráma követett, végül a Rákóczi-induló zárta
a programot. Az alkalom a nemzeti identitást erősítette azzal is, hogy a résztvevők meg-
koszorúzták a szalontai Kossuth-szobrot és az Arany-büszttöt, s „részletesen” megszem-
lélték a „restaurált Csonkatoronyban elhelyezett Arany-múzeum”-ot. Sőt, az emelkedett
hangulatban az ifjúság három egylete, köztük a gimnáziumi önképzősök az ünnepség
teljes bevételének, azaz 150 koronának a felajánlásával az Arany Emlékbizottság alapító
tagjainak sorába is feliratkozott. A tanulmányi út után, ugyanebben az esztendőben,

³³ Tüdös 1889: 9–10. „A tanári kar a gymnasiumi tanulók önképzési működése szabályozására nézve
következő intézkedéseket tett: 1. A VII-ik és VIII-ik osztályú tanulók kérelmére, [...] mely szerint ők
az akadémiai ifjúságtól különválva a gymnasium keretében kívánnak önképzőkört alakítani, hogy ez uton
a felsőbb osztálybeli növendékek önképzése a gymnasiumi tanári kar közvetlenebb felügyelete és hatása
alá jusson, [...] megengedte, hogy az akadémiai tanulóktól külön, gymnasiumi önképzőkört alakítsanak.
De másfelől 2. nem hagyhatván figyelmen kívül főiskolánk tradícióit sem, melyeket az iskolai közszellem
ápolása érdekében fejleszteni tartozunk és a melyek szerint a felsőbb tanulók magyar irodalmi önképző-
köre intézetünkben eleitől fogva a VII-ik és VIII-ik osztályok közreműködésével állott fenn [...]; hogy
se a felsőbb tanulók irodalmi önképzőköre [...] ne gyengüljön, de a gymnasiumi jövő nemzedék a felsőbb
tanulók önképzésére szolgáló alapítványok élvezetéből ki ne legyen zárva: a gymnasiumi önképzőkört úgy
határozta megalakítandónak, hogy az önállóan, a felsőbb tanulók önképzésétől függetlenül működjék
ugyan, de vele kapcsolatban maradjon, annak mintegy kiegészítő részét képezze. [...] 3. A kör alapszabá-
lyait a tanári kar állapítja meg.”

1902. október 25-én kollégiumi körben emlékeztek Arany János halálának 20., majd 1906. március 3-án születésének évfordulójára. Az önképzőkör kettős tevékenysége reprezentálódott mindkét emlékünnepeken: a szavalatok mellett alkalomra írott tanulmányok – előbbin *Néhány szó az Ágnes asszonyról, Arany Katalinjának rövid ismertetése*, illetve ugyanennek a balladának a „jellemei”-t és „tragikumá”-t tárgyaló értekezés, utóbbin pedig az *Apróságok Arany életéből* és az *Arany hazafias költészetéről* szóló felolvasások – hangzottak el. Az 1907/08-as tanévben – október 3 és 7 között – Gulyás István és Török Péter felügyeletével ugyan Fiumébe igyekezett az önképzőköri kis csoport, ám Budapesten – több nemzeti emlékhelyet is megtekintettek, köztük Arany János szobrát a Nemzeti Múzeum előtt. Az 1914/15-ös tanévben a felújult érdeklődést mutatja, hogy – S. Szabó József magyar irodalmat is tanító vallástanár felügyelete alatt – az önképzőkörben több mint másfél száz diák hallgathatta a közülük való, végzős hallgatók – Ury Ferenc, Nagy Ferenc, Csenky Imre és Igmándy József – Arany János életéről, lírájáról, epikájáról és balladáiról szóló felolvasás-sorozatát. Az önképzőköri Arany-tiszteletnek ezek az alkalmi olyan felvillanásokként is értelmezhetők, amelyek az irodalmi kultusz ápolásának kontinuitását érzékeltetik.

Az 1882-es gyászünnepre 1902-ben következő nagyszalontai zarándoklat valójában előkészíti a következő két nagy alkalmat: Arany János születésének centenáriumi ünnepségét (1917) és halálának félszázados évfordulóját (1932). Új elemmel bővült a program: a szavalatok, a felolvasások, az énekkari szolgálat (Arany-dalok) mellett az Arany-fordította drámákat is színre vitték. Az 1916/17-es tanévben – a gimnáziumi értesítő szerint – S. Szabó József görögpótló óráin már szó esett Arany János Aristophanes-fordításáról. Ebben az évben az önképzőkör megcsappant létszámmal,³⁴ ám kitűnő személyiségekből álló tiszttal alakult újjá: későbbi neves tudósok (Bay Zoltánt és Béber Lászlót), valamint a majdani költő, G. Szabó Lőrinc nevét egyaránt megtalálhatjuk a lajstromban. (Gulyás István „nagy osztálya”-nak tagjai ők, s közülük néhányan – vasárnaponként – a Dienes-villában gyűlnek össze, hogy a modern magyar irodalmat is tanulmányozzák.) Az önképzőkörben impozáns műsorral készültek az Arany-évfordulóra. A főiskolai énekkar Arany-dalokkal nyitotta az alkalmat, majd Törös László, az önképzőkör elnöke emlékbeszédet mondott. Két szavalat után Kardos Pál olvasta fel Arany János költészetéről írott dolgozatát, s végül újabb szavalat, a *Tetemre hívás* után Aristophanes komédiáját, a *Madarakat* adták elő Arany fordításában. A játsszók között volt G. Szabó Lőrinc, aki a költő Kinesiaszt jelentette meg, aztán Béber László, aki Euelpidest és Dienes Kata – G. Szabó Lőrinc diákkori szerelme és osztálytársnője –, aki Írist alakította. A programot a főgimnáziumi zenekar Arany-dalokkal zárta. Az önképzőkör a díszünnepség bevételeivel ismét megerősítette kötődését a nagyszalontai Arany Emlékegyülethez, sőt másfél évtizede megfogalmazott vágya teljesült

³⁴ Az első világháború előtti létszámhoz képest felére csökkent a gimnáziumi önképzőköri tagok száma.

azzal, hogy Arany János nevét írhatta a zászlajára. A várakozás bizonyítéka a Debreceni Főiskolai Lapok³⁵ 1899. november 1-i számának egyik híradásában lelhető meg: „A kör különben már ebben az évben nagyfontosságú lépést tett. Elhatározta ugyanis, hogy nevét »Arany-Önképzőkör«-re változtatja. E lépésre az ösztönözte a kört, hogy ez uton is kimutassa nagy költőnk iránti tiszteletét, a kit különben is kötelékek fűznek e városhoz és főiskolához, a mennyiben itt végezte felsőbb iskoláit. Az indítvány most a tanárkarhoz van felterjesztve megerősítés végett.”³⁶

Ha a kerekék lassan is forogtak a névadás tárgyában, a „hömpölygő” Arany-tiszteletet ez nem gátolhatta. A következő – s a tárgyalt időszakban az utolsó – állomása ennek, a Kollégium falai között 1932. december 6-án és 7-én volt. Az Arany János halálának 50. évfordulójára emlékező önképzőkör – Bessenyei Lajos igazgató, s egyben a debreceni Arany János Társaság elnöke, valamint Péter Zoltán tanár felügyeletével – ismét méltóságteljesre hangolt programmal állhatott elő, mert az értesítő „fényes anyagi és erkölcsi siker”-ről számolt be. „Önképzőkörünk legnagyobb megmozdulása intézetünk tornacsarnokában tartott Arany János emlékünnepély volt. Az elsőt vitéz dr. Bessenyei Lajos igazgató, a megismételt előadáson pedig Péter Zoltán tanár beszéde és a zenekar számai mellett ez ünnepély kiemelkedő száma Shakespeare »Szentivánéji álma« részleteinek az előadása volt. A darab női szereplőit a Dóczy-tanítónőképző intézetből kaptuk Papp Ferenc igazgató és Nánay Béláné szívességéből.”³⁷ A híradás még két fontos momentumot említ. Azt, hogy a programon megjelent a nyíregyházi Bessenyei Önképzőkör 12 fős delegációja, illetve, hogy a következő esztendőben, ám még ebben a tanévben, 1933. május 25-én az ifjúság részt vett a Csokonai Kör által kezdeményezett dombormű-leleplezési ünnepségen, amelynek során Arany, Kölcsey és Csokonai bronz képmását egyidejűleg – a panteonisztikus közösségi emlékezet első, mindenki által megtekinthető darabjaiként – elhelyezték a Kollégium falában. Ezek a tények megengedik azt a következtetést, hogy a gimnáziumi önképzőkör nyitott szellemű volt és kapcsolatot tartott más, a nemzeti nyelv és irodalom ápolása mellett elkötelezett önképzőkörökkel és irodalmi csoportokkal. Azt, hogy ennek van alapja további – kibontásra váró – tények is megerősítik. Egyfelől az önképzőkörben szorgoskodó, majd a Kollégiumból kilépő diákok debreceni irodalmi csoportokban folytatták tevékenységüket, s nem csekély szerepet vállaltak a lokális értékképzésben, másfelől maguk a kollégiumi tanárok is, természetesen leginkább napi elfoglaltságuk mellett, ugyanezen körökben forogtak.

³⁵ A Heti Közlöny nyomtatott laputódja, amely 1897 és 1914 között a MIÖT tagjainak írásait tette közzé. XLI. évfolyamának szerkesztői között Ady Endre, a debreceni joghallgató nevét is megtaláljuk.

³⁶ Név nélkül 1899: 18–19.

³⁷ Bessenyei 1933: 38.

A debreceni Arany-tisztelet vonatkozásában kétségtelenül az 1890-ben megalakult konzervatív szellemiségű Csokonai Kör tevékenysége a leglátványosabb: nagyszabású emlékünnepeket rendeztek a helyi identitás szempontjából meghatározó, kultikus helyszíneken (1917-ben a Városházán, 1932-ben a kollégium dísztermében), emléktáblákat helyeztek el (1908-ban az egykori Harmincados közí színházat jelölték meg, 1933-ban Arany János bronz-képmását illesztették a kollégium falába), szoborállítást terveztek (1911), relikviagyűjtést indítványoztak. Továbbá Arany János tiszteletét a helyi Csokonai-kultusszal összefüggésben ápolták és erősítették. Az Ady Társaság 1927-től „a tiszta művészet” jegyében a modern irodalmat (valamint képzőművészetet és zenét) népszerűsítette, s a Nyugat íróit többször invitálta Debrecenbe. „Az Ady Társaság magva elejétől az írók kis csoportja volt – írja Béber László –, a tulajdonképeni alapítók, s hatunk közül négyen: Juhász Géza, Gulyás Pál és én a kollégium gimnáziumának önképző köréből kerültünk ki. Ez az önképző kör vette át az akadémiai Magyar Irodalmi Önképző Társaság hagyományait, ott már 1909-ben győzött az Ady vezérletével országosan megindult irodalmi és világnézeti harc. A társaság alapítóinak és irányítóinak – beleértve az azonos elvet valló Kardos Lászlót és Thury Leventét is – árnyalati eltérésektől eltekintve közös volt az eszmei alapjuk.”³⁸ Az Ady Társaság irodalomszemléletét nem a konzervativizmus jellemezte, 1932. október 16-án, Arany János halálának 50. évfordulóján mégis emlékünnepet tartott a Déri Múzeum nagytermében. „Az ünnepély iránt példátlan érdeklődés nyilvánult meg, annyira, hogy a közönség nem fért a terembe, sokan a folyosóról hallgatták végig az ünnepélyt, mások kénytelenek voltak visszafordulni.”³⁹ Aki bejutott, az hallhatta Ady Lajost, aki Arany lírai költeményeit is méltatta, Gulyás Pált, aki a modern költészethez kapcsolta. Tájékozódhattott Arany János költészetének naturalisztikus (Kardos Pál) és romantikus vonásairól (Juhász Géza), s meggyőződhetett arról, hogy még annak is érdemes Aranyt olvasni, aki a modern verseket kedveli, mert „Arany [...] újjáteremtette a magyar költészet versformáit az ő verselése örök szabály és mintakép”.⁴⁰ Lírája küzdelmes, mert önfegyelmzés által teljeseedik ki. (Kardos László)

Az Arany-tisztelet kollégiumi, majd városi meggyökereztetésében Géresi Kálmánnak rendkívüli szerepe volt. Nem személyiségének, sokkal inkább elhivatottságának, az irodalmi értékekre fókuszáló tanítási gyakorlatának, továbbá személyes kapcsolatrendszerének volt akkora felhajtó ereje, amely nyomába hasonló gondolkozású tanárokat léptetett, s egykori diákjait is megnyerte irodalomszervezői tevékenységének. Géresi a kezdetektől aktív részt vállalt a konzervatív szemléletű Csokonai Körben. A tanári katedrát tankerületi igazgatói székre (1896–1919) cserélte, majd párhuzamosan előbb

³⁸ Béber 1977: 122–123.

³⁹ Kertész 1932: 5.

⁴⁰ Uo.

alelnökeként, majd elnökeként haláláig (1900–1921) dolgozott a körben. Kapcsolatait hatékonyan szervezte: többek között Tisza István egykori nevelőjeként szoros kapcsolatot ápolt a Tisza-családdal, majd Szél Kálmánnal, Arany János vejével. Habitusa, kálvinista nemzeti konzervativizmusa leginkább Pap Károlyéval rokon, aki 1907-ben került a református kollégium bölcsészeti akadémiájára, majd 1914 és 1942 között a debreceni egyetem magyar tanszékének tanára, 1921-től a Csokonai Kör elnöke volt. Mindketten a nemzeti műveltség öntudatának ápolói, s ezzel együtt az Arany-Gyulai irodalmi irány követői.⁴¹ Pap Károly 1911-ben, még kollégiumi tanársága idején tette közzé Arany János irodalomtörténeti kompendiumát, amit „kismonográfia méretű” bevezetővel látott el, 1912-ben Arany diákéveit adatolta, 1934-ben pedig *Arany János Széptani jegyzeteit* is kommentálva adta közre.⁴² Mind Géresi Kálmán, mind Pap Károly nagy gondot fordított az utánpótlás nevelésére.

Oláh Gábor és Kardos Albert – egykori kollégiumi diákok, majd az Állami Főreáliskola tanárai – egyaránt segítették Géresit irodalomszervezői munkájában. Mindketten letették a névjegyüket az Arany-tisztelet debreceni oltárára. Kardos Albert a *Csokonai és Arany* (1909), a *Debrecen Arany költészetében* (1910) és *Arany János temetése* (1932) című népszerűsítő előadásait eredetileg a Csokonai Körben olvasta fel. Izgalmasak ezek, nemcsak azért, mert Arany János pályáját a Debrecenben erőteljesebben élő Csokonai-kultuszhoz odamérik, vagy a mára feledésbe merült emlékhelyek pozicionálásához egyfajta mankót adnak, hanem azért is, mert hozzájárultak ahhoz – kiváltképp a második dolgozat –, hogy 1911-ben felvetődjön egy, az Izsó-féle Csokonai-szoborral azonos méretű Petőfi–Arany kettős szobor állításának gondolata.⁴³ Oláh Gábor Arany-tisztelete nap-

⁴¹ Imre 2012: 11. Imre László Pap Károlyról szólva megjegyzi, hogy „kezdetől (tehát az I. világháború előtt már) következetesen képviseli nemzetcentrikus orientációját, az irodalomban Arannyal és Gyulaival, a politikában Tisza Istvánnal a középpontban. Amikor 1911-ben közzéteszi Arany irodalomtörténeti összefoglalását (melyet a nagy költő nagykorú tanár korában készített, megkönnyítendő tanuló felkészülését) hangsúlyozza, hogy Arany legfőbb célja (akárcsak forrásának, Toldy Ferenc irodalomtörténetének az elnyomatás éveiben) annak tudatosítása, hogy a nemzeti önfenntartásra nincs más út, mint a nemzeti műveltség öntudata.”

⁴² Imre 2012: 29. „Pap Károly tudósi életművének egyik leginkább időtálló érdeme Arany irodalomtörténeti és esztétikai kompendiumának kiadása és kommentálása.”

⁴³ Asztalos Dezső 2005: 185–186. „[A] debreceni közös Arany–Petőfi-szobor eszméjét Kardos Albert váltja ki azzal, hogy a Csokonai-emlékünnepeken felolvasott értekezésében fölhívja a közönséget egy debreceni Arany-szobor létesítésére. A gondolat mindjárt első alakjában oly általános tetszéssel találkozik, hogy a közhangulat hatása alatt többek közt Löfkovits Artúr 1000–1000 koronát ajánl föl külön-külön a két nagy költő szobrára, Kőrösi Kálmán pedig egyévi ügyészi tiszteletdíját: 100 koronát az együttes célra. A választmány 1911. január 17-i ülésén tárgyalja meg az ügyet. S az előkészítő bizottság javaslatára elhatározza, hogy együtt örökíti meg Aranyt és Petőfit egy – a Csokonai-szoborral arányos emlékműben. A célból mihamar szoborbizottságot kezd alakítani a város, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület, a Kollégium és a helybeli társadalom bevonásával.”

lóból számos citátummal igazolható. 1907. szeptember 15-én – ekkor még főállásban könyvtáros és helyettes tanár a Kollégiumban – ő is részt vett Géresi Kálmánnal a Csonkai Kör megszűnését követően.

„Koszorút helyeztünk a magyar Homérosz Csonkatoronybeli szobrára. Debrecen különben kitett magáért, mert három koszorúval áldozott a hajdani nagy deákjának emlékére. Én szerettem volna a magam nevében is tenni egy kis koszorút az Atyamester lábaihoz, s amint már szokás beszédet is mondtam volna, eképpen: »Mikor Arany János költeményeit olvasom, úgy tetszik nekem a magyar nyelv, mintha ragyogó phároszi márványhegy volna; mellette Arany János, mint istenadta szobrászmester, aki szerény magába zárkózottsággal, a legfelségesebb és legegyszerűbb alakokat faragja ki ebből a szép, de holt kötömbökből. – Mikor Arany János költeményeit olvasom, úgy is tűnik fel nekem a magyar nyelv, mintha lomtárba lökött, kiszáradt tárogató, vagy szakadozott húrú cimbalom volna; Arany János pedig mellette, mint vén cigány, aki ráilleszti ujját az avatag tárogató lyukaira, megfújja sípját, s a legelfelejtettebb múltból sírnak vissza sípján zokogó, viharzó dallamaink; vagy rávág verőfájával a rozsdásodó cimbalomra, s a magyar nép szelíden búsongó vagy szilajon nekilobbanó lelke beszél ki hozzánk belőle. – Mikor Arany János költeményeit olvasom, úgy tűnik fel nekem a magyar nyelv, mint egy határtalan, de parlagon hagyott róna; amelybe Arany, mint bronzarcú magyar, csillámló ekevasával mély barázdákat hasít, s vet e barázdákba harmincsoros, hatvansoros, sőt százszoros termésű magvakat, amelyekből kihajt az Élet, a Költészet aranyárgán hullámzó kalásztengere; de már ezt nem a szántó aratja le, hanem egy későbbi ivadék.«⁴⁴

A Bolond Istók-i allúzió – a szobrászatban, zenében és festészetben magát megpróbáló Arany – Oláh Gábor-i fordítása domborodik ki az idézetben. Számára a szemlélődő Arany János a magyarság öntudatának megőrzője. „Nála egy óriás család a népünk – írja csaknem másfél évtized múlva – amelynek, mint hatalmas fának minden őszfordulatkor hullanak elsárgult levelei, sőt ágai is töredeznek; de maga az ősi törzs rendületlen áll, sebével és új, pattanó rügyeivel. A magyarság tíz százados életének ez az eggyé látása Arany János epikájának a költői értékén kívül álló, másik jelentősége.”⁴⁵ (*Arany János magyarsága*)

Oláh Gábor kortársa, egy ideig barátja is volt Ady Endrének, akiről köztudott, hogy meglehetősen ambivalensen állt Arany Jánoshoz. Publicisztikájából több passzust is idézhetnénk ennek igazolására. Ám a debreceni időszakából – amikor a jogi pályát

⁴⁴ Oláh 2002: 80–81.

⁴⁵ Uo., 194.

újságíróira cserélte – fennmaradt egy történet, ami arra utal, hogy Adynak ekkor mindennapi olvasmánya, sőt bizonyos szempontból mértéke volt Arany. Uray Sándorral esett meg, hogy 1899 őszén Ady magához kérte a Debreczen szerkesztőségébe – a Piac utca 47-be –, mert hallotta, hogy őt bízzák meg a Kollégium lapjának, a Közlönynek a szerkesztésével. A hűvös hangulatot a Gambriusból hozott sörrel oldották, majd Ady verseiről és olvasmányairól faggatta. A vendég – miután megmutatta saját verseit – Madáchtot említette föl, s erre Ady ekképpen válaszolt:

„– No jó, jó. Madáchtól gondolatokat meríthetünk. De Madáchtól nem lehet költészetet tanulni. Ő nagy ember, halhatatlan író, de költészete nem iskola-példa. Én azt ajánlanám, olvasd mindennap Arany Jánost. Kettős szempontból. Először is, mint papi embernek, neked Arany János kell, hogy ideáloed legyen. Arany a Bibliából tanult meg olvasni. Onnan hozott ragyogó szókincset, – meg a Szenci Molnár zsoltáraiból. [...] Másfelől neked még verselési technikára lesz szükséged; ezt pedig Aranytól tanulhatsz. Ő nyugodtan, gondosan dolgozott. Nem úgy, mint mi, újságírók. Nagy formaérzéke volt, s verseinek hangja mindig választékos, emelkedett. Rögtön idézett is Arany *Itthon* c. verséből:

Szívem ifjul, gyermekké lesz:

Kis örömet nagynak érez.

– Mennyi báj és mélység van e két sorban! De azért nekem Petőfi az ideáloed...”⁴⁶

A kimunkált formaérzék és a lelki gyarapodás, a nyelvművelés és a tetre váltott gondolat példája sűrűsödik Aranyban a fiatal, alig 21 éves Ady Endre számára. S annak a nyelvi hagyományörzéssel párosuló istenhitnek a megtartó ereje, ami nem enged változást a zsoltárok szövegében.

Egyháztörténeti kapcsolópontok

A Debreceni Református Kollégium kötődését Arany János mint egykori diákja örökségéhez leglátványosabban az alma mater homlokzatán, közvetlenül a bejárati kapu mellett elhelyezett emléktábla jelzi. A Dóczy Gimnázium művésztanára, Nagy Sándor János által készített alkotás 1933-ban került leleplezésre. Gondosan kiválasztott felirata: „Kollégiumi diák volt 1833–1837”, és Arany *Széchenyi emlékezete* című versének, magára a költőre vonatkoztatott idézete: „nőttön nő tiszta fénye, amint időben, térben távozik”.

⁴⁶ Uray 1974: 168.

Az emlékhely létrehozói nyilvánvalóan nemcsak Arany debreceni tanulmányai kezdetének századik évfordulóját örökítették meg ekkor, de azt a kitüntetett pozíciót is, melyet munkássága elnyert a Kollégium kivételes szellemi tradícióján belül.

Arany János költői kibontakozásában jelentősek voltak a debreceni diákokéval kapcsán átélt hatások. Számos műve igazolja, hogy úgy személyes élményei, mint az iskola hagyományvilága ihlető erővel hatottak rá. Ezek közül érdemes – keletkezésük sorrendjében – olyan verseit kiemelni, mint a *Bolond Istók*, a *Hatvani* vagy a *Vándor cipő*. Ide kötődő impressziók életműve olykor egészen váratlan pontján is kimutathatók. Erre példaként a *Toldi*nak olyan jól ismert jelente is említhető, amikor a főhős Laczfí nádornak egy petrencés rúd határozott kitarásával mutat útírányt.⁴⁷ Munkásságának gyakran elemzett etikai karaktere és elmélyült biblicitása kapcsán, református kegyességének általános hangsúlyozásán túl, itt szerzett tudásanyaga is említhető.

Azt, hogy írói munkássága a kollégium tanárai és tanulói részéről már életében különleges elismerést kapott, egyebek mellett az 1881-től kiadott Debreceni Protestáns Lap egyik legelső számában közölt cikkkel támasztható alá. Ez részletes bírálatot ad a *Toldi* gimnáziumi olvasmányként megjelentetett és Lehr Albert által jegyzetekkel ellátott kiadásáról. Az elbeszélő költemény alkalmazását tananyagként az értékelő, – a G-n. szígnő mögött a lap egyik szerkesztőjeként Géresi Kálmánt feltételezzük – a következő lelkes nyilatkozattal támogatja: „Sőt kimondhatjuk, hogy különösen a *Toldi*nak kell azon műnek lenni a gymnasiumi oktatásban, a melynek a részletes ismeretét megkívánni és feltételezni kell már az alsóbb osztályokban, míg másfelől a felsőbb osztályok sem nélkülözhetik, mert például Homér jó olvasását és fordítását mind a tanulónak, mind a tanítványnak első sorban a *Toldi* alapos ismerete könnyíti meg. Egy szóval Arany *Toldija*, minthogy hozzá nemcsak általános, hanem igen fontos nemzeti tanítási érdekek is fűződnek, annál jobb minél nagyobb szerepet játszik a gymnasiumi oktatás minden fokozatán.”⁴⁸

Lehr Albert szómagyarázataihoz fűzött korrekciós javaslati pedig jól érzékeltetik az alföldi népnelvben és a magyar egyházi nyelvben egyaránt járatos kortárs kollégiumi tanár elmélyült olvasatát:

„(2-ik lap.) Isten haragja nem mindig = menykő, hanem általában nagy vihar, égháboru; néha specifice menykő, néha menydörgés, mert ezek az égháburu-nak fő alkatrészei; itt határozottan = menydörgés. *Toldi* dőbörgő hangjait nem is hasonlíthatja a költő villámhoz, hanem nyilván menydörgéshez.

⁴⁷ Ennek háttérben a debreceni diákok gerundiumos erőpróbájának élménye mutatkozik meg: Pál 1984: 283–284., 287., 319.

⁴⁸ G-n. 1881: 36.

(8-ik lap.) Midőn az általutra például hozza fel a beharangsztót, véleményem szerint szintén téved. Beharangsztó egyszerű részesülő = beharangozó (hangtanilag v. ö. emlékszem = emlékezem.) Van ugyan harangsztó is, de ez nem az, hanem népies harangozó, első harangozó, beharangozó. [...]

(54-ik lap.) Párája nem csupán az állatnak van; a pára durvább érzékibb talán aljasabb, de egészen népiesen azt is teszi lehellet; pára épűgy lehet az emberben, mint a farkasfiakban lehellet. A lehellet szó a lélekzetvételt mozgási nemesebb oldalairól, a pára lehelettel járó nedvesség alapján fogja fel.

(54-ik lap.) „Egek ege” több mint magyar nyomaték; az egyházi nyelvből, a bibliai költészetből honosodott át a nép nyelvébe.[...]

(75-ik lap.) A délibáb sem egészen magyarosan van megmagyarázva; a világeért se mindig kettőzve vagy felfordítva látszanak abban a tárgyak; néha a legszebb délibáb egyszerűen felemeli a messze távolban legelő marhát. Szeszélyes légtü-nemény az, és sokféle alakban jelenik meg csak a Hortobágyon is.⁴⁹

A Kollégium főiskolai hallgatóinak szépirodalmi érdeklődését, ahogy Arany János műveinek alapos, az idézetben megmutatkozó, pszichológiai és teológiai irányú elemző olvasatának ismeretét visszavezethetjük azoknak az önképzőköröknek a munkájára, melyek a dualizmus éveiben virágkorukat élték.⁵⁰ Annak ellenére, hogy a szabadságharc utáni években a magyarországi protestáns egyházi és iskolai élet autonóm működését adminisztratív módszerekkel próbálták ellehetetleníteni, már 1854/55-ben újjáéledt a főiskola egyesületi diákélete. Először az Olvasó Egylet kaphatott működési engedélyt a tanári kartól, majd 1857-ben a Magyar Irodalmi Önképző Társulatot sikerült újjáéleszteniük. A sokáig szigorú tanári ellenőrzés mellett megtartott összejöveteleken a tagok vagy saját műveiket adták elő, vagy mások alkotásait ismertették és vitatták meg. A főleg irodalmi évfordulókhöz kapcsolódó megemlékezések, ha eleinte nagyon korlátozott keretek között is, de lehetőséget adtak a nemzeti hagyományok ápolására. Egyleti alkalmairól jegyzőkönyvet vezettek és megalapították a Heti Közöny című, eleinte kéziratos sokszorosítású diáklapot. Az 1868/69-es tanévtől az egyháztörténet tanáraként tevékenykedő Balogh Ferencet bízták meg a főiskola Magyar Irodalmi Önképző Társulata felügyelő tanári feladatainak ellátásával. Javaslatára a következő tanévben a hittanhallgatók egy önálló önképzőkört is létrehozta Hittanszaki Önképző Társulat (HÖT) néven.⁵¹

⁴⁹ Uo., 36–37.

⁵⁰ Az, hogy Arany lírájának vallási vonatkozásai iránt már a kortársak részéről érdeklődés mutatkozott, más forrással is alátámasztható. Lásd az eperjesi evangélikus tanítóképző tanárának cikksorozatát. Sass 1877.

⁵¹ Barcza 1988: 697–752.

Ez a háttér hozzátartozik ahhoz, hogy debreceni teológiai oktatók munkásságában – igehirdetések és teológiai előadások idézetein túl is – sorra kimutathatjuk Arany költészetének alaposabb ismeretét. Említhető itt az eredetileg lelkészi pályára készülő Mácsai Sándor zenetanár, a Kántus népszerű vezetője, akinek zeneszerzői repertoárjában megjelennek Arany János megzenésített versei. Ahogy Kiss Ferenc gyakorlati teológiai professzor, a Debreceni Egyetem első rektora, aki teológiai hallgatóként és később lelképásztorként is írt és publikált irodalomtörténeti tanulmányokat. A kuruc kor és Kazinczy költészete mellett ezekben leginkább Arany János munkásságával foglalkozott. E sorban kiemelésre méltó Csánki Benjámin teológiai professzor és *Arany erkölcsi világfelfogása* című tanulmánya.⁵² Ez a Csokonai Kör által, a költő születésnek centenáriumán rendezett emlékülés kapcsán készült el, s 1917. március 29-én Debrecenben, a vármegyeháza dísztermében tartott alkalmon nagy közönség előtt adták elő. A hangsúlyozottan etikai megközelítésű elemzés a költői pályája és az életmű egészének valláspszichológiai alapú vizsgálatát tűzte ki célul.⁵³ E megközelítésmód mögött, Ferencz Árpád kutatási eredményei szerint, a neves német rendszeres teológus, Georg Wobbermin nézeteinek közvetlen hatását láthatjuk.⁵⁴ Csánki számos meggyőző utalással támasztja alá állításait, mely Arany műveinek magabiztos ismeretéről tanúskodik.

Általános értékelése szerint: „Arany a legkritkább és a lehető legtökéletesebb tünetmény. Művész anélkül, hogy erkölcsprédikátor lenne. És mégis hódolatra gerjeszt a vallási és erkölcsi eszmény előtt.”⁵⁵ Kiindulópontként a költő személyes átélésen alapuló keresztyén hitének meghatározó voltát hangsúlyozza. „Ezt a vallást, ezt az egyenesen nekünk és nem másnak szóló isteni kijelentést nem lehet logikai úton megnyerni. Az egész ember részt vesz abban. Épp oly synthetikus intuitív mű az, mint a költői alkotás. Analysis útján vallási téren csak hitrendszerekhez juthatunk, de nem meggyőződéshez, művészi téren pedig csak esztétikai rendszerekhez, de nem költői műhöz. Mert a vallásos meggyőződés éppúgy, mint műretek ezzel a pecséttel jön a világra: »másra át nem ruházható. Csak egy útra érvényes«. [...] Ez a szintetikus költői alkotó erő, a teremtetnek ez az érzékeny villáma csak a választottaknak adatott. És ilyen Arany János.”⁵⁶

Arany János összetett, mégis „szoborszerűen” plasztikus jellemábrázolásai kapcsán megállapítja: „Valóban Isten benső bizalmas viszonyban van az Őt szeretőkkel s Arany művészelképét arra méltatja, hogy abszolút erkölcsi ideál tárgyilagossá válásánál a magok

⁵² Csánki 1917: 34–53.

⁵³ Uo., 49–52.

⁵⁴ Ferencz 2016.

⁵⁵ Csánki 1917: 35.

⁵⁶ Uo., 37.

valóságában lássa az élet összezavart labirinthikus dolgait, a történelem által kifejlesztett különböző miliók relatív ideáljait és jellemeit. Innen a milieu- és jellemrajz tárgyilagos biztonsága, csálhatatlansága”⁵⁷

A teológus szerző, a költő bibliai prófétákhoz hasonlatos küldetését abban látja, hogy nemzete számára az erkölcsi végcél, mely „objektív”, „abszolút fenség”, „örök, állandó, erős törvény” mutassa fel.⁵⁸ Ennek balladái kapcsán megmutatkozó eredményeit így értékeli: „Aranynak keresztyén hitétől megtermékenyült lelkében látomások születnek, melyek őt az erkölcsi világrend prófétájává avatják. E látomások az ő balladái tárják fel az embernek egyedül helyén való pesszimizmusát: a büntől háborgó lelkiösmeret szenvedéseit. Arany úgy megértette a kaméleonszerű lelkiösmeret mivoltát, mint egy bölcsész sem. Több balladájában egyenesen a lelkiösmeret tragédiáját írja meg. És ezekből az igazi alkotásokból megállapíthatjuk, hogy a lelkiösmeret az abszolút erkölcsi végcélnek reakciója és küzdelme a relatív tényleges állapot ellen, amelyben a fizikai és erkölcsi erők legitim rendje fel van forgatva. E küzdelemből magyarázhatók a lelkiösmeret zavarai, tévedései, megbénulásai; noha enyészhetetlen és abszolút voltát elfojtani nem lehet. Arany költői ereje ezekben a drámáinál is tömörebb alkotásokban is biztosan és gyorsan mozog. Sőt éppen a ballada tömörségét és szakadozottságát használja fel a lelkiösmeret szaggatott, orákulumszerű szavainak tolmácsolására.”⁵⁹

Külön kutatásokat kívánna annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen szerepet töltöttek be a Kollégiumban végzett református lelkipásztorok Arany János hagyatékának ápolásában. Ebből a szempontból nyilvánvalóan kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk Szél Kálmán működésének.⁶⁰ Ő Arany Julianna férjeként, és a házasságukból született leánya, Szél Piroska révén családilag kötődött Arany Jánoshoz. Felesége és leánya tragikus halála után is megőrizte szoros kapcsolatát a család tagjaival. 1882-ben, a költő temetése után ő kezdeményezte Nagyszalontán egy emlékszoba berendezését a költő személyes tárgyaival, és egy nevét viselő óvoda létrehozását.⁶¹ Szintén hozzá kötődik a Csonkatorony e célra történő megvételének és berendezésének elgondolása. Ezeket az elképzeléseket az Arany Emlékegyesület elnökeként, sokak bevonásával, több

⁵⁷ Uo., 39.

⁵⁸ Uo., 41.

⁵⁹ Uo., 47.

⁶⁰ Szentgyörgyvölgyi Szél Kálmán Bárádon született 1838. május 22-én, Debrecenben halt meg 1928. április 1-jén, 89 éves korában. Debreceni teológiai tanulmányai után egy évig a genfi egyetemen is tanult. 1859 és 1861 között Nagyszalontán segédlelkész, majd lelkész volt (1861–1913). 1884-től 1907-ig a nagyszalontai egyházmegye esperesi tisztét is ő töltötte be. A régió befolyásos egyházi közéleti személyisége volt. Több forrás is arról tanúskodik, hogy bizalmas kapcsolatban állt Tisza Kálmánnal és Tisza Istvánnal, akik mindketten egyházmegyei elnöktársai voltak. Degenfeld József egyházkerületi főgondnok szintén rendszeresen számított rá tanácsadóként. Nyugdíjas éveiben Debrecenben élt és a Csokonai Körön keresztül szintén részt vett egykori apósa emléke ápolásában. Nekrológja: Név nélkül 1928: 129.

⁶¹ Debreceni 1913: 3.

évtizedes koncepciózus szervező munkával sikerült megvalósítania.⁶² Egyesületi elnöki működése kapcsán szintén eredményes volt az emlékhely hosszú távú stabil működtetéséhez szükséges anyagi háttér kialakításában. Az országos jelentőségűnek szánt nagyszalontai emlékhelyek létrehozása kapcsán kifejtett erőfeszítései során segítője volt lelkész-társa Nagy Sándor, aki egy időben az egyesület alelnöke volt. Később pedig Debreceni István, aki megírta 1913-ban, az Arany Emlékegyesület első harminc évének történetét.⁶³ Ebben a szalontai emlékhely működtetése kapcsán többször is megemlékezik a Debreceni Református Kollégiummal kialakított, gyakorlatilag folyamatos együttműködésről. Ennek egyik általa megörökített, jelentős momentuma volt a következő: „A megvalósult terv: a Csonkatoronyban berendezett Arany múzeum is növelte ezt [értsd: az Arany-kultuszt] helyben és vidéken egyaránt. A helybeliek nagy számmal látogatták vasárnaponként, a vidékiek máskor is megtekintették, a közelebbi tanintézetek tanárai és tanulói pedig egymás után keresték fel és zárandokoltak »mint egy új Mekkába«, hogy itt is tanuljanak a nagy költőtől, kegyeletes érzéssel merítsenek. Az első ilyen kirándulást a debreceni református kollégium rendezte 1902. május 24-én, midőn a főgimnázium és a tanítóképző intézet tanulói jöttek el több tanár vezetésével. Ez alkalommal a lakosok és a város látta vendégül őket s ők viszont az egyesület javára a főgimnázium önképző-zenekör és a tanítóképző énekkara által szépen sikerült hangversenyt tartottak, melynek tiszta jövedelme – az összes költségek levonása után – 134 korona volt. Ezzel az összeggel a körök alapító tagjai lettek az egyesületnek.”⁶⁴

„egykori debreceni theologus nemes alakja”⁶⁵

A Kollégium közössége és az iskolafenntartó tiszántúli reformátusság széles köreiben élő és ható Arany-tisztelet legkülönbözőbb megnyilvánulásait a helyi egyházi folyóiratokból szintén nyomon tudjuk követni. Ebből a szempontból érdemes áttekinteni a Debreceni

⁶² Uo., 12.

⁶³ Az ő egyéb vonatkozásban is jelentős munkásságához: Pálfi 2011.

⁶⁴ Debreceni 1913: 55.

⁶⁵ Bár Arany János kollégiumi tanulmányai során nem jutott el a teológiai tagozat tárgyainak felvételéig, a Debreceni Protestáns Lap hasábjain kétszer is mint debreceni teológust említik: Név nélkül 1905: 11. Név nélkül 1907: 568. Arany János a Debreceni Református Kollégium főiskolai tagozatán, amint azt az osztályzati sorjegyzékek rögzítik, tógátusként – azaz a tanulmányok végcélját tekintve egyházi szolgálatra készülő diákként – három félévet zárt le. 1833/34-ben az őszi, 1834/35-ben a tavaszi, 1835/36-ban pedig az őszi szemesztert. A hiányzó iskolai félévek során Kisújszálláson, a kollégium partikuláris iskolájában tanítóként kapott alkalmazást. A korabeli főiskolai képzési rend szerint a teljes bölcsészeti tanfolyam elvégzésére épültek a – jellemzően három tanév alatt teljesített – jogi és a teológiai tárgyak.

Protestáns Lap tudósításait. A lap a költő halála utáni években visszatérően foglalkozott kollégiumi küldöttségek részvételével Arany emlékünnepeken, de közölt a költőhöz kötődő személyes visszaemlékezéseket, érdekes apróságokat, anekdotákat is.

Távirati tömörségű megemlékezést olvasunk Arany János haláláról és a kollégiumi küldöttség részvételéről temetésén: „Arany János nemzetünk legnagyobb költője október 22-én meghalt Budapesten. Temetése október 24-én volt. – Főiskolánk nevében részvét távirat küldetett a gyászoló özvegyhez; a város és a főiskolai tanuló ifjúság pedig koszorút helyezett ravatalára. A nemzeti gyászba iskolánk és felekezetünk fájdalommal vegyül.”⁶⁶ Az oratóriumban egy hónappal később külön gyászünnepeket is tartottak. Az erről közölt írás szerint ez alkalommal a főiskolai énekhar szolgálati és Géresi Kálmán emlékbeszéde mellett, egy külön az alkalomra kiírt hallgatói pályázatra elkészült óda került felolvasásra.⁶⁷

1893-ban beszámolót olvasunk a kollégiumi küldöttség részvételéről a budapesti Arany-szobor leleplezésén.⁶⁸ Ekkor Erdős József teológiai tanár mellett ismét Géresi Kálmán képviselte az intézményt. A lap tudósítását Géresi írja, ebben a cikkében röviden, tárgyyszerűen elemzi a debreceni tanulmányok hatását Arany költészetére.

Miután Arany László 1898. augusztus 1-jén meghalt, özvegye adományként értékes hagyatékkal gazdagodott a Debreceni Református Kollégium is. Mint arról a lap rövid tudósítása beszámol, ekkor került Arany János *Buda halála* című eposzának egyik eredeti, kéziratos másolata a Nagykönyvtár kéziratárába.⁶⁹

Egy évvel később, a nagyszalontai Arany emlékszoza átadására vonatkozó hirdetményt, illetve az emlékhely részletes leírását is tartalmazó tudósítást olvashatunk az 1899. augusztus 7-én lezajlott átadó ünnepségről. Az eseményen a Kollégium Gulyás István vezetésével képviseltette magát, aki az egykori alma mater nevében rövid köszöntő szavakat is mondott.⁷⁰ 1906-ban ugyanígy emlékeztek meg a nagyszalontai Arany-szobor tervének elfogadásáról, majd népszerűsítették az átadása kapcsán rendezett ünnepélyt.⁷¹

Arany János jó tanulmányi előmenetele ellenére ez utóbbi tudományterületek tantárgyainak felvételéig azért nem jutott el, mert 1836 februárjában megszakította hallgatói jogviszonyát. A beiratkozási jegyzék és a *Classificatio Generalis* Arany Jánosra vonatkozó bejegyzéseit közli: Szabadi 2013: 1106., 1326.

⁶⁶ Név nélkül 1882: 292.

⁶⁷ Uo., 318.

⁶⁸ G. K. 1893: 264.

⁶⁹ Név nélkül 1899: 206. (e) 1899: 205–206.

⁷⁰ Széll–Tarár 1899: 479. Egy jelenvolt 1899: 520–521.

⁷¹ Széll–Tarár 1906: 157–158. Név nélkül 1907: 568–569. Név nélkül 1907a: 588.

Az Arany-émlékünnepségeken résztvevő kollégiumi küldöttségek jellegzetes gesztusa volt, melyet a beszámolóírók többször is kiemelnek, hogy a Fűvészkert és a Nagyerdő növényeiből összeállított koszorút vittek magukkal, ezzel külön is hangsúlyozták a költő kapcsolódását a debreceni alma materhez.

1908-ban említést találunk margitszigeti szobra tervéről, 1910-ben nagykőrösi szobra kapcsán Szabolcska Mihály versét közölte a lap.⁷²

Életrajzi adalékként említhető egy Kiss Albert és Könyves Tóth Kálmán debreceni lelkészek által írt cikk állítása, mely szerint az 1853/54. tanévben debreceni gimnáziumi tanári állásra pályázott Arany János, Szász Károly és Szilágyi Sándor is, de Szoboszlai Papp István püspök helyettük másokat választott.⁷³

1892-ben Ráth Mór budapesti könyvkiadó és könyvkereskedő külön hirdetménye ismerteti Arany János általa kiadott népszerű műveinek jegyzékét, melyek népszerűsítésére és terjesztésére egy, itt szintén közölt vallás és közoktatásügyi miniszteri rendelet külön felhívta a tanfelügyelőségek és az egyházi főhatóságok figyelmét. Ezzel a hirdető a közoktatásügyi miniszter mellett nyilván az akkor fénykorukat élő egyházi olvasóköroket is igyekeztek megcélozni.⁷⁴

1905-ben egy rövid hír arról számol be, hogy Pollák Miksa soproni rabbi „jeles tanulmányt” írt Arany Jánosról és a *Bibliáról*. Az ismeretlen szerző, nyilván Arany református teológiai értékelését ösztönözni kívánó véleménye szerint: „Amennyire sajnáljuk azért, hogy ezt a kálvinista papnak való tárgyat a mieink ígven elszalasztották, annyival inkább örvendezünk azon, hogy a magyar költő versei ilyen hivatott ismertetőre találtak, s hogy az egykori debreceni theologus nemes alakja a Szent könyvből kiáradó sugaraktól új fényt és új világítást nyert, hatásának csodás titka pedig új magyarázatot kapott.”⁷⁵

Érdekes adalék, hogy a Debreceni Protestáns Lap hasábjain a református egyházi éneklés ügye kapcsán kétszer is visszatért Arany személye. Az egyik helyen 1882-ben sajnálkozást olvasunk afölött, hogy Arany János nem írt verset kimondottan a református énekeskönyv számára. A másik helyen 1896-ban Szalay József, angolból fordított kegyességi énekek használata mellett érvelve, egy apró anekdotát is közöl: „Arany, ki Ballagítól énekszínálásra sarkaltatva, így válaszolt neki: »Hagyj el kérlek, engem, ebben a dologban, olyan szép éneket, mint a 130-ik dicséret, úgy sem tudnék én írni soha.«”⁷⁶

⁷² Név nélkül 1908: 600. Szabolcska 1910: 642–643. Szabolcska Mihály temesvári református lelképásztor, költő töltötte be a helyi Arany János Társaság elnöki tisztét. Ez a temesvári irodalmi egyesület az Arany-tisztelet ápolásában együttműködött a Csokonai Körrel, valamint a nagykőrösi Arany János Társasággal.

⁷³ Kiss–Könyves Tóth 1885: 20.

⁷⁴ Ráth Mór könyvkereskedésének hirdetménye 1892: 176.

⁷⁵ Név nélkül 1905: 11.

⁷⁶ Kőrösi 1882: 323. és Szalay 1896: 76.

Ezen a Debreceni Protestáns Lap 1882–1914 közötti számaiból származó csokron túl, Arany János helyi emlékezettörténetéhez kapcsolódó adalékokat más, a kollégiumhoz kötődő kiadványok is közöltek. A következő témánkhoz vezet át az a geszti Tisza-kastélyhoz kötődő anekdota, melyet Pokoly József egyháztörténész professzor – aki maga szintén volt nevelő a Tisza családnál – örökített meg: „méltó, hogy külön megemlékezzünk erről a 25-30 négyzetméter területű, náddal fedett s szabadba nyíló ajtóval ellátott egyszerű hajlékról, melyhez annyi Tisza nevelőt igazán kedves s kellemes emlékek fűznek. Az a két nyári idény azonban, midőn Arany János volt ezen egyszerű ház lakója, irodalomtörténeti fontosságúvá avatja e helyet, mely ma már, Tisza István és neje által emléktáblával ellátva, az »Arany-ház« nevet viseli, kiszorítva az ifjabb nemzedék tudatából az ősi stángli-ház elnevezést.

Elődöm, Nagy Péter, még ismerte Arany Jánost Geszten. Láttam nekem is beszélte, hogy Arany János a park közeli részében levő hatalmas szilfa-sétányban szeretett sétálgatni s hátrattett kezekkel, mélyen gondolkozva járt fel s alá. »Akkor még nem tudtam elképzelni – mondotta naiv lélekkel Nagy Péter –, hogy min gondolkozik annyi sokat.«⁷⁷

Arany emléktáblája a Debreceni Református Kollégium homlokzatán

Ezen a ponton célszerű visszatérnünk a Kollégium homlokzatát díszítő emléktábla ügyéhez. 1933-at megelőzően is már több, Arany János nevét megörökítő emlékhelyet hoztak létre Debrecenben. A frekvenciát helyen lévő belvárosi Kádas utcát az önkormányzat 1899-ben Arany János utcává nevezte át. 1908-ban a Csokonai Kör márvány emléktáblával jelölte meg a Batthyányi utcában a Sági-házat, melynek helyén a színház állt, ahol egykor Arany és Petőfi játszott. 1932-ben a tizennégy nevet tartalmazó „történelmi névsor” egyikeként az ő nevét is felvésték a debreceni egyetem főépületének díszudvarán kialakított emléktáblák egyikére.

Egyetemtörténeti érdekesség, hogy amíg a Jog- és Államtudományi, illetve a Református Hittudományi Kar kezdettől fogva elkötelezetten támogatta Arany János nevének feltüntetését, addig a Bölcsészettudományi Kar, eltérő elvek szerint összeállított, első javaslata kapcsán ez föl sem vetődött. A teológiai tantestületnek a névsor-összeállítás kapcsán kialakított állásfoglalását a kari tanács 1931. november 6-i ülésén felvett jegyzőkönyve így rögzítette: „A Hittudományi Kar kifejezi azt a nézetét, hogy a díszudvarra elsősorban olyan nagyságok nevei írássanak fel, akiknek a magyar nemzeti s közelebből

⁷⁷ Pokoly 1928: 24. Ez a kötet és más forrás is megerősíti, hogy az egykori miniszterelnöknek Arany János volt legkedvesebb költője, akinek költészetét a Debreceni Református Főgimnázium tanulójaként, Géresi Kálmán magántanítványaként ismerte meg alaposabban. Lásd Zsigmond 1928: 240. és Géresi Kálmán saját nyilatkozatát, melyet publikál Horánszky 2008: 140.

a debreceni és a tiszántúli-alföldi református keresztyén kultúra és a debreceni kollégium kifejllesztése terén egyetemesebb arányú érdemeik vannak; míg az egyes szaktudományokban kitűnt nagy magyarok nevét az egyes szemináriumok, illetve intézetek helyiségeiben, az illető berendezési átalány terhére kell majd elhelyezni.”⁷⁸ A Gaál Botond által alaposan feltárt források alapján csak részben lehet következtetni a különböző karok által előterjesztett névsorok kapcsán ekkor kialakult viták részleteire.

A kollégiumi emléktábla állítás felvetője és előterjesztője – talán az egyetemi névtáblák ügyétől sem függetlenül – Pap Károly irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Csokonai Kör elnöke volt. Az előterjesztésre, a Kör 1932. május 23-án tartott választmányi ülésén került sor. Pap Károly javaslata alapján Arany János mellett Csokonai Vitéz Mihálynak és Kölcsey Ferencnek is ekkor határozták el kollégiumi emlékhely létrehozását. A költségek előteremtésében a Csokonai Kör mellett egyaránt részt vállalt a Kollégiumi Diákszövetség és a Tiszántúli Református Egyházkerület.

A három emléktábla ünnepélyes leleplezésére 1933. május hó 25-én, áldozócsütörtökön délben került sor. Az alkalmon a kollégiumi ifjúság mellett jelen voltak a városi hatóságok, egyházak és egyesületek küldöttei. Először Baltazár Dezső püspök mondott nyitó szavakat, majd Pap Károly professzor avatóbeszédére került sor, végül Karai Sándor kollégiumi igazgató „átvevő beszéde” zárta a sort. Az ünnepély egyik spontán mozzanatáról több korabeli tudósítás is megemlékezik, mely ismételten jól érzékelteti a Debreceni Református Kollégium tágabb közösségének lelkes azonosulását Arany János költészetével. Az eseményen Orbán László gimnáziumi tanuló Arany János *Hatvani* című költeményét szavalta el. Amikor a költeményben ahhoz a szakaszhoz ért, amely arról szólt, hogy az álprofesszort felismerő versbéli diákság ördögűzőként Luther „Erős várunk nekünk az Isten” dicséretét éneкли, a jelenlévők egyike megkezdte, és az emléktábla avató közönség „meghatottan végig énekelte” a dicséretet.⁷⁹

Az emléktábla központi eleme egy Arany Jánost ábrázó bronz relief, Nagy Sándor János egyik legsikerültebb munkája. Az ezt arányosan övező rózsaszín műmárvány keretben balról a tudományt jelentő könyves baglyot cserágakkal, jobbról a költészetet jelképező lantot babérágakkal látjuk. Maga a bronz portré majdnem szembenézetben ábrázolja a költőt, Sz. Kürti Katalin találó leírása szerint, amíg a kosztümöt a művész csak jelzi, az arcot jól karakterizálja, visszaadva „Aranynál a lágy, finom, szinte patriarchális vonásokat”.⁸⁰

⁷⁸ A jegyzőkönyvi bejegyzést idézi és az emlékhely-állítási részleteit bemutatja Gaál 2013: 59–82. (Az idézet a 60. oldalon található.)

⁷⁹ Csobán 1933: 131.

⁸⁰ Sz. Kürti 1977: 40. Bár nem tartozik közvetlenül tanulmányunk tárgyához, érdemes említeni, hogy Debrecenben ma további emléktáblák és szobrok sora emlékeztet Arany Jánosra. Ezek a rendelkezésünkre álló adatok szerint a következők (sorrend: készítés éve, alkotó, mai helyszín): 1957, Medgyessy Ferenc, Medgyessy sétány; 1957, Berky Nándor, Arany János Általános Iskola, Hajó utca; 1959, Berky Nándor,

*Arany János emléktáblája a Debreceni Református Kollégium homlokzatán*⁸¹

Források

TtREL II. 24. a – 15.: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Magyar Irodalmi Önképzőkör Iratai, Heti Közlöny (1861–1862)

TtREL II. 24. a – 27.: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Magyar Irodalmi Önképzőkör Iratai, Heti Közlöny (1880–1881) XXIII. évf. 18. szám

TtREL II. 24. a – 28.: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Magyar Irodalmi Önképzőkör Iratai, Heti Közlöny (1882–1883) XXV. évf. 6. szám

Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnázium Csengő utca 4. – 2000-ben az emléktáblát áthelyezték az iskola új épületébe; 2014, Juha Richárd Attila mellszobra az újonnan kialakított Arany János téren. Ezen emlékhelyek létrehozásával, térképre kivetített helyével, aktuális állapotukat ábrázoló fényképekkel kiegészített adatbázis elérhető a következő honlapon keresztül: <https://szoborkereso.hu/>

⁸¹ A kép forrása: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arany_J%C3%A1nos_plaque_\(Debrecen_K%C3%A1lvin_t%C3%A9r_16\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arany_J%C3%A1nos_plaque_(Debrecen_K%C3%A1lvin_t%C3%A9r_16).jpg) (Letöltés: 2016. október 31.)

- Asztalos 2005: ASZTALOS Dezső, *A Csokonai Kör adattára: Ötven év a debreceni Csokonai Kör életéből* = ASZTALOS Dezső, LAKNER Lajos, SZABÓ Anna Viola, *Kultusz és áldozat: A debreceni Csokonai Kör*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 39–319.
- Balogh 1883: *Igazgatói jelentés = 1882-83-iki évkönyv a reformátusok Debreczeni Kollégiumának akadémiai tanszakairól*, szerk. BALOGH Ferenc, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1883, 3–11.
- Bessenyei 1933: BESSENYEI Lajos, *Az ifjúság munkája = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Értesítője az 1932-33. iskolai évről*, közli vitéz BESSENYEI Lajos dr., igazgató, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1933, 36–46.
- Dóczy 1896: DÓCZI Imre, *A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője*, közli DÓCZI Imre, igazgató, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1896.
- Egy jelenvolt 1899: Egy jelenvolt, *Arany-ünnep Szalontán*, Debreceni Protestáns Lap, 1899(19.), 37., 520–521.
- (e) 1899: (e), *Arany János kéziratai*, Magyar Könyvszemle, 1899 (7), 2., 205–206.
- Erdélyi 1882: ERDÉLYI Imre, *Az Arany-gyászünnepély*, *Heti Közlöny*, 1882(25.), 6., 61–63. (=TrREL II. 24. a – 28.)
- Géresi 1883: GÉRESI Kálmán, *Emlékbeszéd Arany János felett = Emlékbeszéd melyet a Debreczeni Helv. Hitv. Főiskola által Arany János emlékezetére 1882. November 25-kén a főiskola oratoriumában tartott emlékünnepélyen elmondott Géresi Kálmán, főisk. tanár, klny. a Tiszántúli ref. Tanáregyesület évkönyvéből*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1883, 3–20.
- G. K. 1893: G. K., *Főiskolánk koszorúja Arany János szobrán*, Debreceni Protestáns Lap, 1893(13.), 20., 264.
- G–n. 1881: G–n., *Toldi*, Debreceni Protestáns Lap, 1881(1.), 3., 36.
- Kassay 1881: *1880-81-diki évkönyv a reformátusok Debreczeni Főiskolájának akadémiai tanszakairól*, szerk. KASSAY Sámuel, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1881.
- Kertész 1932: KERTÉSZ Dániel, *Az Ady-Társaság Arany-ünnepé*, Debrecen, 1932. október 19., 5.

- Kiss–Könyves Tóth 1885: KISS Albert, KÖNYVES TÓTH Kálmán, *Egy pár szó a debreceni ref. főgimnásiumról*, Debreceni Protestáns Lap, 1885(5.), 3., 20.
- Körösi 1882: *Nagykörösi levelek*, Debreceni Protestáns Lap, 1882(2.), 34., 323.
- Kulcsár 1892: KULCSÁR Endre, *Kulcsár Endre tanár beköszönő beszéde = A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium Értesítője az 1891-92. iskolai évről*, közléteszi Tüdős János, igazgató, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1892, 6–24.
- Név nélkül 1882: *Arany János nemzetünk legnagyobb költője...*, Debreceni Protestáns Lap, 1882(2.), 30., 292.
- Név nélkül 1882a: *Arany János emlékünnepe...*, Debreceni Protestáns Lap, 1882(2.), 33., 318.
- Név nélkül 1899: *Nagy értékű adomány*, Debreceni Protestáns Lap, 1899(19.), 14., 206.
- Név nélkül 1905: *Arany Jánosról és Bibliáról*, Debreceni Protestáns Lap, 1905(25.), 1., 11.
- Név nélkül 1906: *Arany János nagyszalontai emlékszóbra*, Debreceni Protestáns Lap, 1906(26.), 10., 157–158.
- Név nélkül 1907: *A nagyszalontai Arany ünnep*, Debreceni Protestáns Lap, 1907(27.), 36., 568–569.
- Név nélkül 1907a: *Arany János szóbra*, Debreceni Protestáns Lap, 1907(27.), 37., 588.
- Név nélkül 1908: *Arany János újabb szóbra*, Debreceni Protestáns Lap, 1908(28.), 38., 600.
- Név nélkül 1928: *Szell Kálmán*, Debreceni Protestáns Lap, 1928(48.), 14., 129.
- Név nélkül 1899: *Egyesületek*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899(17.), 1., 17–20.
- Oláh 2002: OLÁH Gábor, *Naplók*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- Ráth Mór könyvkereskedésének hirdeteménye 1892: *Arany János halhatatlan nagy költőnek...*, Debreceni Protestáns Lap, 1892(12.), 22., 176.

- Sass 1877: SASS János, *Vallásos eszmék Arany János költészetéből*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877(20.), 48. 1511–1516., 49. 1635–1643., (22.) 5. 135–142., 6. 170–176., 7. 207–212.
- Szabadi 2013: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában II: Diáknévsor 1792–1850; Classificatio Generalis (osztályzati sorjegyzékek) 1820–1850*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.
- Szabolcska 1910: SZABOLCSKA Mihály, *Arany János nagykőrösi szobránál*, Debreceni Protestáns Lap, 1910 (30.), 50., 642–643.
- Szalay 1896: SZALAY József, *Miért éneklünk mi Sankey énekeiből is házamban?*, Debreceni Protestáns Lap, 1896(16.), 6., 76.
- Szell–Tatár 1899: SZÉLL Kálmán, TATÁR Balázs, *Nagyszalontai Arany-ünnep*, Debreceni Protestáns Lap, 1899(19.), 33., 479.
- Tüdős 1889: TÜDŐS János, *Visszapillantás a gymnasium 1888-89-diki tanévi életére = A Debreczeni Ref. Főgimnázium értesítője az 1888-89. iskolai évről*, közléteszi Tüdős János, igazgató, Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1889, 3–21.
- Uray 1974: URAY Sándor, *Emlékek a debreceni újságíróról* = KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, II, 166–172.

Hivatkozott irodalom

- Barcza 1988: BARCZA Józsefné, *A diáktársaságok és diákegyesületek = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, 1988, 697–752.
- Béber 1933: BÉBER László, *Negyvenöt éve alakult meg az Ady Társaság = B. L., Debreceni érdekességek*, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1933, 122–126.
- Csánki 1917: CSÁNKI Benjámin, *Arany erkölcsi világfelfogása = Emlékfüzet Arany János születésének századik évfordulójára 1817–1917*, Debrecen, Debreceni Csokonai Kör, 1917, 34–53.

- Csobán 1933: CSOBÁN Endre, *Arany János, Csokonai Vitéz Mihály és Kölcsey Ferenc plakettje a Kollégium falán = Debreceni Képes Kalendárium, 1934, Debrecen, 1933, 129–131.*
- Debreceni 1913: DEBRECENI István, *A nagyszalontai Arany-Emlék-Egyesület története 1882–1912, Nagyszalonta, 1913.*
- Ferencz 2016: FERENCZ Árpád, *Csánki Benjámín (1868–1943)*. (Kézirat, megjelenés alatt.)
- Gaál 2013: GAÁL Botond, *A debreceni egyetem díszudvarának panteonja*, *Gerundium*, 2013(4.), 1–2., 59–82.
- Horánszky 2008: HORÁNSZKY Nándor, *Gróf Tisza István kapcsolata tanárával, Géresi Kálmánnal, Neveléstörténet, A Székesfehérvári Kodolányi János Főiskola folyóirata, 2008(5.), 1–2., 135–145.*
- Imre 2012: IMRE László, *Pap Károly (1872–1954): Az 1912-ben alapított Debreceni Egyetem első irodalomtörténet-professzora*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 9–35.
- Kiss 1975: KISS Tamás, *A praeceptor Arany = K. T., Árkádiában éltünk*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1975, 62–75.
- Kiss 1997: KISS Tamás, *Bolond Istók tünődése = K. T., Árnyékos út: Összegyűjtött versek 1934–1997*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 151–155.
- Kosztolányi 1976: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János = K. D., Látjátok feleim*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1976, 137–145.
- Sz. Kürti 1977: Sz. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1977.
- Mády 1989: *Zoltai Lajos munkásságának bibliográfiája*, szerk. MÁDY György, Debrecen, KLTE, 1989.
- Oláh 1920: OLÁH Gábor, *Arany János magyarsága*, *Új Magyar Szemle*, 1920/2., 190–201.

- Pál 1984: PÁL Antal, *Gerundiumos erőpróba története annak ergonómiai, isiológiai, morfológiai correlatioi, mint a debreceni diáktűzoltóság ősi sporthagyományai = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83–1983/84. iskolai évről*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1984, 279–332.
- Pálfi 2011: PÁLFI József, *Debreceni István, aki megtanulta a mellényt többször ki és begombolni*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2011 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 15).
- Pokoly 1928: POKOLY József, *A geszti otthon = Tisza emlékkönyv, Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1928, 11–42.
- Praznovszky 1998: PRAZNOVSZKY Mihály, *A szokásrend elemei = P. M., „A szellemdiadal ünnepei”: A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*, Debrecen, Mikszáth Kiadó, 1998, 19–46.
- Sőregi 1942: SŐREGI János, *Dr. Zoltai Lajos élete és működése*, Debrecen, Városi ny., 1942.
- S. Szabó 1939: S. SZABÓ József, *A magyar nyelv és irodalom művelésének útja a debreceni kollégiumban = Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára*, szerk. PÉTERFFY László, Debrecen, Lehotai Pál Könyvnyomdája, 1939, 439–457.
- Zsigmond 1928: ZSIGMOND Ferenc, *Tisza István és az irodalom = Tisza emlékkönyv, Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1928, 233–256.

A kötet szerzői

Baráth Béla Levente PhD, teológus-történész (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Teológiai Intézet)

Bognár Szabina PhD, etnográfus (MTA BTK Történettudományi Intézet)

Cieger András PhD, történész (MTA BTK Történettudományi Intézet)

Csörsz Rumen István PhD, irodalomtörténész (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Deák Ágnes MTA doktora, történész (Szegedi Tudományegyetem BTK Történeti Intézet)

Gábori Kovács József PhD, irodalomtörténész (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Gulyás Judit PhD, etnográfus (MTA BTK Néprajztudományi Intézet)

Homoki-Nagy Mária PhD, jogtörténész (Szegedi Tudományegyetem ÁJK, Magyar Jogtörténeti Tanszék)

Hoppál Mihály MTA doktora, etnográfus (MTA BTK Néprajztudományi Intézet)

Imrényi András PhD, nyelvész (ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet)

Keczán Mariann PhD, irodalomtörténész (Debreceni Református Kollégium Múzeuma)

Nagy Janka Teodóra PhD, jogtörténész (Pécsi Egyetem IGYK, Szociális Munka és Szociálpolitikai Intézet)

Rajnai Edit PhD, színháztörténész (Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár)

Sárai Szabó Katalin PhD, történész (Ráday Gyűjtemény)

Takács József PhD, irodalomtörténész (Pécsi Tudományegyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet)

Tari Lujza kandidátus, zenetörténész (MTA BTK Zenetudományi Intézet)

Völgyesi Orsolya PhD, történész (MTA BTK Történettudományi Intézet)

Névmutató

- Abraham, Otto 81
Ábrányi Kornél, id. 73
Adorján Imre 208
Ady Endre 141, 148, 313, 327, 330, 331, 344
Ady Lajos 328
Ágai Adolf 156, 191
Ahmedaja, Ardian 88
Alexy Károly 188
Almási Balogh Pál 178
Almási István 20, 33, 55–57, 59
Almási Sámuel 16
Amade László 84
Ammianus Marcellinus 133
Andrásfálvay Bertalan 198, 208
Andrássy Gyula 182
Angi István 87
Angyal Dávid 294, 308
Anonymus 148, 151
Apreszjan, Jurij Derenikovics 254, 258, 261
Arany család 42, 239
Arany Ferenc 42
Arany György 41, 42, 210
Arany János, id. 42
Arany Jánosné Ercsey Julianna 17, 210, 211, 235
Arany Juliska 169, 210, 211, 214, 235, 241, 296, 335
Arany László 10, 61, 70, 71, 158, 171, 211, 216, 218, 227, 230, 235, 236, 239, 241, 337
Arany Mihály 198
Aranyi István 300
Arisztidesz → Vajda János
Arisztophanész 60, 320, 326
Ármeán Otília 240
Arnould, Auguste 54
Árpád, magyar fejedelem 161, 180, 183
Asbóth Lajos 167, 182
Asztalos Dezső 329, 342
Attila, hun király 133–137, 140, 146
B. I. 277
Babits Mihály 141, 149, 314
Babócsai István 54
Bach, Alexander 192
Bagosi Lajos 71
Bahrtdt, Johann 53
Bajandir kán 204, 205
Bajza József 15, 16, 28, 52, 53, 61
Bakody Tivadar 171
Baksay Dániel 17
Balla Károly 44, 46
Ballagi Mór (Bloch Móric) 293, 297, 338
Balogh család 30
Balogh Elemér 126
Balogh F. András 311
Balogh Ferenc 318, 342
Balogh Margit 122
Balogh Péter 18, 30
Balogh Zoltán 179
Baltazár Dezső 340
Bán Imre 11, 14, 33
Bana József 87
Bánkiné Molnár Erzsébet 127
Banó István 241
Barabás Miklós 299, 300, 314
Baranyi Péter 44, 48, 49, 54, 55, 57
Baráth Béla Levente 313, 347

Baráth Ferenc 321
 Barcza József 344
 Barcza Józsefné 333, 344
 Barcsa János 14, 33, 41, 63
 Bardócz Lajos 280
 Barta István 121
 Barta János 38, 63, 101, 112, 122, 142,
 149, 153, 172, 192
 Bartalus István 9–11, 21, 69, 72–74, 76,
 77, 79–81, 83, 84, 181
 Bárth János 127
 Bartha Dénes 87
 Barthels, Heinrich 60, 64
 Bartók Béla 225
 Bartók György 297, 298, 309
 Báthory Gábor, nagykőrösi lelkész 304
 Báthory Gábor, püspök 304
 Báthory Mária 304
 Batthyány Artúrné Apraxin Júlia 159
 Batthyány Lajos 154, 186
 Batthyány Lajosné 167, 182, 186
 Bay Zoltán 326
 Bayer József 51, 63
 Béber László 326, 328, 344
 Bednatics Gábor 34
 Beethoven, Ludwig van 82
 Beimel József 32, 121
 Békés András 201
 Béli Gábor 110, 122, 126
 Benczes Réka 244, 262
 Benedek Elek 235, 239
 Benedek Gábor 157, 192
 Benedek János 316, 318, 319
 Benedek Katalin 197, 208, 214, 215, 237,
 239, 240, 242
 Benkó Imre 156, 171, 192
 Benkő Kálmán 161
 Bentham, Jeremy 110
 Bényei Miklós 46, 63
 Beöthy Ödön 91, 92, 95, 97
 Beöthy Zsigmond 89
 Beöthy Zsolt 141, 149, 292
 Bérczy Károly 279
 Berecz Károly 285
 Bereczky Ibolya, T. 125
 Bercsényi Miklós 24, 26
 Berky Nándor 340
 Bernáth Árpád 42, 64
 Bernáth József 97, 98
 Berszán István 311
 Berzsényi Dániel 15, 28
 Bessenyei Lajos 325, 327, 342
 Bethlenek 183
 Bezerédj Istvánné 187
 Bézsán József 272
 Biczó Imre 277
 Bihari Péter 321
 Bikás 205
 Birc-Pfeiffer, Charlotte 56
 Bíró Csilla 151
 Bisztray Gyula 32, 61, 99, 121, 237
 Bitnitz Lajos 215, 236
 Blaskó Katalin 132, 133, 149
 Blazovich László 126
 Bodolay Géza 43, 64
 Bogatirev, Piotr 233, 240
 Bognár Szabina 101, 102, 122, 347
 Boha Teli 206
 Boho Muja 206
 Bolgár Dániel 294
 Bolyai János 9
 Bónis György 103, 122, 127
 Borzsák István 148
 Botka Tivadar 183
 Botos József 46, 50, 61, 62
 Brassai Sámuel 70, 71, 76, 82, 84, 245,
 255, 256, 261, 280, 290, 293
 Brdar, Mario 263

- Brendnich, Rolf Wilhelm 128
 Bretter Zoltán 150
 Breughel, Pieter 239
 Buda, hun király 133–151
 Buda Ferenc 208
 Budai Ézsaiás 18
 Bugacs 203
 Buha nojon bábaj 205, 206
 Bulcsú vezér 140
 Bulyovszky Gyula 184
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 166, 183
 Burns, Robert 241
- Calvin, Jean 294, 298
 Campbell, John Francis 222–225, 227,
 228, 236, 242
 Canepa, N. L. 241
 Castelli, Ignaz Franz 52
 Cenner Mihály 63
 Chiabay Berta 48
 Chiabay (Csabay, Kubay?) Pál 44, 46–52,
 55–57, 59
 Chiabayné Éder Alojzia → Éder Alojzia
 (Lujza)
 Cicero, Marcus Tullius 134
 Cieger András 347
 Collan, Karl 80
 Constant, Benjamin 184
 Crébillon, Claude Prosper Jolyot de 45
 Croft, William 256, 261
 Crouy-Chanel, August 183
 Cuykens, Hubert 244, 261, 262
 Czigány Lóránt 179, 192
 Czuczor Gergely 82, 289, 309
 Csákány Csilla 87
 Csanády Gusztáv 281
 Csánki Benjámín 334, 344, 345
 Csaplár Benedek 195
 Csató Pál 49, 53
- Cseley Pál 50, 57
 Csengery Antal 80, 153, 154, 164, 187,
 277, 278, 286, 289–293, 299, 300,
 302, 304, 305, 307–309
 Csengery család 307
 Csengery János 133, 159
 Csengery Lóránt 308
 Csengery Vilmos 307
 Csenky Imre 326
 Cseri Miklós 125
 Cserős András 201
 Csetri Lajos 64
 Csobán Endre 340, 345
 Csokonai Vitéz Mihály 11, 15, 28, 30, 43,
 50, 62, 82, 176, 315, 321, 327–329,
 340, 345
 Csörsz Rumen István 9, 11, 12, 14–16, 21,
 26, 28, 30–35, 87, 209, 238, 347
- Damjanich János 166
 Damjanich Jánosné 167, 186
 Dánielisz Endre 32, 61
 Dávidházi Péter 101, 122, 155, 192, 213,
 220, 222, 238
 Dávidházy (színész) 50, 57
 Davidoff, Leonore 301, 309
 Davidson, Donald 250, 261
 Deák Ágnes 150, 153, 154, 193, 347
 Deák Ferenc 111, 113, 121, 154, 157, 169,
 171, 172, 174, 182, 187–189, 289–
 291, 303–305, 307
 Debreceni István 335, 336, 345, 346
 Debreczeni Eszter 27, 28
 Dedem Korkut 204
 Degenfeld József 335
 Deme László 249, 261
 Demjén (könyvkereskedő) 74
 Dénes Szilárd 15, 33
 Dercze Lajos 15, 33, 69, 70, 84

- Déry István 59
Déryné Széppataki Róza 47, 59
Derzsi Gábor 87
Dessewffy Emil 164, 292
Devecseri Gábor 148
Dezső Kinga 67, 84
Dienes Kata 326
Diósy Márton 185
Diószegi Vilmos 206–208
Dirsze kán 203–205
Dobos Gábor 201
Dobos Ilona 199, 201, 208
Dobrossy István 192
Dobrovits Mihály 208
Dobsa Lajos 163
Dóczi Imre 323, 324, 342
Dóczy Lajos 280
Dombovári Ádám 92, 99
Domokos Mária 85
Domokos Mariann 102, 122, 211, 214,
227–229, 232, 235, 239
Doppler Ferenc 71
Dóra Szilárd (Dora Constantin) 271, 274,
282
Dózsa Dániel 107, 222
Döbrentei Gábor 18, 20
Dömötör Tekla 237
Duchonová Diana 126
Dugonics András 45, 62, 165, 215, 237
Duka Tivadar 302
Dumas, Alexander, id. 49, 53
Dunlop 171
Düringer, Ph. J. 60, 64
- Eckartshausen, Carl von 56, 57, 62
Éder Alojzia (Lujza) 47–49, 57
Éder Antónia 47, 49, 57
Éder család 47, 54
Éder György 44, 46–51, 54–57, 59
- Éder Terézia 47
Édes Gergely 28
Edison, Thomas Alva 81
Edl Kálmán 272, 283
Edward, I., angol király 179
Egressy Ákos 62
Egressy Béni 181
Egressy Gábor 37, 62, 76, 303
Eisemann György 34
Ekler Andrea 239
Elekfi László 261
Ellinger Ede 314, 315
Ellis, Alexander J. 81
Emich Gusztáv 74
Emsheimer, Erich 85
Endrődy János 45, 62
Eötvös József 89, 115, 123, 187, 275, 280,
283–286, 291, 292, 295, 303, 304,
307, 308, 317
Ercsey család 17, 18
Ercsey Dániel 18–21, 25–27
Ercsey Julianna → Arany Jánosné Ercsey
Julianna
Ercsey Klára 322
Ercsey Sámuel 17
Ercsey Sándor 17, 44, 62, 70, 71, 155, 156,
169, 191, 300, 308
Ercsey Sándor, ifj. 17
Erdei József 18
Erdélyi Ilona, T. 219, 237, 239
Erdélyi Imre 316, 318, 321, 342
Erdélyi János 10, 11, 18–20, 26, 28, 32,
75, 78, 146–148, 157, 209, 211, 215,
217, 219, 224, 227–231, 237, 239,
242, 289, 293, 299, 300
Erdélyi József 41, 320
Erdős József 337
Erkel Ferenc 76, 181, 185
Erzsébet királyné 183

- Eszterháziak 182
 Eszterházy Miklós 182
 Etele → Attila, hun király
- Fánecy Lajos 37, 44, 46–49, 51, 52, 55–58, 319
 Farkas Márta, Sz. 69, 73, 80, 84
 Farkas Sándor 30
 Fáy András 47, 70, 270, 274–276, 297
 Fazekas Mihály 28
 Fehér M. István 298, 309
 Fejér Károly 55, 56
 Fekesházy Mihály 270
 Fekete Balázs 103, 123
 Fekete Gábor 59
 Fekete Gézáné 265–272, 286–288
 Fényes Elek 95, 99
 Ferenc József, I., császár 154, 177, 179, 183, 192
 Ferencz Árpád 334, 345
 Ferenczy István 37, 43
 Festetich Leó 83, 181
 Fichte, Johann Gottlieb 299, 300
 Fillmore, Charles 257, 261
 Finnegan, Ruth 221, 239
 Fogarasi János 20, 76, 79, 80, 84, 114, 117, 121, 145, 244–246, 248, 260, 261, 289, 309
 Foley, John Miles 221, 239
 Fónagy Iván 240
 Főríz Gergely 33, 238
 Fördös Lajos 297
 Fraknói (Frankl) Vilmos 285, 287, 308
 Fried István 240
 Fournier, Narcisse 54
 Frangepán Ferenc 182
 Frank Ignác 74
 Franklin, Benjamin 306
 Fundarková Anna 126
- Füredi Mihály 74, 77
 Füzesséry Gábor 93
- G. K. 342
 G–n. 342
 Gaál Borond 340, 345
 Gaal György 211, 215, 224, 228, 229, 231, 237, 238
 Gaal Miklós 87
 Gábor Csilla 311
 Gábori Kovács József 265, 347
 Gábry György 88
 Gáldi Éva 37
 Galgóczy Károly 300, 308
 Garay János 54, 165, 182, 215
 Garibaldi, Giuseppe 159, 186
 Gáspár János 210, 214, 228
 Gáspár Lajos 7
 Gazdag István 63
 Geeraerts, Dirk 244, 261, 262
 Gelencsér József 106, 123
 Gerencsér Balázs 127
 Gerencsér Péter 221, 239
 Géresi Kálmán 316, 318–321, 323, 328–330, 332, 337, 339, 342, 345
 Gergely Pál 32, 61, 70, 84, 265, 267, 275–278, 284, 285, 287, 288
 Gervain Judit 263
 Gessner Imre 321
 Gillyén Sándor 50, 62
 Girókuti Ferenc 168
 Givón, Talmy 256, 262
 Goldberg, Adele 256, 258, 262
 Gorove László 268
 Gosztonyi Viktória 49, 52, 55, 57
 Gozzi, Carlo 49, 53
 Gönczy Monika 149
 Gönczy Pál 17
 Greenblatt, Stephen 107

- Greguss Ágost 227, 290, 292
 Grimm, Jacob 230
 Grimm testvérek 212, 213, 230, 232
 Grosschmid Béni 107
 Gulyás István 323, 325, 326, 337
 Gulyás Judit 209–213, 215, 218, 228, 231,
 232, 235, 239, 240, 347
 Gulyás Pál 328
 Gupcsó Ágnes 44, 50, 56, 64
 Gusztáv Adolf, svéd király 53
 Gvadányi József 85
- Gyimesi Éva, Cs. 311
 Gyöngyösy László 38, 41, 42, 64
 Györffy Gyula 176
 Győry Vilmos 283, 290, 292
 Gyulai Ágost 9, 10, 32, 67, 69, 70, 83–85
 Gyulai Pál 9, 12, 31, 37–43, 45, 46, 54, 55,
 60, 62, 64, 70, 71, 89, 99, 109, 123,
 141–143, 149, 154, 156, 158, 163,
 168, 172, 173, 181–183, 187, 191,
 211, 216, 219, 227, 228, 230, 231, 237,
 278, 285, 286, 290–295, 299, 300,
 302–311, 317, 324, 329
 Gyurmán Adolf 185
- Haas Mihály 163
 Habsburgok 162, 170, 182
 Hadas Miklós 309
 Hajnóczy Gábor 162, 193
 Hála József 225, 240
 Hall, Catherine 301, 309
 Halmágyi Sándor 174
 Haltrich, Joseph 232
 Hancock-Beaulieu, Micheline 223, 240
 Hannibal Barkasz 37
 Hansági Ágnes 34, 239
 Harmath Sándor → Keszy Harmath
 Sándor
- Hász-Fehér Katalin 228, 240
 Hatos Pál 294, 310
 Hatvany Lajos 38, 64
 Havelock, Eric Alfred 131, 149
 Hazucha Ferenc 53
 Heckenast Gusztáv 74, 90, 99, 168, 174,
 211, 229, 302
 Hegedűs Béla 87
 Hegedűs Lajos 46, 50, 52, 57
 Hegedűs Rita 244, 262
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 300
 Heidegger, Martin 149
 Helfy Ignác 167
 Helmholz, Hermann Ludwig von 81
 Henszlmann Imre 212–215, 224, 235,
 237, 240
 Hermann Róbert 100
 Hermann Zoltán 9, 239
 Hertelendi Polin 189
 Hevesi 54
 Hites Sándor 9
 Holczer Miklós 272
 Holland, Susan 223, 240
 Hollósy Kornélia 184
 Homérosz 131, 147, 149, 320, 324, 330,
 332
 Homoki-Nagy Mária 101, 126, 127, 347
 Hoppál Mihály 195, 203, 208, 347
 Horánszky Nándor 339, 345
 Horatius, Quintus Flaccus 134, 146, 148,
 173, 320
 Horn Ede 167, 185
 Hornbostel, Erich Moritz von 81
 Horvát Boldizsár 187
 Horváth Attila 101, 106, 109, 123
 Horváth Cyrill 278
 Horváth Gusztáv 49, 50, 56, 62
 Horváth Mihály 93, 94, 100, 184
 Hubay Emánuel 50, 55–60

Hubay Jenő 71, 84
 Hugo, Victor 48, 49, 54
 Hunfalvy Pál 81, 274
 Hunor 139, 146, 147
 Huszár Adolf 318
 Huszti Tímea 111, 123

Igmándy József 326
 Illésy György 275
 Ilosvai Selymes Péter 322
 Imre László 149, 293, 310, 329, 345
 Imre Sándor 17
 Imrényi András 243, 245, 258, 262, 347
 Ipolyi Arnold 195, 208, 215, 218, 223,
 229–232, 237, 241
 Irinyi János 17
 István, I., Szent, magyar király 110, 188
 Ivanov, Vjacseszlav Vszevolodovics 207,
 208
 Izsó Miklós 317, 329

Jakobson, Roman 233, 240
 Jámbor Mihály 198
 Janda, Laura 255, 262
 Jankó János 225
 Jászay Pál 280
 Jenőy Kálmán 214
 Jézus 296
 Jókai Mór 212, 214, 237–239, 275, 317
 Jósika Miklós 167, 178, 184, 185
 Juha Richárd Attila 341
 Juhász Géza 328
 Julius Caesar 178
 Julow Viktor 11, 14, 33

K. R. 27, 238
 Kaivola-Bregenhøj, Annikki 240
 Kajtár István 101, 106, 123, 124, 126
 Kajtár Sándor 198

Kalla Zsuzsa 193
 Kálmán C. György 270, 288
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kant, Immanuel 43, 296, 298–300, 309
 Kántor Zoltán 150
 Kányádi Sándor 315
 Kanyar József 100
 Kaposi Márton 136, 149
 Kapy Endre 178
 Kara György 208
 Karácsonyi Ferencné 188
 Karácsonyi Guidó 161, 269, 276–278,
 283
 Karai Sándor 340
 Kardos Albert 329
 Kardos Lajos 18, 33, 39, 41, 64
 Kardos László 328
 Kardos Pál 326, 328
 Kassay Sámuel 322, 342
 Katona (színész) 55–57
 Katona Csaba 87
 Katona Imre 237
 Katona József 61, 160, 165
 Kaukonen, Väinö 144, 149
 Kautz Gyula 274
 Kazinczy Ferenc 16, 216, 224, 232, 313,
 322, 323, 334
 Kazinczy Gábor 215, 216, 224, 228, 231,
 293, 300
 Keczan Mariann 313, 347
 Kecskeméthy Aurél 177
 Kecskeméthy M. Lajos 325
 Kecskés András 145, 149
 Kelemen Imre 117, 121
 Keleti Károly 274, 282
 Kemény Gábor 136, 149, 182
 Kemény Gábor, B., 183
 Kemény Istvánné 188

- Kemény Zsigmond 111, 121, 123, 153, 155, 170, 187, 190, 274, 279, 289–291, 299, 300, 304
- Kendeffy 322
- Kenyeres Ágnes 41, 64
- Kerekes Ferenc 18
- Kerényi Ferenc 13, 17, 33, 46, 48, 55, 56, 59, 65, 156, 170, 179, 193
- Kerényi György 83, 85
- Keresztes Bálint 16
- Keresztury Dezső 38, 60, 65, 132, 148, 149, 158, 169, 172, 193, 236, 265, 286–288
- Keresztury Mária 83, 236
- Kérészy Zoltán 110, 124
- Kertbeny Károly 32, 121, 175
- Kertész Dániel 328, 342
- Keszeg Vilmos 221, 240
- Keszy Harmath Sándor 50, 62
- Keszy József 49
- Kézai Simon 138–141, 143, 144, 148, 150, 151
- Kicska Emil 248, 249, 260, 261
- Kiefer Ferenc 261, 262
- Kilényi Dávid 50
- Kilián István 15, 34, 40, 41, 51, 65
- Kisfaludy Károly 39, 49, 63, 87, 215
- Kisfaludy Sándor 29, 215
- Kiss Albert 338, 343
- Kiss Anna 104, 106, 124
- Kiss Dénes 70
- Kiss Gábor 88
- Kiss Ferenc 323, 334
- Kiss János 50–52, 54, 55, 57
- Kiss Katalin, É. 249–253, 260, 262
- Kiss Lajos 83, 84
- Kiss Tamás 9, 314–316, 345
- Klaniczay Tibor 30
- Klapka György 167
- Kobzos Kiss Tamás 9
- Kocsis Elemér 41
- Kodály Zoltán 9, 10, 14, 32, 67–72, 82–85, 87, 209, 241
- Kohler, Joseph 103, 124
- Kolozsvári István 100
- Komáromi 54
- Komáromy Ferenc 277
- Komjáthi József 42
- Komlós Aladár 237
- Komlóssy Ferenc Dániel 46, 49
- Koncz Sándor 295–297, 300, 310
- Kondratovics Lajos → Syrokomla, Władisław
- Kónyi Manó 111, 121
- Korompay H. János 8, 9, 12, 33, 61, 83, 131, 148, 191, 194, 235, 238, 240, 287, 308
- Korzeniowski, József 190
- Kósa László 125
- Kosáry Domokos 193
- Kossuth Lajos 111, 121, 155, 170, 185, 325
- Kosztolányi Dezső 314, 315, 345
- Kothencz Kelemen 127
- Kotsányi László 181
- Kótsi Patkó János 56, 62
- Kovács Ágnes 211, 214, 219, 238, 240, 241
- Kovács Albert 297
- Kovács Béla Sándor 106, 124
- Kovács Ferenc 91, 92, 99
- Kovács Imre 314
- Kovács József László 179, 193
- Kovács Ödön 297
- Kovács Pál 42
- Kovácsi Antal 210
- Kovacsóczy Mihály 49, 53
- Kovalovszky Miklós 344
- Kováts József 15, 28

Kölcsey Ferenc 93, 94, 99, 165, 169, 183,
 209, 314, 327, 340, 345
 Könczöl Miklós 103, 123
 Könyves Tóth Kálmán 338, 343
 Könyves Tóth Mihály 136
 Körner, Carl Theodor 49
 Kőrösi Kálmán 329
 Köteles Sámuel 299, 301, 310
 Kövecses Zoltán 244, 262
 Kövér György 192
 Kőváry László 184
 Kövy Sándor 117, 121
 Kríza Ildikó 209, 239, 241
 Kriza János 78, 81, 219, 223, 239, 280,
 293
 Krúdy Gyula 313
 Krug, Reinhold 299
 Kubelík, Jan 30
 Kubinyi Ágoston 290
 Kubinyi Ferenc 275
 Kulcsár Endre 343
 Kulcsár Ernő 324, 325
 Küllős Imola 14, 16, 26, 30, 32, 34, 87,
 201, 208
 Künssberg, Eberhard 103, 124, 125
 Kürti Katalin, Sz. 340, 345
 Kürtösi Katalin 240

 Laczfí Endre 198, 332
 Lagi, Rudolf 80
 Lajtai Mátyás 86, 150
 Lakatos József 156
 Lakner Lajos 342, 343
 Lakoff, George 251, 262
 Laky Demeter 281
 Lancendorfer Zsuzsanna 102, 125
 Láng Ádám János 52
 Langacker, Ronald 244, 256, 262, 263
 László, I., Szent, magyar király 324
 László, V., magyar király 324
 László József 37, 44, 46–51, 55–57
 Latabár Endre 50
 Lauka Gusztáv 153, 193
 Lehóczky Tivadar 78
 Lehr Albert 332
 Lelewe, Joachim 167
 Lengyel Réka 30, 34
 Leopardi, Giacomo 186
 Lévy József 163, 241, 289, 300, 302, 307
 Lewald, August 74
 Li Jilu 202
 Lipót, I., magyar király 184
 Lisznyai Kálmán 194
 Lissznyay Julianna 86
 Liszt Ferenc 76, 82, 84, 87
 Loisch János 133, 150
 Lónyay Menyhért 282, 286, 292
 Löfkovits Artúr 329
 Lönnrot, Elias 144
 Lugossy József 323
 Lukács György 97, 98
 Lukács Móric 90, 92, 93, 99, 292
 Lustkandl, Wenzel 189
 Luther, Martin 294, 340

 M. J. 28
 Macaulay, Thomas Babington 136
 Machiavelli, Niccolò 134–137, 148–150
 Macpherson, James 228
 Mácsai Sándor 325, 334
 Madách Imre 190, 331
 Madai Gyula 325
 Mádý György 345
 Magor 139, 146, 147
 Magyar Mihály 32
 Magyar Zoltán 198, 199, 208
 Magyary Ferenc 277
 Mahlinh, Christoph-Hellmut 86

- Mailáth János 211, 213, 216, 224, 231, 232, 234, 238
- Majtényi Balázs 103, 125
- Makkai Sándor 297, 310
- Malec, Doroty 126
- Malfèr, Stefan 191
- Mándoki László 206, 208
- Marczibányi Antal 275
- Marczibányi család 268
- Marczibányi István 267, 273, 275, 276, 279
- Márki József 284
- Markó Károly, id. 43
- Margócsy József 55, 63
- Mária Terézia, királynő 113, 162, 199
- Maróthi György 44
- Martinovics Ignác 182
- Márton József 28
- Mátray Gábor 76, 88
- Mátyás, I., magyar király 144, 196, 198, 207, 208
- Mazzini, Giuseppe 186
- Medgyes Lajos 163
- Medgyessy Ferenc 340
- Mednyánszky Dénes 281
- Mentovich Ferenc 173, 293, 299, 300, 306
- Merényi László 215, 228, 229, 232, 234, 235
- Mészáros András 299, 310
- Mészáros Márta 127
- Mészáros Péter 284
- Mezey Barna 101, 107, 122, 124–126, 128, 198
- Mezey József 85
- Mihál Miska 207
- Mikes Kelemen 182
- Miklóssy János 158, 193
- Mikó Imre 162, 184
- Mikos Éva 85, 142, 150, 239
- Mikula, Maciej 126
- Milbacher Róbert 39, 40, 65, 155–157, 179, 193
- Mill, Stuart 295
- Móczár Lajos 18, 30, 34
- Mocsáry Lajos 164
- Módi György 283, 313
- Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 45
- Molnár Attila Károly 310
- Molnár György 164, 183
- Molnár Jánosné Sztrokay Lujza 271
- Mona Ilona 77, 85
- Monok István 34
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat 136, 149
- Móricz Zsigmond 190, 193, 314
- Mosonyi Mihály 73, 74, 76, 77, 80
- Mozart, Wolfgang Amadeus 82
- Munkácsy Pál 59
- Munkácsy Pálné Mészáros Anna 59
- Müller, Käte 232
- N. J.-né 225
- N. N. 238
- Nádasdy Ferenc 141, 142, 184, 270, 280
- Nádasdy Tamás 270, 273, 276, 277, 279
- Nádaskay András 121
- Nagy Ágoston 123
- Nagy Elek 50
- Nagy Ferenc 326
- Nagy Ignác 28, 50, 89
- Nagy Ilona 239
- Nagy Imre 17, 314
- Nagy J. Endre 295, 310
- Nagy Janka Teodóra 101, 102, 105, 107, 122, 124–128, 347
- Nagy József 18, 55
- Nagy Péter 339
- Nagy Sándor 59, 65, 336

Nagy Sándor János 331, 340
 Nagy Tamás 103, 104, 123, 127, 128
 Nagyházi Bernadette 244, 263
 Nánássy Gábor 46
 Nánay Béláné 327
 Napóleon, I., Bonaparte, francia császár 87
 Napóleon, III., francia császár 177, 178
 Némedi Dénes 137
 Németh G. Béla 101, 121, 128, 137, 148, 150, 153, 156, 158, 160, 193, 194, 236
 Névy László 324
 Novák László 34, 65, 241

Nyerges Judit 34
 Nyilas Samu 177
 Nyilasy Balázs 101, 128
 Nyíri Kristóf 149

Obernyik Károly 17, 165
 Odorics Ferenc 240
 Odüsszeusz 133
 Okolicsányi Zsigmond 175
 Oksanen, Juho 208
 Oláh Gábor 329, 330, 343, 345
 Olosz Katalin 219, 241
 Oltványi Pál 271
 Ong, Walter J. 221, 241
 Orbán Balázs 225
 Orbán László 340
 Ortutay Gyula 85, 228, 241
 Osterlamm Károly 272, 282

Őz Pál 182

Pados János 136, 148
 Pákh Albert 290, 293, 302
 Pákh Mihály 293
 Pál Antal 332, 346

Paládi-Kovács Attila 151
 Pálffy Móric 173, 175, 176, 178, 181, 187
 Pálffy Sámuel 14
 Pálfi József 336, 346
 Pálóczy Horváth Ádám 10, 25, 87
 Pály(i) Elek 49, 50, 55, 56, 59
 Pap Endre 163, 170
 Pap Gyula 216
 Pap József 157, 194
 Pap Károly 13, 17, 18, 34, 40, 45, 65, 329, 340, 345, 346
 Papp Ferenc 327
 Papp László 103, 128
 Parázsó János 50, 55
 Parázsó Jánosné Nádudvary Krisztina 49
 Patay (színész) 55, 56, 57
 Pauler Gyula 294
 Pauler Tivadar 280
 Paulicska 79
 Péczely József 15, 18, 20, 42, 63, 322, 323
 Peres Zsuzsanna 126
 Pergő Celesztin 44
 Péter, Szent 210
 Péter László 106, 128
 Péter Mihály 253–255, 258, 259, 263
 Péter Zoltán 327
 Péter Zsuzsanna 28
 Péterffy László 346
 Péterfi Albert 297
 Péteri (színész) 50
 Petőfi Sándor 12, 13, 17, 33, 40, 77, 82, 84, 85, 132, 148, 159, 165, 175, 182, 183, 224, 321, 331, 339
 Petró Leonárd 94, 100
 Pfeifer Ferdinánd 232
 Pivári Anna 55–57, 59
 Plutarkhosz 42, 133, 148
 Podmaniczky báró 74
 Pogány Péter 20, 32, 34

Pokoly József 339, 346
 Pollák Miksa 137, 150, 338
 Pólya József 279
 Pompéry János 156
 Pór Antal 272, 280
 Porzó → Ágai Adolf
 Potemkin (Egervári) Ödön 284, 285
 Pozsonyi Alajos 55–57, 59
 Praznovszky Mihály 317, 346
 Prior, R. C. Alexander 223
 Proculus Iulius 133
 Prónay Gábor 290
 Propp, Vladimir Jakovlevics 219
 Pulszky Ferenc 224
 Puskás László 208

 Radnótfáy Sámuel 275
 Radnóti Sándor 143, 150
 Raffaelli, Ida 263
 Rajeczky Benjamin 72, 81, 85
 Rajnai Edit 37, 347
 Rákóczi Ferenc, II. 24, 26, 27, 122, 160–
 162, 175, 180–182, 184, 325
 Rákóczi György, I. 41, 42, 89, 90
 Rákosi Mátyás 192
 Ráth Mór 314, 338, 353
 Raupach, Ernst Benjamin Salomo 51
 Ravasz László 297
 Reguly Antal 149
 Reményi Ede 77, 78, 165, 178, 180, 182,
 184
 Reményi Károly 78, 85
 Remus 133, 134
 Réső Ensel Sándor 128
 Reviczky Szevér 186
 Révész Bálint 316
 Rexa Dezső 59, 65
 Riedl Frigyes 38, 65, 101, 128, 142, 150,
 324

 Rigó László 121
 Rimauski 232
 Ring Adorján 284
 Ritschl, Albrecht 297
 Rixer Ádám 101, 104, 107, 128
 Robertson, James 222
 Romulus 133, 134, 146
 Rónay Jácint 185, 285, 286
 Rossini, Gioacchino 185
 Rozvány Erzsébet 65, 194
 Rozvány Gabriella (Popoviciné) 14
 Rozvány Erzsébet 169
 Rozvány György 38, 65, 156
 Rózsaágyi Antal 176
 Rózsavölgyi Márk 44
 Rudas Márta 68, 85
 Rudasné Bajcsay Márta 9, 71, 86, 209, 241
 Ruttkay Veronika 228, 241

 Sáfrán Györgyi 32, 61, 65, 99, 121, 148,
 169, 191, 194, 236, 283, 288
 Saintine, Xavier 39
 Salamon Ferenc 71, 158, 160, 161, 165,
 166, 171, 289–291, 293, 299, 300,
 309
 Sámuel Alajos 268
 Sándor István 28, 32, 61, 99, 121, 229,
 238, 241
 Sankey, Ira David 344
 Sári Szabó Katalin 289, 303–305, 310,
 347
 Sárosi Bálint 67, 71, 72, 85
 Sárosi Gyula 159, 166, 182
 Sárvány Elek 283
 Sárvány Pál 18, 320
 Sasku Károly 284, 285
 Sass János 333, 344
 Scheel Ferenc 63
 Schempf, Herbert 103, 128

Schiller, Friedrich 16, 49, 53, 56, 59
 Schleiermacher, Friedrich 295
 Schmerling, Anton 157, 174, 190, 193
 Schott, Albert 212, 213, 232
 Schöpflin Aladár 48, 55, 65
 Schröder, Friedrich Ludwig 49
 Scribe, Eugène 39
 Sebes (könyvkereskedő) 74
 Sebestyén Gábor 28
 Sebestyén Gyula 106, 128
 Seiberts, Ruth 86
 Seifert, Lewis C. 217, 241
 Shakespeare, William 37, 45, 49, 60, 124, 185, 192, 320, 327
 Simon, Artur 81, 86
 Simon László, L. 33
 Simon Róbert 311
 Simonffy Kálmán 74
 Simonyi Adolf 169
 Simonyi Zsigmond 249, 261
 Sinka Sándor 325
 Sipos Pál 300
 Siptár Péter 262
 Skinner, Quentin Robert Duthie 134, 150
 Smith, Anthony David Stephen 138, 145, 150
 Snischek Károly 121
 Solymossy Sándor 106, 128
 Somfai Kara Dávid 208
 Somogyi Sándor 237, 309
 Somosy János 300
 Sonkoly István 67, 86
 Soós Amália 299, 301, 310
 Soós István 265, 288
 Sőregi János 313, 346
 Spinoza, Benedictus (Baruch) 43
 Stephens, Frederick George 223
 Sticotti, Antoine-Fabio 37, 63
 Stigant, William 223, 224, 228
 Stipta István 129
 Stockmann, Erich 85
 Stoll Béla 16, 17, 27, 28, 30, 34
 Stumpf, Carl 81
 Sydow, Carl Wilhelm von 217, 241
 Syrokomla, Władisław 189
 Szabad György 154, 194
 Szabadi István 337, 344
 Szabó (színész) 50, 54, 55, 57
 Szabó Anna Viola 342
 Szabó Béla, P. 102, 128
 Szabó Ferenc 193
 Szabó József 59, 281, 285
 Szabó József, Sz. 323, 326, 346
 Szabó Károly 156, 191, 293, 300, 303, 304, 307
 Szabó Levente, T. 303, 306, 310, 311
 Szabó Lőrinc, G. 326
 Szabó-Szákfy Amália 48
 Szabolcsi Bence 67, 70, 86
 Szabolcska Mihály 338, 344
 Szacs vay Imre 97
 Szajbély Mihály 64, 157, 159, 160, 194, 290, 291, 311
 Szakál Lajos 17, 19
 Szákfy József 44, 46, 48, 50, 51, 54–59, 63
 Szakmári Erzsébet 17, 210
 Szalay József 338, 344
 Szalay László 111, 123, 185, 224, 238, 265, 286, 288, 291, 292, 304
 Szalay Olga 71, 86, 209, 241
 Szalisznyó Lilla 267, 288
 Szana Tamás 321
 Szarvas Gábor 246, 261, 281
 Szász Béla 158
 Szász Domokos 297
 Szász Károly 123, 175, 279, 289–294, 296, 297, 299, 300, 303–309, 311, 338

Szász Károly, id. 299
 Szathmáry György 198
 Szathmáry Károly, P. 179, 180, 184, 303
 Széchenyi István 7, 93, 99, 109, 119, 163,
 165, 182, 183, 187, 317, 321, 324, 331
 Szécsi Gábor 149
 Szegedi Sándor 325
 Szegedy-Maszák Mihály 155, 194, 242
 Székács József 297
 Székely György 46–50, 55, 66, 309
 Székely J. Jenő 34
 Szél (Széll) Kálmán 30, 210, 329, 335,
 337, 343, 344
 Szél Piroska 30, 335
 Széll Farkas 30, 34
 Szemere Bertalan 185, 300
 Szemere Miklós 175, 293, 300, 302
 Szemere Pál 163, 170, 224
 Szemerkenyi Ágnes 239
 Szemes Péter 198
 Szenci Molnár Albert 331
 Szendrey Ákos 103, 129
 Szendrey Zsigmond 25, 198, 208
 Szénfy Gusztáv 75, 76, 86
 Szentes Károly 284, 285
 Szentkereszti Karolina 188
 Szentmiklóssy Alajos 224, 229, 238
 Szépe György 240
 Szepesi Imre 18
 Szerdahelyi József 181
 Szerdahelyi Kálmán 54
 Szeremley Sámuel 297
 Szerényi Vilmos → Szentmiklóssy Alajos
 Szigethy Wargha János 300, 308
 Szikszay (Réthy) Mihály 50, 55
 Szilády Áron 292, 293, 308
 Szilágyi Dániel 181
 Szilágyi Ferenc 25
 Szilágyi István 16, 32, 39, 42, 43, 210,
 225, 271
 Szilágyi István, H. 103, 104, 121, 123, 129
 Szilágyi Márton 9, 13, 14, 25, 34, 42, 66,
 89, 90, 98–101, 112, 129, 179, 194
 Szilágyi Sándor, N. 257, 263, 293, 300,
 306, 308, 338
 Szily Kálmán 288
 Színi Károly 176
 Szivos Mihály 14
 Szlemenics Pál 117, 121
 Szoboszlai Papp István 338
 Szondi György 324
 Szőke István 19
 Szörényi László 132, 150, 218, 240, 241
 Sztrokay Antal 271
 Sztrokay Lujza → Molnár Jánosné
 Szuhay Mátyás 16
 Szuper Károly 54, 59, 63
 Szüry Dénes 309
 Szücs István 17
 Szücs Jenő 139, 140, 150
 Szvorényi József 215, 238
 Taborszky 79
 Tagányi Károly 102, 103, 121, 129
 Tajzsi kán 205, 206
 Takács István 277, 284, 285
 Takács Péter 127
 Takáts Gyula 314
 Takáts József 101, 106, 107, 109, 130, 131,
 142, 151, 221, 233, 241, 347
 Tallián Tibor 75, 86
 Tamás András 127
 Tamusné Molnár Viktória 44, 66
 Tanárky Gedeon 293, 300, 304, 309
 Tangherlini, Timothy R. 217, 242
 Tari Lujza 11, 20, 32, 34, 35, 67, 68,
 70–72, 86–88, 348

- Tarjányi Eszter 161, 179, 194, 209, 242
Tárkány Szűcs Ernő 102, 105, 106, 124, 126, 127, 130
Tatár Balázs 337, 344
Taubner Károly 290
Teleki József 269, 274–280
Teleki László 166, 167, 169–171, 181, 182
Teleki Sándor 185
Thaly Kálmán 179
Thimár Artilla 33
Thompson, Francis 222, 242
Thury Levente 328
Tichy János 61
Tisza család 329, 339
Tisza Domokos 98
Tisza István 329, 335, 339, 345, 346
Tisza Kálmán 186, 335
Tisza Lajos 42, 93–98
Titus Livius 133, 134, 136, 148
Tolcsvay Nagy Gábor 244, 263
Toldi család 197, 198
Toldi György 197, 199
Toldi Miklós 195–199, 201–203, 207, 208, 332
Toldi Lőrincné 197
Toldy Ferenc 38, 40, 41, 75, 143, 151, 215, 224, 231, 232, 278, 279, 290, 291, 300, 329
Tolnai Lajos 167
Tomasello, Michael 252, 263
Tompa József 261
Tompa Mihály 10, 11, 16, 32, 34, 55, 58, 70, 71, 75, 76, 121, 172, 173, 178, 179, 215, 283, 284, 286, 289, 290, 293, 296, 297, 299–303, 307
Tóth Ágnes 109, 130
Tóth Ede 50
Tóth Endre 175, 179
Tóth Ferenc 15
Tóth Kálmán 76, 187, 190, 291
Tóth Lajos 15
Tóth Lőrinc 280, 283, 293, 304, 309
Tóth Tibor 191
Tóth Zoltán 139, 140, 151
Tóth Zsombor 13, 35
Tököli Imre 179, 182
Tömörkény István 102, 105, 130
Töpfer, Carl 49, 56
Török, ifj. (színész) 50, 55, 57
Török Antal 50, 52, 55, 57
Török Bálint 324
Török Benjámin 59
Török József 17
Török Pál 15, 41, 42, 297
Török Péter 100, 326
Török Zsuzsa 310, 311
Törös László 32, 61
Trencsényi-Waldapfel Imre 134
Troeltsch, Ernst 294, 297, 310
Tsohadzidis, Savas L. 261
Tüdös János 322, 325, 343, 344
Tyúk András 25
Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna 49, 52, 59
Új Imre Attila 191, 194, 287, 308
Újfalussy Sándor 46
Ujváry Zoltán 125
Uray Sándor 331, 344
Uruszczak, Waclaw 126
Ury Ferenc 326
Uther, Hans-Jörg 210, 238
Vachott Sándor 167, 182
Vachott Sándorné 182, 303
Vaderna Gábor 9, 34
Vadnay Károly 292

- Vahot Imre 161, 162, 165
 Vajda János 181, 182
 Váli Béla 63
 Vargyas Lajos 85
 Varga Bálint 86, 150
 Varga Csaba 103, 104, 130
 Varga János 90, 100
 Varga Károly 50, 55, 57, 58
 Varga Pál, S. 147, 151, 221, 242
 Vargyas Gábor 239
 Vargyas Lajos 241
 Várnai Péter 76, 88
 Vay Miklós 93
 Vég András 24, 25
 Vehmas, Marja 215, 242
 Veliky János 289, 311
 Vergilius, Publius Maro 42, 320
 Verók Attila 34
 Versényi György 133, 151
 Vértesy Jenő 156, 191
 Veszprémy László 139, 151
 Visy Beatrix 151
 Vitéz József 268, 274, 282, 283
 Voigt Vilmos 237
 Voinovich Géza 32, 38, 42, 43, 61, 66,
 121, 155, 191, 194, 265, 279, 284,
 286–288
 Voinovich Gézáné 10
 Völgyesi Orsolya 89, 91, 93, 99, 100, 348
 Vörösmarty Mihály 28, 160, 165, 175,
 182, 183, 189, 215, 224, 255
- Wagner, Richard 73
 Warga János 276
 Weber, Max 133, 137, 294, 295, 298, 299,
 301, 306, 311
 Weigl, Joseph 52
 Wenzel Gusztáv 144, 149
 Weöres Sándor 314
- Werbőczy István 110–112, 117, 119–121,
 139
 Wesselényi Miklós 109, 163
 Wiora, Walter 86
 Wlassics Gyula 308
 Wobbermin, Georg 334
 Worafka Joseph 175, 176, 187
- Xenophón 133
- Zách Klára 324
 Zajzoni Rab István 164, 167
 Zákány István 16
 Zákány József 18, 20, 26, 44
 Zalai 50
 Žic Fuchs, Milena 263
 Zichy Antal (Z. A.) 99, 180, 189, 292
 Zichy Ferdinándné 188
 Zilahy Károly 159
 Zimay László 77, 80
 Zoltai Lajos 313–316, 319, 345, 346
 Zrínyi Ilona 162, 182
 Zrínyi Miklós 49, 181, 182
 Zrínyi Péter 182
 Zvara Edina 34
- Zsigmond, Luxemburgi, magyar király
 175
 Zsigmond Ferenc 339, 346
 Zsivora József 50, 57

A kiadásért felel
az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója
az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója
az Universitas Kiadó igazgatója

A könyv borítótervét készítette: Szilágyi N. Zsuzsa
Kiadói munkák: Universitas Kiadó
Nyomdai munkák: Nalors Grafikai Kft.
Ügyvezető: Szabó Gábor

A könyv kedvezménytel megrendelhető: www.prosperod.hu

